

Erasmus Sarcerius' *Pastorale* (1559)
en de vorming van
predikanten in de zestiende eeuw

C.T. (Kees) de Groot
Erasmus Sarcerius' *Pastorale* (1559) en de vorming van predikanten in de zestiende eeuw
© Labarum Academic, Apeldoorn 2016
Illustratie omslag: Bayerische Staatsbibliothek (BSB) in München
Omslagontwerp: Albert Bloemert
Vormgeving: Bert van Santen
ISBN 978 94 0290 1610
NUR 704

www.labarum.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Erasmus Sarcerius' *Pastorale* (1559) en de vorming van predikanten in de zestiende eeuw

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Theologische Universiteit van de Christelijke
Gereformeerde Kerken in Nederland te Apeldoorn,
op gezag van de rector, prof. dr. H.G.L. Peels,
hoogleraar in de oudtestamentische vakken,
volgens het besluit van het college van hoogleraren
in het openbaar te verdedigen
op D.V. 14 december 2016
om 15.00 uur
in de aula van de universiteit,
Wilhelminapark 4 te Apeldoorn

door

Cornelis Teunis de Groot

geboren op 4 mei 1963 te Zwartebroek

Promotor: prof. dr. H.J. Selderhuis

Copromotor: prof. dr. M.A. Matthias

Leden beoordelingscommissie:

- prof. dr. E.A. de Boer
- prof. dr. W. François
- dr. D. Timmerman

Met erkentelijkheid wordt vermeld dat de uitgave van dit proefschrift mede mogelijk werd gemaakt door een financiële bijdrage van de Nederlands Gereformeerde Predikantenopleiding Apeldoorn.

Inhoud

Hoofdstuk 1 Inleiding	11
1.1. Onderwerp	11
1.2. Stand van zaken van het onderzoek	14
1.3. Methode	16
1.4. Bibliografische gegevens	20
1.4.1. De verschillende drukken	20
1.4.2. De titel	23
1.4.3. Niet alleen eigen werk	24
Hoofdstuk 2 Biografie	29
2.1. Vorming (1501-1528)	29
2.2. Leraar (1528-1537)	31
2.3. Superintendent in Nassau-Dillenburg (1537-1548)	34
2.4. Predikant in Annaberg en Leipzig (1548-1553)	46
2.5. Superintendent in het graafschap Mansfeld (1554-1558)	50
2.5.1. Het graafschap Mansfeld	50
2.5.2. De reformatie in Mansfeld en de politieke ontwikkelingen	51
2.5.3. Synode en visitatie	56
2.5.4. Verzoening (1555)	57
2.5.5. Visitaties	58
2.5.5.1. <i>Visitatievoorschriften</i>	58
2.5.5.2. <i>Visitatie in de praktijk</i>	61
2.5.6. Toenemende spanningen	66
2.5.7. Activiteiten buiten Mansfeld	67
2.5.8. Vertrek	69
2.6. Predikant in Maagdenburg (oktober-november 1559)	71
2.7. Conclusies	72
2.7.1. Conclusies aangaande de periode tot aan Mansfeld	72
2.7.2. Conclusies aangaande de periode in Mansfeld	74

Hoofdstuk 3 De <i>Pastorale</i> (1559) van Erasmus Sarcerius	76
3.1. Pastorale handboeken in de middeleeuwen	77
3.1.1. Impulsen voor het schrijven van pastorale handboeken in de middeleeuwen	77
3.1.2. De onderwerpen en de opzet van middeleeuwse pastorale handboeken	82
3.2. Continuïteit en discontinuïteit tussen de <i>Pastorale</i> en de middeleeuwse pastorale handboeken	86
3.2.1. Impulsen voor het schrijven van de <i>Pastorale</i>	86
3.2.2. De onderwerpen en de opzet van de <i>Pastorale</i>	92
3.2.3. Conclusie	97
3.3. De ambten	98
3.3.1. De hoogheid van het ambt	100
3.3.2. Werving en selectie	101
3.3.3. De verschillende ambten	107
3.3.4. De bevestiging	113
3.4. De sacramenten	119
3.4.1. Wat over de sacramenten moet worden onderwezen	120
3.4.2. De doop en het vormsel	124
3.4.3. Het heilig avondmaal	132
3.4.4. De biecht	138
3.5. De tucht	146
3.5.1. De uitgangspunten voor de tucht	147
3.5.2. Wie de tucht mogen uitoefenen	150
3.5.3. Tuchtmaatregelen en wederopname	152
3.6. De prediking	161
3.6.1. Uitgangspunten voor de prediking	162
3.6.2. Methodische preekvoorbereiding	171
Hoofdstuk 4 De <i>Pastorale</i> (1559) in vergelijking tot andere pastorale handboeken	185
4.1. <i>Pastorale Pfarraamt etc.</i> (1537) – Gerhard Lorich	185
4.1.1. De auteur en zijn boek	185
4.1.1.1. <i>De auteur</i>	186
4.1.1.2. <i>Motieven</i>	190
4.1.2. De ambten	192
4.1.2.1. <i>De verschillende ambten</i>	193

4.1.2.2.	<i>De taken van de ambtsdrager</i>	194
4.1.2.3.	<i>De kleding van de ambtsdrager</i>	196
4.1.3.	De sacramenten	197
4.1.3.1.	<i>De doop en het vormsel</i>	198
4.1.3.2.	<i>Het avondmaal en de biecht</i>	200
4.1.3.3.	<i>Het huwelijk en de ziekenzalving</i>	202
4.1.4.	De tucht	203
4.1.5.	De prediking	204
4.1.5.1.	<i>Wat er voor nodig is om te preken</i>	205
4.1.5.2.	<i>Wanneer en wat er gepreekt moet worden</i>	206
4.1.5.3.	<i>Hoe er naar de preek geluisterd moet worden</i>	207
4.1.6.	Overeenkomsten en verschillen met de <i>Pastorale</i> (1559)	208
4.1.6.1.	<i>Overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud</i>	208
4.2.	<i>Von der waren Seelsorge</i> (1538) – Martin Bucer	211
4.2.1.	De auteur en zijn boek	211
4.2.1.1.	<i>De auteur</i>	211
4.2.1.2.	<i>Motieven</i>	213
4.2.2.	De ambten	216
4.2.2.1.	<i>Werving en selectie</i>	217
4.2.2.2.	<i>De verschillende ambten</i>	219
4.2.2.3.	<i>De bevestiging</i>	222
4.2.3.	De sacramenten	222
4.2.4.	De tucht	223
4.2.4.1.	<i>Door wie de tucht wordt uitgeoefend</i>	225
4.2.4.2.	<i>Over wie en op welke wijze de tucht moet worden uitgeoefend</i>	226
4.2.5.	De prediking	233
4.2.6.	Overeenkomsten en verschillen met de <i>Pastorale</i> (1559)	234
4.2.6.1.	<i>Overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud</i>	235
4.3.	<i>De officio pastoralis ministrorum ecclesiae</i> (1546) – Johannes Rivius	240
4.3.1.	De auteur en zijn boek	240
4.3.1.1.	<i>De auteur</i>	241
4.3.1.2.	<i>Motieven</i>	244
4.3.2.	De ambten	246
4.3.2.1.	<i>De taken van een ambtsdrager</i>	247
4.3.2.2.	<i>Voorbeeldfunctie</i>	249
4.3.3.	De sacramenten	251
4.3.3.1.	<i>De doop</i>	251
4.3.3.2.	<i>Het heilig avondmaal</i>	252

4.3.4.	De tucht	254
4.3.4.1.	<i>Op welke wijze de tucht moet worden geoefend</i>	255
4.3.4.2.	<i>Tucht over zieken</i>	257
4.3.5.	De prediking	258
4.3.5.1.	<i>Wat er gepreekt moet worden</i>	258
4.3.5.2.	<i>Hoe er gepreekt moet worden</i>	260
4.3.6.	Overeenkomsten en verschillen met de <i>Pastorale</i> (1559)	263
4.3.6.1.	<i>Overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud</i>	263
4.4.	<i>Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus</i> (1562) – Niels Hemmingsen	266
4.4.1.	De auteur en zijn boek	266
4.4.1.1.	<i>De auteur</i>	266
4.4.1.2.	<i>Motieven</i>	269
4.4.2.	De ambten	270
4.4.2.1.	<i>De inhoud van en de toegang tot het ambt</i>	271
4.4.2.2.	<i>De taken van de ambtsdrager</i>	273
4.4.2.3.	<i>De ambtsdrager als persoon</i>	275
4.4.3.	De sacramenten	280
4.4.3.1.	<i>De doop</i>	281
4.4.3.2.	<i>Het avondmaal</i>	281
4.4.4.	De tucht	283
4.4.4.1.	<i>De houding waarmee de tucht moet worden uitgeoefend</i>	283
4.4.4.2.	<i>De uitoefening van de tucht</i>	284
4.4.5.	De prediking	287
4.4.5.1.	<i>Aard en inhoud van de prediking</i>	287
4.4.5.2.	<i>Hoe er gepreekt moet worden</i>	288
4.4.6.	Overeenkomsten en verschillen met de <i>Pastorale</i> (1559)	291
4.4.6.1.	<i>Overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud</i>	291
Hoofdstuk 5 Het eigene van de bijdrage van de <i>Pastorale</i> (1559) aan de vorming van predikanten en haar receptie		296
5.1.	Het eigene van de bijdrage van de <i>Pastorale</i> (1559) aan de vorming van Predikanten	296
5.1.1.	De onderwijzende inhoud van de <i>Pastorale</i> (1559)	296
5.1.2.	De praktische inhoud van de <i>Pastorale</i> (1559)	299
5.1.3.	De vergaande én ontspannen benadering van de <i>Pastorale</i> (1559)	303
5.2.	Voorbeelden van receptie van de <i>Pastorale</i> (1559)	306
5.2.1.	De praktijk in de zestiger jaren	306

5.2.2.	Herdrukken	310
5.2.3.	Voorbeelden van verdere receptie	316
Hoofdstuk 6 Conclusies		319
6.1.	Conclusies aangaande de relatie tussen de context en de inhoud van de <i>Pastorale</i>	319
6.2.	Conclusies aangaande de inhoud van de <i>Pastorale</i>	321
6.3.	Conclusies aangaande het eigene van de bijdrage van de <i>Pastorale</i> (1559) aan de vorming van predikanten in Duitsland in de zestiende eeuw en haar receptie	327
6.4.	Conclusies aangaande de <i>Pastorale</i> en de huidige kerkelijke praktijk	328
6.4.1.	De theologische opleiding	329
6.4.2.	Homiletiek	330
6.4.3.	Permanente educatie	330
6.4.4.	Het gemeenteleven	331
Bijlagen		
	Bijlage I Samenvatting van Erasmus Sarcerius' <i>Von Jherlicher Visitation</i> (1555)	333
	Bijlage II Samenvatting van de resultaten van de tweede en derde visitatieronde (1556, 1558)	341
	Bijlage III Kaart van de in 1556 en 1558 gevisiteerde kerken in het graafschap Mansfeld	349
Afkortingen, bronnen en literatuur		351
Samenvatting		365
Zusammenfassung		377
Summary		391
Woord van dank		405
Curriculum vitae		407
Register		409

Erasmus Sarcarius Prediger 52
zu Leipzig.

Sant Anneberg in Meissen mich gbar/
Leipzig zu Prediger macht/vil Jar/
Dassaw auch dien mit fleiß vnd trew/
Magdburg barebt mich/nicht ohn groß Kew.
Starb im Jar. 1559. G lllj

HOOFDSTUK I

Inleiding

1.1. Onderwerp

Dit onderzoek is gewijd aan het eigene van de bijdrage die Erasmus Sarcerius met zijn *Pastorale* (1559)¹ leverde aan de vorming van predikanten in Duitsland in de zestiende eeuw.

Sarcerius gaf gedurende bijna vijftientig jaar in verschillende delen van Duitsland leiding aan de opbouw van de kerken van de reformatie en oefende zodoende invloed uit op die kerken. Toch zoekt men in handboeken over de geschiedenis van de praktische theologie, het pastoraat, de homiletiek en het kerkrecht bijna altijd tevergeefs naar de naam Sarcerius. Dit is des te opmerkelijker omdat hij wel veel heeft gepubliceerd.

De vraag is waaraan zijn afwezigheid in de literatuur te wijten is. Ligt dat bijvoorbeeld aan het eigene van zijn inbreng of juist aan het gebrek aan zelfstandige gedachten? Of zijn er andere aspecten in het geding? In zijn eigen tijd werd Erasmus Sarcerius geprezen om zijn stevige en consistente gedachten.² Maar er klonk ook kritiek. Hij zou bijvoorbeeld in de discussies over de ideeën van Georg Major en over de adiafora te meegaand zijn geweest.³ Ook in onze tijd divergeren de oordelen over Sarcerius. Stupperich beweert ‘een zelfstandig denkend theoloog is hij niet geweest’. Deze gedachte behoeft volgens Wartenberg een zekere correctie.⁴ Berndorff dicht Sarcerius eveneens een zelfstandige positie toe. Hij ziet bijvoorbeeld het kerkmodel van Sarcerius als ‘een eigen synthese van de ideeën van Bucer, van de in het *Decretum Gratiani*

1 Voortaan aangeduid als *Pastorale*. Als een van de herdrukken bedoeld is, wordt dit apart aangegeven. Zie hoofdstuk 1 noot 31 voor de volledige titel.

2 ‘So rühmt eine 1556 in Eisleben erschienene Schrift die “constantia mentis”, die Festigkeit und Streitigkeit im Denken. Pflichtvergessenheit und unrealistischen Gedanken sei er nicht gefolgt (...)’ Wartenberg, ‘Erasmus Sarcerius’, 116.

3 Berndorff, *Die Prediger*, 267.

4 Wartenberg, ‘Erasmus Sarcerius’, 116. Zie aldaar noot 6 voor de uitspraak van Stupperich die Wartenberg citeert.

beschreven besluiten van de christelijke kerk in de Late Oudheid en van Melanchthons gedachten over de tucht'.⁵ Ook Selderhuis houdt de mogelijkheid open dat Sarcerius een zelfstandige positie inneemt.⁶ Aan de andere kant vraagt hij zich ook af of Sarcerius niet te weinig origineel en niet te veel doorsnee was om veel invloed te kunnen uitoefenen.⁷

Veel van wat Sarcerius in zijn leven leerde, betoogde en preekte, heeft hij aan het einde van zijn leven, in 1559, samengevat, verwerkt en opnieuw gepubliceerd in een handboek voor predikanten, zijn *Pastorale oder Hirtenbuch*. Met het laten verschijnen van een dergelijk handboek was Sarcerius niet de eerste en ook niet de laatste. De traditie van pastorale handboeken – die als handreiking voor predikanten zijn bedoeld – vindt haar oorsprong in de middeleeuwen en werd voortgezet in de kerken van de reformatie, vooral in de lutherse kerken in Duitsland. Het eigene van de bijdrage van Sarcerius aan de vorming van predikanten krijgt reliëf tegen de achtergrond van andere op dat moment beschikbare handboeken voor predikanten.

Dergelijke pastorale handboeken snijden veelal dezelfde zaken aan.⁸ Vooral thema's als ambt, sacrament, tucht en prediking leggen zowel de inhoud als de praktijk van de kern van de reformatie bloot, namelijk rechtvaardiging én heiliging. Omdat het in de genoemde thema's om het hart van de reformatorische theologie gaat, wordt zodoende duidelijk wat het 'theologisch eigene' van een auteur is en ook hoe het theologiseren zich op specifieke wijze in de praktijk van het geleefde christelijk geloof vertaalt. Precies om het navolgen van Jezus Christus in het dagelijks leven was het Sarcerius te doen. Het veelvuldig door hem gebruikte begrip *Disziplin* heeft bij Sarcerius mijns inziens dan ook vaak een dubbele bodem. Behalve de kerkelijke tucht heeft het ook de connotatie van 'levenstucht'. Tucht beoogt behalve 'de onderlinge controle

5 Berndorff, *Die Prediger*, 58-59. Berndorff onderbouwt zijn opmerking over het *Decretum Magistri Gratiani* niet en verwijst slechts summier naar Melanchthon. 'Auch Melanchthon äusserte sich vorteilhaft über Sarcerius aufseherische Fähigkeiten (CR 7, 408).' Berndorff, *Die Prediger*, 59 n. 210.

6 'Es liegt nahe, das Pastorale des Sarcerius mit anderen die Seelsorge und die Arbeit des Predigers betreffenden Veröffentlichungen des 16. Jahrhunderts zu vergleichen, damit eine etwaige Eigenständigkeit des Sarcerius deutlich werden kann.' Selderhuis, 'Kirche im Aufbau', 112.

7 Selderhuis, 'Kirche im Aufbau', 101.

8 Burnett, 'The Evolution', 528.

door de gemeenschap op de levenswandel van de gemeenteleden' ook 'de zelfcontrole van het individuele gemeentelid'.⁹

Het onderzoek spitst zich derhalve toe op de volgende vraag: Wat is de inhoud en de context van Sarcerius' *Pastorale* in vergelijking met andere pastorale handboeken uit Duitsland in de zestiende eeuw en in het bijzonder op het gebied van de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking?

Wat Sarcerius onderwees over de genoemde *notae ecclesiae* heeft ook voor het huidige kerkelijke leven en in het bijzonder voor de vorming en voortgaande vorming van predikanten zeggingskracht. De relevantie van historisch onderzoek verwoordt Peter Raedts op treffende wijze: '[De] lotsverbondenheid, de overtuiging dat de onderzoeker wezenlijke aspecten van het leven deelt met het object van zijn onderzoek, doet dieper doordringen in die kanten van het verleden die de voor mensen zelf toen belangrijk waren en maakt dat verleden tevens relevanter voor het heden'.¹⁰ Wij delen inderdaad enkele wezenlijk aspecten met Sarcerius.

In de wereld van kerk en theologie wordt er veel over geschreven en nagedacht of en hoe de organisatie van de kerken moet worden veranderd. Veel aandacht is er eveneens voor de vorming van predikanten. Waar en hoe moeten zij worden opgeleid, welke werkers heeft de kerk nodig en hoe kunnen zij op hun vakgebied 'bij blijven'? Een derde aandachtsveld betreft de levensheiliging. In welk opzicht onderscheiden christenen zich van de wereld en waarin behoren zij zich naar de Schriften te onderscheiden? Ten vierde is er veel discussie over de rol van de kerk en haar individuele gelovigen in het publieke domein.

Het is niet voor niets dat juist in onze tijd de organisatie van de kerken, de opleiding van haar werkers, de leefstijl van haar leden en de verhouding tussen kerk en staat in het middelpunt van de belangstelling staan. Aanleiding voor deze focus is ons tijdsgewricht waarin ontkerkelijking en verwereldlijking hand over hand toenemen. De kerk bevindt zich, in ieder geval in West-Europa, in toenemende mate in een minderheidspositie. Zij is in een zogenaamde overgangssituatie beland. Een dergelijke overgang naar een andere tijd brengt in ieder geval twee dingen met zich mee. Oude normen, waarden en tradities worden bevraagd op hun houdbaarheidsdatum en er wordt nagedacht over nieuwe vormen en structuren.

9 Berndorff, *Die Prediger*, 106 n. 25.

10 Raedts, *Ontdekking*, 23.

Het leven van Erasmus Sarcerius speelde zich ook af in een overgangssituatie. Hoewel de historische context totaal anders was, vroegen dezelfde onderwerpen als vandaag ook toen de aandacht. De vorming van predikanten, de organisatie van de kerk, levensheiliging en de verhouding tussen kerk en staat vulden in Duitsland ook in de zestiende eeuw de agenda van de kerk, zeker die van Erasmus Sarcerius. De kerken zouden mijns inziens zichzelf tekortdoen wanneer zij geen aandacht meer zouden besteden aan wat de Geest in het verleden aan wijsheid in de persoon van Erasmus Sarcerius aan hen heeft geschonken.

1.2. Stand van zaken van het onderzoek

In het onderzoek naar de inhoud van de *Pastorale* ligt er nog heel wat terrein braak. Met name de volgende vragen zijn nog niet beantwoord: Waardoor onderscheidt de bijdrage van Sarcerius' *Pastorale* aan de vorming van predikanten zich? Hoe verhouden zich de inhoud en opzet van de *Pastorale* tot die van de handboeken uit de late middeleeuwen? Wat is de relatie tussen Sarcerius' biografie en de inhoud van zijn pastorale handboek? Daarnaast zijn er lacunes in de bibliografische gegevens en bleven ook de theologische aspecten onderbelicht.

Johann Georg Veit Engelhardt (1850) onderzocht hoe Sarcerius' werk over de tucht en kerkregering zich verhoudt tot het geheel van de lutherse kerk. In zijn beschrijving betreft hij de drie werken van Sarcerius die aan de herdrukken van 1562, 1565 en 1566 aan de *Pastorale* werden toegevoegd.¹¹

Joachim Dyck (1983) deed onderzoek naar wat Sarcerius in de *Pastorale* schreef over homiletiek. Hij laat zien dat zowel de principes en de structuren alsook de hermeneutiek die Sarcerius voor de prediking aanbeveelt aan de retorica zijn ontleend. Dyck besteedt echter geen aandacht aan de Bijbels-theologische aspecten waarop de homiletiek van Sarcerius berust.¹²

Amy Nelson Burnett (2004) beschreef de ontwikkeling van de pastorale handboeken die in de zestiende eeuw in de lutherse kerken werden gebruikt. In kort bestek bespreekt zij daarin onder andere de pastorale handboeken van Bucer, Rivius, Hemmingsen en Sarcerius. Inhoudelijk

11 Engelhardt, 'Erasmus Sarcerius'.

12 Dyck, 'First German Treatise'.

gezien is Burnett meer geïnteresseerd in de opzet van deze boeken en in welke thema's erin aan de orde komen dan in de inhoud ervan.¹³

Herman J. Selderhuis (2006) schreef een artikel over de *Pastorale*. Selderhuis begint zijn artikel met de vraag hoe het komt dat er in handboeken niet aan de *Pastorale* wordt gerefereerd. Voorts behandelt hij in beknopte vorm de voorgeschiedenis, beschrijft hij kort de verschillende delen van het boek en wijst hij enkele karakteristieke elementen aan. Hij gaat daarbij uit van de druk van 1565. Zijn artikel eindigt met een aantal oordelen, conclusies en aanbevelingen.¹⁴ Selderhuis pleit voor een onderzoek dat de *Pastorale* met soortgelijke handboeken vergelijkt. Zo'n vergelijking moet dan het eigen karakter van Sarcerius' *Pastorale* duidelijk maken. Die handschoen wordt in dit onderzoek opgenomen.¹⁵

Lothar Berndorff (2010) deed uitgebreid onderzoek naar het eigene van de predikers in het graafschap Mansfeld.¹⁶ In zijn promotiestudie onderzoekt hij welke innerlijke, geestelijke en uiterlijke politieke bewegingen aan het fenomeen 'Mansfelder Sondernbewusstsein', zoals dat in tal van publicaties naar voren komt, ten grondslag liggen en wat de verdere ontwikkeling hiervan in de weg heeft gestaan. Berndorff beschrijft de inhoud van de *Pastorale* van 1559 tamelijk uitvoerig. Hij is daarbij vooral geïnteresseerd in de organisatievorm die Sarcerius voor de kerk propageerde en praktiseerde (Kirchenverfassung). Om theologische aspecten bekommert Berndorff zich minder. Hij typeert de *Pastorale* als 'een compendium waarin beroep, rechten, plichten, methoden en instituten voor de geestelijke stand begrijpelijk zijn beschreven.'¹⁷ Het begrip *Disziplin* ziet hij als de sleutel tot verstaan van het gehele oeuvre van Erasmus Sarcerius. Berndorff laat zien hoe de ideeën van Erasmus Sarcerius over de organisatie van de kerk, haar handelen naar binnen en naar buiten en haar rol in de samenleving in praktijk worden gebracht, in de periode na zijn ontslag in oktober 1559. Daarbij brengt hij meer dan eens de *Pastorale* ter sprake en laat hij dus iets van haar receptie zien. In dat kader beschrijft hij ook de politieke en kerkelijke situatie waarin Sarcerius' zoon Willem de beide vermeerderde herdrukken het licht deed zien.

13 Burnett, 'The Evolution'.

14 Selderhuis, 'Kirche im Aufbau'.

15 Zie hoofdstuk 1 noot 6.

16 Berndorff, *Die Prediger*.

17 Berndorff, *Die Prediger*, 64.

Harald Rasmussen (2013) beschreef in kort bestek de ambtsleer van Sarcerius zoals die in de *Pastorale* wordt gearticuleerd.¹⁸ Andere facetten van de *Pastorale* laat hij onbesproken. Rasmussen gebruikt de *Pastorale* als een voorbeeld van het groeiende *Sonderbewusstsein* van de geestelijkheid in diverse delen van Duitsland en in het bijzonder in de periode 1550-1560. Luther besteedde vooral aandacht aan de functie van het ambt. In de daar op volgende periode kwam er meer en meer aandacht voor de persoon van de ambtsdrager.¹⁹ De *Pastorale* maakt volgens Rasmussen duidelijk dat in de christelijke gemeenschap de predikant de hoogste en belangrijkste taak vervult. Hij is door Christus Zelf aangesteld en hij heeft een duidelijk omschreven positie in de kerkelijke hiërarchie. Die positie wordt onderstreept door besluiten van concilies en uitspraken van kerkvaders. De predikant mag rekenen op steun van de Heilige Geest en zal zodoende niet alleen het Evangelie in zijn gemeente preken, maar ook een leven leiden dat het navolgen waard is.²⁰

1.3. Methode

Om antwoord te vinden op de vraag wat de inhoud en context van Sarcerius' *Pastorale* is in vergelijking met andere pastorale handboeken uit de zestiende eeuw en in het bijzonder op het gebied van de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking, worden in dit onderzoek de volgende stappen ondernomen. Ten eerste wordt een korte biografische schets gegeven, zodat in een volgend hoofdstuk aandacht besteed kan worden aan de interactie tussen Sarcerius' biografie en zijn *Pastorale*. In het derde hoofdstuk wordt het boek geanalyseerd op de thema's ambt, sacrament, tucht en prediking. Op deze punten wordt het boek vergeleken met soortgelijke pastorale handboeken uit de zestiende eeuw. Die vergelijking loopt uit op een overzicht van wat het eigene is van Sarcerius' bijdrage aan de vorming van predikanten. Ten slotte wordt aandacht besteed aan de receptie van de *Pastorale* en worden conclusies geformuleerd. Het onderzoek richt zich dus met name op primaire bronnen.

18 Rasmussen, 'Early Modern Pastor'.

19 Rasmussen, 'Early Modern Pastor', 200.

20 Rasmussen, 'Early Modern Pastor', 207.

Theologie is altijd contextueel bepaald. Dat wil zeggen dat de situatie waarin men leeft en theologiseert van invloed is op hoe men de Schrift verstaat. Maar ook het omgekeerde geldt. Door het lezen van de Bijbel gaat men de eigen tijd verstaan en zo beïnvloedt het Woord de context waarin men leeft en theologiseert.²¹ Deze hermeneutische visie is ook de sleutel om tot een goed verstaan van het werk van Sarcerius te komen.²²

De *Pastorale* is, zoals gezegd, het laatste van de vele boeken die Sarcerius het licht heeft doen zien. Hij schreef dit boek met het oog op de voortgaande vorming van met name de predikanten. De dienaren van de kerk hebben in zijn visie een speciale taak van God ontvangen in het reformeren van kerk en samenleving naar Gods normen en waarden. Niemand die een handboek schrijft, kiest zijn onderwerpen willekeurig. Zowel de context waarin hij werkte en theologiseerde, als het licht dat de Schrift op zijn tijd en werkomstandigheden wierp, zijn bepalend geweest voor de onderwerpen die Sarcerius in zijn *Pastorale* aansnijdt.²³ De volgende twee vragen zijn in het biografische deel leidend:

Ten eerste: welke elementen en momenten uit de periode in het leven van Sarcerius die voorafging aan zijn arbeid als superintendent van Mansfeld, hebben bijgedragen aan zowel de keuze van de onderwerpen die hij in de *Pastorale* aansnijdt als aan de inhoudelijke verwerking daarvan?

Ten tweede: welke concrete gebeurtenissen in kerk en samenleving in zijn Mansfelder periode hebben ertoe bijgedragen dat Sarcerius in de *Pastorale* relatief veel aandacht besteedt aan de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking en op welke wijze zijn die gebeurtenissen van invloed geweest op de inhoud van de *Pastorale*? Beschrijven en verklaren zijn hier de meest gehanteerde onderzoeksfuncties.

21 'In every culture in which it exists the Christian church functions as such a sub-culture. The churches of specific cultures have influenced and sometimes even transformed these larger cultures in specific ways, and at the same time the cultures in which the church exists have influenced and transformed the beliefs and practices of the church.' Kolb, 'Introduction', in: *ibid.*, *Lutheran Ecclesiastical Culture*, 5.

22 Zie voor deze hermeneutische visie bijvoorbeeld Thiselton, *Hermeneutics*, 799, 806-807.

23 'Ohne die Biographie des Sarcerius ist das *Pastorale* eigentlich unverstündlich (...)' Selderhuis, 'Kirche im Aufbau', 103. 'Sarcerius's frequent references to his own experience provide a key to understanding the *Pastorale*. It is very much the work of an older pastor passing to a younger or less experienced one what he needed to know to perform the duties of his office satisfactorily.' Burnett, 'The Evolution', 553.

Het deel waarin de inhoud van de *Pastorale* wordt beschreven (hoofdstuk 3), vangt aan met het formuleren van een antwoord op de vraag in hoeverre er in de *Pastorale* sprake is van continuïteit en discontinuïteit in vergelijking met de middeleeuwse pastorale handboeken. Hierbij is zowel aandacht voor de didactische vorm als voor de inhoud van deze boeken.

Vervolgens komt de focus te liggen op wát Sarcerius over de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking in de *Pastorale* (1559) heeft geschreven. Omdat hij deze thema's op meerdere plaatsen in de *Pastorale* aansnijdt, wordt het boek op deze thema's gescreeend en vindt er een rubricering plaats. In die rubricering is er telkens aandacht voor de achtergrond waartegen hij een en ander naar voren brengt, voor de theologische achtergrond van de praktische aanwijzingen en ook vinden er analyses plaats. Rubriceren, samenvatten en analyseren zijn hier de meest gehanteerde onderzoeksfuncties.

Door de *Pastorale* met andere handboeken uit de zestiende eeuw te vergelijken, wordt een antwoord gezocht op de vraag wat kenmerkend is geweest voor Sarcerius' bijdrage aan de vorming van predikanten in de lutherse kerken in Duitsland in de zestiende eeuw (hoofdstuk 4). De vergelijking betreft de volgende handboeken: *Pastorale Pfarraamt etc.* (1537) van Gerhard Lorich, *Von der waren Seelsorge* (1538) van Martin Bucer, *De officio Pastoralis Ministrorum ecclesiae* (1546) van Johannes Rivius en *Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus* (1562) van Niels Hemmingsen.²⁴

Deze boeken zijn niet willekeurig gekozen. Op *Von der waren Seelsorge* na, betreft het pastorale handboeken uit de lutherse traditie. Omdat Sarcerius overtuigd lutheraan was, kan deze vergelijking zijn eigen positie binnen zijn lutherse context verhelderen. Buiten de lutherse traditie verschenen ook wel andere handboeken, maar die waren meer theoretisch dan praktijkgericht en behoorden dus tot een ander genre.²⁵ Hoewel Bucers *Von der waren Seelsorge* niet uit de lutherse traditie voortkomt, krijgt het in dit onderzoek toch een plaats. Ten eerste, omdat Sarcerius bij de Keulse reformatie met Bucer samenwerkte en deze coöperatie de vraag naar een mogelijke beïnvloeding oproept en ten tweede omdat Bucers boek na verloop van tijd ook als gids voor de praktijk ging functioneren.

²⁴ Zie hoofdstuk 4 voor de bibliografische gegevens.

²⁵ Burnett, 'The Evolution', 538-540.

Het boek van Lorch is gekozen omdat het de overgang typeert van de handboeken uit de middeleeuwen naar die van de reformatie. Het boek van Rivius is gekozen omdat het kan worden getypeerd als het eerste pastorale handboek voor de lutherse kerken.²⁶ Voor Hemmingsens boek is gekozen omdat dit zich in meer populariteit kon verheugen dan de *Pastorale*.²⁷ Deze grotere ‘Wirkungsgeschichte’ roept de vraag op waarin de *Pastorale* verschilt van Hemmingsens werk.

De volgende vragen zijn in dit deel van het onderzoek leidend: Wat schreven Lorch, Bucer, Rivius en Hemmingsen over de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking? Wat zijn daarbij de overeenkomsten en verschillen met de *Pastorale*? Wat zijn de overeenkomsten en de verschillen in de opzet en de didactische benadering tussen de werken van Lorch, Bucer, Rivius en Hemmingsen enerzijds en de *Pastorale* anderzijds? De hier gehanteerde dominante onderzoeksfunctie is vergelijken.²⁸ Volgens Heinz-Gerhard Haupt is zij eigen aan elk historisch

26 ‘The first truly Lutheran pastoral manual appeared almost a decade after Lorch’s *Pastorale*.’ Burnett, ‘The Evolution’, 543.

27 Burnett, ‘The Evolution’, 545-546.

28 Vergelijken als methode voor historisch onderzoek wordt uitvoerig beschreven door Chris Lorenz. Wie vergelijkt ontdekt zowel overeenkomsten als verschillen. Lorenz: ‘De methode van verschil is dus een “positieve” en geen “negatieve”. De “positieve” conclusie komt echter tot stand via de “negatieve” weg van de *eliminatie*: factoren die de twee vergeleken gevallen gemeenschappelijk hebben, kunnen immers niet hun verschillen verklaren. Dat betekent echter niet dat deze factoren geen oorzakelijke relevantie voor het te verklaren verschijnsel hebben.’ Lorenz, *Constructie*, 181. Tegen de methode van het vergelijken bestaan de nodige weerstanden. Een van die weerstanden betreft de onvergelykbaarheid van wat onderzocht wordt. Lorenz brengt daar tegenin: ‘(...) in principe kan alles met alles worden vergeleken omdat vergelijkingen altijd betrekking hebben op bepaalde aspecten van de vergeleken gevallen (bij de vergelijking van appels en peren b.v. hun eetbaarheid) en nooit op de gevallen in hun geheel. Welke aspecten men vergelijkt, is afhankelijk van de vraagstelling en de begrippen die men daarbij hanteert (...)’. Een andere weerstand luidt: de methode gaat voorbij aan de intenties van de betrokkenen en is anachronistisch. De verklaring laat het deelnemersperspectief volstrekt buiten beschouwing, want het waarnemersperspectief wordt verabsoluteerd. Lorenz brengt daar tegenin: ‘Het valt eenvoudig in te zien dat deze bezwaren een intentionalistische definitie van geschiedenis veronderstellen, die causale verklaringen achteraf binnen de geschiedwetenschap simpelweg verbiedt. Deze kritiek veronderstelt, met andere woorden, dat de intentionalistische verklaringswijze de enige legitieme historische benadering is, hetgeen in strijd is met de feitelijke diversiteit aan verklaringswijzen.’ Lorenz, *Constructie*, 187 en 189.

onderzoek. In een historische studie is het haast onmogelijk zonder vergelijking voortgang te boeken.²⁹ Wanneer er primaire bronnen met elkaar vergeleken worden, dienen deze wel gecontextualiseerd te worden.³⁰ Daarom is er in dit deel van het onderzoek ook telkens aandacht voor de biografie van de genoemde auteurs.

In het volgende deel van het onderzoek (hoofdstuk 5) wordt de detailvergelijking vertaald naar hoofdlijnen. Hier komt ook de vraag aan de orde, in hoeverre dit boek met haar specifieke kwaliteiten invloed heeft uitgeoefend. De herdrukken van Sarcerius' pastorale handboek krijgen nu het volle pond. Met name wordt een antwoord gezocht op de vraag waarom Willem Sarcerius tot driemaal toe een vermeerderde herdruk van het werk van zijn vader verzorgde. Opnieuw zijn vergelijken en verklaren de voornaamste onderzoeksmodi.

Ten slotte worden in dit laatste hoofdstuk conclusies geformuleerd. Die conclusies bevatten een antwoord op de onderzoeksvraag alsook een duiding van wat we vandaag kunnen leren van Sarcerius' handboek aangaande zowel de (voortgaande) vorming van predikanten als de praktijk van het kerkelijk leven.

Voor het citeren van de Bijbel is gebruik gemaakt van de Herziene Statenvertaling.

1.4. Bibliografische gegevens

1.4.1. De verschillende drukken

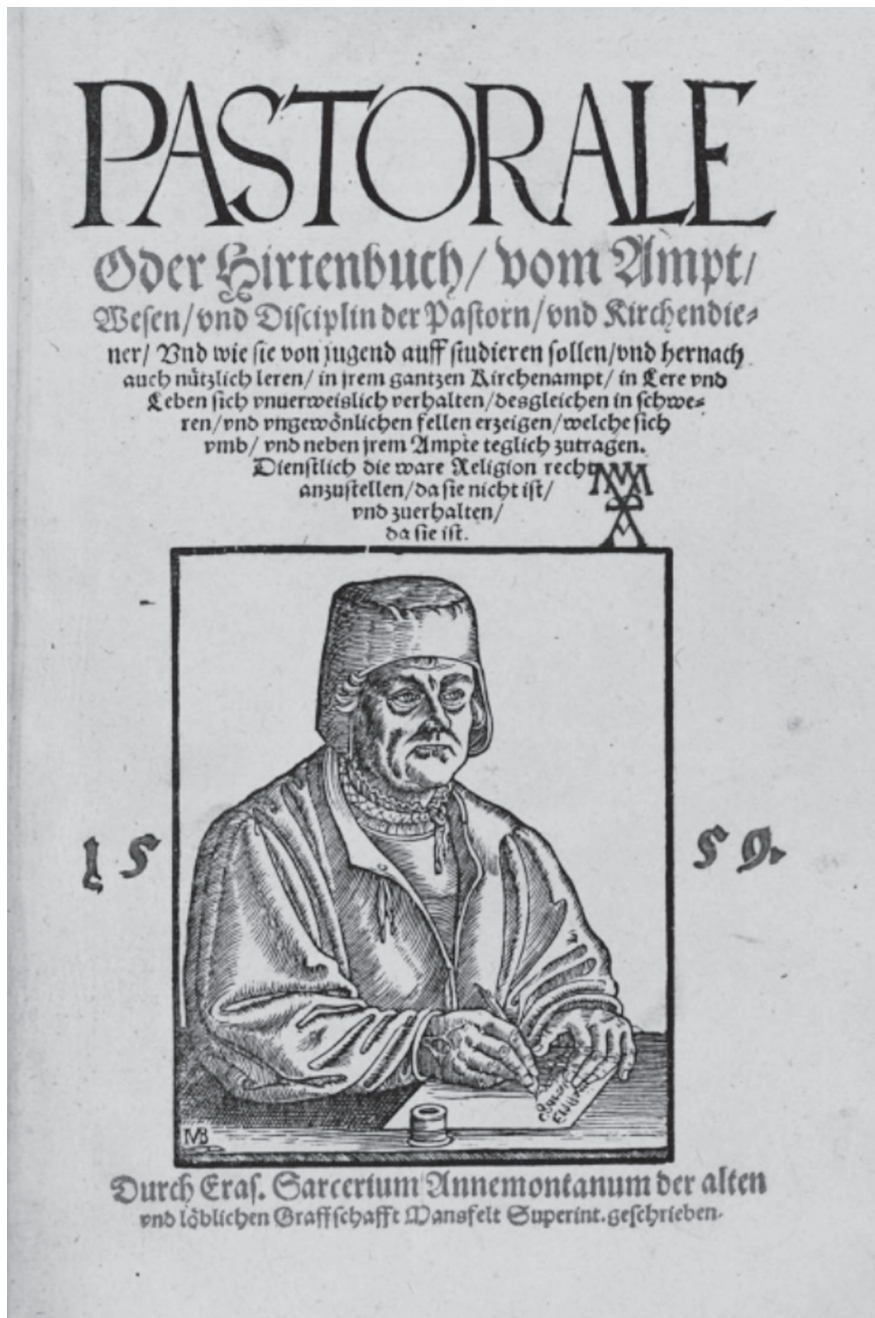
Sarcerius eindigt zijn *Pastorale*³¹ met de volgende woorden: 'Gedruckt zu Eisleben/ in der alten vnd löblichen Graffschafft Mansfelt/ durch Urbanum Gaubisch/ Wonhafftig auff dem Graben.'³² Op het titelblad prijkt een portret van Sarcerius. Aan de linkerzijde van het portret staat

29 Haupt, 'Comparative history', 697.

30 Haupt, 'Comparative history', 703.

31 *Pastorale oder Hirtenbuch/ vom Ampt/ Wesen/ und Disciplin der Pastorn/ und Kirchendiener/ Und wie sie von jugend auff studieren sollen/ und hernach auch nützlich lernen in irem gantzen Kirchenampt/ in Lere vnd Leben sich unverweislich verhalten/ desgleichen in Schweren/ vnd ungewöhnlichen fellen erzeigen/ welche sich vmb/ und neben irem Ampte teglich zutragen. Dienstlich die ware Religion recht auszustellen/ da sie nicht ist/ und zuerhalten/ da sie ist* (Mansfeld 1559).

32 Sarcerius, *Pastorale*, h iiii v.

Originele titelpagina

15 aan de rechterzijde 59. Eronder is te lezen: ‘Durch Eras. Sarcerium Annemontanum der alten vnd löblichen Graffschafft Mansfelt Superint. geschrieven.’

Drukker Urban Gaubisch (1527-1612) werd in Ortant/Merseburg geboren en was aanvankelijk augustijner monnik. Nadat zijn klooster in Grossenhain/Meissen vanwege het reformeren van de kerk werd opgeheven, vestigde hij zich in Leipzig. Daar huwde hij in 1551 Margarethe Niedersteter. Zij was de schoonzus van drukker Jakob Bärwald. Bij Bärwald publiceerde Sarcerius van 1551 tot en met 1554 zijn boeken. Met steun van zowel zijn schoonvader, als van de graven Albrecht, Gebhard en Hans Georg van Mansfeld en boekhandelaar Bartel Vogel, opende Gaubisch in 1554 een drukkerij in Eisleben. De Mansfelders waren vanaf dat moment voor het publiceren van hun werken niet langer op Leipzig aangewezen. Meer dan de helft van de boeken die Gaubisch drukte waren theologische werken. Zelf publiceerde hij ook een stichtelijk boek: *Die sieben Worte des Herrn am Creutz* (1560). Berndorff typeert drukkerij Gaubisch daarom als ‘eine geistliche Druckerei’, waar echter tegelijk de commerciële belangen goed behartigd bleven worden. Gaubisch was een drukker met een missie. Hij zei daar zelf over dat hij met de drukpers ‘zum gemeinen Beste schaffen wollte’. Bij zijn begrafenis vatte superintendent Schleupner zijn motivatie kort en bondig samen: ‘Er hat gedient der Christenheit – Jungen und Alten alle Zeit.’³³ Vanuit dit perspectief gezien zal Gaubisch de *Pastorale* graag hebben uitgegeven.

Zoon Willem Sarcerius (1536-1582) verzorgde in 1562, 1565 en 1566 een herdruk van de *Pastorale*.³⁴ Hij vervlocht in de *Pastorale* eerder verschenen boeken van zijn vader. Willem noemt de volgende werken: *Von der Ordination*, *Vom Banne*, *Von der Visitation*, *Von Conciliën und Synoden*, *Von Consistorien* en *Von Geistlichen Gütern*.³⁵

33 Berndorff, *Die Prediger*, 229-233.

34 Zie 5.2.2.voor de achtergrond en aanleiding van deze herdrukken.

35 *Einer Christlichen Ordination/ form vnd weisel/ vnd was darzu gehörig* (Eisleben 1554); *Ein Büchlein/ von dem Banne/ vnd andern Kirchenstraffen* (Eisleben 1555); *Von Jehrlicher Visitation/ vnd was hierdurch fur mengel/ und gebrechen/ fast an allen orten mögen befunden Werden* (Eisleben 1555); *Von Synodiis vnd Priesterlichen versammlungen (...) in einer jeden Superintendenz durch eine Christliche Obrigkeit musten ausgerichtet werden* (Leipzig 1553); *Von christlichen/ nötigen/ vnd nützen Consistorien oder Geistlichen Gerichten* (Eisleben 1555); *Von Geistlichen Gütern* was niet eerder gepubliceerd. Bijlage I bevat een samenvatting van *Von Jehrlicher Visitation*.

1.4.2. De titel

Voor de verklaring van de titel *Pastorale oder Hirtenbuch* wijst Sarcerius zelf de richting aan, door aan de titel toe te voegen: *vom Ampt/ wesen/ und disciplin der Pastorn/ und Kirchendiener*. Met andere woorden ‘herder’ is wat Sarcerius betreft een goed synoniem voor ‘ambt’. Met het woord ‘herder’ is het wezen van het ambt getekend. Sarcerius gebruikt als synoniem voor ‘Pastor’ ook ‘Seelsorger’.³⁶

Met zijn boek wil Sarcerius een handreiking doen met betrekking tot het zorgen voor Gods gemeente. De voornaamste onderwerpen die hij aansnijdt, passen alle heel goed in de metafoor van de herder en zijn kudde. De herder moet weten dat een ander hem over de kudde heeft aangesteld (ambt³⁷) en hij moet het vak leren (vorming). Hij moet weten hoe en waarmee hij de kudde moet weiden (prediking³⁸ en sacramenten³⁹) en ook hoe hij moet handelen wanneer hij te maken krijgt met onwillige schapen (tucht⁴⁰). Wil de herder deze taken goed kunnen uitvoeren,

36 Sarcerius, *Pastorale*, E iii.

37 ‘So habt nu acht auff euch selbst/ und auff die gantze Herd/ vnter welche euch der heilige Geist gesetzt hat/ zu bisschoffen/ zu weiden die Gemeine Gottes/ welche er durch sein eigen Blut erworben hat’ (Hand. 20:28). Sarcerius, *Pastorale*, E v.

38 ‘Busse aber predigen/ heisset nicht anders/ dan ir ewren Scheflein/ durch die Predigte des Gesetzes ire Sünde vnd Misserthat verkündigen sollet/ wider Gottes willen vnd befelch begangen (...). Item das ir inen hierüber Gottes grossen zorn vnd straffe anzeigt vnd vermeldet/ darinnen sie auch verderben müssen/ hier zeitlich vnd dort ewiglich/ wo sie nicht Busse thun/ vnd hiervon sich zum Herrn beteren. (...) Vergebung der sünden aber predigen/ heisset das eigentlich/ das ir widerumb durch die Predigte des Evangelii/ die erschrecken vnd beengstigten Gewissen/ aus der Predigte des Gesetzes/ vnd von wegen der erkenntnis irer Sünden/ Göttlichs zorns vnd straffe hierüber/ trösten vnd aufrichten sollet/ damit sie in iren sünden nicht verzagen/ vnd vnter dem zorn vnd straffen Gottes verzweifeln/ vnd diese ding endlich vber Gottes gnade und barmherzigkeit nich erheben/ Sondern viel mehr festlich Gleuben/ das Gott inen ire Sünde verzeihen vnd vergeben/ Sondern viel mehr festiglich glauben/ das Gott inen ire sünde verzeihen vnd vergeben wolle/ vnd seinen zorn vnd straffen hierüber/ sincken vnd fallen lassen/ vmb seines lieben Sons Jhesu Christi willen.’ Sarcerius, *Pastorale*, E iii v.

39 ‘Und zu diesem ewren Bestallbrief/ ewers verordneten Ampts/ gehören auch folgende stücke/ das ir solt die hochwirdigen Sacramente/ nach ordnung und einsetzung Unsers Herrn Christi/ ewren Scheflein handreichen vnd mitteilen/ so ofte sie derselbigen von nöten haben/ vnd mit ernst begeren.’ Sarcerius, *Pastorale* (1559), E iii v.

40 ‘Ja ewre eigen Scheflein etliche/ denen ire seligheit kein rechter ernst ist/ vnd welche die weide Christi Gottes wort allein im maul vnd ohren beligen lassen/ dencken sich

dan zal hij in zijn levensonderhoud moeten voorzien⁴¹ en zal hij zelf een onberispelijk leven moeten leiden.⁴² Op hun beurt zullen de schapen zich naar de herder dienen te voegen.⁴³ Zij mogen in zijn woorden de stem van de Goede Herder beluisteren en in zijn werk Gods genade en barmhertigheid proeven. Sarcerius noemt gemeenteleden bij voorkeur ‘schefflein’, schaapjes. In het verkleinwoord klinkt de warme betrokkenheid van de herder op zijn kudde door.

1.4.3. Niet alleen eigen werk

In zijn boek neemt Sarcerius integraal twee teksten van anderen op en eigent die zich dus, onder vermelding van de auteur, toe als de zijne. Omdat hij ze voor eigen rekening neemt, beschouw ik deze teksten bij de behandeling van de *Pastorale* daarom als van Sarcerius zelf. Hij introduceert de eerste tekst als volgt: *Die fürnemsten Stück schriftlicher Lere/ in welchen die Kirchendiener/ sonderlich wol sollen unterrichtet sein/ durch Vitum*

nicht zu bessern/ faren mutwilliglich vnd trötzlich fort in irem sündlichen leben/ vnd wollen darzu hiewider nichts gesagt haben. Diese sag ich/ sein ewre falsche vnd heuchlische Euangelische/ die in aller rochlossigkeit vnd sicherheit leben/ die werden euch am höchsten bedrängen/ beengstigen/ vnd den verderblichen stoss thun. Auff das bey euch war werde/ das Christus gesagt hat/ Sie werden euch in den Bann thun vnd tödten/ von einer Stad in die andere verjagen etc.’ Sarcerius, *Pastorale*, E iiiii.

- 41 ‘Item das sie im seine gebürliche vnterhaltung geben/ one zanck vnd widerwillen. Denn es ja billich/ das diese/ so das Euangelium predigen/ sich vom Euangelio erheben. Und solchs Gottes gebot vnd befehl/ das man die Kirchendiener erhalte.’ Sarcerius, *Pastorale*, E iiiii v.
- 42 ‘Ich N.N. nu verordenter Pastor zu N.N. verspreche vnd sage zu (...) das ich mich mit Gottes hülffe/ die zeit meines lebens/ in der Lere vnd leben/ vnstreflich halten wil. Desgleichen auch meinem befohlenen Schefflein hierinnen ein Examplar vnd Furbilde sein. Item Volsauffens/ Hurens/ Ehebrechens/ Wucherens/ Spielens/ vnd was dergleichen öffentliche Laster mehr sein/enthalten/ in keinen Krug oder öffentlich Zechhaus gehen/ alda zu sauffen, zu spielen/ vnd sitzen.’ Sarcerius, *Pastorale*, D vi v.
- 43 ‘Darnach spricht der Superintendentens zu der Gemeine/ an dem orte/ da der Ordinand ordinieret wird: Geliebten im HErrn/ es haben ewer Liebe/ in vorgehenden worten gehört/ was das Ampt ewers gegenwertigen Pastors vnd Seelsorgers sey/ darauff solt ir nu acht geben/ als die trewen Schefflein Christi/ das er sich seinem Ampte nach/ also verhalte. Und wo er auch das thut/ sollet ir im gefolig vnd gehorsam sein. Wo er aber seinem Ampte nicht würde nachtsetzen (...) so solt ir im nicht folgen vnd gehorsam sein/ sondern die stimme ewers Herrn vnd Hirten Christi hören/ Wie er gesaget hat/ Meine Schefflein/ hören meine stimme etc.’ Sarcerius, *Pastorale*, E iiiiii.

*Dieterich beschrieben.*⁴⁴ En de tweede: *Wie mann Fursichtiglich/ und one ergernis predigen soll/ von den furnehmesten Artickeln Christlicher Lere Fur die jungen einfeltigen prediger und alle Christen D. Vrbani Regii.*⁴⁵

Sarcerius zegt niet om welk boek van Veit Dietrich (1505-1549)⁴⁶ het gaat. Mij is gebleken dat hij integraal een hoofdstuk heeft overgenomen uit Dietrichs *Agendbüchlein für die Pfarr-Herrn auff dem Land.*⁴⁷ Dit boekje schreef Dietrich in 1542 in opdracht van de raad van Neurenberg, zoals hij in het voorwoord van de vierde druk in 1545 vermeldt.⁴⁸ De raad stond voor de vraag op welke wijze de predikanten die voor de reformatie waren gewonnen, vertrouwd gemaakt konden worden met de evangelische leer, de nieuwe orde van dienst en de evangelische prediking.⁴⁹ Vandaar dat Veit Dietrich opdracht kreeg voor de ‘Nürenbergischen Geistlichen der Landgemeinden’ nieuwe formuleren op te stellen. Zo ontstond het *Agendbüchlein*.

De tekst werd in 1542 door de raad van Neurenberg vastgesteld en kreeg op die manier de status van een officiële ‘Gottesdienstordnung’. Opvallend is echter dat die status alleen de ‘Landsgemeinden’ betrof en niet de ‘Stadsgemeinden’. Klaus vermoedt dat de stadspredikanten, in tegenstelling tot

44 Sarcerius, *Pastorale*, F vi v - H ii.

45 Sarcerius, *Pastorale*, L i - O i.

46 Veit Dietrich werd in 1505 in Neurenberg geboren. In 1522 werd hij student in Wittenberg en woonde vanaf 1528 bij Luther in huis. Hij functioneerde als secretaris en gesprekspartner van Luther. In 1535 werd hij pastor van de St.-Sebalduskirche in zijn geboorteplaats. Dietrich zette zich in voor het reformeren van de kerk en oriënteerde zich daarbij zowel op Luther als op Melanchthon. In 1547 werd hij uit zijn ambt ontslagen, omdat hij kritiek had op de toegeeflijke houding van de raad van Neurenberg aangaande het beleid van de keizer. Behalve door zijn *Agendbüchlein* (1543) genoot en geniet hij ook bekendheid vanwege zijn *Summarien* over het Oude (1541) en Nieuwe Testament (1544), zijn *Kinderpredigten* (1546) en de uitgave van Luthers *Tischreden* en *Hauspredigten* (*Hauspostille*) Zie voor biografische gegevens: Zschoch, ‘Veit Dietrich’ en Klaus, *Veit Dietrich*, 35-304.

47 ‘XX. Die fürnemdste Stück Christlicher Ler/ inn welchen die Kirchendiener/ sonderlich wol sollen onderrichtet sein.’ Dietrich, *Agendbüchlein*, A a iii - E e iii v.

48 ‘Zu solchem habe ich met dieser geringen Arbeit/ so mir von meiner Oberkeit erstlich auffgelegt/ gern wollen helfen/ auff das/ wo es etlichen an Büchern oder verstand mangelt/ sie gewissen vnd grundlichen vndderricht/ der Ler vnd gantzen Ampts inn solchem Agend Büchlein aff kürztzest vnd einfaltigest verzeichnet finden’. Dietrich, *Agendbüchlein* (1546), B iiiii en B iiiii v.

49 Klaus, *Veit Dietrich*, 206.

de predikanten die buiten de stad werkten, over exemplaren van de *Brandenburg-Nürnbergischen Kirchenordnung* konden beschikken en daarom een dergelijk boek niet nodig hadden.⁵⁰ De eerste druk van 1542 verscheen anoniem. De tweede druk noemt aan het slot Veit Dietrich als schrijver. Vanaf de derde druk (1544) verschijnt de naam van Veit Dietrich op het titelblad. Deze versie werd vele malen onveranderd herdrukt. Nog in 1787 verscheen er een editie.⁵¹ Van welke druk Sarcerius gebruik heeft gemaakt, is niet met zekerheid vast te stellen. De bladspiegel maakt echter wel duidelijk dat het de vierde druk van 1545 of een latere druk moet zijn geweest.

Sarcerius laat ons erover in het ongewisse waarom hij niet zelf stem geeft aan de voornaamste stukken van de christelijke leer. Zijn keuze voor Dietrich valt echter wel te verklaren. Evenals Sarcerius oriënteerde ook Dietrich zich op zowel Luther als Melancthon. Met zijn boek had Sarcerius vooral ‘middelmattige en beginnende predikanten’ op het oog.⁵² Dietrich richtte zich met zijn uitgaven op dezelfde doelgroep. Zijn *Kinderpredigten* (1546), waarin hij ook de zuivere leer uiteen wilde zetten, liet hij drukken voor de ‘Einfeltigen und Geringen’.⁵³ Over de stijl en inhoud van het *Agendbüchlein* zegt hij zelf dat hij beknopt en eenvoudig wil schrijven.⁵⁴

Wie mann Fursichtiglich van Urbanus Rhegius (1489-1541)⁵⁵ verscheen

50 ‘Vielleicht ist der Grund nur darin zu suchen, dass die Stadtgemeinden über eine ausreichende Zahl von Exemplaren der Brandenburg-Nürnbergischen Kirchenordnung verfügten, so dass für sie kein Bedarf an neuen Formularen bestand. Die Landgemeinden aber benötigten solche Hilfen, besonders die Gemeinden der neu erworbenen oberpfälzischen Gebiete und ihre neu für das Evangelium gewonnenen Pfarrer. Dort würde das Agendbüchlein sofort eingeführt.’ Klaus, *Veit Dietrich*, 208.

51 Klaus, *Veit Dietrich*, 405-408.

52 Zie 3.2.1.

53 Herrfurt, *Veit Dietrichs Predigt*, 6-8.

54 Zie hoofdstuk 1 noot 48.

55 Urbanus Rhegius kwam in 1489 aan de Bodensee als zoon van een priester ter wereld. Hij studeerde aan de universiteiten van Freiburg en Ingolstadt. Te Konstanz werd hij in 1519 als priester gewijd. Toen hij in de zomer van 1520 in Basel studeerde, is hij daar vermoedelijk gepromoveerd. Liebmann (p. 109) spreekt van een onopgelost raadsel. In hetzelfde jaar kreeg Rhegius een aanstelling als prediker van de Dom in Augsburg. Vanwege onder andere kritiek op de aflaten werd Rhegius in 1521 uit zijn ambt ontheven. Na wat omzwervingen – hij was onder meer kapelaan in het Oostenrijkse Hall – werd hij in 1524 opnieuw predikant in Augsburg, nu van de St.-Annakirche. Daar liet hij in hetzelfde jaar een boek verschijnen waarin hij de avondmaalsleer van Karlstadt bekritiseerde. Zelf vierde hij met zijn gemeente in 1525 het avondmaal onder

in 1535 in het Latijn en werd in 1536 in het Duits uitgegeven.⁵⁶ Als superintendent kende Rhegius de nood onder de geestelijken goed en werd hij geacht hen te begeleiden. Waarschijnlijk verscheen *Wie mann Fursichtiglich* in dit kader. Het is geen homiletisch handboek in de moderne zin van het woord, maar meer een theologische handleiding. De prediker wordt zo bij de hand genomen dat hij met betrekking tot controversiële punten het Evangelie kan preken zonder de waarheid te verdraaien. Rhegius houdt daarbij telkens de praktijk van het geloofsleven in het zicht. Theologie en vroomheid zijn bij hem onafscheidelijk van elkaar.

Van de onderwerpen die hij behandelt, zijn er nogal wat waarover conflicten bestonden, zoals de boete, de goede werken en de overheid. Over dergelijke onderwerpen was zowel met de kerk van Rome als onder de protestanten onderling verschil van inzicht. Voor beginnende predikanten die vaak niet al te hoog waren opgeleid, was een goede oriëntatie op deze onderwerpen onontbeerlijk.⁵⁷ Hendrix suggereert dat de visitatie-instructies die Rhegius gebruikte, als onderligger voor *Wie mann Fursichtiglich* hebben gediend.⁵⁸ Het boek kende een grote receptie. Het

beide gestalten. Volgens Hendrix vond Rhegius met betrekking tot het avondmaal een goed evenwicht tussen Zwingli enerzijds en Luther anderzijds. ('Bedeutung', 59) Op de Rijksdag van Augsburg in 1530 werkte hij mee aan de *Confutatio Augustana* (1530) en later ook aan de *Apologia Confessiones Augustanae* (1531) Hertog Ernst vroeg hem in hetzelfde jaar naar Lüneburg te komen en stelde hem als superintendent aan. Rhegius publiceerde veel. Hij schreef exegetische studies, kerkordes, polemische pamfletten en een catechismus. Naast zijn *Formulae quaedam* (1535) werd hij vooral bekend door zijn *Dialogus von der schonen Predigt* (1536). Het verscheen in meer dan vijf talen. In 1537 ondertekende Rhegius de Schmalkaldische Artikelen. Te Hagenau nam hij in 1540 deel aan het religiegesprek met onder andere Calvijn, Bucer, Brenz en Capito. Hij overleed in mei 1541. Zie voor biografische gegevens: Liebmann, *Urbanus Rhegius*, 88-312; Hendrix, 'Rhegius, Urbanus' en Hendrix, 'Bedeutung'.

56 Urbanus Rhegius *Formulae quaedam caute et citra scandalum loquendi de praecipuis Christianae doctrinae locis, pro iunioribus Verbi Ministris in Ducatu Luneburgensi, 1 Corint. 10. Tales estote, ut nullum praebeatis offendiculum Ecclesiae Dei* (Wittenberg 1535).

57 Hendrix, *Preaching*, 8-10.

58 Hij doelt op *Artikel, darinne etlike mysbruke by den parren des fürstendoms Lüneborg entdeckt unde darjegen gude ordenynge angegeben werden mit bewysnge und vorklarynge der schrift* (1527) en *Wie und was wir, Ernst, von Gots gnaden herzog zu Braunschweig und Leuneborg, unsers fürstenthumbs pharbern und predigern zu predigen befohlen* (1529). Hendrix, *Preaching*, 9.

werd vaak herdrukt en ook vertaald, onder andere in het Pools (1554), Zweeds (1605) en Engels (1928 en 2003). De laatste Duitse herdruk verscheen in 1908.⁵⁹ Bovendien werd het opgenomen in de corpora doctrinae van Lüneburg en Wolfenbüttel.⁶⁰ Geen enkele auteur maakt er echter gewag van dat *Wie mann Fursichtiglich* in de *Pastorale* van Sarcerius is opgenomen.

Net zoals voor het *Agendbüchlein*, geldt ook voor *Wie mann Fursichtiglich* dat Sarcerius zijn motieven verzwijgt die hem ertoe gebracht hebben dit werk in zijn *Pastorale* op te nemen. Toch is zijn keuze voor juist dit boek niet vreemd. Al in zijn *Form und Weise einer Visitation* (1554) beval Sarcerius dit boek aan als een van de boeken die elke predikant in zijn kast moest hebben staan. Een jaar later verscheen er een uitgebreidere en vernieuwde versie van *Form und Weise* onder de titel *Von jherlicher Visitation*. Daarin valt te lezen dat Sarcerius niet alleen het aanschaffen van het boek aanbeveelt, maar ook het ijverig bestuderen van de inhoud. De superintendent zal de inhoud van *Wie mann Fursichtiglich* tijdens de visitatie overhoren.⁶¹ Sarcerius was zelf dus door en door vertrouwd met de inhoud van Rhegius' boek.

Evenals Sarcerius was ook Rhegius superintendent en schreef hij zijn boek voor dezelfde doelgroep als waar Sarcerius zijn *Pastorale* voor schreef, namelijk predikanten die vanwege hun geringe opleiding verdere vorming nodig hadden.

⁵⁹ Hendrix, *Preaching*, 7.

⁶⁰ Lüneburg: *Corpus doctrinae Wilhelminum* (1576); Braunschweig-Wolfenbüttel: *Corpus doctrinae Julium* (1576).

⁶¹ 'Ich wil geschweigen/ dass ir etliche sein/ die ganz vnbescheiden von allen stücken der waren Religion reden. Diesem mangel aber zu begegnen/ lass ich mir gefallen/ dass man das büchlein Urbani Regii/ oben gedruckt/ fleissig lese/ des inhalt ist/ wie man von den fürnemsten stücken der waren Religion/ vorsichtiglich vnd bescheiden predigen soll. Und einem jeden Pastor ein Exemplar die des Pastorals vbergebe. So kan auch dieser mangel etlicher massen erstattet werden/ durch das Examen/ das man in allen jerlichen Visitationen halten soll/ mit einem jeden Pastor.' Sarcerius, 'Von jherlicher Form und weise einer Visitation' (1555), in: *Pastorale* (1565), 311.

HOOFDSTUK 2

Biografie

Omdat Sarcerius zijn boek aan het einde van zijn ambtsperiode in Mansfeld schreef, wordt in dit hoofdstuk vooral onderzocht welke concrete gebeurtenissen in kerk en samenleving er in deze periode aan hebben bijgedragen dat Sarcerius in de *Pastorale* ruim aandacht besteedt aan het ambt, de sacramenten, de tucht en de prediking. Hierdoor kan het volgende hoofdstuk erop ingaan op welke wijze die gebeurtenissen van invloed zijn geweest op de inhoud van zijn boek. Eerst wordt echter onderzocht welke elementen en momenten uit de periode in het leven van Sarcerius die voorafging aan zijn arbeid als superintendent van Mansfeld, hebben bijgedragen aan zowel de keuze van de onderwerpen die hij in de *Pastorale* aansnijdt als de inhoudelijke verwerking daarvan.

Om een antwoord op deze vragen te vinden, wordt een overzicht gegeven van de levensloop van Sarcerius. Zijn biografie valt grofweg geschetst in twee delen uiteen. Na geschoold te zijn was hij eerst tien jaar als leraar actief en vervolgens ruim twintig jaar als (leidinggevende) predikant.

2.1. Vorming (1501-1528)

Aangaande de vroege jeugd van Erasmus Sarcerius, zijn vorming en eerste werkkringen zijn de bronnen schaars.¹ Verschillende biografen spreken elkaar op menig punt tegen. Zo verschillen bijvoorbeeld de berichten over zijn geboortedatum en zijn naam. Eskuche meldt als geboortedatum 19 april 1501,² terwijl Röselmüller 28 november 1501 als

1 Tot op heden is er geen moderne biografie over het leven van Erasmus Sarcerius verschenen. 'Eine moderne Biographie fehlt und ist nicht in Sicht. Die Forschung ist im wesentlichen bei Kawerau (1906) stehengeblieben.' Peters, 'Grafschaft', 57 n. 2.

2 Eskuche, *Sarcerius*, 14. Zo bijvoorbeeld ook Scheible, 'Sarcerius, Erasmus'. Tenberg, 'Erasmus Sarcerius', 1361 noemt deze datum eveneens, maar voorziet die van een vraagteken. Wartenberg, 'Erasmus Sarcerius', 117: '1501 wurde er in Annaberg im

geboortedatum noteert.³ Met welke achternaam hij ter wereld kwam, blijft eveneens onduidelijk. Röselmüller laat hem ter wereld komen als zoon van Scheurer.⁴ Zo introduceert Von Bundschuh hem ook: ‘Erasmus *Sarcerius*, eigentlich Schürer’.⁵ Volgens Eskuche is het Melanchthon (1497-1560) geweest die hem in een brief *Sarcerius* noemt.⁶ Stupperich wijst er echter op dat hij aan de universiteit van Leipzig als Sarck werd ingeschreven.⁷ Die naam zou dan op de klank af gelatiniseerd zijn. Volgens Wartenberg werd hij aan de universiteit van Leipzig echter ingeschreven als ‘Erasmus Sorck de Monte Sante Anne’.⁸ Blijkbaar is de a of o van zijn naam in het matrikel van de universiteit niet duidelijk geschreven. Als daar werkelijk ‘Sarck’ staat, zou dat doorslaggevend zijn, zo niet, dan klinkt wat Eskuche naar voren brengt het meest aannemelijk. Melanchthon heeft immers zelf zijn Griekse naam ook van een ander ontvangen. Zijn leermeester Reuchlin vertaalde de naam Schwartzert in het Grieks.⁹ Wellicht heeft bij de keuze van Melanchthon voor de naam *Sarcerius* meegespeeld dat ‘sarcire’ ‘herstellen’ betekent en de Latijnse naam op die manier iets weergeeft van de kern van het werk van de reformator.

Sarcerius werd geboren in Sint-Annaberg. Hier was men in de Harz aan het einde van de vijftiende eeuw begonnen met het ontginnen van bodemschatten. De opbrengst van met name ijzer legde de bewoners geen windeieren. Volgens Eskuche was ook de vader van *Sarcerius* niet onbemiddeld.¹⁰ Stupperich vermoedt dat *Sarcerius* al jong wees moet zijn geworden, want later, in 1538, bedankte hij de raadsheren Johann en Lorenz Rhelinck voor de ondersteuning die hij in zijn studententijd van hen had genoten.¹¹ Ook zijn gevers moeten dus bemiddeld zijn geweest.

Erzbirge geboren, vermutlich am 19. April.’

- 3 Röselmüller, *Leben*, 3. Volgens Kawerau, ‘*Sarcerius Erasmus*’, 482 is 28 november echter niet de geboorte- maar de sterfdatum.
- 4 Röselmüller, *Leben*, 3.
- 5 Von Bundschuh, *Wormser Religionsgespräch*, 411.
- 6 Volgens Eskuche noemt Melanchthon hem in een brief *σαρκής; σαρπειν* is in het Latijn ‘sarcire’ (= naaien, hechten, herstellen). Eskuche, *Sarcerius*, 18.
- 7 Stupperich, ‘*Erasmus Sarcerius*’, 33.
- 8 Wartenberg, ‘*Erasmus Sarcerius*’, 119.
- 9 Zie daarvoor bijvoorbeeld Scheible, *Melanchthon*, 16.
- 10 Eskuche, *Sarcerius*, 14.
- 11 Stupperich, ‘*Erasmus Sarcerius*’, 33 en Kawerau, ‘*Sarcerius, Erasmus*’, 482. Als extra argument voor het wees-zijn van *Sarcerius* voert Stupperich het gegeven op dat

In Annaberg bezoekt Sarcerius de Latijnse school naast de kerk. Daar was volgens Eskuche nog geen invloed van het humanisme te bespeuren.¹²

In de herfst van 1515 stuurde zijn vader hem naar de domschool van Freiburg. Via Petrus Mosellanus (Peter Schade, 1493-1524) maakte hij daar kennis met het humanisme. Hij leerde Grieks en las werken van onder andere Socrates, Plutarchus, Plato en Homerus. Zijn scholing in de vrije kunsten werd voortgezet aan de universiteit van Leipzig. Vermoedelijk is hij Mosellanus achterna gereisd. In Leipzig raakte Sarcerius vertrouwd met de geschriften van onder meer Quintilianus, Vergilius en Cicero en werd op deze wijze ook in de retorica geschoold. Sarcerius keek met veel plezier op deze periode terug: ‘Mein Leipzig lob ich mir! Es ist ein klein Paris und bildet Seine Leute.’¹³

Kort voor of kort na het overlijden van Mosellanus vertrok Sarcerius in 1524 naar Wittenberg. Als student werd hij een enthousiast aanhanger van Luther en Melanchthon.¹⁴ Met hen beiden zou hij zowel schriftelijk als mondeling contact blijven onderhouden, evenals met Bugenhagen (1485-1558). In Wittenberg nam niet alleen zijn theologische kennis toe, maar leerde hij ook godvruchtig te leven.¹⁵

2.2. Leraar (1528-1537)

In de periode van 1528 tot en met 1538 ging Sarcerius zowel wat het humanisme als wat de reformatie hem had gebracht doorgeven aan een

Sarcerius niet in het register van de universiteit van Wittenberg stond ingeschreven: ‘Arme Studenten, die keine Gebühren bezahlten, wurden meist in die Matrikel nicht aufgenommen.’

12 ‘(..) es war die noch tief in mittelalterlicher Weisheit steckende Elementar- und Lateinschule (...)’ Eskuche, *Sarcerius*, 15.

13 Geciteerd via Eskuche, *Sarcerius*, 15.

14 Johan Wigand zegt bij de begrafenis van Sarcerius: ‘Erstlich/ so ist das offenbar aus seiner Lehre und Schriften/ das er ein sehr schon und helles erkenntnis und verstandt/ van allen Artickeln des Glaubens und heubtstücken Christlicher Lehr gehat/ welche weisheit er aus den Schriften der Propheten und Aposteln/ als aus den Brunnen der Göttlichen warheit/ durch den heiligen Geist geschepffet/ und auch aus dem munde und Schriften Doctor Luthers/ heiliger gedechtenis/ gelernet/ des Discipel und Schüler er gewesen/ und mit im in den heubtartickeln Göttlicher Lehre eintrechtig/ biss an sein ende gehalten und gelernt.’ Wigand, *Leichpredigt*, C.

15 Röselmüller, *Leben*, 3.

volgende generatie.¹⁶ Hij trok als leraar van stad naar stad en van school naar school.

Zijn eerste standplaats was Lübeck. In deze stad betoonde hij zich een voorvechter van de reformatie. In een rede over het avondmaal zette hij zich af tegen het verdraaien van de Schrift door de pausgezinden en tegen de opvattingen van de wederdopers. Het spoor van Luther following, nam hij eveneens nadrukkelijk afstand van de opvattingen van Zwingli: 'So fürchte ich mich nicht, mit den Feinden des Sacraments des wahren Leibes und Blutes unsres Herrn Jesu Christi in die Schrancken zu schreiten.'¹⁷ In Lübeck schreef hij zijn eerste theologisch werk: *Methodus divinae Scripturae loca praecipua explicans pro theologis inexercitatis conscripta* (Schwäbisch Hall 1539). Vanwege tegenstand van de kerk van Rome moest Sarcerius echter Lübeck al snel verlaten, samen met de evangelische predikanten Wilhelmi, Walhof en Fund.¹⁸

Waarschijnlijk is Sarcerius nog in hetzelfde jaar naar Wenen afgereisd. Hij had namelijk een uitnodiging ontvangen er een school op te zetten en te leiden.¹⁹ Hij kon er niet lang lesgeven, want hij zag zich gedwongen de stad te verlaten, omdat wederdopers en 'evangelischen' in Wenen werden vervolgd.²⁰ Sarcerius kwam, omdat men hem ook daar vroeg een school te stichten en te leiden, in 1530 in Graz terecht. Vanwege zijn opvattingen kon hij ook in Graz niet lang blijven.²¹ Daarom vertrok hij naar Rostock, waar hij korte tijd als magister werkte.

Op verzoek van Bugenhagen ging Sarcerius opnieuw lesgeven in Lübeck. Bugenhagen had namelijk in Lübeck een 'evangelisch gymnasium' gesticht en haalde Sarcerius in 1531 over zich als conrector aan de school te verbinden. In Lübeck vond Sarcerius rust. Hij trad in het

16 'Sarcerius hat als Humanist die reformatorische Botschaft aufgenommen und verarbeitet. Erklärungsweise berührt er sich stark mit Melanchthon, erinnert doch auch ihre Entwicklung aneinander. Der humanistischen Geist und die ganz besonderes auf Gliederung und Erklärung bedachte Art wehen durch die Schriften des Sarcerius.' Stupperich, 'Erasmus Sarcerius', 36-37.

17 Geciteerd via Eskuche, *Sarcerius*, 19.

18 Eskuche, *Sarcerius*, 19-20 en Röslemüller, *Leben*, 4.

19 Röslemüller, *Leben*, 5.

20 Kawerau, 'Sarcerius, Erasmus', 483.

21 'Von Wien zog er sich als Schullehrer nach Graz zurück, konnte sich aber auch dort nicht halten, denn seiner Überzeugung nach gehörte er nicht zu den Erasmianern, sondern zu den Anhänger Luthers und Melanchthon.' Stupperich, 'Erasmus Sarcerius', 34.

huwelijk en stichtte een gezin. In Lübeck verscheen zijn eerste leerboek: *Libellus in usum puerorum qui primum exponere discunt* (1533).²² Sarcerius ging in Lübeck vriendschappelijk om met rector Hermann Bonnus (1504-1548), die al snel superintendent werd. Van Bonnus leerde Sarcerius streng methodisch te werken²³ en vooral ook om nauwkeurig acht te slaan op woordbetekenissen en het eigene van elke Bijbelschrijver. Terugblikkend op deze periode merkt Sarcerius in het voorwoord van zijn commentaar op Mattheüs (1551) over zijn relatie met Bonnus op: 'seine Gesellschaft war mein Leben'.²⁴

Toch bleef Sarcerius niet in Lübeck, de zeelucht deed hem namelijk geen goed. Telkens werd hij door ziekten gekweld. Bonnus raadde hem daarom aan te verhuizen naar hoger gelegen streken, waar hij vanwege een beter klimaat minder last van zijn kwalen zou hebben.²⁵ Toen graaf Willem de Rijke van Nassau-Dillenburg (1487-1559) hem, op voorstel van Melanchthon en/of Bugenhagen,²⁶ vroeg het rectoraat van de Latijnse school te Siegen in het graafschap Nassau-Dillenburg op zich te nemen, aarzelde hij dan ook geen moment.²⁷

22 Röselmüller, *Leben*, 6.

23 Wigand typeerde bij zijn begrafenis Sarcerius als een 'Methodicus': 'Das er geschickter Methodicus gewesen ist das er ordnung und richtigkeit in allen hendeln/ leren un urteilen lieb gehabt/ das er mit einem scharffen urteil begabet und sonderlich die verfelschung der Lehre/ nicht allein der groben Ketzer/ sondern auch der Subtilen spitzfündigkeiten unnd verschlagenen/ hat artlich gewissen von der gesunden und reinen Lehre/ als Pley von Silber/ und unkraut von Weizen abzuscheiden/ und dafür zu warnen.' Wigand, *Leichpredigt*, C ij.

24 Geciteerd via Kawerau, 'Sarcerius, Erasmus', 483.

25 Eskuche, *Sarcerius*, 21-24.

26 'Die ältere Forschung ist hier meist von einer Empfehlung durch Philipp Melanchthon (1497-1560) und/oder Johannes Bugenhagen (1485-1558) ausgegangen. Das ist zu mindest im Fall Melanchthons auch warscheinlich. Belegen lässt es sich aber nicht.' Peters, 'Erasmus Sarcerius' (2006), 32. Dit artikel verscheen eerder als Peters, 'Grafschaft' (2002). De tekst van deze artikelen is gelijk, de noten echter verschillen. In principe verwijs ik naar het artikel zoals het in 2006 verscheen.

27 Peters vermoedt dat niet zijn gezondheid de reden is geweest om deze benoeming te aanvaarden, maar dat het feit dat hij in Lübeck geen rector kon worden hem heeft doen beslissen te verhuizen. Peters, 'Erasmus Sarcerius', 32-33.

Zijn aanstelling was niet zonder reden. Men zocht iemand die door de jeugd te vormen een bijdrage kon leveren aan het stabiliseren van de reformatie in het graafschap.²⁸

In de aanstellingsbrief van 1531 werd de leeropdracht nauwkeurig omschreven: Latijn en andere gebruikelijke talen onderwijzen en verder de ‘vrije kunsten’ en in het bijzonder de retorica, de logica en de goede zeden.²⁹ In de jaren die volgden, zou Sarcerius Latijnse scholen stichten in Dillenburg en Herborn.³⁰ De vorming van de jeugd lag hem na aan het hart.³¹

2.3. Superintendent in Nassau-Dillenburg (1537-1548)

De gehoopte verbetering van zijn gezondheid kwam in Siegen niet tot stand. In de herfst van 1537 nam hij daarom met vreugde het verzoek aan superintendent³² en predikant te worden. Naar eigen zeggen heeft Sarcerius ook voordat hij onder handoplegging werd bevestigd al wel een aantal jaren gepreekt.³³ Volgens zijn aanstellingsbrief (31 augustus 1537)

28 Willem regeerde vanaf 1516 en verplaatste de residentie van Siegen naar Dillenburg. Peters, ‘Erasmus Sarcerius’, 23.

29 De tekst van de aanstellingsbrief is te vinden bij Eskuche, *Sarcerius*, 26-27.

30 Röslemüller, *Leben*, 8.

31 Bij de begrafenis van Sarcerius meldt Wigand over zijn docentschap: ‘Für ander/ wie Gott mit sonderlicher geschickligkeit unnd hellem liecht und erkenntnis in grossen sachen begabet/ Also hat er auch zu grossen und hohen Emptern und arbeit gezogen und gebraucht/ das er von ersten in den Schulen der Jugent/ nicht allein freie Künste/ und die lere von Zucht und Erbarkeit fürgeleget/ sondern am aller meisten den heiligen Catechismus und heubtstücke Christlicher Lere inen fürgehalten/ und mit grosser trew und frucht eingebildet hat/ als nicht ein nur philosphischer oder heidnischer/ Sondern ein Christlicher Schulmeister/ und hat solchem Ampt fürgestanden in berhümpften und Volckreichen Stedten/ als zu Wien in Osterreich/ zu Grez in der Steiermark/ zu Lubeck/ Rostock unnd Sigen in der Graffschaft Nassau.’ Wigand, *Leichpredigt*, C ij.

32 Dit woord is afgeleid van *superintendere*, wat de Latijnse vertaling is van ἐπισκοπεῖν, waarvan sprake is in 1 Timotheüs 3:2. Peters spreekt van een ‘Cheftheologe’. Als synoniemen noemt hij vervolgens ook: Visitor, Aufseher en Oberwächter, Peters, ‘Erasmus Sarcerius’, 35-36.

33 ‘Und so bin ich auch selbst einer/ der etliche jare geprediget hatte/ eher ich mit aufflegung der hende/ bin ordinieret/ vnd im Kirchenampt bestetiget worden.’ Sarcerius, *Pastorale*, D iiii v.

werd Sarcerius ‘Superattendant[en] und Predikant[en zu Dillenburg] auch Rat und Diener im Wort Gottes sein Leben lang’.³⁴ Na tien jaar lang als docent leiding gegeven te hebben aan jongeren, ging Sarcerius nu leiding geven in en aan de kerk. Ook zijn kerkelijke arbeid zou worden gestempeld door overdracht van kennis en het vormen van levens naar de wil van Christus. Zelf was Sarcerius verwonderd over deze plotselinge wending in zijn leven. Zonder het gezocht te hebben was hij opeens theoloog geworden.³⁵

Meteen na zijn aanstelling als superintendent vloeiden er theologische werken uit de pen van Sarcerius. Zijn eerste theologische werk uit die periode betrof de *Catechismus per omnes questiones*.³⁶ Deze was opgedragen aan de hofprediker Leonard Wagner. Het boek was bedoeld als zelfstudieboek voor pastores die vanuit de vroege kerk de overgang naar de reformatie hadden gemaakt.³⁷ Zijn volgende boek, de *Methodus*

34 Eskuche, *Sarcerius*, 30.

35 ‘Theologus iam factus sum praeter meam opinionem.’ Geciteerd via Röselmüller, *Leben*, 9. In zijn *Leichpredigt* dicht Wigand deze ommezwaai toe aan Gods leiding: ‘Da er nun etliche Jar in diesen Emptern gewesen/ hat Gott hoher gehalten/ das er auch erwachsenen Leute dienen solte/ und in zu einem Bischoff/ Auffseher/ und wie es jetzt gewöhnlich genennet wird/ zu einem Superattendenten viel Jar gebracht/ darinnen er nicht allein ein der pfarhe/ sondern vielen zugleich fürgestanden und gedienet/ und sind in verwaltung solches Bisschofflichen Ampts/ viel fürtrefflicher gaben Gottes an ime erschienen/ die sehr nützlich und fruchtbarlich gewesen (...)’ Wigand, *Leichpredigt*, C ij. Von Bundschuh is, zonder dat hij zijn opmerking onderbouwt, een heel andere mening toegedaan. Hij schrijft: ‘Bis Anfang 1530 in der Diözese Laibach tätig, hat er vermutlich noch die Priesterweihe nach altkirchlichen Ritus erhalten.’ Von Bundschuh, *Wormser Religionsgespräch*, 411.

36 Erasmus Sarcerius, *Catechismus per omnes questiones & circumstantias* (...) (Marburg 1537) VD16 S 1674.

37 ‘Der Katechismus, bei dem er sich an Luthers Inhalt hält, ist ein Wegweiser durch die Schrift, dass man sich nicht im Gestrüpp verliere. (...) Sarcerius weiss davon, dass die Vernunft ihre Grenzen hat und dass der Glaube allein die Wahrheit Gottes erfasst. Der ratio steht die sola fides gegenüber. (...) Neben den Altgläubigen sind es die Wiedertäufer, gegen deren Ansicht Sarcerius wendet. (...) Das Ereignis von Münster lag ja erst ein Jahr zurück. (...) Dieser Katechismus hat Schule gemacht. Nicht nur, dass er in Nassau-Dillenburg gebraucht wurde, er hat über die Grenzen des Landes seine Wirkung getan.’ Stupperich, ‘Erasmus Sarcerius’, 38. Gause stelt dat in dit boek Sarcerius’ theologische profiel duidelijker zichtbaar wordt dan in zijn andere leerboeken. In grote lijnen volgt Sarcerius de grote catechismus van Luther. Als saillant onderdeel wijst zij op de uitvoerige behandeling van het derde gebod: de

uit 1538,³⁸ was bedoeld als hulp bij de preekvoorbereiding. Dit boek was eveneens aan Wagner opgedragen. Samen met Wagner schreef hij *Instruction für die ainfaltigen pfarherren und kirchendiener* (1537). De bedoeling van deze kerkelijke instructies was het herstellen van de tucht, de eerbaarheid en de eenheid binnen de kerken. Volgens Peters heeft dit geschrift het kerkelijk leven in het graafschap beslissend veranderd.³⁹ Inhoudelijk knoopte Sarcerius aan bij een met het oog op het reformeren geschreven ‘Bedenken’ uit 1532.⁴⁰ Wat al aan het papier was toevertrouwd aangaande de bediening van de sacramenten, de boete, de catechese, de feestdagen en andere kerkelijke gebruiken werd herhaald. Nieuw zijn de passages over het bijeenroepen van synodes (te weten: bijeenkomsten van pastores) en het benoemen, toetsen en inzetten van pastores. Ook de taken die de superintendent in het graafschap op zich dient te nemen, werden voor het eerst beschreven. In opdracht van de graaf heeft de superintendent toe te zien op en te waken over de leer en levenswandel van de geestelijken, geeft hij leiding aan de synodes en visitaties en heeft hij het opzicht over catechese en kerkzang.⁴¹ Pre-

sabbat wordt door de prediking van het Evangelie geheiligd. Opvallend is ook dat Sarcerius sterker dan Luther het rijk van God ziet samenvallen met de kerk. Gause, ‘Pädagoge’, 88, 92 en 97.

38 Erasmus Sarcerius, *Methodus in praecipuos scripturae divinae locos, ad nuda didactici generis praecepta Farrago locorum communicum adiecta est* (Basel 1538) VD16 S 1749.

39 ‘Wohl gemeinsam mit Wagner (und vielleicht auch Crombach) verfasste er nun jene Schrift, die das innere Leben ihre Landeskirche schon bald entscheidend verändern sollte (...)’ Peters, ‘Erasmus Sarcerius’, 35.

40 In dit ‘Bedenken’ werd opgeroepen tot het afschaffen van allerlei misstanden als processies, bedevaarten en misbruiken bij de biecht en kerkzang. De tekst is te vinden in: Steubing, *Kirchen- und Reformationsgeschichte*, 319-327.

41 Richard Nürnberger ziet het aandringen op visitaties in het brede kader van kerk en samenleving in die dagen: ‘Diese enge Zusammenarbeit der Superintendenten mit den gräflichen Räten zeigt einmal mehr, wie aus den gegebenen Verhältnissen jener Jahre das sogenannte landesherrliche Kirchenregiment entstanden ist, weil anders gar nicht voranzukommen war, um die geistliche und weltliche Unordnung im Gefolge von Reformation und Bauernkrieg zu regulieren – beim Aufbau einer neuen Sozialordnung, in der der Pfarrer der Gemeinde (der Christen- und Bürgergemeinde) ein wichtige Stellung hatte: nicht nur, dass er in der Verkündigung des Wortes Gottes, d.h. in der Lehre, in der Verwaltung der Sakramente, in der Beobachtung der Kirchenordnung seine Aufgabe hatte, er hat auch mit seinem ganzen Hausstand, seiner Familie ein christliches Leben in Gottesfurcht, Zucht und Ehrbarkeit zu führen, den anderen

dikanten die oproer preken of een valse leer brengen, dienen te worden vermaand. Wanneer een dergelijk vermaan op verzet stuit, kan er een beroep op de landsheer worden gedaan.

Deze aanpak bevat veel originele elementen, wat bewijst dat Sarcerius een zelfstandig denkend theoloog was.⁴² Het initiëren van visitaties en synodes als instrument voor het reformeren van de kerk was echter niet nieuw. Sarcerius ontleende die insteek met name aan Melanchthon.⁴³

Ten gevolge van Luthers optreden vielen in de eerste jaren van de reformatie veel vertrouwde instituten en regels weg. Als kenmerkend gebaar van het breken met de wijze waarop de kerk tot dan toe was georganiseerd, kan het verbranden van het *Corpus iuris canonici* gelden. Luther wierp op 10 december 1520 dit kerkelijke wetboek namelijk in het vuur. De nieuw leer vroeg om nieuw regels voor de organisatie van de kerk en eveneens om een beschrijving van de onderscheiden verantwoordelijkheden van kerk en staat. Luthers tweerijkenleer vroeg om nadere invulling en praktische uitwerking. Ook doemden er nieuwe vragen op aangaande het financieren van predikantsplaatsen, het onderhoud van de kerkelijke gebouwen, de armenzorg et cetera. De inkomsten uit missen en allerlei stichtingen vielen namelijk weg. De vraag was wie voortaan het kerkelijk leven moest bekostigen.

Nu door de Reformatie individuele gemeenteleden weer over een Bijbel konden beschikken, gingen mensen zowel op het gebied van de leer als op dat van de levensheiliging hoe langer hoe meer hun eigen weg. Zo kwamen bijvoorbeeld de leer van de drie-eenheid en de kinderdoop onder kritiek te staan en weigerden de boeren in groten getale voortaan nog tienden aan de adel af te dragen of de jacht en het gebruik van de bossen als privileges van de overheden te beschouwen. Om chaos

Christenmenschen als Beispiel zu dienen, aber auch die wirtschaftliche Grundlage seines Amtes zu erhalten en zu mehren.' Nürnberger, 'Kirchenvisitationen', 318-319.

42 Peters constateert dat als het om de reformatie van Nassau-Dillenburg gaat die een kind van Wittenberg was, waarbij de invloed van Melanchthon het grootst is geweest. Echter, '(...) die Verfassungsstrukturen der neuen Landeskirche (Synoden/ Visitationen) waren modern, effektiv und durchaus eigenständig. Ähnliches galt aber auch für ihr theologisches Profil (Ämterlehre des Sarcerius).' Peters, 'Erasmus Sarcerius', 47.

43 De onderstaande gegevens over de geschiedenis van de kerkvisitatie in de lutherse traditie zijn ontleend aan: Wassenaar, *Om te zien*, 28-33; Spielman, 'Visitatie-instructies', 332-341.

in kerk en samenleving tegen te gaan, moest duidelijk leiding worden gegeven. Op de rijksdag van Spiers (1526) werd besloten dat in kwesties die nog niet waren geregeld iedere vorst voor zijn gebied zelfstandig beslissingen mocht nemen. Het was de keurvorst van Saksen die het oude vertrouwde middel van kerkvisitatie ging benutten om leer en leven in kerk en maatschappij te structureren. Via een inventarisatie zou men tot verdere reformatie kunnen komen. Hoewel Luther het niet als taak van de overheid zag 'om te onderwijzen en over de geestelijke dingen te regeren', zag hij na de boerenopstand van 1525 geen andere optie dan de zaken die vroeger als taken van een bisschop werden beschouwd, tijdelijk aan de keurvorst te laten. Omdat het initiatief bij de keurvorst lag, bestond een visitatiecommissie niet alleen uit predikanten, maar ook uit juristen, theologen en ambtenaren. Op verzoek van de keurvorst bereidde Melanchthon de visitaties voor door een enquête samen te stellen met vragen die zowel het kerkelijke als het burgerlijke leven betroffen. Hij was in 1527 zelf een van de visitatoren. Van wat hij zag en hoorde, bloedde zijn hart. Nadat hij ook de rapporten van andere visitatiecommissies onder ogen had gekregen, schreef Melanchthon daarom het *Examen Ordinandorum* of *Unterricht der Visitatoren*.⁴⁴ Het ontwerp werd door de leden van de faculteit bekeken en door de keurvorst goedgekeurd. Deze gids voor hen die leiding geven in staat, kerk en school is voor veel vorsten en theologen een voorbeeld geweest, niet in de laatste plaats vanwege het positieve effect van de visitaties. Geregelde visitatie bleek een effectieve manier te zijn om de nieuwe leer ingang te doen vinden en mensen richting te wijzen bij het veranderen van hun levensstijl. Spielman schrijft: 'De reorganisatie van samenleving en kerk in evangelische zin vertoonde vanaf het begin steeds eenzelfde patroon. De overheid had de leiding en liet een kerkorde vervaardigen en uitgeven. Op grond van deze leidraad werden daarna de visitaties uitgevoerd. (...) Het doel van de visitaties was (...) om de bekwaamheid en geschiktheid van de predikanten en schoolmeesters te onderzoeken en in materiële zin om een nieuwe, gezonde kerkelijke organisatie op te zetten en meer eenheid in leer, liturgie en leven te bewerken. Aan de orde kwamen bijvoorbeeld de inhoud van de prediking en onderwijs, het bevorderen

44 De tekst van *Unterricht der visitatoren* is te vinden in: Stupperich (ed.), *Reformatorsche Verkündigung*, 24-76. Een Nederlandse vertaling in Spielman, 'Visitatie-instructies', 351-390.

van een vroom en deugdzaam leven en het bestraffen van afwijkend en opstandig gedrag.⁴⁵

In de nieuwe regelingen die Sarcerius dus in het spoor van Melanchthon voor Nassau-Dillenburg had ontworpen, was het deelnemen aan de synodes voor alle predikanten verplicht. Onder voorzitterschap van de superintendent kwamen zij zowel in het voorjaar als in de herfst samen. De superintendent werd in zijn taak bijgestaan door twee leden uit de raad die de graaf van advies dienden. Het organisatorische deel kwam voor rekening van predikanten die daar speciaal voor waren aangewezen, de zogenaamde procuratoren. De bijeenkomst zelf begon met een avondmaalsviering waarbij ook de leden van de gemeente waar de synode werd gehouden werden verwacht. Daarna werd gezamenlijk ontbeten en geïnformeerd naar het wel en wee van elke plaatselijke kerk. Vervolgens werden leer en leven van de dienaren van de kerk getoetst. Wie na driemaal te zijn vermaand geen verbetering liet zien, mocht niet meer deelnemen aan de synode en kon uiteindelijk door de graaf uit zijn ambt worden gezet. Elke predikant had zwijgplicht aangaande hetgeen ter synode was besproken.⁴⁶

Op dergelijke synodes werden ook besluiten genomen. Op de synode van 1539 besloot men bijvoorbeeld dat iedere predikant voortaan zijn preken zou uitschrijven. In 1540 verplichtte men de kerken tot het aanleggen van een doopregister en vanaf 1542 moest om de week ook op woensdag worden gepreekt.⁴⁷

Elke gemeente zou voortaan jaarlijks een visitatiebezoek van de superintendent plus een daarvoor aangewezen ambtenaar van de landsheer ontvangen. Doel was het in ogenschouw nemen van het kerkelijk leven van de afzonderlijke gemeenten. Het onderzoek omvatte de belijdenis, het functioneren van de predikant, de bediening van de sacramenten en de wijze waarop met de kerkelijke goederen werd omgegaan. Wanneer de predikant op deze punten werd bevraagd, moesten de kerkmeester, enkele gemeenteleden en oudsten daarbij aanwezig zijn. Tijdens een visitatie gaf de superintendent ook onderwijs. Stupperich constateert dat Sarcerius in dit onderwijs inhoudelijk gezien theologisch sterk leunt op Melanchthons *Loci* van 1535.⁴⁸ In 1538 schreef Sarcerius zelf een der-

45 Speelman, 'Visitatie-instructies', 339.

46 Peters, 'Erasmus Sarcerius', 35-36.

47 Röselmüller, *Leben*, 11.

48 Stupperich, 'Erasmus Sarcerius', 41.

gelijk werk: *Loci aliquot communes et theologici etc.* Stupperich vermoedt dat dit werk de vrucht is van de gesprekken die tijdens de visitaties plaatsvonden.⁴⁹

Ongeveer een maand na zijn verhuizing naar Dillenburg in maart 1538, belegde Sarcerius een eerste synode (29 april 1538). Ook begon hij meteen met de visitatiebezoeken. Tussen 1538 en 1548 riep Sarcerius drieëndertig synodes bijeen en was hij continu bezig met visitaties.⁵⁰ Sarcerius kwam veel op het spoor waarvoor hij moest waarschuwen: de leer van de wederdopers, het ontkennen van de drie-eenheid, werkelijkheid, het geringschatten van kunst en wetenschap, ontwijding van het heilig avondmaal en weerstand tegen de overheid.⁵¹

Het toezicht op leer en leven via synodes en visitaties riep in de praktijk van het kerkelijk leven verzet op. Met het oog op die weerstand schreef Sarcerius een fictief gesprek tussen de superintendent en een predikant, de *Dialogus*.⁵² In een aanhangsel onder de titel *Examen super locum 'De ministris Ecclesiae'* ontvouwde hij zijn ambtsleer. In het ambt heerst men niet, maar dient men de gemeente door de verkondiging van het Woord, het bedienen van de sacramenten en door opzicht en tucht over de gemeente. Om deze taken uit te oefenen, beschikt de kerk over verschillende dienaren, te weten: ouderlingen (ervaren gemeenteleden), bis-

49 'Im 2. Bande, des grossangelegten Werkes had dann Sarcerius 50 weitere Loci gebracht, die er vermutlich im Unterricht oder bei seinen Visitationen und Examinationen ausgearbeitet hat. Die Fragen sind meist ohne näheren Zusammenhang, fast könnte man von kasuistischen Behandlungen einzelner ethischer Probleme sprechen.' De volgorde van de onderwerpen wijkt af van die van Melanchthon. Bovendien behandelt Sarcerius ook 'het koningschap van Christus' en de 'eschatologie', items die bij Melanchthon ontbreken. Stupperich, 'Erasmus Sarcerius', 44-45.

50 Peters, 'Erasmus Sarcerius', 37.

51 Röselmüller, *Leben*, 11.

52 Sarcerius, *Dialogus Mvvis interrogationibus Et Responsionibus reddens rationem uetu[m] Synodorum, cum generalium, tum prouincialium etc.* (Frankfurt 1539). Volgens Stupperich was dit geschrift bedoeld om de graven van Nassau te onderrichten over synodes. Sarcerius komt met Schriftbewijzen uit zowel het Oude als Nieuwe Testament, verwerkt delen van het *Decretum Gratianum*, besteedt aandacht aan de synodes van de vroege kerk en neemt een en ander over uit *De ecclesiastica postestate* van Gerson en de *Propositiones de synodis* van Melanchthon. Het doel van synodes is misstanden in leer en leven op te heffen. Wanneer de bisschoppen verzaken een synode bijeen te roepen, is het de overheid geoorloofd hiertoe het initiatief te nemen. Stupperich, 'Erasmus Sarcerius', 41.

schoppen (superintendenten), pastores (leiders van de gemeente), doctors (theologische adviseurs), uitdelers van de sacramenten (kapelaans of ziekentroosters) en diakenen (armenzorgers). Volgens Peters vertoont de ambtsleer die Sarcerius hier ontvouwde, sterke parallellen met de ambtsleer van Bucer en Calvijn. De terminologie daarentegen doet sterk aan Melanchthon denken. Het laatste bevreemdt niet, omdat zowel de *Loci* als de *Augsburgse Confessie* en de *Apologie* tot de belijdenisgeschriften van de kerk in Nassau-Dillenburg behoorden.⁵³

Sarcerius' aandacht voor de organisatie van de kerk ziet Stupperich voortkomen uit zijn ideeën over Gods bestuur van de wereld en nog een laag dieper uit zijn predestinatieleer. God roept de Zijnen door Zijn Woord. Dat Woord wordt in de kerk tot klinken gebracht. Die kerk is een van God gegeven instelling waar alles in goede orde dient te geschieden.⁵⁴

Om ook in de toekomst verzekerd te zijn van goede predikanten en ambtenaren riep Sarcerius een fonds in het leven dat stipendia kon toewijzen aan onbemiddelde jongeren uit het graafschap.

In 1540 kreeg Sarcerius er nog een taak bij. Hij werd pastor en hofprediker van het slot Dillenburg. Naar zeggen van zijn tijdgenoot professor Mattäus Dresser (1536-1607), is diens optreden zeer vormend geweest voor Willem van Oranje (1533-1584).⁵⁵ Van zijn zevende tot en met zijn elfde levensjaar zat Willem namelijk onder het gehoor van Sarcerius. Maar nog meer invloed zullen waarschijnlijk de persoonlijke gesprekken hebben gehad die hij met de prins in later tijd heeft gevoerd. Sarcerius meldt zelf meer mensen via persoonlijke ontmoetingen dan door zijn preken te hebben bekeerd.⁵⁶

53 Peters, 'Erasmus Sarcerius', 37.

54 Stupperich, 'Erasmus Sarcerius', 38-39.

55 Mattäus Dresser was humanist en historicus en vanaf 1575 magister aan de universiteit van Leipzig. Hij maakte over de invloed van Sarcerius op prins Willem van Oranje het volgende gedicht:

Quam claram facis, haec eadem Nassavia clarum

Te facit, et scriptis nobile nomen habes,

Romanum oppugnas: Magnus Guichelmus at ille

Hispanum, factis nobile nomen habens.

Geciteerd via Röslemüller, *Leben*, 15.

56 Röslemüller, *Leben*, 15.

Zijn aanstelling aan het hof bracht veel extra werk met zich mee. Johannes Schnepf, de voormalige rector van de Latijnse school in Siegen en hofkapelaan op de Dillenburg, werd daarom als zijn rechterhand aangesteld om Sarcerius wat te ontlasten. Een jaar later, in 1541, bevorderde de graaf Sarcerius tot ‘Generalsuperintendent auf Lebenszeit’. Samen met de rector van de Latijnse school Jost Hoen (1500-1569) werd hem nu ook het opzicht over de scholen toevertrouwd. Deze promotie mag als een blijk van waardering worden getaxeerd.

Zijn ster rees niet alleen in Nassau-Dillenburg. Ook in andere delen van Duitsland en ver daarbuiten nam de invloed van Sarcerius toe. Zijn *Loci aliquot communes et theologici etc.* (1538) werd in 1539 in het Engels vertaald, omdat Hendrik VIII dit geschrift wilde gebruiken om de jeugd in zijn koninkrijk te onderwijzen. Uit dankbaarheid voor die vertaling en omdat de koning van Engeland zich achter de reformatie en het Schmalkaldisch verbond schaarde, droeg Sarcerius in 1540 zijn *In Evangelia dominicalia, Postilla* aan Hendrik VIII op.⁵⁷ In hetzelfde jaar ondertekende hij in Wittenberg, samen met onder anderen Luther, Melanchthon, Jonas, Bugenhagen en Cruciger, een advies (‘Gutachten’) dat gericht was aan keurvorst Johan Frederik I de Grootmoedige van Saksen. Het was bedoeld om de vorst te helpen zijn strategie te bepalen in de gesprekken over godsdienstvrijheid die de keizer met de keurvorsten voerde. Bij de ondertekening van een tweede advies in Schmalkalden liet Sarcerius zich door Bugenhagen vertegenwoordigen. Op verzoek van de Wittenbergse theologen werkte Sarcerius een tijdje in het gebied van zijn geboortestad Annaberg. Zijn opdracht was de net op gang gekomen reformatie in het hertogdom Saksen verder te begeleiden. Een verzoek van graaf Maurits van Saksen om te Leipzig professor in de theologie te worden en in die hoedanigheid de universiteit te reorganiseren, wees hij in oktober 1541 af. Hij wist zich te zeer verplicht aan graaf Willem.⁵⁸ Voorts was hij op verzoek bijvoorbeeld ook als interim-kerkhervormer actief in de kerken van onder andere Wiesbaden, Babenhausen en Weilburg. Naar eigen zeggen is Sarcerius op verzoek in meer dan vierentwintig gebieden actief geweest met het reformeren van de kerk.⁵⁹

57 ‘Adegit me primum publicus quidam rumor per Bibliopolas Anglicos Francofordiae sparsus, tuae Serenitatis iussu, Locos meos communes in linguam Anglicam translatos esse, et iam Angglicèloqui.’ Sarcerius, *In Evangelia*, 3.

58 Peters, ‘Erasmus Sarcerius’, 39.

59 Wigand zegt in zijn *Leichpredigt*: ‘Ich habe von ime selbst gehört/ das er vier und

Een van zijn meest in het oog springende werkzaamheden buiten het graafschap betrof zijn bemoeienis met de Keulse reformatie. Graaf Willem was een jeugdvriend van bisschop Hermann von Wied die ook wereldlijke macht bezat en keurvorst was. Bovendien pauzeerde graaf Willem onderweg naar zijn gebieden in Düsseldorf regelmatig in Keulen of Bonn. In 1543 bood graaf Willem in een schrijven aan zijn superintendant aan Von Wied uit te lenen. Sarcerius had een jaar eerder zijn aantekeningen op het boek Jezus Sirach aan bisschop Hermann von Wied opgedragen.⁶⁰

Sarcerius benutte deze mogelijkheid dan ook graag en preekte maandenlang in het gebied van Hermann von Wied. Vanaf eind 1542 waren ook Bucer en Melanchthon in Keulen en omgeving aan het werk.⁶¹ Bucer meldde aan Melanchthon dat van de preken van Sarcerius grote invloed uitging.⁶² Terwijl Sarcerius in Keulen verbleef, bezocht Melanchthon Dillenburg en Siegen. In een brief die hij later in 1543 vanuit Bonn aan Wilhelm Knüttel schreef, is Melanchthon uiterst positief over het kerkelijke leven zoals hij dat in het graafschap Nassau-Dillenburg had aangetroffen.⁶³

Het door Bucer en Melanchthon ontworpen en door Von Wied uitgegeven *Einnfältiges Bedenken. Reformationentwurf für das Erzstift Köln* (1543), kreeg de instemming van Sarcerius. Omdat de keizer de bisschop

zwenzig Graffschafften/ habe Kirchen ordnung gestellet.' Wigand, *Leichpredigt*, C ij v. Zacharias Praetorius dichtte na het overlijden van zijn schoonvader:

'(..) In Steiermark und in Osterreich/
Zu Lubeck/ Rostock/ und am Rein
Hat er die Jugend vnterweist/
Darnach hat er oftmals gereist
In Sachsen unser Religion/
Dieselb gepflantz und gerichtet an/
In vier vnd zwentzig Herrschafften/ (..)'
Praetorius, *Piae Lamentationes*, A iii.

60 Sarcerius, *In Jesum Sirach*.

61 Zie hiervoor bijvoorbeeld Van 't Spijker, 'Melanchthon'.

62 'Interim vocati brevi, ut spero, aderunt a nobis *Hedio*, ab Hessis *Pistorius*, et alii aliorum Sarcerius Andernaci pulchre progreditur.' *CR* 5 (nr. 2657), 59.

63 'De Conventu Noribergensi nec aula sciebat adhuc quidquam certi. Una hac me consolatione sustento, quod scio Deo curae esse Ecclesiam, quam tumultuantibus et ruentibus Imperiis mirabiliter servabit, etsi ruinae Imperiorum eam duriter concutiant.' *CR* 5 (nr. 2693), 100.

sommeerde de evangelische predikanten uit zijn gebied te verwijderen, zag Sarcerius zich genoodzaakt Keulen te verlaten en naar Dillenburg terug te keren. In september 1543 kwam Hermann von Wied naar Siegen met het verzoek Sarcerius een van zijn gebieden, het graafschap Wied-Runkel, te laten visiteren. Eind 1543 maakte Sarcerius een begin met deze visitatiebezoeken.⁶⁴

Behalve via prediking, synodes, visitaties en interim-werk, wilde Sarcerius ook door middel van publicaties de kerken dienen. Als superintendant publiceerde Sarcerius met grote regelmaat. Naar zeggen van Röslemüller waren die publicaties bittere noodzaak, want een behoorlijk deel van de predikanten was eerst priester in de kerk van Rome geweest en derhalve in doorsnee vrij onwetend. Een ander deel had eerst een ander beroep uitgeoefend en had nauwelijks theologische scholing genoten.⁶⁵ Sarcerius schreef preekschetsen (postilla) waarmee hij predikanten wilde helpen bij hun preekvoorbereiding. Zijn exegetische werken gingen, op de aantekeningen op Jezus Sirach na, allemaal over nieuwtestamentische Bijbelboeken. Deze aantekeningen bij Bijbelteksten zijn bedoeld om een goed verstaan van de Schrift bij de predikanten te bevorderen. Zijn dogmatische werken bedoelen de predikanten te vormen in de leer. Maar uiteindelijk had Sarcerius met zijn boeken het gewone kerklid op het oog dat via de prediking mag leren wat het is om in het dagelijks leven met Christus te wandelen.⁶⁶ Bekend is dat een aantal van zijn werken in 1540 in de Nederlanden op een lijst van verboden boeken terecht kwam en in 1550 en 1558 golden al zijn boeken daar als verboden bezit.⁶⁷

⁶⁴ Peters, 'Erasmus Sarcerius', 42.

⁶⁵ Röslemüller, *Leben*, 11, 15.

⁶⁶ Zowel Kawerau als Röslemüller geeft een overzicht van de publicaties die Sarcerius in Dillenburg schreef. Kawerau, 'Sarcerius, Erasmus', 483. Röslemüller, *Leben*, 15-16.

⁶⁷ 'Mehrere der während der reformatorische Thätigkeit in Nassau verfassten Schriften wurden durch ein Edikt Karels V., schon 1540 für die Niederlande verboten: der catechismus, die Scholien zu Matthäus, Markus und Lukas, die Sonntagsevangelienpostille, dazu zwei kleinere Traktate: *de ratione discendae theologiae*, und: *de instituenda vita et moribus corrigendis*. 1550 wurden alle Schriften auf Befehl des Kaisers in den Index librorum prohibitum Belgicans, später auch auf den vom Papste Clemens VIII. veranstalteten Index Romanus librorum prohibitorum gesetzt.' Röslemüller, *Leben*, 17. De Index van 1550 geeft een opsomming van tweeëntwintig titels van Sarcerius – waaronder de *Catechismus*, *De arte concionandi*, *Locorum communium*, *Rhetorica* en *Dialectica* – gevolgd door de opmerking: 'Ende generalyck allen syn boeken.' Acht jaar later noemt de index slechts drie titels gevolgd door

Sarcerius praktiseerde zelf wat hij eens schreef. Hij ging naar zijn eigen adagium in al zijn werken methodisch te werk: ‘Sine methodo nihil recte aut disci aut intelligi aut doceri potest.’⁶⁸ Hij verklaart de woorden, stelt vragen, komt met antwoorden, gaat in op tegenwerpingen, definieert kernbegrippen en vat samen. Stupperich ziet in zijn aanpak sterke overeenkomsten met Melanchthon.⁶⁹

In 1546 brak de Schmalkaldische oorlog uit. Beide kampen trokken aan graaf Willem. Deze gokte op de factor tijd en probeerde zo lang mogelijk neutraal te blijven. Toen keizer Karel V zijn landgoed bedreigde, wierf hij echter wel zeshonderd ruiters voor de keizer. Mei 1548 werd het Interim afgekondigd. Graaf Willem ontsloeg daarop Sarcerius als superintendent, ondanks zijn aanstelling voor het leven. Behalve dat Sarcerius aan het keizerlijk hof niet geliefd was, kon Willem als argument aanvoeren dat Sarcerius zich niet aan het Interim wilde conformeren. Volgens Peters bracht Willem dit offer om zo kans te blijven maken op de ‘Katzenelnbogischen Grafschaften’.⁷⁰

Het ontslag schokte Sarcerius zeer. Zijn vertrouwen in de competenties van de overheden kreeg een forse knauw. Vanaf dit moment ging hij behalve de pausgezinden, de boeren, de wederdopers en de keizer ook de overheden als werktuigen beschouwen die satan ter hand kan nemen om de Reformatie te bestrijden. De overwinning van de keizer zag hij als een teken van de eindtijd.⁷¹

In september 1548 verliet Sarcerius Dillenburg, nadat hij als dank voor bewezen diensten honderd gulden van de graaf had gekregen. Hij vertrok naar zijn geboortestad Annaberg. Mogelijk heeft hij gedacht dat het afscheid maar tijdelijk zou zijn, want zijn vrouw en kinderen liet hij in Dillenburg achter. Die hoop bleek echter ijdel. Nog slechts één keer zou hij het graafschap bezoeken en wel om er op vakantie te gaan (1555). Tijdens dat bezoek nam hij acht kannen wijn in ontvangst die de stadsraad van Siegen hem schonk als herinnering aan zijn arbeidzaam

eenzelfde mededeling. Sepp, *Verboden lectuur*, 22 en 107.

68 Geciteerd via Wartenberg, ‘Erasmus Sarcerius’, 123 n. 36: ‘So in der Einleitung zu Erasmus Sarcerius: *Praecipui sacrae scripturae communes loci, a doctissimo et sanctissimo doctore Augustini tractati* (...)’

69 Stupperich, ‘Erasmus Sarcerius’, 42.

70 Peters, ‘Erasmus Sarcerius’, 43.

71 Berndorff, *Die Prediger*, 59.

leven aldaar.⁷² Hij diende ook graaf Willem van advies aangaande de reorganisatie van de kerk in het graafschap Nassau-Dillenburg.⁷³

Ook al verbleef Sarcerius niet meer in Nassau-Dillenburg, toch bleef zijn gedachtegoed wel invloed uitoefenen. Peters wijst op een visitatie die de bisschop van Mainz in 1549 organiseerde. Uit de rapportage werd duidelijk dat op één uitzondering na alle predikanten waren getrouwd, men alleen de doop, het avondmaal (onder de beide gestalten!) en de biecht als sacramenten erkende. Met de voorbede voor de doden en het aanroepen van heiligen had men gebroken. De predikanten van het graafschap, die allen via de synodes, visitaties en geschriften door Sarcerius waren gevormd, hadden geweigerd de besluiten van het Interim door te voeren.⁷⁴

Als superintendent heeft Sarcerius een blijvend stempel gezet op het kerkelijke leven in het graafschap Nassau-Dillenburg. Hij was van onderwijzman tot een bekend en invloedrijk theoloog geworden.

2.4. Predikant in Annaberg en Leipzig (1548-1553)

Eenmaal terug op zijn geboortegrond in Annaberg hield Sarcerius een prekenserie over Mattheüs 10, waarvan ‘kruisdragen’ het centrale thema vormde. Deze preken werden in mei 1549 uitgegeven, voorzien van voorwoord van Melanchthon.⁷⁵ Sarcerius droeg het boekje op aan zijn vrouw en kinderen die in Dillenburg waren achter gebleven. Hij wilde hun een hart onder de riem steken. Behalve zijn vrouw en kinderen heeft Sarcerius met zijn boek ook predikanten op het oog. De samengevatte preken in dit boek verschaffen vierentwintig redenen die duidelijk maken dat een prediker die het ware Evangelie getrouw verkondigt, niet zonder kruis of vervolging kan zijn. Tegelijk bieden de preken vierentwintig vertroostingen, zodat predikers die een kruis dragen in alle aanvechtingen niet zullen twijfelen aan Gods Woord en de beleden waarheid niet zullen laten vallen.⁷⁶ Sarcerius hoopte dat zijn preken niet alleen zijn naaste familie, trouwe zielzorgers en leraren tot troost zouden zijn, maar

⁷² Röslemüller, *Leben*, 18.

⁷³ Berndorff, *Die Prediger*, 61.

⁷⁴ Peters, ‘Erasmus Sarcerius’, 46.

⁷⁵ Sarcerius, *Creutzbüchlein*.

⁷⁶ Sarcerius, *Creutzbüchlein*, B ii v.

ook andere vrome christenen die godzalig leven en een kruis moeten dragen.⁷⁷

De inhoud laat niets te raden over: Wie instemt met het Interim, gaat akkoord met het aanpassen van de leer en de sacramenten en het vereren van God naar menselijke snit. Wie weigert in te stemmen, ondervindt weerstand. Die weerstand betekent het kruis van Jezus opnemen. Kruisdragen is een teken van de echtheid van het geloof. In deze preken roept Sarcerius de overheden ertoe op ruimte te bieden aan alle belijders.⁷⁸ Volgens Irene Dingel is dit *Creutzbüchlein* trendsettend geweest voor de houding die de zogenaamde gnesiolutheranen en flacianen aannamen in de strijd tegen de inmenging van de overheden in kerkelijke zaken.⁷⁹

Melanchthon regelde voor Sarcerius een functie als superintendent in Liegnitz, maar Sarcerius wilde liever in Saksen blijven.⁸⁰ In november 1549 mislukte Melanchthons poging Sarcerius een professoraat in Rostock te bezorgen.⁸¹ Toen er een verzoek uit Leipzig kwam om predikant van te St.-Thomaskirche te worden, vertrok Sarcerius daarheen. Zijn preken werden er zeer gewaardeerd. Vermoedelijk is Sarcerius in die periode ook actief geweest aan de universiteit van Leipzig.⁸² Wartenberg vermoedt dat aan zijn benoeming in Leipzig ook kerkpolitieke motieven ten grondslag lagen. In Leipzig was namelijk een groep theologen actief die zich tegen het Interim keerde en zich niet kon vinden in de kerkpolitieke strategie van Keursaksen. Wel waren zij voorzichtig in het uiten van hun kritiek.⁸³ Als bekend tegenstander van het Interim was

77 Sarcerius, *Creutzbüchlein*, B iii en N viii.

78 Zie voor de achtergrond en inhoud: De Groot, 'Kruisdragen'.

79 'Over the time this readiness to make confession of the faith and suffer for it became characteristic of the Gnesio-Lutherans and the Flacians, who often endured exile because they rejected unwarranted governmental intervention into ecclesiastical affairs.' Dingel, 'Culture of conflict', 34.

80 Melanchthon schreef aan Joachim Camerarius: 'Itaque si non abiicimus Lignicense negocium, vel de Sarcerio, vel de Frecto cogitandum erit. Ac opinor *Sarcerium* non gravatim in his locis patriae vicinis mansurum esse, mihi nuper narravit, se deferre suam operam Ecclesiis harum regionum.' CR 7, 415.

81 Melanchthon schreef aan Joachim Camerarius: '*Arnoldum Burenium* heri tecum fuisse arbitror, qui Sneppium in Academiam Rostochianam adducere conatur, et fortassis *Sarcerio* erit hortator, ut in eam Academiam migret, quem nuper nos intelleximus *Lubecam* appetere.' CR 7, 500.

82 Röselsmüller, *Leben*, 19.

83 Wartenberg, 'Erasmus Sarcerius', 125.

Sarcerius een welkome aanvulling op hun gelederen. Sarcerius voegde zich en publiceerde zijn kritiek op het Interim op indirecte wijze door het te verwerken in zijn geschrift *Ein warnung büchlein* (1551).⁸⁴ Elementen van de leer van Rome bestempelde Sarcerius als ‘werken van de duivel’, maar ook de zwinglianen en de leiders van de boerenopstand kregen ervanlangs. Bovenal moesten de zogenaamde ‘neuen Papisten’ het ontgelden. De zogenaamde ‘neuen Papisten’ waren mensen die concessies aan de leer van Rome deden en, in zijn ogen, wezenlijke zaken als adiafora beschouwden. Hij liet dit boek in één band verschijnen met de door Melanchthon opgestelde *Repetitio confessionis Augustanae Saxonica* (1551).⁸⁵ Sarcerius was zelf een van de ondertekenaars van de *Repetitio*. Deze was geschreven met het oog op het concilie van Trente en ondertekend door alle superintendents van Keursaksen, alle professoren van de universiteiten van Wittenberg en Leipzig, plus Sarcerius. In januari 1552 reisde hij op verzoek van keurvorst Maurits samen met Melanchthon en Paceus naar Trente af om de opgestelde belijdenis aldaar te overhandigen. In Neurenberg moest het gezelschap echter weken wachten op de credentiebrieven. Sarcerius preekte in februari in Neurenberg over Mattheüs 8. Nog in hetzelfde jaar verschenen deze preken in druk te Leipzig. In die preken is ‘kruisdragen’ een belangrijk thema, net als voorheen in Annaberg.⁸⁶ Vanwege de ontwikkelingen in de oorlog, kreeg het gezantschap opdracht niet naar Trente door te reizen, maar terug te keren naar Leipzig.

Keurvorst Maurits sneuvelde op 11 juli 1553 in de slag bij Sievershausen. Sarcerius zag de dood van Maurits als een teken van de eindtijd. Vanaf dat moment werd, aldus Berndorff, zijn werk gestempeld door de diepe angst dat het werk van de reformatie door een grote ommekeer teloor zou gaan.⁸⁷ Superintendent Pfeffinger hield op 19 juli in het Duits een lijkpredikatie over 1 Thessalonicenzen 4:13. Een dag later preekte Sarcerius in het Latijn over dezelfde tekst. Ook deze preek verscheen in

84 Sarcerius, *Ein warnung büchlein/wie man sich für der alten Papisten groben vnd döplischen/ vnd vornemlich für der neuen listigen vnnnd teuschenden leren hütten sol*.

85 *Confessio Doctrinae Saxonicarum/ Ecclesiarum Synodo Tridentinae* (Wittenberg 1551). CR 18, 370.

86 Sarcerius, *Ein Tröstliche Predigte vom Creutzel/ vber das Euangelium Matthei am Achten Capittel*.

87 Berndorff, ‘Superattendent’, 53.

druk.⁸⁸ In zijn preek roemde Sarcerius de moed van keurvorst Maurits, maar oefende hij tegelijk, zij het voorzichtig, ook kritiek uit op diens godsdienstpolitiek. Die kritiek werd kennelijk geaccepteerd, want de nieuwe keurvorst August (1526-1586) vroeg hem drie preken te houden op de landdag waar hij zich liet huldigen. Ook deze preken verschenen in druk.⁸⁹ In zijn derde preek op de landdag stelde Sarcerius allerlei misstanden in kerk en samenleving aan de orde: de overheden stellen, nu de inkomsten van missen en kloosters zijn weggevallen, te weinig financiën ter beschikking voor het christelijke onderwijs en voor werkers in de kerk; synodes en visitaties komen niet van de grond; en predikanten die eigenzinnig optreden en allerlei slechte gebruiken als adiafora koesteren, worden geduld. In zijn preek riep hij alle bestuurders op hun verantwoordelijkheid te nemen en initiatieven ter verbetering te ontplooien.

Zijn oproep was niet nieuw, want evenals in Nassau had Sarcerius ook in Leipzig van meet af aan aandacht voor kerkvisitatie en synodes gevraagd.⁹⁰ Hij schreef daartoe onder andere *Von Synodis und Priesterlichen Versammlungen* (1553).⁹¹ In dit verband publiceerde hij ook al eerder preken waarin hij een pleidooi voert voor het invoeren van synodes, visitaties en christelijk onderwijs.⁹² Berndorff meent in deze werken het begin van een trend te bespeuren, namelijk een doorleefde scepsis met betrekking tot het religieuze engagement van de overheden.⁹³ Toch zijn het de overheden die in 1555 opdracht gaven tot kerkvisitatie.⁹⁴ Kennelijk had Sarcerius niet voor dovemansoren gepreekt.

88 Sarcerius, *Leichpredigte*; Sarcerius, *Ein ander Leichpredigte*.

89 Sarcerius, *Eine Predigt auff dem grossen Landtage*; Sarcerius, *Die ander Predigt auff dem grossen Landtage*; Sarcerius, *Die dritte Predigt auff dem grossen Landtage*.

90 'In dieser Zeit gelang es ihm, seinem bereits in Nassau-Dillenburg entwickelten Kirchenverfassungsentwurf auszudifferenzieren und in deutscher Sprache zu publizieren.' Berndorff, *Die Prediger*, 59.

91 Sarcerius, *Von Synodis vnd Priesterlichen versammlungen (...) in einer jeden Superintendent durch eine Christliche Obrigkeit musten ausgerichtet werden*.

92 Sarcerius, *Etliche predigten Erasmi Sarcerij/ Pfarberren zu Leipzig/ Zur aufbawung der Christlichen Kirchen/ In diesen zeiten nützlich vnd dienstlich* (Leipzig 1551).

93 Berndorff, 'Superattendent', 53.

94 Wartenberg, 'Erasmus Sarcerius', 127.

Zijn bekendste werk uit zijn Leipziger tijd,⁹⁵ dat nog in 1578 een herdruk beleefde, is ongetwijfeld het *Hausbuch* (1553).⁹⁶ In dit boek verdedigt hij de reformatorische leer met behulp van allerlei uitspraken van kerkvaders en Schriftcitaten tegen de leer van Rome.⁹⁷ Ook zijn *Buch vom heiligen Ehestand*⁹⁸ was invloedrijk en werd later herdrukt.⁹⁹

In Leipzig is Sarcerius dus verder gegaan met datgene waarmee hij in Nassau al was begonnen en ervaring had opgedaan: door middel van prediking, vorming van predikanten en publicaties kerk en samenleving reformeren.

Toch bleef Sarcerius niet in Leipzig werken. Eind 1553, de precieze datum van zijn aanstelling is niet bekend, gaf hij gehoor aan de roep van de graven van Mansfeld om daar als superintendent te komen werken.¹⁰⁰ In Mansfeld zou hij ook zijn *Pastorale oder Hirtenbuch* schrijven.

2.5. Superintendent in het graafschap Mansfeld (1554-1558)

2.5.1. Het graafschap Mansfeld

Het graafschap waar Sarcerius ging werken, omvatte negen steden (Eisleben, Mansfeld, Hettstedt, Gerbstedt, Artern Schraplau, Alstedt,

95 Röslemüller geeft een overzicht van alle publicaties die Sarcerius in Leipzig verzorgde. Röslemüller, *Leben*, 21.

96 Sarcerius, *Hausbuch. Für die einfeltigen Haus veter/ von den vornemsten Artickeln der Christlichen Religion*.

97 Volgens Wartenberg werd Sarcerius samen met Johanns Brenz (1449-1570) in zijn tijd gezien als groot kenner van de kerkvaders. Wartenberg, 'Erasmus Sarcerius', 126.

98 Sarcerius, *Ein Buch vom Heiligen Ehestande/ vnd von Ehesachen/ mit allem vmbstendigkeiten/ zu diesen dingen gehörig*.

99 'Besonders grosse Verbreitung fand sein "Buch vom hl. Ehestand", in den er neben Eigenem auch eine reichhaltige Zusammenstellung aus der evangelischen Litteratur (aus Luther, Melanchthon, Major, Brenz aber auch Bullinger) über die verschiedenen Kapitel der Ehematerie bot, 1553.' Kawerau, 'Sarcerius, Erasmus', 384.

100 'Spangenberg berichtet, Sarcerius sei im Herbst 1553 nach Eisleben berufen worden (MC 4 R, S. 306). Im September 1553 veröffentlichte er seine letzte in Leipzig gedruckte Schrift. Menzel dagegen fälschlich "circa Paschatis festum 54", also den 25. März 1554 als Bestallungstermin an. NCHM S. 90. Diese Angabe wurde stets afgeschrieben.' Berndorff, *Die Prediger*, 58. Röslemüller pleit echter met een beroep op Nicander voor 1554. Röslemüller, *Leben*, 21. Gezien het feit dat Sarcerius al op 13 februari 1554 een synode belegt, lijkt mij (CTdG) 1553 waarschijnlijker dan 1554.

Heldrunen en Wippra) en honderdvijftig dorpen. Nijverheid, mijnbouw en akkerbouw zorgden voor inkomsten. Luther of Camerarius moet eens gezegd hebben: ‘Wen der Herr lieb hat, dem giebt er eine Wohnung in der Grafschaft Mansfeld.’¹⁰¹

De steden en dorpen werden bestuurd door de graaf van Mansfeld.¹⁰² Dankzij de kopermijnen, die vanaf 1199 in bedrijf waren, waren de graven niet onbemiddeld en werden zij door de hun omringende vorsten graag te vriend gehouden. De vele nakomelingen moesten echter na verloop van tijd zowel de macht als het geld delen. Zodoende verzwakte op den duur hun positie.

Vanaf 1420 waren er drie geslachten van graven te onderscheiden. De driedeling leidde gedurende vele jaren tot spanningen op economisch, bestuurlijk en godsdienstig gebied. De voortdurende onenigheid tussen de graven heeft het optreden van Sarcerius in Mansfeld sterk gestempeld. In 1475 ontstonden de geslachten Vorderort en Hinterort en in 1501 Mittelort. De geslachten zijn genoemd naar de ligging van de slotgebouwen die zij op de burcht Mansfeld bewoonden en die binnen dezelfde ringmuur vielen.¹⁰³ Vanuit die residenties werden de van elkaar onafhankelijke gebieden geregeerd. Het gebied van Vorderort was qua oppervlak het grootst en besloeg drie vijfde deel van het gebied. Mittel- en Hinterort besloegen elk ongeveer een vijfde deel van het graafschap. Ongedeeld bleven de koperwinning, de jacht, de visserij in de beide meren en de steden Eisleben, Hettstedt en Mansfeld.¹⁰⁴

2.5.2. De Reformatie in Mansfeld en de politieke ontwikkelingen

Toen Sarcerius begin 1554 zijn werkzaamheden in het graafschap Mansfeld startte, kwam hij niet in gespreid bedje. Zowel op politiek als op kerkelijk gebied was er sprake van onrust. Die onrust had alles te maken met de wijze waarop de reformatie in het graafschap haar beslag had gekregen.

101 Krumhaar, *Grafschaft*, 3.

102 De gegevens over de graven zijn ontleend aan: Seidel, *Grafen*, 8-11.

103 Zie voor een plattegrond van het complex: Roch-Lemmer, ‘Schlösser’, 285.

104 Aan Seidel ontleen ik de volgende gegevens over de werkomgeving van Sarcerius: De stad Mansfeld dankt haar ontwikkeling aan de kopermijnen en vanaf de twaalfde eeuw ook aan haar bierbrouwerijen. Luther bracht er zijn jeugd door. (Luther werd in 1483 te Eisleben geboren. Zijn ouders verhuisden in 1484 van Eisleben naar Mansfeld.) Het slot Mansfeld werd in 1075 ingericht en in 1229 wordt voor het eerst van een slot gewag gemaakt. De Mansfelder Schlosskirche stamt uit 1400 en is gewijd aan St. Joris de drakendoder. Seidel, *Grafen*, 17, 22, 27 en 38.

De reformatie van de kerk in Mansfeld kende een lange geschiedenis en werd in fasen doorgevoerd.¹⁰⁵ Volgens Krumhaar hadden toen de reformatie begon bijgeloof en volksgebruiken in het graafschap wortel geschoten en werd het celibaat door veel geestelijken geschonden.¹⁰⁶ Grote initiator van de Mansfelder reformatie was graaf Albrecht van Hinterort (1480-1560). Samen met zijn broer Gebhard VII (1478-1558) sloot Graaf Albrecht zich in 1519 bij de Reformatie aan.¹⁰⁷ Luther droeg zijn eerste Kirchenpostille aan deze beide graven op (1522).¹⁰⁸

De graven Albrecht en Gebhard traden in 1526 toe tot het verbond van de keurvorsten Johan van Saksen en Johan van Hessen en de stad Maagdenburg. Op de rijksdagen van Spiers en Worms (1529) vertegenwoordigde graaf Albrecht Johan van Saksen en protesteerde hij tegen de voor 'evangelischen' ongunstige besluiten. Keizer Karel V volhardde in het afwijzen van de Augsburgse Confessie en verwachtte een dergelijke afwijzing ook van zijn vorsten. In reactie op de houding van de keizer sloten de protestantse vorsten in Schmalkalden een verbond (1530-1531). Gebhard en Albrecht ondertekenden de tekst dit verbond.

Na dood van graaf Hoyer VI in 1540, de laatste katholieke graaf in Mansfeld, werd de reformatie in het graafschap in hoog tempo doorgevoerd. Overal werd het avondmaal nu onder beide gestalten gevierd. In de slotkapel van Mansfeld gebeurde dat voor het eerst op 5 januari 1541.

Graaf Albrecht had grote schulden en wilde vanwege een geldkwestie zijn aandeel in de mijnbouw vergroten. Hierdoor kreeg hij ruzie met graaf Gebhard. De graven leverden ook strijd over het patronaatsrecht van de St.-Andreaskirche in Eisleben. Albrecht (Hinterort) eiste het patronaatsrecht op. De andere graven wezen erop dat de kardinaal dit recht voorbehouden had aan de graven van Vorderort. Tot drie keer toe reisde Luther in verband met deze kwesties naar Eisleben af. De derde

105 De gegevens over de reformatie in Mansfeld zoals hieronder beschreven, zijn ontleend aan Berndorff, *Die Prediger*, 43-57; Kohnle, 'Reformationsgraf'; Krumhaar, *Grafschaft*, 51-120, 175-196, 249-310 en 346-368; Seidel, *Grafen*, 180-235. Wartenberg, 'Mansfeld'.

106 Krumhaar, *Grafschaft*, 38-43.

107 'Beide erschienen bei allen wichtigen Verhandlungen jener Zeit, so 1530 Schmalkalden und 1537 zu Köln.' Seidel, *Grafen*, 187.

108 'Dem Edlen und wolgepornenn herrnn, herrn Albrecht Graffen tzu Mansfeltt, herrn tzu Schrappel unnd Helderungen &c. meynem gnedigenn Herrnn. Martinus Luther. Gnad und frid gottis. Amen.' Luther, 'Weihnachtspostille', *WA* 10/I 1, 1.

reis werd hem fataal. Luther stierf op 18 februari 1546 in stad waar hij ook was geboren. Voordat hij overleed, hadden de graven door Luthers toedoen de ruzie bijgelegd.¹⁰⁹ Aan het sterfbed van Luther stond ook graaf Albrecht. Een paar dagen later reed hij samen met broer Gebhard en de keurvorsten voorop in de stoet die Luther naar zijn laatste rustplaats begeleidde.

Kort na Luthers dood ontbrandde de Schmalkaldische oorlog. Albrecht en zijn zonen steunden keurvorst Johan Frederik van Saksen. Graaf Gebhard en de graven van Vorderort kozen partij voor de keizer. In de slag om Eisleben kwam het zodoende zelfs tot een onderling treffen tussen de broers. Graaf Albrecht wist op 27 december 1546 Eisleben in te nemen. Ook in de slag bij Mühlberg (24 april 1547) kwam de graaf als overwinnaar uit de bus. De keizer ontnam hem daarop formeel zijn bezittingen. Toen de keizerlijke troepen in op 21 juni 1547 terugsloten en het slot Mansfeld innamen, kwamen de bezittingen van Albrecht in handen van broer Gebhard.

Om een einde te maken aan alle onrust, deed de keizer een poging de strijdende partijen te verzoenen. De uitkomsten van de gesprekken werden op de rijksdag te Augsburg op 15 mei 1547 vastgelegd in het zogenaamde Interim.¹¹⁰ De Mansfelder graven Gebhard (Mittelort) en Hans Georg (Vorderort) kregen een schrijven van de keizer met het verzoek de besluiten van het Interim uit te voeren en binnen twintig dagen te

109 Luthers oplossingen staan bekend als het zogenaamde Pactum Lutheri. In dit geschrift verplicht Luther de graven tot samenwerken en verdeelt hij de patronaatsrechten op grond van gelijkheid onder de drie grafelijke linies. Over de bezetting van centrale ambten in Eisleben en Mansfeld alsook het benoemen van een superintendent en een leidinggevende deken (Generaldekan) gaan de graven voortaan gezamenlijk. Luther schrijft ook over visitatie, een consistorium, de kerkelijke ban en huwelijksaangelegenheden. Tevens worden afspraken gemaakt over waar er bier gebrouwen en geschonken mocht worden en over de inkomsten van de mijnbouw (twee vijfde voor Hinter- en Mittelort, drie vijfde voor Vorderort). Van belang is dat de predikant van de St.-Andreaskirche in Eisleben voortaan ook superintendent zal zijn. Zeven jaar later zou Sarcerius die post gaan bekleden. De tekst van de gemaakte afspraken – ‘Vertrag zwischen den Grafen Gebhard, Albrecht, Phillip und Hans Georg von Mansfeld, vermittelt durch Luther und Jonas. Vom 16. Februar 1546’ – is te vinden bij Sehling, *Evangelischen Kirchenordnungen* II (Leipzig 1904 und 1970), 187–189.

110 De tekst is zowel in het Latijn als het Duits onder andere te vinden in: Mehlhausen, *Texte* 3.

reageren. In hun antwoord aan de keizer lieten zij weten dankbaar te zijn dat de keizer Luthers rechtvaardigingsleer in het Interim heeft verwerkt. Gezangen en ceremoniën uit de oude kerk wilden zij wel invoeren, met dien verstande dat die wel in overeenstemming moesten zijn met de leer van de rechtvaardiging en met de Schrift. Mits het niet destructief zou uitpakken, wilde men ook weer het gezag van de bisschop erkennen. Het stond mensen voortaan ook weer vrij overledenen aan te roepen en tot de heiligen te bidden. De preek wilden de graven echter niet inruilen voor de eucharistie. Het antwoord van de keizer luidde: men zal ook in Mansfeld het Interim in zijn geheel doorvoeren. In hun antwoord meldden de graven wat er wel gebeurde, bijvoorbeeld welke gezangen men zong. Zij verzwegen wat door hen werd afgewezen.

Ondertussen werd er op initiatief van graaf Maurits opnieuw beraadslaagd. De uitkomst staat bekend als het zogenaamde Leipziger Interim.¹¹¹ De leer van de rechtvaardiging moest gehandhaafd blijven, maar in die zaken die geen onrecht aan de Schrift deden, moest men de keizer toegeven, zoals bijvoorbeeld het laatste oliesel, het vasten op vrijdag, het gebruik van Latijn in de eredienst en het gezag van de bisschop. Volgens Bernard Lohse kan men over het Leipziger Interim zeggen ‘dass es in der Lehre evangelisch, in den Riten katholisch war’.¹¹² Het werd eind december opgesteld en is meteen door keurvorst Maurits verspreid. Al in januari 1549 betuigden de graven hun instemming. De predikanten, met als woordvoerders Coelius en Johan Spangenberg, uitten echter hun ongenoegen. De graven beloofden hun vrijheid te waarborgen en hen te beschermen. Onder invloed van het Leipziger Interim deden in Mansfeld de koorrok en ambtskledij hun intrede.

Een jaar later, in 1550, maakte in Mansfeld de pest zo’n tweeduizend slachtoffers. Onder hen was superintendent Johan Spangenberg. Hij overleed op 13 juni 1550. Op 12 december 1551 kwam Georg Major (1502-1574) als opvolger van Johan Spangenberg naar Eisleben. Met name graaf Hans Georg promootte de komst van Major. Hij verwachtte namelijk dat de nieuwe superintendent in staat zou zijn de besluiten van het Interim in Mansfeld wel door te voeren. Het zou anders lopen. Majors optreden lokte veel discussie uit. Major riep met name weerstand op doordat hij leerde dat goede werken nodig zijn om zalig te kunnen

111 CR 7, 258-264.

112 Lohse, ‘Von Luther bis zum Konkordienbuch’, in: Lohse, Neuser, e.a., *Handbuch* 2, 108.

worden en hij ervoor pleitte elkaar in de adiafora vrij te laten. De invloedrijke Mansfelder geestelijken Michael Coelius, Johan Wigand en Cyriacus Spangenberg wezen vanaf het begin van zijn optreden Majors ideeën af. Het afzetten van predikanten, heftige woordenwisselingen en tal van publicaties kenmerken de ambtsperiode van Major.

Na ruim een jaar kwam op 21 december 1552 een einde aan zijn werk in het graafschap Mansfeld.¹¹³ Graaf Albrecht zette de zaak op scherp. Het verdrag van Passau van 2 augustus 1552 maakte namelijk zijn terugkeer naar het graafschap Mansfeld mogelijk. In artikel zeven van het verdrag stond nadrukkelijk vermeld dat de keurvorsten verlangden dat Albrecht en zijn zonen door de keizer weer in genade zouden worden aangenomen. Na vijf jaar afwezig te zijn geweest keerde Albrecht zodoende naar zijn geboortegrond terug. Hij vestigde zich op slot Rammelburg. Op 2 december 1552 werden hij en zijn zonen door de inwoners van Eisleben opnieuw gehuldigd. Nog maar net terug op het oude nest stuurde Albrecht zijn zoon Karel naar superintendent Major. Het was kiezen of delen: de strijdbijl begraven of vertrekken. Major koos voor het laatste. Daarop ontzegde graaf Albrecht Major het opzicht over Hinterort. Major diende zelf zijn ontslag in als superintendent over Vorderort en vertrok naar Wittenberg.

Major was nog maar net weg of hertog Hendrik van Braunschweig klopte met kwade bedoelingen bij graaf Albrecht aan de poort. Vanwege vroegere misverstanden en onenigheden bond hertog Hendrik de strijd met Albrecht aan. Hij brandschatte in oktober 1553 Albrechts bezit en dwong de onderdanen van de graaf hem te huldigen.

Toen Sarcerius rond de jaarwisseling van 1553-1554 zijn werkzaamheden in het graafschap Mansfeld startte, was het dus verre van rustig in het gebied. De graven hadden een bewogen tijd achter de rug en droegen allen veel pijn, bitterheid, achterdocht en teleurstellingen met zich mee. Gedurende tal van jaren waren de wegen van de graven op zowel politiek als godsdienstig terrein uiteengegaan. Als gevolg hiervan waren opnieuw conflicten ontstaan over de opbrengsten van de mijnbouw en de bossen en over markt- en stadsrechten. Bovendien was door alle ontwikkelingen op het politieke en kerkelijke erf het doorvoeren van de reformatie behoorlijk gestagneerd. Wat in het *Pactum Lutheri* stond beschreven, was nooit echt goed van de grond gekomen.

113 Wartenberg, 'Georg Major'.

Op basis van zijn in Nassau en Leipzig opgedane ervaringen ging Sarcerius hard aan de slag om kerk en samenleving in het graafschap Mansfeld naar lutherse snit verder te reformeren. Berndorff heeft mijns inziens gelijk als hij de arbeid van Sarcerius in het graafschap Mansfeld als volgt samenvat: ‘Zijn werkzaamheden gedurende deze periode kenmerkten zich door synodes, visitaties en het realiseren van een consistorie. Gelijktijdig werden maatregelen getroffen aangaande het aanscherpen van de leer, de eredienst, de kerkelijke straffen en het handhaven van [de kerkelijke regels in] huwelijksaangelegenheden.’¹¹⁴

2.5.3. Synode en visitatie

Een van de eerste ambtelijke handelingen van Sarcerius betrof het beleggen van een synode voor alle predikanten uit het graafschap.¹¹⁵ Vanaf 13 februari 1554 werden in Mansfeld onder leiding van Sarcerius allerlei gevoelige leerpunten in dialoogvorm behandeld. Het betrof vooral de ideeën van Georg Major. De genomen leerbesluiten werden schriftelijk vastgelegd en gepubliceerd. De predikant Stephan Agricola uit Helbra en de schoolrector Maurits Helling, die openlijk met Major sympathiseerden, werd gevraagd te beloven voortaan over zijn leer te zwijgen. Omdat zij weigerden op dit verzoek in te gaan, kregen zij van de graven hun ontslag. De graven van Vorderort ondersteunden het ontslag en dus ook de besluiten van de synode. Die steun is volgens Berndorff opmerkelijk, omdat de graven gedurende lange tijd Major hadden verdedigd.¹¹⁶ Op deze wijze voorkwam Sarcerius verdere onrust over de leer van Major.

Het *Pactum Lutheri* maakte ook gewag van kerkvisitatie. Een kolfje naar de hand van Sarcerius. Om de visitaties voor te bereiden en in goede banen te kunnen leiden schreef hij *Form und Weise einer Visitation*.¹¹⁷ Daarin riep hij de graven op een bevel tot visitatie uit te laten vaardigen en confronteerde hij hen met de misstanden in de kerk waarvoor haar leden zouden moeten worden gestraft. Ambtenaren van de graven zouden die straf moeten uitvoeren. Op basis van wat men tijdens de visitaties zou aantreffen, zouden telkens de politieverordeningen moeten worden aan

¹¹⁴ Berndorff, *Die Prediger*, 60.

¹¹⁵ Voor onderstaande gegevens werd gebruik gemaakt van Berndorff, *Die Prediger*, 60-61 en van Kawerau, ‘Sarcerius, Erasmus’, 485-486.

¹¹⁶ Berndorff, *Die Prediger*, 60.

¹¹⁷ Sarcerius, *Form und Weise einer Visitation fur die Graff und Herschafft Mansfelt*.

gepast. De onroerende goederen van de afzonderlijke parochies moesten worden gedocumenteerd. Het examineren en ordineren van predikanten was niet langer meer het recht van de stemhebbende overheidspersonen, maar de verantwoordelijkheid van de superintendent.

Berndorff trekt in twijfel of de voorgenomen visitaties ook werkelijk hebben plaatsgevonden. Als zij al hebben plaatsgevonden, dan slechts in enkele delen van Vordert.¹¹⁸ Könnecke meldt dat de visitatieverslagen waar oudere scribenten uit citeren, helaas niet meer terug te vinden zijn.¹¹⁹

2.5.4. Verzoening (1555)

In de zomer van 1555 keerde graaf Albrecht terug naar zijn verblijf op het terrein van slot Mansfeld. Als gevolg van de verstoorde relaties kon zijn terugkeer niet zonder slag of stoot geschieden. Daarbij komt dat de graven elkaar rond het huwelijk tussen gravin Sarah van Hinterort en Johan Ernst van Vorderort weer met elkaar in contact moesten treden en zich daarbij realiseerden dat een goed gesprek noodzakelijk was. Daarnaast speelden er nog steeds problemen over onder andere de opbrengsten van de mijnbouw en de bossen en over markt- en stadsrechten. Sarcerius kwam in actie en riep de graven samen in de slotkapel. Graaf Gebhard van Mittelort kwam echter niet opdagen. Hij lag al gedurende vele jaren overhoop met zijn broer Albrecht over een stuk grond.

Voordat de onderhandelingen van start zouden gaan, preekte Sarcerius ongeveer een uur lang over verzoening.¹²⁰ De preek ging over het ‘geen weerstand bieden aan de boze’ (Matth. 5:39) en was een pleidooi om te stoppen met het principe van ‘oog voor oog’ (Matth. 5:38). Het eerste deel van de preek handelt over wat naastenliefde inhoudt. Naast veel andere Bijbelcitaten citeert hij vooral de Tien Geboden en de Bergrede. In het tweede deel maakt hij de verzoening praktisch en doet hij op indringende en emotionele wijze een beroep op het zowel het verstand als het gevoel. Wie zich niet verzoent zal het vuur van de hel niet ontlopen. Wie zich verzoent, zal zorgeloos in het hemelrijk vertoeven en heeft als loon een weelderig leven op de nieuwe aarde in het verschiet. Hij sprak de graven aan op zowel hun christen-zijn als op hun overheidsambt. Wie de tweede tafel van de wet niet gehoorzaamt, overtreedt daarmee ook de

118 Berndorff, *Die Prediger*, 61.

119 Könnecke, ‘Die evangelischen Kirchenvisitationen’, 56.

120 Sarcerius, *Eine Predigt/ gethan auff den Schloss Mansfelt*.

eerste tafel. Zoals de overheid zelf gehoorzaamheid van haar dienaren eist, moet zij ook zelf gehoorzaam aan Christus zijn. Zich niet verzoenen, betekent ongehoorzaam zijn aan Christus en voor eeuwig verloren gaan. Als zij zich niet verzoenen, zal Sarcerius de ban over hen uitspreken en oproepen tot gemeenschappelijk gebed tegen de graven.

De preek maakte diepe indruk. Op 25 oktober 1555 ondertekenden de graven van Vorderort (Johann Georg [zu Eisleben] en Johannes Ernst [zu Heldringen]) enerzijds en de graven van Hinterort (Albrecht, Volrad en Johan) anderzijds een gezamenlijke overeenkomst. Ter onderstreping van de tot stand gekomen verzoening huwden er opnieuw kinderen: Martha van Hinterort trad in het huwelijk met Johan van Vorderort. Op aandringen van Wolf von Anhalt sloten kort daarna ook graaf Albrecht (Hinterort) en graaf Gebhard (Mittelort) een vredesverdrag (20 maart 1557).¹²¹ Sarcerius heeft door deze resultaten, evenals in Leipzig, ervaren hoe groot de kracht van de prediking is. Mannen die in de Schmalkaldische oorlog nog tegen elkaar hadden gestreden, reikten elkaar nu de hand.

2.5.5. Visitaties

2.5.5.1. *Visitatievoorschriften*

Nog voordat de verzoening tussen de graven plaatsvond, had Sarcerius opnieuw op het aambeeld van de noodzaak van visitaties en kerkelijke straffen gehamerd. In mei 1555 liet hij daartoe onder de titel *Von Jherlicher Visitation* een uitgebreidere en vernieuwde versie van *Form und Weise* verschijnen. Het document was bedoeld om de noodzaak van visitatie onder de aandacht te brengen en ook om de kerk op dit punt te instrueren. Daarnaast publiceerde hij onder de titel *Von Christlichen/ nötigen/ vnd nützen Consistorien oder Geistlichen Gerichten* (1555) een reglement voor de consistories waarin hij zowel het strafproces beschrijft alsook de wijze waarop straffen moesten worden uitgevoerd.¹²²

Von Jherlicher Visitation was de leidraad voor de visitaties die 1556 en 1558 plaatsvonden.¹²³ Dit boek is exemplarisch voor wat Sarcerius voor ogen stond en laat tevens zien welke schrijnende toestanden hij tot dan

121 Berndorff, 'Superattendent', 55-57.

122 Sarcerius, *Von christlichen/ nötigen/ vnd nützen Consistorien oder Geistlichen Gerichten*.

123 Sarcerius, *Von Jehrlicher Visitation/ vnd was hierdurch fur mengel/ und gebrechen/ fast an allen orten mögen befunden Werden*.

toe in zijn ambtelijke loopbaan was tegengekomen. Het boek bestaat uit twee delen.¹²⁴ In het eerste deel, ‘Form und Weise einer Visitation für die Graf- und Herrschaft Mansfeld’, komen zaken aan de orde als de tijd van het jaar waarin de visitaties moeten plaatsvinden, de manier waarop de visitatie moet worden voorbereid en uitgevoerd, hoe de genomen besluiten tot uitvoering dienen te worden gebracht en allerlei praktische aanwijzingen voor de superintendent die aan de visitatie leiding heeft te geven. Het tweede deel, ‘Von gemeinen Gebrechen, so in allen Visitationen befunden werden’, beschrijft hoe aan de hand van de Tien Geboden het zedelijk en geestelijk niveau van de gemeente kan worden gepeild. De Tien Geboden zijn verdeeld over zesenvertig artikelen. Na elk artikel worden concrete actiepunten benoemd die tot verbetering zullen leiden. Kerk en overheid hebben hierin beide een onderscheiden taak. Om een indruk te krijgen van de richting die Sarcerius wees en van de taakverdeling tussen overheid en kerk die hij voorstond, volgt hieronder een compilatie van zijn aanwijzingen.

De overheid heeft niet alleen de taak om over de tweede, maar ook om over de eerste tafel van de wet te waken. De geestelijken vermanen het volk door middel van prediking en zielzorg en de wereldlijke overheid moet het volk met behulp van dwangmiddelen en straffen in toom houden. Wanneer geestelijke straffen niet helpen, moet de overheid het zwaard gebruiken om overtreders te straffen. Speelhuizen en drinklokalen, die zich dikwijls in de buurt van de kerk en kerkhoven bevinden, dienen door de overheid te worden gesloten. Voor dans- en speellokalen geldt hetzelfde. Ook moet de overheid verbieden dat het avondmaal alleen onder de gestalte van het brood wordt gevierd. Zij zal de dienaren van de kerk eren en beschermen en zoveel mogelijk godvruchtige mannen in dienst nemen. Wanneer ambtsdragers in de fout gaan, moeten zij niet voor een wereldlijke- maar voor een kerkelijke rechtbank (consistorie) verschijnen. Geestelijken moeten van alle herendiensten worden vrijgehouden. Na hen te hebben beproefd, stelt het consistorie de dienaren aan en ordineert hen.

Geen predikant zal zonder een ‘agenda’, dat is een ritueel, te bezitten het ambt bekleden. De ‘Sachsische und Nurnbergische Agende’ worden nu gebruikt. Men zal vooral de eerstgenoemde hanteren.¹²⁵ Alleen

124 Zie Bijlage I voor een uitvoerige samenvatting van mijn hand van *Von Jherlicher Visitation*.

125 Met de ‘Sachsische Agende’ is waarschijnlijk de zogenaamde Heinrichs Agende

bekwame, godvruchtige en geleerde mannen zullen tot het ambt van predikant worden toegelaten. Omkoperij, familiebanden, medelijden en dergelijke mogen bij de toelating tot het ambt geen rol spelen.

Op synodes moet de superintendent de predikanten bevragen. Men zal hen aansporen het boek van Urban Reghius *Wie man von den vernehmsten Stücken der wahren Religion vorsichtich und bescheiden predigen soll* ijverig te bestuderen.¹²⁶ Bij de jaarlijkse visitatie zal de predikant worden geëxamineerd. Veel predikanten studeren niet en zijn er ook niet toe in staat, omdat zij zware handenarbeid moeten verrichten. De bezoldiging moet daarom beter. Op synodes moet men aandringen op ijverige studie en trouwe zielzorg. De preken moeten in een boek worden opgeschreven. Dat boek dient bij de visitatie te worden overlegd. Wie dit verzuimt, moet men dreigen met afzetting. Over elke tien predikanten moet een deken worden aangesteld.

De overheid heeft te waken over het onderhoud van de kerkelijke goederen. Men zal ook zorg dragen voor priesters die niet met de kerk van Rome hebben gebroken. Bij de visitatie zullen de rekeningen worden overlegd. Wanneer arme gemeenten de predikant niet kunnen onderhouden, moeten de kerkelijke goederen worden aangesproken. Ook kunnen parochies worden samengevoegd, maar dat geniet niet de voorkeur. Zelfs wanneer men niets van de kerk van Rome heeft kunnen meenemen, moet het mogelijk zijn het onderhoud van de predikant op te brengen. De overheid zal hierin haar verantwoordelijkheid nemen.

Wie volhardt in het lasteren van Gods naam, zal van het avondmaal worden afgehouden. Het is de plicht van de overheid dronkenschap te bestraffen en in het omgaan met drank zelf het goede voorbeeld te geven. Hetzelfde geldt ten aanzien van echtbreken, hoererij en dergelijke. De overheid zal de armenzorg serieus nemen en voor hospitalen zorgen. Zij moet kermissen, de Walpurgisnacht (30 april) en dergelijke verbieden. Zij moet zich ook om de scholen bekommeren. De scholen dient zij jaarlijks te visiteren en van een goed schoolreglement te voorzien. Voor de armen, wezen en weduwen moeten naar Luthers aanwijzingen kassen

(1539) bedoeld. Zie Sehling, *Evangelischen Kirchenordnungen* I, 264-281. Met de 'Nürnbergische Agende' doelde Sarcerius op *Agend Büchlein für die Pfarr-Herrn auff dem Land* (1542 en 1546) van Veit Dietrich. Het is opmerkelijk dat hij niet vooral deze agenda aanprijst, daar hij in zijn *Pastorale* uit dit werk een hoofdstuk integraal heeft overgenomen. Zie hiervoor 1.4.3.

¹²⁶ Zie hiervoor 1.4.3.

worden ingericht. Aalmoezen en testamenten moet die kassen vullen. De predikanten zullen de kassen beheren.

Könnecke kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Sarcerius in zijn instructie een en ander te negatief afschildert om zo de noodzaak van visitatie bij de graven extra te onderstrepen. Sarcerius bracht alleen de schaduwkanten van het volksleven naar voren en zweeg over de positieve aspecten van het kerkelijk leven.¹²⁷

2.5.5.2. *Visitatie in de praktijk*

In tegenstelling tot de protocollen van de visitatie van 1554 zijn die van de visitaties van 1556 en 1558 wel bewaard gebleven. Deze verslagen werden door Max Könnecke aan het einde van de negentiende in druk uitgegeven.¹²⁸

In het gebied van Vordert vond in 1556 de visitatie plaats aan de hand van *Von Jherlicher Visitation*.¹²⁹ Naar de aanwijzingen van Sarcerius koos men hiervoor de maand oktober. De bezoeken werden gebracht op bevel van graaf Hans Georg van Mansfeld en de edele heer van Heldrungen (= zoon Ernst) en werden uitgevoerd door Erasmus Sarcerius, de hoge ambtenaar (Amtmann) Hans Lauwe uit Eisleben en magister Andreas Theobaldus. Opvallend is dat wat in hoofdstuk één en drie van *Von Jherlicher Visitation* beschreven is, in de rapportage niet of nauwelijks aandacht krijgt. Verreweg de meeste aandacht gaat uit naar hoofdstuk twee, dat wil zeggen naar het geestelijk en zedelijk peil van de gemeente, gemeten aan de hand van de Tien Geboden. De visitatoren beschrijven per plaats wat men aantreft.¹³⁰ Zij hanteren daarbij de volgorde van de decaloog, maar zijn daar niet al te strikt in.¹³¹

Hoewel er in de protocollen niets te vinden is over opgelegde straffen, verscheen er na de tweede visitatie in 1556 toch een stuk over de wijze

127 Könnecke, 'Die evangelischen Kirchenvisitationen' (1898), 80.

128 Könnecke, 'Die evangelischen Kirchenvisitationen' (1898), 87-116 en Könnecke, 'Die evangelischen Kirchenvisitationen' (1899), 19-65.

129 Gevisiteerd werden Wiederstedt, Finstedt, Mollendorff, Gerbstedt en Tzabenstedt, Frist im Friendenburgischem Thal, die Dorfschafften des Ampts Herdrungen, Ober Heldrungen en Harres, Heldrungen Dorff, Brettleben, Helbra en Bendorff, Reinsdorff, Helffsta, Vollebenn en Heiligenthal en Lochwitz.

130 Zie voor een topografische kaart Bijlage III.

131 Zie voor wat men bij de visitaties aantrof Bijlage II. Daar is een door mij vervaardigde verkorte en geanonimiseerde rubricering per gebod te vinden.

van straffen.¹³² Könnecke vermoedt dat Amtmann Hans Lauwe, een van de visitatoren, de opsteller is.¹³³ In het korte schrijven wordt voorgesteld anders om te gaan met geldboetes en gevangenisstraffen dan Sarcerius in *Von Jherlicher Visitation* beschrijft.¹³⁴ Samengevat werd in deze *Radschlag und bedenken* het volgende naar voren gebracht: De visitatoren hebben gelezen wat Sarcerius voorstelt als het om het toepassen van de straffen gaat: met het oog op vrouwen en kinderen liever geen geldstraffen voor de armen. En: geen aanzien des persoons. Toch menen zij goede gronden te hebben hiervan af te wijken. Voor rijken komt een gevangenisstraf veel harder aan dan hun onzedelijkheid af te kopen met een paar daalders, een arme daarentegen voelt de pijn van een geldstraf des te meer. Zij zijn Sarcerius dankbaar voor alle adviezen en hopen dat het uitvoeren van de straffen tot verbetering leidt. Of het wijzigingsvoorstel ook in praktijk is gebracht en of en hoe Sarcerius daarop heeft gereageerd, is niet bekend.

Omdat Sarcerius nog wel als superintendent in Vorderort actief mocht zijn, organiseerde hij in dit graafschap 1558 een derde visitatieronde.¹³⁵ Deze vond plaats in de maanden augustus en oktober van 1558. In Vorderort konden amt Arnstein, amt Friedeburg en de stad Gerbstedt niet worden gevisiteerd.¹³⁶ Daarentegen zijn de visitatoren nu wel welkom in amt Mohrungen te Mittelort.¹³⁷ De visitatoren beschrijven opnieuw per plaats wat men aantreft.¹³⁸

132 *Radschlag und bedenken wie die excution am bequemsten für zu nemen durch etliche hofrethe des Wogebornen und edlen bern hans georgen, Grafen und bern zu Mansfelt u. diener, gestellet.* Könnecke, 'Die evangelischen Kirchenvisitationen' (1898), 84.

133 Könnecke, 'Die evangelischen Kirchenvisitationen' (1898), 84.

134 Zie Bijlage I Form und Weise einer Visitation für die Graf- und Herrschaft Mansfeld, 1d.

135 Zie voor de redenen waarom Sarcerius in de andere gebieden van het graafschap Mansfeld op non-actief was gesteld, 2.5.6.

136 Könnecke, 'Die evangelischen Kirchenvisitationen' (1899), 18.

137 De volgende plaatsen werden gevisiteerd (in de rapportage wijkt de spelling van de plaatsnamen meer dan eens af van die van de rapportage van 1556, de cursieve plaatsen werden ook in 1556 bezocht): Helffsta, Polleben, *Helbra*, Bornstedt, Leimbach, Anroda, Fatteroda, *Bendorff*, Dodendorff en Burg Ornehr, Volckstedt *Widerstedt*, Schonfeldt, Gehoffen, Ritteburg, Katteriede und Niclas Riede, Rotha und Horla, Heilighenthal en Lochwitz, *Frist*, Ilwitz, Friedeburg, Finstedt, *Mollendorff*, Hauteroda, Oberheldtrungen en Harras, *Heldtrungen das Dorff*, *Bretteleben* en *Reinsdorff*.

138 Zie Bijlage II voor een samenvatting van de resultaten van de visitaties.

De uitkomsten van de visitaties in Mansfeld vormen geen uitzondering. Ook in andere ressorten klaagden predikanten over gebrek aan inkomsten, bouwvallige pastorieën en kerken, werd verzuimd de kerkelijke registers bij te houden, waren er klachten over de kerkgang en de opkomst bij het avondmaal, was er sprake van toverij, drankmisbruik, ontucht, godslastering en gebrek aan kennis van de catechismus.¹³⁹

In de derde visitatieronde zijn acht kerken bezocht die twee jaar eerder ook werden gevisiteerd. Waarom niet alle kerken opnieuw met een bezoek zijn vereerd, is onduidelijk. Wat de reden is dat de plaatsen die bij de derde ronde werden gevisiteerd in de tweede ronde niet zijn bezocht blijft eveneens onhelder. Hoe dan ook, acht kerken hebben zowel in 1556 als in 1558 de visitatoren, waaronder dus Sarcerius, ontvangen. Die dubbele visitatie roept de vraag op of geconstateerd kan worden of en in hoeverre de aansporingen en straffen van de visitatoren tot bekering hebben geleid, dan wel tot het volharden in de zonde. Met andere woorden: is er iets te zeggen over het effect van de visitaties? Hierover kan vooral iets gezegd worden aan de hand van bij name genoemde personen of ambtsdragers. Slechts weinig personen worden echter in beide visitatieverslagen met naam en toenaam vermeld. Op welke punten is er waarschijnlijk sprake geweest van verbetering en bekering?

In Wiederstedt lijkt de klacht van de predikant over het gebrek aan inkomsten te zijn verstomd. Over het goddeloze leven van Paul Bottiger, die gemaand werd in het openbaar boete te doen, wordt bij de derde visitatie niet meer gerept. Kennelijk heeft hij aan de oproep gehoor gegeven.

Zij die in Heldrungen Dorff vanwege het niet deelnemen aan het sacrament en overmatig alcoholgebruik bij de tweede visitatie werden genoemd, worden bij de derde visitatie niet opnieuw genoemd. Dit doet vermoeden dat zij hun leven hebben gebeterd.

Tijdens de tweede visitatie worden de namen genoemd van mannen uit Brettleben die zich niet met elkaar willen verzoenen. Bij de derde visitatie vallen hun namen niet meer. Kennelijk is de ruzie bijgelegd.

Op welke punten is er waarschijnlijk sprake geweest van het volharden in de zonde? Bij de derde ronde blijken de boeken van de kerk in

139 Tietz, *Erscheinungsbild*: gebrek aan inkomsten en wantoestanden kerkelijke goederen, 48, 71, 115; klachten over kerkgang en avondmaalsmijding, 138-143; toverij 151; drankmisbruik en ontucht, 173-177; godslastering, 167; gebrek aan kennis van de catechismus, 154-156.

Wiederstedt nog steeds niet in orde te zijn en er wordt ook nog steeds geleend zonder dat daar een onderpand tegenover staat.

Caspar Benne uit Mollendorff vloekt nog altijd, hij lastert God en heeft zijn kind niet laten dopen. Van Rickel Ippel werd in de tweede visitatie gemeld dat hij zijn verloofde in de steek had gelaten. Bij de derde visitatie wordt hij een grote godslasteraar genoemd. In de stille week wordt in Mollendorff nog steeds ‘kreuzbier’ gedronken.

Hans Mallerbach uit Brettleben werd bij de tweede visitatie vermaand, omdat hij in het geheim met het ene en in het openbaar met een ander meisje is verloofd. Bij de derde visitatie wordt hij vermaand omdat hij heeft gedanst. De predikant klaagt nog steeds over zijn inkomen.

Hans Herholt uit Helbra had tijdens de eerste visitatie beloofd zijn leven te beteren en voortaan weer aan het sacrament deel te nemen. Tijdens de tweede visitatie bleek hij zijn belofte niet gestand gedaan te hebben. Bij de derde visitatie wordt opnieuw gemeld dat hij het sacrament mijdt. Martin Far wordt bij de tweede visitatie genoemd als iemand die zich eerst vol zuipt, alvorens aan het sacrament deel te nemen. Bij de derde visitatie blijkt er nog niets veranderd te zijn. Met vier drinkebroers heeft hij zich opnieuw volgegoten alvorens aan het sacrament deel te nemen.

Bovenstaande gegevens zijn te summier om er vergaande conclusies aan te kunnen verbinden. In ieder geval is te zeggen dat in lang niet alle gevallen de tucht aan zijn doel heeft beantwoord. Opvallend is voorts dat het derde visitatierapport relatief meer zonden en gebreken opsomt dan het tweede verslag. Vooral drankgebruik en hoererij lijken te zijn toegenomen. Dat het een roerige tijd was en er aan de reformatie van individuele gelovigen veel schortte, wordt bevestigd door Cyriacus Spangenberg. Hij beschrijft in zijn *Mansfeldische Chronica* de jaren 1557 en 1558 als jaren die zich kenmerken door toenemende goddeloosheid.¹⁴⁰ Straffen lijken nauwelijks te helpen.¹⁴¹

140 Spangenberg, *Mansfeldische Chronica*. *Der erste Theil*.

141 ‘Man hörete auch umb diese zeit nicht viel gutes/ denn sich allenthalben viel unlusts zutrug. An etlichen orden wurden Prediger und Zuhörer unterlang uneinig/ und wurden frome Lehrer von ungehorsamen Pfarkindern/ wegen ihrer notwendigen Gesetzpredigten zur unbilligkeit ubel angegeben/ verklagt/ verleumdet und verkleinert/ auch etwan von denen in der Oberkeit hart angelassen/ und schimpfflich verachtet. So wollte es auch sunst mit dem gehorsam der unterthanen an allen orten nicht (wie wol billich gewesen) fort/ denn dieweil viele unter den grossen Herrn Gottes Diener verachteten/ verhieng Gott/ das sie hinwider von ihren unterthanen

Omdat visitatoren in doorsnee geneigd zijn eerder verslag te doen van negatieve zaken en verbeterpunten dan van positieve bevindingen, zeggen de rapporten niet alles over de werkelijkheid van het geestelijk en zedelijk peil van de kerken in het graafschap Mansfeld.¹⁴²

Hoe dan ook, Sarcerius werd tijdens de visitaties geconfronteerd met de vele gebreken van de kerken en de zonden van de individuele gelovigen. Het was voor Sarcerius reden om in woord en geschrift bij te dragen aan een proces van 'Besserung', zodat mensen zich zouden bekeren en meer en meer in de voetstappen van Christus zouden gaan wandelen.

nicht gros geehret worden/ und befand sich auch darneben grosse nachlässigkeit allenthalben in den Regimenten/ das die Gerechtigkeit nicht also befodert/ und die Sünden also nicht gestraffet wurden/ mit solchem ernst wie sich das wol gebüret hette/ daher mann denn in allen Landen klage hörete/ von Morden und Todtschlagen/ Placken und Reuberey/ Stelen und Nemen/ Wuchern und ubersetzung des Armen/ Verreterey und Untrew/ und von vielen schendlichen Sünden/ Ehebruch/ Hurery/ Jungfraw schenden/ und dergleichen schanden/ so in diesem Jare mehr denn man zuvor erfahren/ in aller Welt getrieben worden/ auch in grossen Stedten/ da doch sunst gute ordnung gehalten/ und ernste Straffen gebraucht gewesen/ zu deme hörete man allenthalben von Uneinigkeit/ Hader und Zancken unter den Leuten/ das Oberkeiten und Prediger genug zuthun und zuschaffen gehabt/ Eheleute und Nachbar zuversünen und zuvortragen/ einem ergern vorzukomen. Es haben sich auch hin und wider in diesem Jahre aus verzweifflung selbst gehenckt/ oder sunst eintleibet.' Spangenberg, *Mansfeldische Chronica*, 479-480 (over het jaar 1557). 'Es haben umb diese zeit/ ungeachtet/ das man allenthalben von grossen Zeichen/ Gesichtern/ und schrecklichen Zeittungen gesagt und gehöret/ die Bawren hin und wider auff den Dörffern das Pfiengstbier zumal ungebreuchlig getruncken und dabey nicht wie für Alters gewonhett gewesen/ Freundschaft bestetigt/ ernewert und gemehret/ sondern Viehischer weise gesoffen/ und dabey an vielen orten sich geschlagen und zudroschen/ und grosse ergernis darneben mit Gotteslesterung und bösen Exempeln gegeben/ darüber iren eins teils in der Oberkeit ernste straffe gefallen/ eins teils von Gott hernach also sind heimgesucht worden/ das sie wol hetten mercken sollen/ Gott wolte seine Straffpredigten/ so er durch die Seelhirten thun lesset/ unvorachtet haben. Man sagte/ das einem orte bey dem Landsberg/ als die Bawren das Pfiengstbier getruncken/ 54. scheirer Blutstropffen solten durch die Lauberhütten/ darunter sie gesessen/ auff den Tisch gefallen sein/ were fürwar schrecklich. Aber es ist nu so weit in dieser Welt komen/ das man sich an die Drewzeichen so wenig keret/ als an die Drewwort/ darumb muss unser Herr Gott wegen solcher verachtung/ zuletzt den garaus mit der rochlosen Welt machen. Gott erbarme sich seiner armen Kirchen/ Amen.' Spangenberg, *Mansfeldische Chronica*, 483 (over het jaar 1558).

142 Jadatz, *Wittenberger Reformation*, 29.

De predikanten moesten hierin vooropgaan. Omdat het voorwoord van de *Pastorale* in het najaar van 1558 (10 oktober) werd geschreven, is het mijns inziens zeer aannemelijk dat de visitaties de impuls vormden tot het publiceren van dit compendium.¹⁴³

2.5.6. Toenemende spanningen

Ondertussen zijn de verhoudingen tussen Sarcerius en de graven van Mittel- en Hinterort in deze periode merkbaar verslechterd. Oorzaak waren vooral de eigen bevoegdheden die Sarcerius aan het geestelijk ambt toedichtte en de wijze waarop hij die ook in praktijk bracht. De volgende vier voorbeelden zijn hiervoor illustratief.

Sarcerius weigerde bijvoorbeeld op 6 oktober 1555 de katholieke graaf Johann Gebhardt toe te laten als peter bij de doop van een kind van een van de graven.

In 1555 schreef hij *Ein Büchlein von dem Banne*. In de zomer van 1556 volgde het *Prozessbüchlein*.¹⁴⁴ De rol die Sarcerius hierin aan de overheid bij het uitvoeren van de straffen toebedeelde, stuitte op verzet. Vooral graaf Albrecht had moeite met de rol die Sarcerius de overheid toedichtte. De graaf vroeg advies aan Nikolaus von Amsdorff, die op zijn verzoek enkele dagen op slot Mansfeld verbleef. Berndorff heeft aangetoond dat er inhoudelijk tussen de opvattingen over de ban tussen Von Amsdorf en Sarcerius geen verschil van inzicht bestond. Von Amsdorf ging in de praktijk van het kerkelijk leven echter wel soepeler om met de door hem aan het papier toevertrouwde theorie. De ruimte die graaf Albrecht bij Von Amsdorf proefde, miste hij bij Sarcerius.¹⁴⁵

Met graaf Gebhard von Mittelort raakte Sarcerius in een conflict verzeild over de hofprediker Friedrich Rautenbusch van Seeburg. Rautenbusch voldeed niet aan het ideaalbeeld dat Sarcerius in diverse

143 Sarcerius, *Pastorale*, iiiii v.

144 Sarcerius, *Vorschlag einer Kirchen Agenda/ oder Processbüchleins*.

145 'Wenn Sarcerius seine Bannpolitik dennoch nicht durchsetzen konnte und darüber hinaus seines Amtes verlustig ging, ist offensichtlich, dass Amsdorfs persönliche und theologische Autorität den Grafen keineswegs zu einer Änderung seiner Meinung veranlassen musste. Doch besteht auch die Möglichkeit, dass sich Amsdorf eben doch nicht so klar geäußert haben mag: 1562 im Magdenburger Bannstreit stellte er sich beispielsweise auf die Seite der Stadtobergkeit, verwarf die Bannsprüche der Geistlichkeit über den Rat als unrechtmässig und variierte seine alten Einsichten.' Berndorff, 'Zum Gebrauch', 244.

geschriften van een predikant had geschilderd. De man dronk bijvoorbeeld veel. Herhaaldelijk vermaan bracht daarin geen verbetering. Hoewel hij niet persoonlijk aanwezig was, werd Rautenbusch door Sarcerius in de St.-Andreaskirche geëxcommuniceerd. Vanaf dat moment, waarschijnlijk in 1557, ontnam graaf Gebhard Sarcerius het opzicht over de predikanten van Mittelort. De graaf nam zijn superintendent vooral kwalijk over deze kwestie geen ruggespraak met hem te hebben gehouden.¹⁴⁶

In hetzelfde jaar raakte Sarcerius ook het opzicht over Hinterort kwijt vanwege een conflict met graaf Albrecht. De predikant van de St.-Annenkirche in Eisleben/Neustadt, Johann Böhme, was in een preek tekeergegaan over de zondige en vooral gewelddadige levenswandel van raadsheer Martin Kniese. Böhme had de raadsheer met de ban bedreigd. Kniese beklagde zich daarover bij graaf Albrecht. De graaf besloot vervolgens Böhme uit zijn ambt te zetten. Sarcerius nam het voor zijn predikant op en stelde: de ban is de bevoegdheid van de kerk en in het bijzonder van de superintendent en behoort dus niet tot de bevoegdheid van de overheid.

Ondanks deze tegenslagen belegde Sarcerius in 1557 opnieuw een synode voor de predikanten van Vorderort. Vooral de wijze waarop het sacrament bediend moet worden, hoe men in de praktijk kerkelijke straffen uitvoert en de bevoegdheden van het consistorie kregen aandacht. Een en ander werd vastgelegd in een lijst van honderd punten en er werd een catalogus van de belijdenisgeschriften vastgesteld: de *Etliche Artikel*.¹⁴⁷

2.5.7. Activiteiten buiten Mansfeld

De strikte opvattingen van Sarcerius deden zich ook buiten de grenzen van Mansfeld gelden. In 1557 nam Sarcerius deel aan het zogenaamde religionsgespräch in Worms. Het was Melanchthon die hem erbij betrok.¹⁴⁸ Deze gesprekken over kerkelijke eenheid tussen de kerk van Rome en de protestanten werden ernstig verstoord door de opblaiende onderlinge strijd tussen de protestantse afgevaardigden. ‘Philippisten’ en ‘gnesiolutheranen’ gingen onderling zodanig in discussie dat het spreken

146 Berndorff, *Die Prediger*, 58.

147 *Etliche Artikel/ so sich die Pastorn vnd Seelsorger/ in der alten löblichen Grafschafft Mansfelt/ vnter den Wolgeborn vnd Edlen Graffen/ so man nennt die jungen Herren gesessen/ in einer Synode verglichen haben.*

148 Von Bundschuh, *Wormser Religionsgespräch*, 240.

met één mond voor de protestantse afvaardiging onmogelijk werd.¹⁴⁹ Sarcerius koos de kant van de strenge ‘gnesiolutheranen’.¹⁵⁰ Julius Pflug, leider van de katholieke afvaardiging, vroeg de lutherse afvaardiging namelijk in te stemmen met het afwijzen van ‘zwinglianen, osiandristen, adiaforisten en synergisten’. Sarcerius en anderen stemden hiermee in. Melanchthon en anderen wilden echter de opvattingen van de zwinglianen, de adiaforisten en de synergisten aan een nader onderzoek onderwerpen. Brenz wilde meer weten van de osiandristen. Vanwege het verschil van inzicht tussen de protestantse afgevaardigden mislukten de onderhandelingen.¹⁵¹

De inbreng van Sarcerius was mede debet aan het mislukken van het door Melanchthon beoogde compromis.¹⁵² Sarcerius was tijdens de onderhandelingen actief als adjunct aan de zijde van de afvaardiging die door de hertog van Saksen was samengesteld. Uiteindelijk verliet hij uit protest tegen de gang van zaken het colloquium, samen met de afvaardiging uit Weimar.¹⁵³ Mogelijk heeft een aanval van galstenen zijn vertrek bespoedigd. Hoe dan ook, het vertrek van de adjunct heeft het aanzien van de protestantse partij in de ogen van de tegenpartij wezenlijk beschadigd.¹⁵⁴

Samen met onder anderen Illyricus en Mörlin werd Sarcerius in 1558 gevraagd mee te werken aan het zogenaamde *Weimarer Konfutationsbuch*.¹⁵⁵ Zij herschreven de opzet die door de theologen van de univer-

149 Hauschild, *Lehrbuch* 2, 158.

150 ‘Die Gruppe der Gnesiolutheraner umfasste auf diese Weise fünf Theologen: Schnepf, Mörlin, Sarcer, Strigel und Stössel. Sie standen der melanchthonischen Mehrheit in unversöhnlicher Feindschaft gegenüber.’ Von Bundschuh, *Wormser Religionsgespräch*, 399. Zij vormden echter wel een minderheid. Von Bundschuh, *Wormser Religionsgespräch*, 422.

151 Beste, *Kanzelredner* I, 374–375.

152 ‘Erasmus Sacer, der sich der Gruppe um Erhard Schnepf angeschlossen hatte, erlitt einen so schweren Zusammenbruch, dass er in seiner an den Präsidenten gerichteten Solidaritätsverklärung zugleich um seine Entlassung bitten musste. Er zog auch wirklich noch am gleichen Tag, dem 25. September, von dannen.’ Von Bundschuh, *Wormser Religionsgespräch*, 531.

153 Te weten samen met: Schnepf, Strigel, Stössel en de Koburger Mörlin. Röselmüller, *Leben*, 22.

154 Berndorff, *Die Prediger*, 63.

155 Kawerau, ‘Sarcerius, Erasmus’, 486.

siteit van Jena was opgesteld.¹⁵⁶ Het geschrift verscheen een jaar later en bestrijdt uitvoerig allerlei wind van leer, waaronder de opvattingen van de ‘philippisten’ over de rol van de vrije wil bij de bekering en de leer van Major dat goede werken noodzakelijk zijn om zalig te kunnen worden.¹⁵⁷

In 1559 moest Sarcerius zich verdedigen tegen verwijten uit Wittenberg en Jena aangaande Major. Sarcerius belegde in mei 1559 voor de predikanten van Vorderort een synode. Ter synode boog men zich over de gemaakte verwijten. De ingenomen standpunten verschenen in een apologie: *Notwendige Entschuldigung der Prediger in der Graffschaft Mansfeld*.¹⁵⁸ Berndorff betitelt dit geschrift als een evenwichtig document waaruit de eigen theologische identiteit van Sarcerius naar voren komt, te midden van de toonaangevende theologische partijen van Jena en Wittenberg.¹⁵⁹ Hierin werden de opvattingen van onder andere Major, Zwingli en Osiander veroordeeld.

Ook stelde men de tekst vast van *Bekentnis der Prediger in der Grafschaft Mansfeld*.¹⁶⁰ Voor zowel de structuur als de inhoud stond het *Weimarer Konfutationsbuch* model,¹⁶¹ het boek dus waaraan Sarcerius een jaar eerder had meegewerkt. Het geloofsdocument werd in 1562 herzien en verscheen toen onder de titel *Kurtzer Bericht*.¹⁶² In het *Kurtzer Bericht* werd Sarcerius’ wijze van polemiseren in de *Notwendige Entschuldigung* als te voorzichtig en te vriendelijk veroordeeld.¹⁶³

2.5.8. Vertrek

Ondertussen liepen ook in Vorderort de spanningen op. Als gevolg daarvan bracht Sarcerius de laatste maanden van zijn ambtsperiode in Mansfeld vooral achter zijn schrijftafel door. Hij voltooide toen zijn *Summarien*, een beknopte uitleg van de Bijbel.¹⁶⁴ Ten slotte zag in deze

156 Dingel, ‘Culture of conflict’, 49.

157 Hauschild, *Lehrbuch* 2, 422 en Arand, *Lutheran Confessions*, 205.

158 *Notwendige Entschuldigung der Prediger in der Graffschaft Mansfeld/ Der beschwerlichen aufflag halben/ als solten sie leren/ Das man gute Wercke nur für die lange weil thun soll* (Eisleben 1559 VD: 16 N1888).

159 Berndorff, ‘Superattendent’, 59.

160 *Bekentnis der Prediger in der Grafschaft Mansfeld* (Eisleben 1559).

161 Berndorff, *Die Prediger*, 200.

162 Zie hiervoor verder 5.2.1.

163 Berndorff, *Die Prediger*, 267.

164 Sarcerius, *Summarien vnd kurtzer Inhalt sampt einer zimlichen vnd völligen Auslegung/ Vber aller capitel aller biblischen Büchtes/ des Alten vnd Newen Testaments* (Eisleben 1558).

fase van zijn bestaan ook zijn magnum opus, de *Pastorale oder Hirtenbuch*, het licht.

Vanwege zijn aanhoudende kritiek op de overheid en het willen toepassen van kerkelijke straffen door een consistorie, werd zijn positie uiteindelijk ook in Vorderort onhoudbaar. Daarom bood hij zelf begin oktober zijn ontslag aan bij de graven van Vorderort. Eind oktober verliet Sarcerius het graafschap en vertrok naar Maagdenburg.

Berndorff heeft mijns inziens gelijk wanneer hij in een terugblik op het werk van Sarcerius in Mansfeld de strijd tussen overheid en kerk de kern van alle problemen noemt. De graven wilden zich wel laten gezeggen door de prediking, maar hadden grote moeite met opzicht en tucht en de rol die hun daarin door Sarcerius werd toegedicht. Ook de claim van de geestelijken op het patronaatsrecht en het als superintendent eindverantwoordelijk willen zijn bij de tucht, lag heel gevoelig. Daarbij komt ook nog eens de kerkpolitiek van de graven, die zich daarin meer dan eens door economische motieven lieten leiden.

Ten slotte speelt in de visie van Berndorff ook Sarcerius' persoonlijkheid een rol in de conflicten waarmee hij telkens te maken kreeg. De graven Gebhard, Albrecht en Volrad waren strijdlustig en levenslustig. Sarcerius daarentegen was ernstig en bescheiden. De verhoudingen waren niet bijzonder hartelijk. Zijn persoonlijkheid bevorderde de polarisatie tussen de graven. Hoe valt het anders te verklaren dat deken Cyriacus Spangenberg samen met de nieuwe superintendent Hieronymus Menzel enige tijd later veel bereikte van wat Sarcerius niet was gelukt?¹⁶⁵ De rol van zijn psyche acht ik enerzijds enigszins suggestief, maar ik houd die anderzijds ook niet voor onmogelijk. Verder moet worden gedacht aan wat Wartenberg naar voren heeft gebracht, namelijk dat Sarcerius zich hoe langer hoe meer verwijderde van de ruimte die Melanchthon zocht en zich meer en meer terug trok op de fundamenten van de lutherse orthodoxie.¹⁶⁶ Strengere regels roepen naar hun aard inderdaad verzet op.

165 Berndorff, 'Superintendent', 60-61.

166 'Immer mehr entfernte er sich von seinem Lehrer Melanchthon und vertrat streng lutherische Positionen.' Wartenberg, 'Mansfeld', 89.

2.6. Predikant in Maagdenburg (oktober-november 1559)

In Maagdenburg werd Sarcerius opnieuw superintendent en werd hij verbonden aan de St.-Johanniskirche. Maagdenburg had gedurende lange tijd voor veel ‘gnesiolutheranen’ de aantrekkingskracht van een magneet gehad. Vooral Flacius Illyricus die van 1549 tot 1557 in Maagdenburg werkte, had zijn stempel op de kerk van de stad gedrukt.

Sarcerius hield in Maagdenburg slechts vier preken.¹⁶⁷ Zijn verkondiging kon rekenen op grote bijval van de gemeente. Zijn collega’s uitten echter kritiek.¹⁶⁸ Naar zeggen van Röselmüller misten de collegapredikanten in de preken van Sarcerius de polemiek tegen de philippisten.¹⁶⁹ Sarcerius vond een preek echter niet het geëigende middel voor dergelijke polemiek.

Na een kort ziekbed overleed Sarcerius op 28 november 1559 aan de gevolgen van galstenen. Vanuit menselijk perspectief bezien, heeft mogelijk heeft de kritiek op zijn verkondiging zijn overlijden bespoedigd.¹⁷⁰ Wigand verhaalde bij de begrafenis over het sterven van Sarcerius het volgende:

¹⁶⁷ Wigand, *Leichpredigt*, D iij.

¹⁶⁸ Hartmut Kühne citeert in dit verband uit een brief van Johan Aurifaber aan Achilles Pirmin Gasser, waarin hij schrijft: ‘Sarcerius trennte sich von den Grafen zu Mansfeld und ist in der Stadt Magdeburg Superintendent geworden. Wigand und die überigen Prediger waren aber mit ihm nicht zufrieden, denn Sarcerius hat dem Rat die Aufnahme der Opferpriester [d.h. des alglaübigen Klerus] empfohlen. Deshalb zogen Wigand und Magister Judex mit allem Mitarbeitern der Kirchenhistorie aus Magdeburg weg und begaben sich nach Jena (...)’ Kühne, ‘Superintendent’, 82 n. 85. Dit citaat is te vinden in: Brieger, ‘Brief’, 624-626.

¹⁶⁹ Röselmüller, *Leben*, 24.

¹⁷⁰ ‘Den vier Predigten, welche er zu Magdeburg hielt, wollen Seine Collegen grosse Lauheit bemerkt haben, und griffen ihn mit bitteren Smähungen an. Darüber gerieth Sarcerius nach den Berichte Camerarius, in so heftige Gemüthsbewegung, dass man diese für die Ursache seiner Kranckheit und des kurz darauf erfolgten Todes hielt.’ Döllinger, *Reformation* II, 181. In een noot (16) levert Döllinger de tekst over van de brief die Camerius aan Ulrich Siring schreef: ‘Venit superioribus diebus Erasmus Sarcerius Magdeburgum, atque ibi conciones habere coepit magna cum moderatione. Eam ob rem alii δημηγόροι tam contumeliose et atrociter ipsum insectati, ut ex illa animi perturbatione in febrim credatur incidisse, qua non diu conflictatus decessit.’

Letzlich wie der Ehrwürdige herr Sarcerius/ ander rechten Glauben/ an den einigen Heilandt Jhesum Christum geleret/ nemlich/ das wir allein durch sein verdienst/ aus gnaden/ vergebung der Sünden/ gerechtigkeit und ewiges Leben haben/ Also ist er nun jtz bey uns/ auf den xxvii. Tag Wintermonts/ frühe zwischen drey und vier uhr/ seliglich in dem selben Glauben in Christum entschlaffen/ und gehöret one allen zweiffel unter den tröstlichen Spruch/ in der offenbarung Johannis am xiiij Capit. Selig sind die Todten/ die in dem Herrn sterben/ von nu an. Ja der Geist spricht/ das sie ruhen von irer arbeit/ denn ire wercke folgen in nach.¹⁷¹

Nog geen jaar na zijn overlijden verscheen er onder de titel *Piae Lamentationes de Morte Reverendissimi et sancti viri D. Erasmi* een klein boekje waarin zijn dood werd betreurd en zijn daden werden bezongen.¹⁷²

2.7. Conclusies

2.7.1. Conclusies aangaande de periode tot aan Mansfeld

Welke elementen en momenten uit het leven van Sarcerius uit de periode die aan zijn arbeid als superintendent van Mansfeld voorafging, hebben bijgedragen aan zowel de keuze van de onderwerpen die in de *Pastorale* vaak worden aangesneden (ambt, sacrament, tucht en prediking) alsook aan de inhoudelijke verwerking daarvan?

Tijdens zijn studie aan de universiteit van Wittenberg onderging Sarcerius grote invloed van de prediking van met name Luther. Gaandeweg kwam Sarcerius er nadien achter dat de kwaliteit van de Wittenbergse preken meer uitzondering dan regel was. Daarom voelde hij zich gedrongen met de kennis die hij had opgedaan, predikanten te gaan helpen. In Leipzig had hij tijdens zijn eigen opleiding de waarde van een grondige kennis van de retorica ontdekt en als docent leerde hij in Lübeck van Bonnus streng methodisch te werken. In Nassau-Dillenburg publiceerde hij daarom als hulpmiddel voor de preekvoorbereiding zijn boek *Methodus*.

¹⁷¹ Wigand, *Leichpredigt*, C iiij v.

¹⁷² Praetorius, *Piae Lamentationes* (Eisleben 1560). In dit boekje beschrijft Sarcerius' schoonzoon Praetorius in kort bestek in dichtvorm onder andere diens leven, zowel in Latijn als in het Duits.

Tijdens de door hem geïnitieerde kerkvisitaties en synodes in Nassau-Dillenburg, ontdekte Sarcerius een grote mate van onwetendheid aangaande de leer van de reformatie bij veel predikanten alsook hun geringe opleidingsniveau. Als gevolg van het in doorsnee lage niveau van de predikanten, functioneerde de prediking onvoldoende als een krachtig middel tot het reformeren van het kerkelijk en individuele leven.

Het instrument van kerkvisitatie werd door hem op zelfstandige wijze benut als een middel waarmee de voortgaande vorming van predikanten gestalte kon krijgen. Zelf had Sarcerius de kracht van levende verkondiging van Gods Woord heel sterk ervaren toen hij in het gebied rond Keulen preekte. Eenzelfde ervaring deed hij ook als predikant in Leipzig op. Onder invloed van zijn preken ging men in Leipzig en omgeving tot kerkvisitatie over.

De visitaties in Nassau-Dillenburg en Leipzig gaven Sarcerius veel stof tot nadenken. Hij stuitte onder andere op de leer van de wederdopers, het ontkennen van de drie-eenheid, werkheiligheid, het geringschatten van wetenschap, ontwijding van het heilig avondmaal, drankmisbruik, ontrouw in relaties en weerstand tegen de overheid. De schrijnende resultaten van de visitaties deden Sarcerius steeds meer het belang van tucht beseffen. Hij ging daarom zowel over de leer als over levenstucht (heiliging) en de ban schrijven. Daarbij bracht hij ook de onderscheiden verantwoordelijkheden van kerk en overheid hierin naar voren.

Omdat met name in Nassau-Dillenburg het toezicht op de leer en het leven van predikanten en gemeenteleden op verzet stuitte, begon Sarcerius ook een ambtsleer te ontwikkelen.

Wat de leer aangaat, heeft hij te Lübeck in een polemiek over het heilig avondmaal al ervaren hoe belangrijk het is dat een predikant de leer goed uiteen kan zetten. Van Luther heeft hij in Wittenberg geleerd wat het onderscheid is tussen de avondmaalsleer van Rome en Zürich enerzijds en wat Luther als de Bijbelse leer zag anderzijds. De gesprekken in Keulen met bisschop Von Wied en zijn bemoeienissen met de *Repetitio confessionis Augustanae Saxonica* in zijn Leipziger periode zijn extra impulsen geweest waardoor Sarcerius ook aandacht aan het heilig avondmaal ging besteden.

Alle boeken van Sarcerius hebben een sterk pedagogische inslag. Als docent in Lübeck, Wenen, Graz, Rostock en Dillenburg heeft Sarcerius ervaren hoezeer goed en gedegen onderwijs de jeugd kan vormen in en kneden naar de beginselen van de reformatie. Als predikant en superintendent bleef de leraar in hem actief. Door middel van zijn prediking, de vorming van predikanten en zijn publicaties wilde een hij een bijdrage leveren aan het reformeren van kerk en samenleving.

Zijn eerste theologische werk, *Catechismus per omnes questiones*, was bedoeld als zelfstudieboek voor pastores die vanuit de oude kerk de overgang naar de Reformatie hadden gemaakt. Qua genre kan het worden beschouwd als een vingeroefening voor zijn *Pastorale oder Hirtenbuch*.

2.7.2. Conclusies aangaande de periode in Mansfeld

Welke concrete gebeurtenissen in kerk en samenleving hebben er in de periode waarin Sarcerius in Mansfeld werkte, aan bijgedragen dat Sarcerius in de *Pastorale* (1559) relatief veel aandacht besteedt aan de ambten, de sacramenten, de tucht en prediking?

Bij zijn werk als kerkvisitator in met name Vorderort, dat drie vijfde deel van het graafschap omvatte, werd het Sarcerius duidelijk dat er grote problemen waren met betrekking tot de prediking: de preken boeiden en raakten niet en vooral de opkomst en betrokkenheid bij de catechismus-prediking vormde een groot probleem.

Net als in Keulen en Leipzig, heeft Sarcerius ook in Mansfeld de kracht van de prediking aan den lijve ervaren. Zijn preek *Von der Brüderlichen versöhnung* maakte niet alleen op de omstanders grote indruk, het raakte hemzelf ook diep. Onderwijs over zowel het belang van goede prediking als over preekvoorbereiding achtte hij daarom van groot belang.

Het geringe niveau van de doorsneepreek van de Mansfelder predikanten werkte geringschatting van het ambt in de hand. De kerkvisitaties leerden Sarcerius dat het ambt bij velen niet hoog in aanzien stond. Voor de financiën en werkomstandigheden van predikanten werd in doorsnee slecht gezorgd en vermaningen werden niet serieus genomen.

Met de graven van Mansfeld ontstond een verschil van inzicht over hun verantwoordelijkheden aangaande het bevorderen van een geheiligd leven van hun onderdanen en over wat de onderscheiden verantwoorde-lijkheden van overheid en kerk zijn. Dit spitste zich met name toe op het punt van de tucht over ambtsdragers. Redenen genoeg dus om in woord en geschrift onderwijs over de ambten te geven.

Tijdens de visitaties stuitte Sarcerius telkens op avondmaalsmijding. Voor een deel kwam die mijding voort uit de onverschilligheid van gemeenteleden. Voor een ander deel was het gebrek aan kennis van en onderricht door de predikanten debet aan het massaal wegblijven bij het avondmaal. Vooral in Vorderort, waar hij actief was toen hij de *Pastorale* schreef en waar het katholicisme langer had standgehouden dan in Mittel- en Hinterort, was gedegen onderwijs aangaande de sacramenten geen overbodige luxe.

Sarcerius' deelname aan de religiesprekken te Worms (1557), zijn medewerking aan het zogenaamde *Weimarer Konfutationsbuch* (1558) alsook de kritiek uit Wittenberg en Jena op zijn houding in Worms vormden een extra impuls om aandacht te besteden aan het avondmaal.

De kerkvisitaties openbaarden Sarcerius ook dat de Tien Geboden massaal met de voeten werden getreden. Het ontheiligen van Gods naam en van de kerkdiensten, overmatig drankgebruik, het ontheiligen van de sabbat, stelen, problemen tussen ouders en kinderen, ruzies, ongeoorloofde relaties enzovoorts kwam hij bijna overal tegen. Deze constateringenvroegen om positief onderwijs over levenstucht (heiliging) en de leer alsook om praktisch onderwijs over de ban. Bij het uitvoeren van de tucht is het van belang te weten wat wel en wat niet tuchtwaardig is, wie de tucht dient uit te voeren en hoe zij dient te worden gepraktiseerd.

In Mansfeld waren het dus de conflicten met de graven over de verhouding tussen kerk en staat, maar vooral de drie visitatieronden langs de kerken die medebepalend zijn geweest voor de keuze van de onderwerpen die in de *Pastorale* (1559) aan de orde komen. Omdat hij het voorwoord van zijn *Pastorale oder Hirtenbuch* in het najaar van 1558 geschreven heeft, is het zeer aannemelijk de visitaties de impuls vormden tot het publiceren van Sarcerius' pastorale handboek in 1559.

Zijn vorming, zijn eerder opgedane ervaringen als leraar, zijn activiteiten in Nassau-Dillenburg en vele andere gebieden, alsook in Leipzig en Mansfeld als organisator en reformator van de kerk en zijn eigen ervaringen als prediker van Gods Woord kwamen hem zeer van pas bij het schrijven van de *Pastorale*. Deze ervaringen zijn daarom niet alleen bepalend geweest voor de keuze van de onderwerpen, maar ook voor de opzet en de inhoud van de *Pastorale*.

Wat Sarcerius in de *Pastorale* naar voren heeft gebracht over met name de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking, komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

HOOFDSTUK 3

De *Pastorale* (1559) van Erasmus Sarcerius

Sarcerius was niet de eerste die een handboek voor pastores schreef. Hij staat in een traditie die haar oorsprong vindt in de late middeleeuwen¹ en die vooral na het Vierde Lateraans Concilie een hoge vlucht nam.² Sarcerius is in de zestiende eeuw ook niet de enige lutheraan die een dergelijk werk schreef.³ Deze waarnemingen roepen niet alleen de vraag op waarin de *Pastorale* zich onderscheidt van andere handboeken zoals die in zijn tijd werden gepubliceerd, ze stellen ook de vraag naar continuïteit en discontinuïteit. Wat zijn de overeenkomsten en verschillen met pastorale handboeken uit de middeleeuwen als het gaat om het doel van de *Pastorale*, de structuur en zijn inhoud?

Om vast te kunnen stellen wat het eigene is geweest van de bijdrage die Sarcerius met zijn *Pastorale* aan de (voortgaande) vorming van predikanten in Duitsland in de zestiende eeuw leverde, wordt in dit hoofdstuk de inhoud van het boek beschreven. Het accent ligt daarbij op wat Sarcerius geschreven heeft over de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking. Maar eerst wordt antwoord gezocht op de vraag of, hoe en in welke mate de *Pastorale* overeenkomsten vertoont met de manualen voor pastores zoals die in de middeleeuwen werden vervaardigd.

- 1 'Das Pastorale steht in einer schon auf das Mittelalter zurückgehenden Tradition von Manualen für Geistlichen.' Selderhuis, 'Kirche im Aufbau', 103.
- 2 Boyle, 'Fourth Lateran Council', 34 en 38-43.
- 3 Zie bijvoorbeeld: *Pastorale Pfarampt etc.* 1537 (Lorich), *De officio Pastoralis Ministrorum etc.* 1546 (Rivius) en *Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus* 1562 (Hemmingsen).

3.1. Pastorale handboeken in de middeleeuwen

3.1.1. Impulsen voor het schrijven van pastorale handboeken in de middeleeuwen

In de brieven van Paulus komt het woord ‘elkaar’ veelvuldig voor.⁴ Paulus spoort de leden van de kerken waarmee hij contact heeft aan voor elkaar te zorgen en elkaar te stimuleren met hun hele bestaan op God gericht te zijn. ‘Het heil van God is voor ons slechts te beleven in gemeenschap met andere gelovigen.’ In de gemeente is men ‘met-elkaar’, men is één in Christus. Het er ‘voor-elkaar-zijn’ is de roeping die daaruit voortvloeit.⁵ In de vroege kerk kreeg het ‘er-voor-elkaar-zijn’ vooral gestalte in het diaconaat, in boete en absolutie en in de strijd tegen de machten van de duisternis.

Tijdens de middeleeuwen vond een verschuiving plaats. De zorg voor de zielen werd vooral de verantwoordelijkheid van de bisschop en van de priesters die onder zijn bisschoppelijke verantwoordelijkheid vielen. Het begrip *cura animarum* raakte ingeburgerd. De biecht was daarbij een belangrijk instrument. Vanaf 1215 vormde dit overal voor iedere parochiaan een jaarlijkse verplichting. Daarnaast werd voor de zielen van de parochianen gezorgd door hen naar het sacrament te leiden, de sacramenten aan hen te bedienen en door te preken.⁶ In dit kader ontstond het genre ‘pastorale handboeken’. De eerste handboeken verschenen al in de tiende eeuw, de tijd van de Karolingen.⁷

De manualen ontstonden vooral met het oog op de bijscholing van de parochiepriesters van het platteland. Hun opleidingsniveau liet namelijk vaak veel te wensen over. Priesters die in steden actief waren, hadden meestal een opleiding gevolgd aan een kloosterschool, een kathedraalschool of een school die verbonden was aan het hof van een vorst. Maar deze scholen leverden weinig priesters af voor het platteland.⁸ Geestelijken die in een dorpsparochie actief zouden worden, gingen doorgaans

4 Zie voor een uitgeschreven versie van alle teksten waar het woord ‘elkaar’ in de brieven van Paulus voorkomt Versteeg, *Oog*, 105-108.

5 Versteeg, *Oog*, 93-94.

6 Möller, ‘Seelsorge’.

7 Dykema, *Conflicting Expectations*, 126 en Boyle, ‘Fourth Lateran Council’, 35.

8 Bellito, ‘Revisiting’, 38.

in de leer bij een ervaren priester. Vaak had men van tevoren wel enig onderwijs aan een Latijnse school genoten.⁹

De Investituurstrijd zorgde voor een omslag in de wijze waarop werkers in de kerk werden gevormd. De band tussen politiek en kerk werd losser. Als gevolg van de Investituurstrijd werd de geestelijkheid hoe langer hoe meer een aparte stand in de maatschappij. In de twaalfde eeuw werden geestelijken vooral in de kathedraalscholen gevormd. Het Derde Lateraans Concilie (1179) formaliseerde deze beweging.

Het Vierde Lateraans Concilie (1215) betekende echter het grootste keerpunt met betrekking tot de vorming van de dienaren van de kerk. Samengeroepen door paus Innocentius III, kwam het concilie gedurende de maand november samen in de Lateraanse basiliek te Rome. Een paar honderd bisschoppen en andere prelaten namen eenenzeventig besluiten. De uitnodigingsbrief verwoordt het doel van het concilie: ‘Het uitroeien van ondeugden en het promoten van deugden, het corrigeren van fouten en reformeren van de zeden, het verwijderen van dwalingen en het versterken van het geloof, tot bedaren brengen van tweedracht en het bevorderen van vrede, het bestrijden van onderdrukking en bevorderen van vrijheid, vorsten en christenen bewegen het Heilige Land te hulp te komen.’¹⁰

Besluit één handelt over ‘het katholieke geloof’.¹¹ Een juiste presentatie van de christelijke leer is de belangrijkste pastorale zorg die geleverd kan worden. Redding ontvangt men door een goed verstaan en op de juiste wijze accepteren van Gods reddende werk in Christus. Buiten de kerk is geen zaligheid. De sacramenten bemiddelen het heil. In de eucharistie gaat het om een unieke eenheid: wij ontvangen van God wat Hij van ons heeft ontvangen. Niemand anders dan een geordineerde priester kan voor de werking van dit sacrament zorgen. Jezus Zelf gaf immers de sleutels van het Koninkrijk in handen van Zijn apostelen en hun opvolgers.

Het gebruiken van het sacrament, zo stelt besluit eenentwintig, is voortaan geen vrijblijvende zaak meer.¹² Iedere man en vrouw die tot de

9 Oediger, *Bildung*, 63–65.

10 Tanner, ‘Pastoral care’, 112–113.

11 Voor de teksten van de besluiten is gebruik gemaakt van: Tanner, *Decrees* I, 230–271: Caput 1. De fide catholica.

12 Caput 21. De confessio facienda et non revelanda a sacerdote et saltem in pascha communicando.

jaren des onderscheids is gekomen, moet minstens een maal per jaar, met Pasen, ter communie gaan en bij de eigen priester biechten, voordat men ter communie gaat.¹³ Wie weigert moet de toegang tot de kerk worden ontzegd en zal geen christelijke begrafenis ten deel vallen. De priester die de biecht aanhoort, moet een kenner van de zielen zijn en weten wat bij elke zonde het meest probate middel is. Hij moet niet alleen vergeving en straf uitdelen, maar ook spreken over de oorzaak van de zonde en over wat nodig is om kans op herhaling te voorkomen. Kortom, de biecht vraagt maatwerk. Wat in vertrouwen wordt gedeeld, moet veilig zijn. Dit betekende een omslag: de priester is niet langer de uitdeler van openbare straffen, maar wordt tijdens de biecht ook geacht de therapeut van de ziel te zijn: *medicus animarum*.¹⁴

Naast kennis van de sacramenten moet een priester ook kennis van het Woord hebben en daarover kunnen preken. Besluit tien zegt: ‘Van de verschillende manieren waarop het heil aan christenen bemiddeld wordt, moet de voeding door Gods woord als noodzakelijk worden beschouwd. Zoals het lichaam tastbaar voedsel nodig heeft, heeft de ziel geestelijk voedsel nodig. Er staat immers geschreven: “Niet alleen van brood zal de mens leven, maar van alle woord dat de mond Gods uitgaat.” Bisschoppen moeten mannen benoemen die de taak van de heilige prediking op zich kunnen nemen en in woord en daad krachtig zijn.’¹⁵

Dit nieuwe licht op de zielzorg vroeg om scholing. Vandaar ook dat de besluiten tien en elf over het onderwijs handelen dat noodzakelijk is om de sacramenten te kunnen bedienen en te kunnen preken.¹⁶ In elke

13 Speelman heeft een toelichting geschreven op deze pauselijke biechtwet. Vooral nieuw waren het verplichtend karakter en het feit dat voortaan niet alleen priesters, maar ook leken verplicht werden te biechten. Voor andersdenkenden was in de samenleving minder ruimte dan voorheen. De kerk verstevigde haar grip op de samenleving. Doel van de biecht was niet alleen het ontlasten van de gewetens, maar had ook te maken met sociale controle. Speelman, *Biechten*, 140-160.

14 Dykema, *Conflicting Expectations*, 123-124 en Boyle, ‘Fourth Lateran Council’, 32.

15 ‘(...) pabulum verbi Dei permixtum sibi nascitur esse necessarium, quia sicut corpus materiali sic anima spirituali cibo nu tritur, eo quod non in solo pane vivit homo, sed in omni verbo procedit de ore Dei. (...), generali constitutione sancimus. Ut episcopi viros idoneos ad sanctae praedicationis officium salubriter exequendum assumant, potentes in opere sermone, qui plebes sibi commissas vice ipsorum, cum per se idem nequiverint, sollicito visitantes, eas verbo aedificent et exemplo (...).’ Caput 10. De praedicatoribus instituendis.

16 Caput 11. De magistris scholasticis.

kathedraal en zo mogelijk ook bij andere kerken moest een leraar worden aangesteld die grammatica en andere zaken kan onderwijzen. In de aartsbisschoppelijke centra moet ook een theoloog aanwezig zijn die onderwijs uit en over de Schriften kan geven en over allerlei andere zaken die nodig zijn om voor zielen te kunnen zorgen.¹⁷ Bisschoppen moeten voortaan zorgen voor *ordinandi*, dat wil zeggen: dienstboeken waarin beschreven wordt hoe men de heilige dienst in de kerk moet verrichten en de sacramenten moet bedienen. Wie onwetend en niet gevormd is, mag niet in het ambt worden bevestigd. Provinciale synodes en kerkvisitatie moeten worden ingezet om enerzijds toezicht te houden op het naleven van de kerkelijke besluiten en anderzijds de geestelijken toe te rusten.

Dat toezicht behelst ook de levenswandel van de geestelijken. Daarover spreken de besluiten veertien tot en met negentien, waarin onderwerpen als dronkenschap, kleding en zelfbeheersing aan de orde komen. Gedrag en rechtschapenheid worden als cruciaal voor zielzorgers beschouwd. Vooral op het platteland worden kerken voor allerlei doeleinden gebruikt en dienen ze als opslagplaats, markthal, theater, dorps huis en schuilplaats in tijden van oorlog. Hier moet een einde aan komen. Tanner merkt hierbij op: de kerk moet in de eerste plaats een centrum voor zielzorg zijn.¹⁸

Het Vierde Lateraans Concilie schetste dus een duidelijk profiel van de priester. Hij moest zowel tijdens de biecht, als tijdens de eucharistie alsook in de prediking hoeder en therapeut van de zielen zijn. Daarnaast moet hij een voorbeeldige levenswandel leiden.

In de eeuwen die op het Vierde Lateraans Concilie volgden, werden veel universiteiten gesticht. Toch werd lang niet elke priester aan een universiteit gevormd. Onderzoek wijst uit dat in aan het begin van de zestiende eeuw in Zuid-Duitsland niet meer dan de helft van alle priesters aan een universiteit gestudeerd had. In Noord-Duitsland ging het om minder dan een derde deel van alle priesters, terwijl in Nederland niet meer dan een vijfde deel van de priesters een universitaire opleiding had genoten.¹⁹ Dykema tekent aan dat weinigen in het klaslokaal ook pastorale vorming hadden ontvangen.²⁰ Daar komt nog eens bij dat het verblijf op een universiteit vaak maar van korte duur was. De priesters

17 Wat deze 'andere zaken' zijn, wordt niet uitgewerkt.

18 Tanner, 'Pastoral Care', 117.

19 Kiemayr, 'Education', 11-12.

20 Dykema, *Conflicting Expectations*, 146.

konden zelf kiezen waar zij hun opleiding genoten; er was ten aanzien hiervan niets centraal geregeld.²¹

Geconcludeerd kan worden dat in de late middeleeuwen het gemiddelde opleidingsniveau van de doorsneepriester op het platteland laag was en zeker niet toegespitst op de zielzorg. Voortgaande vorming was daarom geen overbodige luxe. Pastorale handboeken beoogden in die leemte te voorzien.

Behalve het geringe opleidingsniveau van de gemiddelde parochiepriester en het nieuwe perspectief van het Vierde Lateraans Concilie op de zielzorg, gaven ook de ideeën van Jean Gerson (1363-1429), de opkomst van de moderne devotie en het humanisme een impuls aan het verschijnen van pastorale handboeken.

Volgens Dykema heeft Gerson in Duitsland vooral grote invloed uitgeoefend op de inhoudelijke kant van het onderwijs.²² Het ambt kent volgens Gerson drie voorname taken: *purgare* (doop en boete), *illuminare* (prediking en onderwijs) en *perficere* (het bedienen van de vijf andere sacramenten). Deze genademiddelen moesten worden aangewend om bij hen die aan de zorg van de geestelijken waren toevertrouwd de band van de liefde tot God te verstevigen, hen te heiligen en, voor zover dat op aarde mogelijk is, het beeld van Christus in hen te herstellen.²³ De vijf sacramenten die onder het *perficere* vallen, bemiddelen de genadegaven waarmee de menselijke natuur ‘voltooid’ kan worden. Reformatie van de kerk begint met het focussen op het *purgare*, *illuminare* en *perficere*. Wilde een priester zijn taak naar behoren kunnen uitvoeren, dan was kennis van de Tien Geboden, de twaalf artikelen en weten hoe de sacramenten bediend moeten worden een minimumvereiste. Verder moest hij verschillende typen zonden kunnen onderscheiden, weten voor welke zonden hijzelf absolutie kon verlenen en voor welke zonden alleen de bisschop absolutie kon verlenen. De ideeën van Gerson vroegen om concrete praktische uitwerkingen. De schrijvers van pastorale handboeken pakten dit op.

21 ‘Preparaton for pastoral care in the late medieval church was unsystematic and unsupervised; at worst, it could be haphazard, idiosyncratic, or nonexistent.’ Burnett, ‘Theological Education’, 132-133 en Oediger, *Bildung*, 132.

22 Dykema, *Conflicting Expectations*, 127-132.

23 Brown, *Pastor and laity*, 45.

Oediger heeft aandacht gevraagd voor de grote invloed die Geert Grote (1340-1383) uitoefende op het denken over het profiel van de priester. De bekering van Geert Grote ging namelijk gepaard met een zich afkeren van de scholastiek en een terugkeren tot de bronnen, met name tot de Bijbel en Augustinus. Op basis van zijn eigen ervaring onderstreepte Geert Grote het belang van goede lectuur voor elke geestelijke: 'Een geestelijke zonder heilige boeken, is als een soldaat zonder wapen, als een schip zonder roer en als een schrijver zonder ganzenveer.'

Eenzelfde beweging van 'teruggaan naar de bronnen' is te vinden bij de humanist Erasmus, zo wijst Oediger aan. Erasmus vond dat een geestelijke niet alles hoeft te weten, maar wel moet weten wat nodig is om gelukkig te zijn en te blijven. Hiervoor is een biddend leven nodig. Iedere geestelijke dient door de Geest van Christus gegrepen te zijn. Zedelijke vorming, wijsheid en kennis behoren iedere geestelijke te kenmerken. Daartoe zal hij zelf uit de bronnen moeten kunnen putten, de Bijbel in de grondtalen moeten kunnen lezen, het Latijn machtig moeten zijn en parate kennis dienen te bezitten.²⁴ Ook deze insteek wakkerde de vraag naar goede pastorale lectuur aan.

Ten slotte heeft ook de maatschappelijke trend aan het einde van de vijftiende eeuw, waarin gestreefd werd naar meer eenheid, schrijvers gestimuleerd manualen op de markt te brengen. Op universiteiten, in steden en in kerkelijke instituten werd, zeker in Duitsland, hoe langer hoe meer gezocht naar standaardisering en centralisatie.²⁵ Handboeken waren daarbij een middel in de handen van de kerkleiding om meer controle uit te kunnen oefenen op de religieuze gebruiken in stad en land.²⁶

De uitvinding van de boekdrukkunst maakte het mogelijk allerlei werken die al eerder waren verschenen, nu op grote schaal uit te geven.²⁷

3.1.2. De onderwerpen en de opzet van middeleeuwse pastorale handboeken

De inhoud van de handboeken heeft een belangrijke rol gespeeld in het proces waarin, onder impuls van het Vierde Lateraans Concilie,

²⁴ Oediger, *Bildung*, 16-21, 121.

²⁵ Dykema, *Conflicting Expectations*, 43-45.

²⁶ Dykema, *Conflicting Expectations*, 239.

²⁷ Dykema, *Conflicting Expectations*, 143.

de centrale rol van de priester bij de sacramenten en de cultus werd gepromoot.²⁸

Een goed beeld van de inhoud en opzet van middeleeuwse pastorale manualen wordt geboden door Dykema. Hij onderzocht de inhoud van zeven handboeken die eind veertiende en begin vijftiende eeuw in Zuid-Duitsland in druk verschenen en door de bisschoppen werden aanbevolen.²⁹ De boeken zijn bestemd voor onervaren, maar wel geletterde seculiere geestelijken. Dat wil zeggen voor parochiepriesters die niet behoren tot een (klooster)orde, geen monniksgelofte hebben afgelegd en te midden van gewone gelovigen een taak hebben. De handboeken beschrijven zowel hun taken als de wijze waarop ze die moeten uitvoeren. De taken van de parochiepriesters zijn afgeleid van de opdrachten die Jezus gaf toen Hij zeventig van Zijn discipelen in tweetallen eropuit stuurde naar iedere stad en plaats waar Hij van plan was heen te gaan.³⁰ De priester moet weten hoe hij zielen naar het sacrament leidt en zijn parochianen kan laten delen in de schatten van Christus. Hij dient te weten hoe hij zonden moet vergeven en hoe hij mensen kan aansporen tot een deugdzzaam leven. De boeken zijn op de praktijk gericht en daarom niet primair devotioneel of theologisch van aard. Zij richten zich op de liturgische praktijk en beschrijven hoe de sacramenten moeten worden bediend, hoe een parochie moet worden geleid, hoe men de feestdagen moet berekenen, hoe men op zonden moet reageren en hoe men zich als pastor dient te kleden en zich dient te gedragen.³¹

De volgorde waarin ze de onderwerpen behandelen, varieert behoorlijk. Daarentegen is er wel een grote mate van overeenkomst in de items die ze behandelen. Ook het bronmateriaal van de handboeken vertoont gelijkenis. Als bronmateriaal en hulpmiddel worden namelijk in alle handboeken vooral conciliaire besluiten en pauselijke decreten gebruikt.

Hieronder volgt een overzicht van de onderwerpen en de volgorde waarin een aantal belangrijke middeleeuwse pastorale manualen een en ander aan de orde stelt.

28 Dykema, *Conflicting Expectations*, 239, 243-246.

29 1. *Manuale parrochialum sacerdotum*, anoniem; 2. *Manipulus curatorum*, Guido de Monte Rocherii; 3. *Summa Radium*, anoniem; 4. *Directorium curatorum*, Johann von Auerbach; 5. *Cura pastoralis*, anoniem; 6. *Parochiale curatorum*, Michael Lochmaier; 7. *Manuale curatorum precandi prebens modum*, Ulrich Surgant. Dykema, *Conflicting Expectations*, 147-150.

30 Lukas 10:1-24.

31 Dykema, *Conflicting Expectations*, 154, 162-163.

Guido de Monte Rocherii schenkt in het eerste deel van zijn *Manipulus curatorum* (1333) aandacht aan de sacramenten.³² Het grootste deel van het boek, het tweede, gaat over de biecht. Het derde deel beschrijft hoe de priester leken kan overtuigen van de twaalf artikelen en behandelt ook het Onze Vader en de Tien Geboden.³³

In de *Summa Radium* (circa 1340), waarvan de auteur onbekend is,³⁴ komen eerst het credo, de Tien Geboden, de goede werken en de sacramenten aan de orde en vervolgens zaken als de zeven gaven van de Geest, hoofdzonden en dagelijkse zonden, de ban, begrafenissen, de absolutie en de aflaten.³⁵

De *Cura pastoralis pro ordinandorum tentamine collecta* (1368), waarvan de auteur eveneens onbekend is, besteedt eerst aandacht aan de taken van priester. Vervolgens wordt wat men bij elk sacrament moet doen en nalaten uitvoerig besproken. De wijze van behandelen verloopt via een vast patroon: definitie, inhoud, vorm, wijze van bedienen en effect. De auteur contrasteert een en ander telkens met wat naar inhoud, vorm en bediening niet goed is. Hij licht ook de taken van de koster, de diaken en anderen toe. In een volgend deel bespreekt hij de Tien Geboden in vraag- en antwoordvorm, evenals zaken als deugden, doodzonden en

32 Guido de Monte Rocherii, die priester te Teruel in het Spaanse Aragon was, schreef zijn boek in 1333. Tussen 1468 en 501 verschenen er 122 drukken. Thayer en Lualdi, 'Foreword and Introduction', in: Monte Rocherii, *Handbook for Curates*, viii en xiii.

33 In de Engelse vertaling luidt de inhoudsopgave als volgt: Prologue, I. The Sacraments and Their Administration (On the Sacraments in General; On Baptism; On Confirmation; On the Sacrament of Eucharist; On the Sacrament of Orders; On the Sacrament of Extreme Unction; On the Sacrament of Marriage); II. The Sacrament of Penance (Prologue, On Penance in General; On Contrition; On Confession; On Satisfaction); III. Basic Catechesis (On the Articles of the Faith; On the Petitions of the Lords's Prayer; On the Ten Commandments of the Law; On the Gifts of the Blessed). *Handbook for Curates*, v-vi.

34 Volgens Dykema werd het boek geschreven door een dominicaner monnik. Dykema, *Conflicting Expectations*, 150.

35 De druk van 1487 bevat o.a. de volgende hoofdstukken: 1. Tractatio de summa trinitate de articulis fidei catolice; 2. De decem preceptibus; 3. De operibus misericordie; 5. De sacramento baptismi; 7. De sacramento confirmationis; 8. De eucaristie sacramento; 11. De extrema unctione; 12. De sacramento ordinis; 14. De matrimonio; 19. De sacramento penitentiae; 24. De septem donis spiritus sancti; 27. Quando vicia capitalia sint peccata mortalia vel venialia; 32. De excommunicatio; 33. De sepulturis; 35. De absolute; 37. De indulgentiis. *Summa Radium* (Reutlingen, 1487).

de zeven werken van barmhartigheid. Tevens licht hij de verschillende geloofsbelijdenissen toe. Het derde deel heet ‘*practica*’ en gaat vooral over de kerkelijke kalender.³⁶

De inhoud van de *Cura pastoralis* is volgens Dykema representatief voor wat men als kerntaken voor de parochiepriester zag. Voorop staat de zorg voor de zielen, die niet verloren mogen gaan maar gered moeten worden. *Sacerdos* (priester) heeft vier betekenissen: hij draagt de mis op en verkondigt dus heilige woorden (*sacra dicens*); hij deelt de sacramenten uit en is dus uitdeler van heilige dingen (*sacer dans*); hij kent de belijdenis en is de heilige leider die weet te onderscheiden wat zonde is en wat niet (*sacer dux*) en ten slotte is hij leraar van heilige zaken (*sacer docens*). Deze etymologische afleidingen bepalen de taken van de parochiepriester. Wie geordineerd wilde worden, moest Latijn kunnen lezen en kunnen verstaan wat hij las, van blad kunnen zingen, op de juiste wijze de sacramenten kunnen uitdelen, de belijdenis van de kerk kunnen onderwijzen en de dagen van de christelijke feestdagen kunnen onderwijzen. Als *sacer docens* moet hij de basiskennis overdragen: het credo, de Tien Geboden, het Ave Maria en het Onze Vader. Het grootste accent lag op het op de juiste manier bedienen van de sacramenten. Elke fout werd beschouwd als een zaak die Gods toorn kon oproepen. Zielzorg bestaat vanuit deze visie bezien voor een groot deel uit zorg dragen voor het heilige. Hoe voorkom ik fouten en wat moet ik doen wanneer ik toch fouten maak? ³⁷

Michael Lochmaier vraagt in zijn in *Parochiale curatorum* (1497) eerst aandacht voor de praktische gang van zaken in de parochie, zoals bijvoorbeeld de inkomsten van de parochie, en behandelt vervolgens onderwerpen als het leiden van een begrafenis, het zegenen van een huwelijk en het bedienen van de andere sacramenten.³⁸

36 De druk van 1512 bevat de volgende hoofdstukken: *Sarca est onerosa atque sollicita custioda* (...); *Decalogus est sermo vel liber tractans decem preceptis dei*; *Symbolum est collectio articulorum fidei*; *Practica. Cura pastoralis*.

37 Dykema, ‘Handbooks’, 149-150.

38 De inhoudsopgave luidt aldus: *Parochiale Curatorum decem capita continet*: 1. de iure parochiali quid sit et in quibus consistat; 2. de decimis et primitiis; 3. de oblationibus; 4. de penitentiis recipiendis; 5. de missis audiendis; 6. de sepulturis et remediis; 7. de canonica portione; 8. de benedictione nubentium; 9. de collatione sacramentorum; 10. de preventibus qualiter cumque curatis provenientibus. Lochmaier, *Parochiale Curatorum*.

Ulrich Surgant was de eerste die in een pastoraal handboek verhoudingsgewijs uitvoerig aandacht besteedde aan de prediking. De eerste helft van zijn *Manuale curatorum* (1503) bevat aanwijzingen met betrekking tot het maken en houden van een goede preek. In de tweede helft van zijn boek zijn aanwijzingen voor zielzorg te vinden die telkens worden geïllustreerd met preken.³⁹

Dit overzicht maakt duidelijk dat er voor het schrijven van een pastoraal handboek geen vast format bestond.

3.2. Continuïteit en discontinuïteit tussen de Pastorale en de middeleeuwse handboeken

3.2.1. Impulsen voor het schrijven van De Pastorale

De pastorale handboeken in de middeleeuwen voorzagen in de leemte die met name het gevolg was van het geringe opleidingsniveau van de doorsneeparochiepriester buiten de steden. Onder invloed van het humanisme zetten de reformatoren zich al snel in voor een goede opleiding van predikanten. Want ook zij schrokken van het gebrek aan kennis en kunde onder de geestelijken. Luther schreef in 1529 naar aanleiding van zijn ervaringen die hij als kerkvisitator had opgedaan: ‘Ach lieve God, wat een ellende heb ik gezien! De gewone man, vooral in de dorpen, weet volstrekt niets van de christelijke leer en helaas zijn veel geestelijken zo goed als geheel ongeschikt en onbekwaam voor het onderwijs.’⁴⁰ Overal verzezen daarom onderwijsinstituten en werden er vormen van begeleiding van predikanten opgezet. In het curriculum viel de nadruk op de theologische disciplines en verhoudingsgewijs minder op de praktische training en vorming. Burnett schrijft over het onderwijs in de begintijd van de reformatie: ‘Dit was in doorsnee slecht gepland en zwak onderbouwd. Studenten verbleven relatief kort aan een universiteit. Op een elementair niveau ontbraken kortom allerlei vaardigheden. Omdat een gemeenschappelijke standaard ontbrak, was er veel verschil van

39 Surgant (1450-1503) studeerde theologie in Basel en Parijs. Hij werkte als priester en werd professor aan de universiteit van Basel. De titels van de twee delen van zijn *Manuale curatorum* luiden: Liber primus est de arte predicatoria: et continet viginti quintos considerationes; Liber secundus de practica artis predicatori: iusta vulgare theutonicum. Surgant, *Manuale curatorum*.

40 Zwanepol, *Luthers Catechismus*, 51.

inzicht over welke taken men wel en welke men niet tot het ambt moest rekenen. Veel aandacht ging uit naar de Bijbelse talen en de prediking; er werd nauwelijks aandacht besteed aan catechiseren, het vertroosten van de treurenden of het bijhouden van kerkelijke registers.⁴¹

Een belangrijke vraag is, hoe het met opleidingsniveau van de predikanten in het graafschap Mansfeld was gesteld in de tijd waarin Sarcerius zijn *Pastorale* in 1559 het licht deed zien. Anders gezegd: wat was het gemiddelde opleidingsniveau van de parochiepriesters van wie Sarcerius superintendent was? Hoe zag het lezerspubliek van de *Pastorale* eruit?

Onderzoek naar het gemiddelde opleidingsniveau en de sociale herkomst van de actieve predikanten in Keursaksen maakt duidelijk dat in 1555 twee vijfde deel van de predikanten geen universitaire opleiding had genoten. Twintig jaar later blijken bijna alle predikanten universitair geschoold te zijn. Zij die zonder universitaire opleiding predikant werden, waren meestal schoolmeester, cantor of koster geweest.⁴² Een gering percentage, niet meer dan tien procent, kwam uit de middenstand en bestond uit timmerlieden, drukkers, kleermakers en schoenmakers. Uit de boerenstand en de adel werd, voor zover bekend, niemand predikant.⁴³

Aangezien Mansfeld politiek gezien onder de keurvorst van Saksen viel, kan dit beeld als redelijk representatief voor het graafschap Mansfeld worden beschouwd. Daarom zal in 1559 niet meer dan hooguit drie vijfde deel van de predikanten in de dorpen van het graafschap Mansfeld een universitaire opleiding hebben genoten. Universitair scholing betekende echter niet automatisch dat men ook theologisch was geschoold. Velen verlieten de universiteit, nadat zij geschoold waren in de vrije kunsten en zagen af van een kopstudie medicijnen, rechten of theologie.⁴⁴

41 Burnett, 'Theological Education', 132.

42 Tietz, *Erscheinungsbild*, 26-29.

43 Tietz, *Erscheinungsbild*, 46. Dit beeld wordt bevestigd door Louise Schorn-Schütte. Zij ziet parallele bewegingen tussen de afkomst van de geestelijken van en uit de katholieke en protestantse kerken in de zestiende eeuw. Zij kwamen zowel in Duitsland, Frankrijk en Italië voor het overgrote deel uit de burgerij. Geestelijken kwamen relatief vaak uit de eigen regio, de meesten uit de steden. Schorn-Schütte, 'Priest', 9-11.

44 'In der Mitte des 16. Jahrhunderts war eine vollständige universitäre Ausbildung für Geistliche noch nicht Pflicht und Regel, und viele beendeten das Studium nach Abschluss der Artistenfakultät, ohne die theologischen Fächer studiert zu haben.' Selderhuis, 'Kirche im Aufbau', 104.

Volgens Burnett moest Sarcerius raden naar het opleidingsniveau en theologische kennis van zijn lezers en ging hij uit van een minimaal opleidingsniveau.⁴⁵ Van dat minimum had hij dus al wel kennis. Daarom hoefde Sarcerius mijns inziens, anders dan Burnett stelt, niet te raden naar het opleidingsniveau van zijn lezerspubliek. Zoals in hoofdstuk twee is aangetoond, hebben met name de door Sarcerius afgelegde visitaties hem tot het schrijven zijn *Pastorale* aangezet. Bovendien zullen de diverse op zijn initiatief belegde synodes hem eveneens een goed beeld hebben verschaft van het kennisniveau en de praktische vaardigheden van de predikanten in het graafschap Mansfeld.⁴⁶ In zijn *Pastorale* maakt Sarcerius doorlopend heel concreet duidelijk wat er in de kerken van Mansfeld allemaal anders en beter kan. Zijn aanwijzingen waren beslist geen slag in de lucht.

Voor wat betreft zijn lezerspubliek, zet het voorwoord van de *Pastorale* meteen al de toon. Sarcerius draagt zijn boek op aan graaf Willem en begint met het uitspreken van zijn verwondering over Gods barmhartigheid.⁴⁷ God heeft naar Duitsland omgezien en daar weer een juist verstaan van Zijn Woord gegeven, zodat de ware weg naar gerechtigheid en redding weer wordt gekend en de sacramenten weer op de juiste wijze gebruikt worden. Niet iedereen aanvaardt dit echter als door God geschonken weldaden. Sommigen laten zich namelijk (opnieuw) leiden door hun oude Adam, anderen wachten op uitspraken van grote concilies, terwijl weer anderen willen wachten tot er overeenstemming in de leer is bereikt, vooral op het punt van de sacramenten. Ook zijn er die

45 'Sarcerius could only guess at the level of education and theological knowledge of the pastors who would use his manual. In order to reach the broadest number possible, he assumed only that they received a bare minimum of formal preparation for the pastorate.' Burnett, 'The Evolution', 564.

46 Zie met name 2.5. en 2.7. en vooral 2.7.2.

47 Het betreft Wilhelm V (1516-1592), hertog van Jülich-Kleve-Berg, graaf van de Mark en Ravensberg. Bijnaam: de Rijke. Zie voor zijn leven: Günter Bers, *Wilhelm Herzog von Kleve-Jülich-Berg (1516-1592)* (Keulen 1970). Sarcerius draagt het boek aan de graaf op, omdat hij gehoord heeft over zijn liefde voor de ware godsdienst en de wijze waarop hij die bevordert. Hij wil hem aansporen daarmee door te gaan en zo te blijven meewerken aan de verbreiding van het rijk van Christus. Sarcerius spreekt de wens uit dat de graaf door zal gaan met het aanstellen van godvruchtige, geleerde en vrome predikers. Sarcerius, *Pastorale*, iiiii - iiiii v. Vermoedelijk stammen de banden met graaf Willem uit de tijd waarin Sarcerius in Keulen en omgeving actief was (zie hoofdstuk 2.3.). Het gebied van Willem grensde namelijk aan het gebied van bisschop Von Wied.

terugdeinzen voor vervolging of bang zijn voor ethisch verval. Navolging betekent echter altijd ‘kruisdragen’. Het is Gods wil dat wij Zijn lieve Zoon ook in Zijn lijden gelijkvormig zijn. Men moet de overheid geven wat haar toekomt, maar gehoorzaamheid aan God gaat daarbovenuit. Voor sekten en groepen schrikken mensen terug, maar de ware godsdienst zal men onder andere aan haar discipline en regels herkennen. Daarbij geldt echter wel dat er in de kerk altijd wat te verbeteren blijft. Met het oog op hen die in de kerken zijn aangesteld om haar bij de ware religie te bewaren en tot verbetering van alle misbruiken te komen, is dit boek geschreven.⁴⁸ Met de laatste regels duidt Sarcerius zijn doelgroep aan.

In zijn boek neemt Sarcerius de integrale tekst van een werk van Urbanus Rhegius op, te weten: *Wie mann Fursichtiglich/ und one ergernis predigen soll/ von den furnehmesten Artickeln Christlicher Lere Fur die jungen einfeltigen prediger und alle Christen*.⁴⁹ Ook de titel maakt duidelijk voor welke lezers Sarcerius zijn *Pastorale* schreef. Het gaat om jonge en eenvoudige predikanten. ‘Eenvoudige predikanten’ zijn predikanten die weinig praktische ervaring hebben opgedaan en slechts summier zijn onderwezen.⁵⁰

In het voorwoord van een door hem vermeerderde uitgave van de *Pastorale* (1565), meldt zoon Willem Sarcerius over de doelgroep van de zijn vader: ‘Mijn geliefde en in Christus ontslapen vader heeft op basis van zijn door God ontvangen gaven en zijn jarenlange ervaring het nu volgende boek geschreven voor middelmatige en beginnende predikanten. Zij vinden hierin alles wat zij in het ambt voor leer en leven nodig hebben.’⁵¹

In de late middeleeuwen werden praktische vaardigheden vaak opgedaan door een poos mee te lopen met een ervaren pastor. In de tijd van

48 Sarcerius, *Pastorale*, ii-iiii. ‘Zu solcher weiser/ ordentlicher/ und nützer antstellungen der rechten/ und waren Religion/ an denen örten da sie aller ersten anzustellen/ und zur besserunge aller misbreuche/ da dieselbige bereit angerichtet ist/ habe ich dis mein Pastorale oder Hirtenbuch geschrieben.’ *Pastorale*, iii.

49 Zie 1.4.3.

50 Dykema, *Conflicting Expectations*, 156-158.

51 ‘Unnd dasselbig hat auch mein geliebter nun in Christo entschlaffener Vatter Erasmus Sarcerius seliger bey sich erwogen/ vnd nach seinen von Gott verliehenen gaben/ auss langer vbung vnd erfahrung den *mediocribus* und anfangenden trewen predigern dieses nachfolgende Buch zu gut vnnd nutzen geschrieben/ darinen alles was zum ampt/ lehr/leben vnnd befolener disciplin der pastorn (...): W. Sarcerius, *Pastorale* (1565), iii.

Sarcerius was het financieel gezien vaak niet langer mogelijk twee predikanten per parochie te onderhouden. Vanwege het verwijderen van de altaren waren de inkomsten namelijk drastisch teruggelopen. Sarcerius beoogde met zijn *Pastorale* in de behoefte aan praktische vorming voorzien. Hij reikte een ‘papieren opleider’ aan die de taak van de fysieke opleider kon overnemen of aanvullen.⁵²

Geconcludeerd kan worden dat zowel de doelgroep voor wie Sarcerius zijn boek schreef als de auteursintentie sterke overeenkomsten vertoont met de gang van zaken in de late middeleeuwen. Evenals de handboeken van de late middeleeuwen wilde ook de *Pastorale* in een leemte voorzien. Namelijk de leemte van het geringe opleidingsniveau van de gemiddelde predikant en het gebrek aan scholing en ervaring op het gebied van de zielzorg. Ook de *Pastorale* is een vorm van permanente educatie.

Het theologisch uitgangspunt van Sarcerius is evenwel anders dan die van de manualen uit de middeleeuwen. De eerste regels van de *Pastorale* luiden namelijk:

Het is uit de Heilige Schrift duidelijk dat wij die de naam christen dragen zowel individueel als gezamenlijk de taak hebben het rijk van onze lieve Heere Jezus Christus te promoten. We zijn hiertoe verplicht op grond van de belofte die in de doop is gegeven, waardoor we het rijk van de duivel verzaken en beloven het rijk van Christus te bevorderen. Het voornaamste middel om het rijk van Christus te laten groeien, is naar personen om te zien die het kerkelijk ambt getrouw uitoefenen en als het om het rijk van Christus gaat, recht in de leer zijn.⁵³

Met dit uitgangspunt is Sarcerius meer in lijn met Luther dan met Melanchthon. Luther accentueerde dat zielzorg de verantwoordelijkheid

⁵² Burnett, ‘The Evolution’, 553.

⁵³ ‘Es ist nach der heiligen Schrifft klar vnd offenbar/ das wir samptlich vnd sonderlich/ die wir den Christlichen Namen tragen/ schuldig vnd pflichtig sein/ das Reich vnsers lieben Herrn Jhesu Christi zubefordern. Hierzu wir dan auch weiter obligirt vnd verbunden sein/ in ansehen vnserer zusag/ in der Tauffe geschehen/ dadurch wir dem Reich des Teufels abgesagt haben/ vnd widerumb versprochen dem Reich Christi hülff vnd vorschub zu thun. Nu ist aber das furnemeste mittel/ das Reich Christi fortzusetzen/ vnd zubefördern/ das man auff Personen gedencke/ die von solchem Reiche recht leren/ vnd das Kirchenamt/ in dasselbig verleiht/ trewlich ausrichten vnd verwalten.’ *Pastorale*, A.

van iedere christen is. Predikanten en zielzorgers zijn specifieke aanduidingen voor wat feitelijk de taak van iedere gelovige is. *Cura animarum generalis* en *cura animarum specialis* vloeien in Luthers opvatting samen en beïnvloeden elkaar wederzijds. De bediening van de prediking en het sacrament worden voorgezet in het bijzondere pastoraat van de biecht en het ziekenbezoek. Dit uitgangspunt heeft volgens Christian Möller niet alleen de *Pastorale* gestempeld, maar ook de andere pastorale handboeken die in de zestiende eeuw in de lutherse traditie verschenen.⁵⁴

Hellmut Lieberg heeft aangetoond dat Melanchthon, anders dan Luther, het bijzondere ambt niet uit het algemeen priesterschap liet opkomen.⁵⁵ Het algemeen priesterschap kent voor Melanchthon drie functies: bidden (*orare*), het zich in zelfovergave wijden aan God in gebed (*offere*) en in geloof de vrucht van Christus' offer aannemen (*placare*). 'In deze duiding van het algemeen priesterschap (...) ontbreekt elke betrekking op het bijzondere ambt.'⁵⁶ Het algemeen priesterschap is volgens Lieberg voor de ambtsleer van Melanchthon niet constitutief.

Het accent op 'recht in de leer zijn' is een wezenskenmerk van de reformatie. Vrijwel zeker sluit Sarcerius hier aan bij de Augsburgse Confessie. Artikel zeven, 'Over de kerk', zegt:

Ook wordt geleerd, dat er altijd één heilige kerk zal blijven. En deze kerk is de vergadering van de heiligen, waarin het Evangelie zuiver geleerd en de sacramenten op de juiste wijze bediend worden. En voor de ware eenheid van de kerk is het genoeg om het eens te zijn over de leer van het Evangelie en over de bediening van de sacramenten. Het is niet nodig, dat menselijke tradities en door mensen ingestelde riten en ceremoniën overal hetzelfde zijn, zoals Paulus zegt: Eén geloof, één doop, één God en Vader van allen etcetera (Ef. 4:5-6).⁵⁷

54 Möller, 'Bemerkungen', 9-11.

55 Lieberg, *Amt*, 259-267.

56 'In dieser Deutung des allgemeinen Priestertums, die wir bisher kennengelernt haben, fehlt die Beziehung auf das besondere Amt vollkommen.' Lieberg, *Amt*, 262.

57 Augsburgse Confessie, art. VII, in: *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* (Heerenveen 2009), 29.

Andreas Stegmann wijst erop dat de zuivere leer niet alleen via de prediking en kerkordes uitgedragen werd, maar eveneens via homiletische en pastorale handboeken. Hij noemt in dit verband ook de *Pastorale*.⁵⁸

3.2.2. De onderwerpen en de opzet van de *Pastorale*

Zoals al is opgemerkt, zijn de onderwerpen die de middeleeuwse manualen behandelen veelal dezelfde. Om vast te kunnen stellen in hoeverre de onderwerpen die Sarcerius in de *Pastorale* aansnijdt gelijk zijn aan die van pastorale handboeken uit de late middeleeuwen, volgen hieronder de titels die Sarcerius boven zijn hoofdstukken heeft gezet:

- Vorrede;
- Von Auffziehung/ studieren/ und lernen/ derer Personen/ welche hernach zum Kirchendienst sollen gebraucht werden;
- Vom Beruff der Kirchendiener;
- Von der Ordination/ oder Confirmation/ der Kirchendiener;
- Von der Hoheit/Wirdigkeit/ und nöttigkeit des Kirchenampts;
- Von der Hoheit/Wirdigkeit/ und nöttigkeit der rechtschaffenen Kirchendiener;
- Von dem Ampt der Kirchendiener in gemein/ Und also von irem Bestalbrief;
- Die furnemesten stück Christlicher Lere/ in welchen die Kirchendiener/ sonderlich wol sollen unterrichtet sein/ durch Vitum Dieterich etwa beschrieben;⁵⁹
- Wie nu die Christliche Lere zu predigen und zu leren/ das die Prediger und Lerer hiedurch nutz schaffen/ und schaden verhutten;
- Wie man durch die Lere muss schaffen/ Sprüche der alten Veter vom rechten verstande der Schrift;
- Wie mann Fursichtiglich/ und one ergernis predigen soll/ von den furnemesten Artickeln Christlicher Lere. Fur die jungen einfeltigen Prediger/ und alle Christen D. Vrbani Regii,⁶⁰ met de hoofdstukken: 1. Busse; 2. Glaube; 3. Guten Werken; 4. Verdienst; 5. Messe; 6. Gesetz; 7. Freyen wille; 8. Göttliche vorsehung; 9.

⁵⁸ Stegmann, 'Evangelium', 282-283.

⁵⁹ Sarcerius noemt niet om welk boek van Dietrich het gaat. De tekst heeft hij overgenomen uit: Veit Dietrich, *Agend Büchlein für die Pfarr-Herrn auff dem Land*. Zie 1.4.3.

⁶⁰ Zie 1.4.3.

- Christliche freyheit; 10. Oberkeit; 11. Wie alle von Gott gelert werden; 12. Gnugthuung; 13. Jungfraw stand; 14. Beicht; 15. Menschensatzungen; 16. Fasten/ und Beten; 17. Heiligen anrufen/ und Bilder; 18. Feste oder Feiertage; 19. Ceremonien; 20. Begrebnis;
- Von ausspendung der Hochwirdigen Sacramente;
 - Vom hochwirdigen Sacrament der Tauffe;
 - Vom hochwirdigen Sacrament des Altars;
 - Von der Ohrenbeicht;
 - Von der Absolution;
 - Von der Retention und vorbehaltung der Sünden (Retention = afhouding);
 - Von ubunge der Kirchenstraffen;
 - Vom Ehestande;
 - Von der Firmung oder Confirmation;
 - Von der Weltlichen Obrigkeit;
 - Vom rechten und waren Gottesdienst;
 - Von Menschlichen Satzungen und Traditionen in der Kirchen;
 - Von den Festen und Feyertagen;
 - Von besuchung der Krancken/ und wie es bey inen sol gehalten werden/ wenn sie das Abendmals des HErrn begeren;
 - Vom Begrebnis der toden.

Gerubriceerd komen in de *Pastorale* vooral de volgende onderwerpen aan de orde: de ambten, de prediking, wat men moet kunnen onderwijzen, doop en avondmaal, de biecht, de tucht, het huwelijk en practica zoals de kerkelijke kalender en ziekenbezoek.⁶¹ De belangrijkste onderwerpen uit de *Pastorale* komen ook voor in de manualen uit de late middeleeuwen:

- de ambten: *Cura pastoralis*
- prediking: *Manuale curatorum*;
- wat men moet kunnen onderwijzen: *Manipulus curatorum*; *Summa Radium*; *Cura pastoralis*;
- doop en avondmaal: *Manipulus curatorum*; *Summa Radium*; *Cura pastoralis*; *Parochiale curatorum*;

61 Volgens Berndorff is bij het samenstellen van de *Pastorale* het volgende voor Sarcerius leidend geweest: ‘Neben der Weihegewalt (Predigt, Sakrament) und der Rechtsgewalt (Bann und Absolution), stellt Sarcerius den Geistlichen den Gebrauch einer “potestas iurisdictionis externa” anheim.’ Berndorff, *Die Prediger*, 115.

- de biecht: *Manipulus curatorum*; *Summa Radium*; *Cura pastoralis*; *Parochiale curatorum*;
- de tucht: *Summa Radium*;
- practica, zoals de kerkelijke kalender, ziekenbezoek en begravenissen: *Summa Radium*; *Cura pastoralis*; *Parochiale curatorum*;
- het huwelijk: *Manipulus curatorum*; *Summa Radium*; *Cura pastoralis*; *Parochiale curatorum*.

Niet alleen komen de thema's die Sarcerius in zijn *Pastorale* behandelt grotendeels overeen met de thema's die in de middeleeuwse pastorale handboeken worden aangesneden, ook de vragen die de verschillende onderdelen oproepen, tonen soms een grote mate van overeenkomst. In de *Manuale parrochialium sacerdotum* komt bijvoorbeeld de vraag aan de orde wat een priester moet doen als er zich in een spin in de avondmaalskelk bevindt. In de *Pastorale* komt precies dezelfde vraag aan de orde.⁶²

62 Sarcerius, *Pastorale*, Q vi. Deze vraag hangt samen met de lutherse opvatting van het avondmaal. Hoewel hij de leer van de substantia afwees, is het avondmaalsbrood voor hem geen gewoon brood en de avondmaalswijn geen gewone wijn. In zijn grote catechismus schrijft Luther over het avondmaal: 'Wat is dan het sacrament van het heilig avondmaal? Antwoord: Het is het ware lichaam en bloed van de Heere Christus, in en onder brood en wijn dat door Christus' woord aan ons christenen bevolen is te eten en te drinken. En zoals van de doop gezegd is, dat het niet gewoon water is, zo zeggen wij ook hier, dat het sacrament brood en wijn is, maar niet alleen brood en wijn die men gewoonlijk op tafel zet, maar brood en wijn, in Gods woord inbegrepen en daarmee verbonden. Het Woord, zeg ik, is het wat dit tot sacrament maakt en onderscheidt, zodat het niet gewoon brood en wijn, maar Christus' lichaam en bloed is en genoemd wordt. Als het Woord bij het uiterlijk ding komt, dan wordt het een Sacrament. Deze uitspraak van Augustinus is zo juist en goed gezegd dat hij nauwelijks een betere gedaan heeft.' Zwanepol, *Luthers Catechismus*, 159-160. Sarcerius citeert met instemming precies dezelfde woorden van Augustinus: 'So sollen die Kirchendiener/ so oft Sie das Nachtmal des Herrn halten/ consecrieren/ vnd sich daran nicht gnügen lassen/ wie heutigs tages/ etliche sehr ergerlich lernen/ an der Consecration/ die Christus ein mal im Abendmal gethan hat/ vnd daher sie achten nicht von nöten sein/ das man so offte consecriere/ so oft man das Nachtmal halte. Ja diese dürffen vnverschemet mehr sagen/ das Consecration von Christo im Abendmal geschehen/ noch für vnd für der gestalt krefftig sey/ das der Kirchendiener Consecration nicht nötig. Das heist der alten Catholischen Kirchen lere vmbstossen/ die nach diesem gemeinen Sprichwort/ allzeit gelernt hat/ das das wort dis Sacramente mache. *Accebat*

Als het gaat om wát er aan de orde wordt gesteld, is er dus duidelijk sprake van continuïteit. Anderzijds is er ook discontinuïteit aan te wijzen. Omdat het huwelijk in relatie tot het ambt in de reformatie meer op de voorgrond kwam te staan, besteedt Sarcerius, anders dan in de handboeken uit de late middeleeuwen gebeurt, uitvoeriger aandacht aan het huwelijk.

In het functieprofiel van de reformatorische predikant was prediking heel belangrijk. Niet de eucharistie, maar de preek ging het hart van de eredienst vormen. Zwingli demonstreerde deze ommekeer bijvoorbeeld door in zijn kerk het altaar af te laten breken en van de stenen van het altaar een preekstoel te laten bouwen.⁶³ Vanwege deze belangrijke verandering gaat in de *Pastorale* veel meer aandacht uit naar hoe en wat te preken dan in de gemiddelde manuaal van de late middeleeuwen. In de pastoralia van de late middeleeuwen ligt het accent vooral op wat er wel en niet gedaan en gezegd moet worden. Sarcerius besteedt daarnaast ook regelmatig aandacht aan de leer. Hij waarschuwt bijvoorbeeld vaak tegen de in zijn ogen valse leer van bijvoorbeeld Zwingli of de wederdopers. De *Pastorale* bevat dus meer theologische componenten dan haar middeleeuwse voorgangers.

Zoals hierboven is aangetoond, bestond er in de middeleeuwen geen vast format voor een pastoraal handboek. De volgorde waarin Sarcerius zijn onderwerpen aan de orde stelt, doet nog het meest denken aan die van de *Cura pastoralis*, te weten: eerst de taken van de priester, dan het sacrament, vervolgens wat te onderwijzen en ten slotte de practica. Ook qua stijl zijn er opmerkelijke overeenkomsten met dit handboek. In beide boeken wordt frequent gebruik gemaakt van het dialogisch model waarin onderwijs wordt gegeven aan de hand van ‘vraag en antwoord’ en ‘tegenwerpen en antwoord’. De gedane aanbevelingen worden in beide boeken telkens gecontrasteerd met wat niet goed is en wat fout kan gaan. De items die aan de orde komen, worden telkens via een vast stramien behandeld. De *Cura pastoralis* kent bijvoorbeeld bij het bespreken van het de sacramenten als vast patroon: definitie, inhoud, vorm, wijze van bedienen en effect.⁶⁴ Sarcerius hanteert vaak het volgende schema: een

Verbum ad Elementum, et fiat Sacramentum. Wenn das Wort kömpt zum Element/ so wird daraus ein Sacrament.’ Sarcerius, *Pastorale*, Q iiiii v.

63 Zie voor deze ontwikkeling bijvoorbeeld Brienens, *Prediking*, 15-22.

64 Dykema heeft sterke vermoedens dat *De articulis fidei et sacramentis ecclesiae* van Thomas van Aquino als voorbeeld heeft gefungeerd voor de aanpak van de schrijver van de

korte samenvatting van de lutherse leer aangaande het onderwerp, dan wordt weergegeven hoe het op dit punt zowel in de leer als in de praktijk fout kan gaan en vervolgens hoe de pastor op specifieke problemen kan ingaan.

Of Sarcerius over de *Cura pastoralis* heeft kunnen beschikken, valt niet te bewijzen, maar ondenkbaar is het zeker niet. Het boek verscheen tussen 1492 en 1522 in Zuid-Duitsland zeventien maal in gedrukte vorm.⁶⁵ Het beschreef uitvoerig de plichten van de pastor en gaf veel aandacht aan de sacramenten. Dat zijn precies die zaken waar ook Sarcerius veel aandacht voor had. Niet alleen wat de inhoud betreft, maar ook als het gaat om de opzet en de gekozen didactische vormen, is er dus continuïteit met de laatmiddeleeuwse handboeken aan te wijzen.

In de vaste patronen die Sarcerius hanteert en de repeterende dialoogvorm, herkennen we de onderwijskundige die Sarcerius van huis uit was.⁶⁶ Opvallend zijn ook de vele herhalingen in het boek. De biecht, de taak van de overheid, de heiligenbeelden en tal van andere onderwerpen komen herhaaldelijk aan de orde.

Evenals andere reformatoren is ook Sarcerius beïnvloed door het humanisme, een beweging waarin men graag teruggreep op literatuur uit de periode van voor de middeleeuwen.⁶⁷ ‘Terug naar de bronnen’, luidde het adagium. Sarcerius keert in zijn *Pastorale* telkens terug naar de bron van het christelijk geloof, de Bijbel. Ook boort hij veelvuldig de bronnen van de christelijke leer aan, de geschriften van de kerkvaders. De pastoralia van de late middeleeuwen grepen voornamelijk terug op conciliaire besluiten en pauselijke decreten. Sarcerius gaat anders te werk. Hij onderbouwt wat hij zegt namelijk vaak met woorden uit de Bijbel en citaten van kerkvaders als Augustinus, Chrysostomus, Cyprianus, Dionysius, Ambrosius, Hiëronymus, Gregorius, Bernhard van Clairvaux en Isidorus. Van hen is Augustinus in de *Pastorale* het meest prominent aanwezig. Ook verwijst hij naar de besluiten van de vroegste concilies, naar Jean Gerson en het *Decretum Gratiani*. Regelmatig citeert of verwijst Sarcerius naar tijdgenoten als Luther, Melanchthon en Brenz en naar geschriften uit de voor hem recente geschiedenis zoals de *Schmalkal-*

Cura pastoralis pro ordinandorum tentamine collecta. Dykema, *Conflicting Expectations*, 170.

65 Dykema, *Conflicting Expectations*, 165.

66 Zie 2.2.

67 Zie 2.1.

dische Artikelen, de ‘Keulse kerkorde’ (Cöllnische Kirchenordnung) en de ‘Neurenbergse Kerkorde’ (Nürnbergische Kirchenordnung).

Als het gaat om de bronnen die in de *Pastorale* worden benut, is er dus duidelijk sprake van discontinuïteit met de schrijvers van de pastoralia uit de late middeleeuwen.

3.2.3. Conclusie

Op de vraag of, hoe en in welke mate de *Pastorale* overeenkomst vertoont met de manualen zoals die in de late middeleeuwen voor pastores werden vervaardigd, kan samengevat het volgende worden geantwoord.

Aan de opkomst van het genre ‘pastorale handboeken’ in de middeleeuwen waren diverse factoren debet. Behalve het geringe opleidingsniveau van de gemiddelde parochiepriester en het nieuwe perspectief op de zielzorg van het Vierde Lateraans Concilie, gaven ook de ideeën van Jean Gerson, de opkomst van de moderne devotie, het humanisme en het streven naar centralisatie een impuls aan het verschijnen van pastorale manualen. De inhoud van deze boeken is vooral op de liturgische praktijk gericht. Voor het schrijven van een pastoraal handboek bestond geen vast format.

In de eerste decennia na de reformatie ontstonden overal in Europa en ook in het Duitse rijk theologische opleidingen. Praktische training en vorming namen in het curriculum vaak een relatief kleine plaats in. Bovendien had lang niet elke predikant theologische vorming of een afgeronde opleiding genoten. Evenals de handboeken van de late middeleeuwen wilde ook de *Pastorale* in een leemte voorzien, namelijk die van het geringe opleidingsniveau van de gemiddelde predikant en het gebrek aan scholing en ervaring op het gebied van zielzorg.

Sarcerius scheef zijn pastoraal handboek voor ‘jonge en eenvoudige, beginnende predikanten’. Zijn theologische uitgangspunt is evenwel anders dan dat van de manualen uit de middeleeuwen. Zielzorg is niet de specifieke opdracht van de ambtsdragers alleen. Zielzorg is de verantwoordelijkheid van iedere christen. Predikanten en zielzorgers zijn specifieke aanduidingen voor wat de taak van ieder gelovige is.

De onderwerpen die Sarcerius in de *Pastorale* aansnijdt, komen grotendeels overeen met de onderwerpen die in de manualen uit de middeleeuwen aan de orde worden gesteld. Sarcerius besteedt echter wel duidelijk meer aandacht aan het huwelijk, de vorm en de inhoud van de prediking en aan de leer waar de liturgische praktijken op stoelen. Herhaaldelijk klinken waarschuwingen tegen dwaalleer.

De volgorde waarin Sarcerius zijn onderwerpen aan de orde stelt, doet nog het meest denken aan die van de *Cura pastoralis*. Dit boek is strak ingedeeld en behandelt elk onderwerp op dezelfde methodische wijze. Evenals in de *Cura pastoralis* wordt ook in de *Pastorale* de dialoogvorm veelvuldig benut. Vaste patronen, repeterende dialoogvormen en veel herhalingen passen goed bij de onderwijsman die Sarcerius was.

De pastoralia van de late middeleeuwen grepen veelal terug op conciliaire besluiten en pauselijke decreten. Sarcerius gaat anders te werk. Hij onderbouwt wat hij zegt namelijk vaak met woorden uit de Bijbel, citaten van kerkvaders, tijdgenoten en actuele belijdenissen.

Hiermee is duidelijk geworden, dat er in vergelijking met de pastorale handboeken van de middeleeuwen in de *Pastorale* zowel sprake is van continuïteit als van discontinuïteit. Zowel de doelgroep (in geringe mate opgeleide pastores), de onderwerpen (gericht op de liturgische praktijk) als de aanpak (methodische werkwijze, herhaling en dialoogvorm) vertonen tal van overeenkomsten met middeleeuwse manualen. De verschillen betreffen vooral het theologische uitgangspunt (zielzorg is de taak van iedere gelovige), de onderwerpen (meer aandacht voor de vorm en de inhoud van de prediking en het huwelijk), het theologische gehalte en de bronnen (Bijbelse en theologische onderbouwing van de liturgische praktijk).

3.3. De ambten

Nadenken over de ambten in de kerk was niet nieuw voor Sarcerius. Vanaf het moment waarop hij in 1537 superintendent in Dillenburg werd, hield hij zich al vele jaren intensief bezig met zowel het nadenken over het wezen van het ambt als met het vervaardigen van materiaal dat behulpzaam wil zijn bij de praktische invulling van de taken in en de organisatie van de kerk.⁶⁸ In zijn *Pastorale* vat Sarcerius nog eens samen wat hij aan wijsheid over de ambten heeft opgedaan. Hij besteedt aandacht aan de Bijbelse onderbouwing van het ambt alsook aan de taken van de verschillende ambtsdragers en de wijze waarop de kerk georganiseerd dient te zijn.

68 Zie 2.3. Christian Peters schrijft: 'Mit recht ist darauf hingewiesen worden, dass man es hier mit einem Parallelentwurf zu den Ämterlehren Martin Bucers (1491-1551) und Johannes Calvins (1509-1564) zu tun hat (Paul Munch).' Peters, 'Erasmus Sarcerius', 35.

Het algemene uitgangspunt voor de ambten is voor Sarcerius de doop. Want zij die de naam christen dragen hebben tot taak de naam van onze lieve Heere Jezus Christus te promoten. Zij mogen dit doen op grond van de belofte die in de doop is gegeven, waardoor we het rijk van de duivel verzaken en het rijk van Christus bevorderen.⁶⁹

De insteek om als uitgangspunt voor de ambten de doop te kiezen, is verwant aan die van Luther en minder aan die van Melanchthon.⁷⁰ In 1520 schreef Luther *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung* (1520).⁷¹ In dit geschrift breekt Luther met de idee van een geestelijke stand die zich onderscheidt van de wereldlijke stand. ‘Zo is nu iedere christen een koning voor zichzelf en een priester voor anderen. Het priesterschap is hoger dan het koningschap, het strekt zich verder uit. Want de priester houdt zich niet alleen voor zichzelf met Gods Woord bezig, maar voor anderen; het geloof echter waardoor hij (...) koning wordt, heeft hij voor zichzelf alleen.’⁷² In de gemeente heeft iedereen daarom gelijke rechten. Maar zoals een van de koningskinderen door zijn broers wordt uitgekozen om over de gemeenschappelijke erfenis te regeren, zo wordt uit de gemeente één persoon gekozen om voor de anderen het recht van bisschop uit te oefenen. Wat het bezit van allen is, kan niemand zichzelf aanmatigen en toe-eigenen als zijn individuele recht. Aan het algemeen priesterschap ligt de doop ten grondslag.⁷³

Voor Sarcerius is het doel van het ambt het uitstallen van de ware godsdienst waardoor het rijk van Christus bevorderd wordt. Daarom moet er omgezien worden naar personen die het kerkelijk ambt getrouw kunnen uitoefenen en recht in de leer zijn.⁷⁴ Het is van belang om die personen goed te selecteren en hun die ambten toe te delen waarvoor zij gaven hebben ontvangen. Zij moeten in het openbaar worden bevestigend. Hieronder volgt een samenvattende beschrijving van wat Sarcerius op verschillende plaatsen in zijn boek over de ambten leert.

69 Zie hoofdstuk 3 noot 53.

70 Zie 3.2.1., noot 53.

71 Luther, *WA* 6, 404-469.

72 Luther, *WA* 6, 407.

73 Trimp, ‘Het ambt bij Luther’, 84.

74 ‘Nu ist aber dat furnemeste mittel/ das Reich Christi fortzusetzen/ vnd zubefördern/ das man auff Personen gedencke/ die von solchem Reiche recht leren/ vnd das Kirchenamt/ in dasselbige verleibet/ trewlich ausrichten vnd verwalten.’ Sarcerius, *Pastorale*, A.

3.3.1. De hoogheid van het ambt

Het ambt wortelt naar Sarcerius' inzicht in de Schrift. God Zelf verkoos de stam Levi. Omdat God de Levieten speciale taken gaf, hadden de andere stammen de plicht hen van het nodige te voorzien. De geschiedenis leert dat wie geen eer aan de Levieten betoonde, werd gestraft. Jezus Zelf heeft een nieuw ambt ingesteld toen Hij zijn discipelen opdracht gaf in de hele wereld het Evangelie te preken tot tijdelijk en eeuwig welzijn. Vanwege de hoogheid van het ambt kan het niet anders of de dienaren van de kerk zijn 'hohe, grosse, wirdige Personen'.⁷⁵ In de ogen van de wereld zijn zij onaanzienlijk. In de Schrift worden zij echter 'gezalften des Heeren' genoemd, dat wil zeggen, zij worden door de Heilige Geest van schone, nuttige en heerlijke goederen en gaven voorzien. De hoogwaardigheid van het ambt wordt ook duidelijk uit de titels die de Heere aan de ambtsdragers geeft: 'vissers van mensen', 'Mijn getuigen', 'het licht der wereld' en 'het zout der aarde'. En in Mattheüs 10 staat: 'Wie naar u luistert, die luistert naar Mij; wie u verwerpt, die verwerpt Mij (...).'⁷⁶ Wie hen niet hoog acht zal het nog slechter vergaan dan Sodom en Gomorra. Sarcerius wijst ook op 1 Korinthe 9:14: 'Zo heeft de Heere ook met het oog op hen die het Evangelie verkondigen, opgedragen dat zij van het Evangelie leven.' En in Galaten 6 staat dat God niet met Zich laat spotten als men de dienaren van de kerk niet onderhoudt.⁷⁷ Deze woorden zullen ter bemoediging zijn geschreven voor al die predikanten die bij Sarcerius hun beklag deden over hun inkomsten, toen hij hun kerken visiteerde.⁷⁸ De dienaren van de kerk moet men omwille van hun

75 'Denn da er [d.h. Gott, CTdG] das Kirchamt eingesetzt hatte/ wolte im nicht anders gebüren/ dan hierzu Personen auch verordnenen/ die es verwalteten. Und hat im also den Stam Levi gefallen lassen/ fur allen andern Geschlechten der Kinder Israel. (...). Und nach dem nu das Levitische Priesterthumb vnd Kirchenamt abgangen/ sampt den Levitischen Kirchendienern/ so hat Christus Gottes lebendiger/ Natürlicher/ vnd ewiger Son/ Kirchendiener selbst beruffen (...). Nu müssen ja das hohe/ grosse/ vnd wirdige Leute sein/ die Christus selbst beruffen hat zum Kirchenamt. Und derhalben der Christlichen Kirchen befolhen/ Kirchendiener zuberuffen/ vnd das nach seinem Exempel. Und wie können auch die Kirchendiener nicht grosse/ hohe/ vnd wirdige Personen sein/ denn sie ja das höchste/ gröste/ vnd würdigste Amt tragen vnd füren/ das Gott auff erden verordnet hat/ nemlich das Kirchenamt.' Sarcerius, *Pastorale*, F ii v - F iii.

76 Sarcerius noemt Mattheüs 10, maar feitelijk citeert hij Lukas 10:16.

77 Sarcerius, *Pastorale*, F iii.

78 Zie Bijlage II.

ambt eren, hen met weldaden omringen en men moet hun zwakheden om des ambts wille bedekken. Men zal de dienaren niet smaden, niet lasteren, geen kwaad over hen spreken, niet bespotten, hen geen honger laten lijden, niet hun zwakheden uitvergrooten en zich daarin niet verlustigen, hun ook niet ongehoorzaam zijn en geen verdriet doen, maar hen beschermen.⁷⁹

Voor Sarcerius is het dus glashelder: God Zelf heeft het ambt ingesteld. Daarom moeten ambtsdragers respect genieten en dient er in hun onderhoud te worden voorzien.

3.3.2. Werving en selectie

Sarcerius constateert dat zich bij de aanwas van nieuwe ambtsdragers een probleem voordoet. In tegenstelling tot vroeger, achten velen het eerder een schande dan een erezaak kinderen tot het ambt op te voeden. In de tijd van het pausdom wilde iedereen graag een zoon die een ambt bekleedde. Maar die zonen dienden niet de ware God, maar veeleer de god Moloch en werden op die manier aan de duivel gewijd en dienstbaar aan het rijk van de antichrist. Nu we echter tot de ware belijdenis van het Evangelie zijn gekomen en we kinderen in het ambt aan de levende God mogen offeren, wil niemand meer zijn kind tot eer van God loslaten. Eigenbelang gaat nu vaak boven dat van God en het welzijn van Christus' kerk. Men houdt de kinderen daarom weg van armoede en verachting die het deel zijn van hen die het rijk van Christus willen voortzetten. Men gaat voorbij aan de eeuwige eer en rijkdom die Christus de dienaren van de kerk heeft beloofd; prachtige beloften van Christus voor trouwe, verstandige en wakende dienaren zoals in de gelijkenis uit Mattheüs 24. Dergelijke beloften zijn een aansporing voor ouders om hun kinderen op te voeden tot het ambt. Voor de kinderen zijn zulke beloften een aansporing om in gehoorzaamheid de weg te gaan die hun ouders wijzen.

Kinderen die mettertijd de kerk zullen dienen, moeten van jongs af aan vertrouwd worden gemaakt met een godvruchtig leven, tucht, deugd en eerbaarheid en als jonge plantjes naar het goede worden geleid en gevormd. Langs deze weg zal iemand, eenmaal de kerk dienend, anderen tot alle goeds kunnen aansporen en voor de kudde een voorbeeld zijn om na te volgen.⁸⁰ Ouders moeten hen onderwijzen in Gods Woord en

⁷⁹ Sarcerius, *Pastorale*, e iii v - e iiiii.

⁸⁰ 'Die Kinder aber/ so mit der zeit Kirchendiener werden sollen/ müssen balde in der jugend zu aller Gottesfurcht/ Zucht/ Tugend/ vnd Erbarkeit angehalten/vnd als die

tot een voorbeeld zijn. Kinderen aan God offeren voor een kerkelijk ambt moet men niet lichtvaardig doen. Zo'n kind moet godvruchtig, ingetogen, eerbaar en zedig zijn.

Zoals jongeren in oude tijden in verafgelegen kloosters gevormd werden, moeten ook jongeren die de kerken zullen gaan dienen naar school gaan. Daar moeten zij niet alleen in Gods Woord studeren, maar ook in de goede kunsten onderwezen worden. Deze kunsten zullen helpen anderen op ordelijke en bekwame wijze uit de Schriften te onderwijzen. Naar het woord van Christus uit Mattheüs 13:52 lijkt iedere Schriftgeleerde die leerling van het Koninkrijk der hemelen is geworden op een huisvader die uit zijn voorraad oude en nieuwe dingen tevoorschijn haalt. Een goede huisvader zal ambtshalve dat doen wat het geluk van zijn huishouding bevordert en nuttig is. Hij zal daartoe ordelijk, wijs en bekwaam te werk gaan, in zijn gezin alles in goede orde willen laten verlopen, zijn huisgenoten het juiste voedsel geven enzovoorts.⁸¹ Op gelijke wijze moeten ook leraren in de kerk in het uitoefenen van hun ambt weten hoe ze iets moeten overdragen, zodat anderen zich kunnen beteren of kunnen bekeren.⁸²

Sarcerius' pleidooi voor scholing in de vrije kunsten kwam niet uit de lucht vallen. In het onderwijs dat hij in Freiburg en Leipzig genoot, was

Pflentzlein/ zu allem guten gebogen vnd gereichtet werden. Denn sol ein zukünfftiger Kirchendiener/ hernach aber Leute/ zu allem guten vermanen/ vnd zu gleich fur sich selbst im Kirchenampte der Sitten halben/ unstrefftlich sein/ seinen Schefflein zum wircklichen Exempel der nachfolge (...)' Sarcerius, *Pastorale*, A i v.

81 Sarcerius, *Pastorale*, A-Aii.

82 'Neben solcher zucht/ müssen die Kinder/ die hernach dem Reich Christi dienen sollen/ auch als balde von jugend auff/ zum Schulen angehalten werden/ darinnen sie nicht allein die heilige und Götliche Schrift studieren mögen/ Sondern auch gute Künste. Und wiewol diese/ von den Dinge der Seligkeit/ die da zum Reich Christi gehören/ nichts leren können/ so sein sie doch hierzu nützlich vnd gut/ das man die Leren der Schrift/ ordentlich vnd geschicklich/ andern einfeltigen vnd schlechten möge furtragen/ vnd das zur besserung.' Sarcerius, *Pastorale*, A ii. Het woord 'besserung' kan, behalve met 'verbetering' ook met 'beking' of 'opbouw' worden vertaald. Wellicht heeft Sarcerius het begrip 'besserung' ontleend aan Luthers vertaling van Mattheüs 4:17. Luther vertaalde in 1522 μετανοεῖτε εγγικεν γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν met: 'Bessert euch, das hymel ryck ist nah erbey komen.' Zie Hollander, 'Liesveltbijbel', 230.

hij vertrouwd geraakt met de vrije kunsten en had deze leren waarderen. Als docent onderwees hij zelf ook de vrije kunsten.⁸³

Wie een ambt wil uitoefenen, moet beroepen zijn door de kerken of door anderen die daartoe gezag hebben. Sarcerius ziet om zich heen hoezeer met deze eis de hand wordt gelicht. Men beroept ‘ontuchtige personen’, doet aan vriendjespolitiek, als het om boetedoening gaat, doet men aan omkoperij, ambten worden gekocht, de dienaren van de kerk verarmen doordat men hun jaarlijks belastingen oplegt en ten slotte voegen zij soms wel drie parochies samen zodat zij meer kunnen stelen en roven. Vaak worden vaders, zwagers en vrienden aangesteld. Omdat vorsten en heren en de rijken van de stad het gezag om de dienaren van de kerk te beroepen niet van zichzelf hebben, maar van de kerken, past het hun niet met hun gezag te koop te lopen en dat gezag trots aan zichzelf toe de schrijven en de kerkelijke ambten te verkopen of weg te geven aan relaties, zoals veelal gebruikelijk is.⁸⁴

Het zogenaamde *ius patronatus* kan zowel in handen van de kerk als van de overheden liggen. De kerk moet daarbij echter leidend zijn. Want krachtens haar van God gegeven gezag moet de kerk toezien op het weren van valse profeten. Christus heeft immers gewaarschuwd tegen valse profeten (Matth. 24:24).⁸⁵

De kerk en anderen die het gezag is verleend dienaren te beroepen, moeten goed beseffen wie zij beroepen en daarin Gods eer en het beste voor de kerk zoeken. Men moet een gemeente niet iemand opdringen. Want een aan de gemeente opgedrongen dienaar zal veracht worden en als gevolg van zijn verachtging zullen ook het Woord van God en de sacramenten worden veracht. Ook mag niemand zichzelf opdringen, dat deden de profeten van het Oude Testament en bijvoorbeeld Matthias in het Nieuwe Testament ook niet. Men moet wachten tot men beroepen wordt. Wie in het ambt wil dienen, geschikt wil worden bevonden en rechtmatig beroepen wil worden, dringt zichzelf niet op. Luister maar

83 Zie 2.1. en 2.2. en ook 3.6.2.

84 Sarcerius, *Pastorale*, B ii en B iii.

85 ‘Der Kirchen gedencke ich allhier/ vnd billich Denn sie die gewald vnd macht von Christo tregt/ Kirchendiener zu beruffen vnd abzusetzen. Und das nach dem Gebot vnd befelch Christi/ Matth. am 7. Hüttet euch fur den falschen Propheten etc.’ Sarcerius, *Pastorale*, B ii v.

naar Paulus in 1 Timotheüs 3:1: ‘Dit is een betrouwbaar woord: als iemand verlangen heeft naar het ambt van opziener, begeert hij een voortreffelijk werk.’⁸⁶

Zij die beroepen worden, dienen over kennis en wijsheid beschikken. Superintendentes en consistories moeten met behulp van de genoemde eigenschappen toezien op de bekwaamheden van de te beroepen dienaren. Zij moeten voorkomen dat de kerken door slechte dienaren schade wordt berokkend.⁸⁷ Daarnaast kan het beroepingswerk niet zonder gebed.

Bij het beroepingswerk dienen verstandige en geleerde mannen te worden ingeschakeld. Dit is van groot belang. ‘Ik weet van iemand’, schrijft Sarcerius, ‘die vierentwintig jaar lang in een dorp vroegmissen en de mis heeft opgedragen, terwijl hij noch lezen noch schrijven kon. Toen hij daarover door mij op een examen werd bevraagd en ik vroeg hoe het mogelijk was dat de boeren tijdens de mis zijn ongeschiktheid niet opmerkten, gaf hij in het bijzijn van de landsheer het volgende antwoord: “Ik mompelde maar wat in mezelf zo dat de boeren dachten dat ik de mis opdroeg.” De landsheer werd daarover zo ziedend dat hij de man oneervol uit zijn ambt ontsloeg.’⁸⁸

Vanwege de verstoring van de menselijke natuur komen goede dienaren niet vanzelf. Zij komen op het gebed: ‘De oogst is wel groot, maar er zijn weinig arbeiders. Bid daarom de Heere van de oogst, dat Hij arbeiders in Zijn oogst uitzendt’ (Matth. 9:37-38). Vergelijk ook: ‘Zoals de Vader Mij gezonden heeft, zend Ik ook u’ (Joh. 20:21). Met andere woorden, het is God Zelf die goede dienaren geeft, hen uitzendt, toerust en in tijden van vervolging en aanvechting troost en redt. Hijzelf leidt en regeert hen en voorziet hen van de nodige goederen en gaven.

Behalve wettig beroepen te zijn, is er voor het ambt nog een tweede vereiste. Men dient namelijk ook geschikt te zijn. Wie naar het ambt staat, moet niet hoogmoedig zijn. Hij moet onderwijs in de ware leer kunnen geven en zelf door zijn wijze van leven als herder van de kudde het goede voorbeeld weten te geven.

Het is eenvoudig een beroep aan te nemen, maar het uitoefenen van een kerkelijk ambt vraagt veel. Mozes, Jeremia, Ezechiël en andere mannen van aanzien weigerden het ambt van profeet op zich te nemen. Zij vonden zichzelf onwaardig. Of denk aan Johannes de Doper die zei:

86 Sarcerius, *Pastorale*, B iii v - B iiiii.

87 Sarcerius, *Pastorale*, D vi.

88 Sarcerius, *Pastorale*, B iiiii v - vi.

‘Ik ben het niet waard de riem van de sandalen van de Heere los te maken’ (vgl. Joh. 1:27). Zij allen achtten het ambt hoog.

Bekwame dienaren zijn in staat gehoor te geven aan Jezus’ bevel in Mattheüs 28 en geven zodoende onderwijs in de ware leer en volgen Hem in alles na. Wie anderen naar het goede leven wil leiden, moet zelf het goede voorbeeld geven. Elders vraagt Jezus: ‘Weest Mijn navolgers’. Dat wil zeggen, zij moesten leren wat Hij leerde en leven hoe Hij heeft geleefd. Op het punt van de navolging van Jezus komen wij zover als door Gods genade mogelijk is. Denk bijvoorbeeld aan het woord van Jezus in Mattheüs 23:2-3: ‘De schriftgeleerden en de farizeeën zijn gaan zitten op de stoel van Mozes; daarom, al wat zij u zeggen dat u in acht moet nemen, neem dat in acht en doe het; maar doe niet naar hun werken’ (zie ook Matth. 7:13-23, Joh. 14, 1 Kor. 4:1-2, 1 Tim. 3, 2 Tim. 2:1-2 en Tit. 1:5-9). Wanneer leer en leven één zijn, gaat daar veel kracht vanuit. Het omgekeerde is echter ook waar.

Wie in zijn ambt naar leer en leven trouw en rechtvaardig is, zal daarvoor worden beloond. Zie Mattheüs 4:19: ‘Ik zal u vissers van mensen maken’; Lukas 12:33: ‘een schat in de hemelen’; Mattheüs 25:46: ‘het eeuwige leven’; 2 Timotheüs 2:7 en 12: ‘inzicht in alle dingen’ en ‘met Hem regeren’; en 2 Timotheüs 4:8: ‘de krans van de rechtvaardigheid’. Onder het gehoor van een prediker die recht in de leer is, maar slecht leeft, kunnen mensen nog zalig worden. Dat is in de omgekeerde situatie haast onmogelijk. Maar bekwame dienaren zijn zij die recht in leer én leven zijn.⁸⁹

Christus Zelf heeft het kerkelijk ambt ingesteld om op die manier ons te onderwijzen en het sacrament uit te delen. Daarom zegent God hen die een ambt bekleden op bijzondere wijze. Die zegen betreft zowel tijdelijke als eeuwige zaken. Wie het ambt verachten, kunnen daarentegen op Zijn gruwelijke straffen rekenen. Wat God Zelf heeft ingezet, zullen wij niet als onnodig bestempelen. Wij moeten niet wijzer willen zijn dan God Zelf, die de eeuwige wijsheid is.⁹⁰

Wie een bijzondere taak op zich neemt en dus een specifiek ambt gaat uitoefenen, moet daarvoor worden geroepen, zo maakt Sarcerius duidelijk. Met dit standpunt staat hij in de traditie van Luther en Melanchthon. In zijn *Von der Babylonischen Gefangenschaft der Kirche* (1520) is ook Luther daar glashelder over:

89 Sarcerius, *Pastorale*, B vi, C, C v, Cii.

90 Sarcerius, *Pastorale*, E vi - E vi v.

Iedereen die zichzelf als christen heeft leren zien, mag er zeker van zijn en voor zichzelf weten, dat wij allen gelijkelijk priesters zijn, dat wil zeggen: dat wij dezelfde bevoegdheid hebben ten aanzien van het Woord en van elk sacrament. Maar dat het niet iemand vrijstaat gebruik te maken van die bevoegdheid, tenzij met instemming van de (christelijke) gemeenschap of krachten de roeping van een meerdere. Want wat allen gemeen is, kan niet niemand zich persoonlijk aanmatigen; hij kan het zich alleen toe-eigenen als hij er toe geroepen wordt.⁹¹

Melanchthon ziet het op gelijke wijze. Volgens artikel veertien van de *Augsburgse Confessie* mag niemand in de kerken in het openbaar leren, preken of sacramenten uitdelen, zonder daartoe wettig geroepen te zijn.⁹² In de *Apologie* wordt dit nog eens herhaalt en opgemerkt dat men niet af wil van de kerkelijke hiërarchie, ook al is deze door mensen ingesteld. Al vanaf de vroege kerk heeft dit veel goeds gebracht. Er klinkt echter verzet tegen het misbruiken van macht.⁹³

In artikel tweeënzeventig van de *Schmalkaldische Artikelen* wordt bij herhaling gearticuleerd dat het niet de taak van een of meer personen is een dienaar van de kerk te kiezen en te bevestigen, maar van de kerk als geheel. Daarbij wordt dezelfde tekst geciteerd die Sarcerius en Luther in dit verband vaak naar voren hebben gebracht: ‘Maar u bent (...) een koninklijk priesterschap’ (1 Petr. 2:9).⁹⁴

91 Luther, ‘Von der babylonische Gefangenschaft der Kirche’, in: *Martin Luther Lateinisch-Deutsche Studienausgabe* 3 (Leipzig 2009), 357: 15-21.

92 ‘Vom Kirchenregiment [kirchlichen Amt] wird gelehrt, dass niemand der Kirche öffentlich lehren oder predigen oder die Sakramente reichen soll ohne ordnungsmasse Berufung’. *BSLK*, 1-20, p. 69-70.

93 ‘(...) Wir haben oft auf dem Reichstag davon Zeugnis abgelegt, dass wir voll und ganz willens sind, die Kirchenordnung und die kirchliche Hierarchie (Rangordnung) beizubehalten, auch wenn sie aufgrund von menschlicher Autorität entstanden ist. Denn wir wissen, dass die Kirchenordnung von den Vätern mit guter und nutzbringender Absicht dieser Form eingeführt worden ist, wie die alten Kirchengesetze sie beschreiben. Aber die Bischöfe zwingen entweder unsere Priester, diese Lehrform, die wir bezeugt haben, zu beseitigen und zu verdammen (...):’ *BSLK*, 245, p. 321.

94 ‘(...) Diese Worte beziehen sich auf die wahre Kirche, die, da sie allein das Priestertum innehat sicherlich [somit] das Recht hat, Diener [der Kirche] zu wählen und zu ordinieren.’ *BSLK*, 478, p. 522.

Samengevat zijn voor Sarcerius aangaande de ‘werving en selectie’ dus de volgende punten van wezenlijk belang:

De kerk heeft ouders nodig die een voorbeeld voor hun kinderen zijn en hun kinderen in de ware godsvrucht opvoeden. Deze kinderen moeten zowel in de Gods Woord als in de vrije kunsten worden onderwezen. Slechts hij die Jezus in alles wil volgen, is geschikt voor het ambt. Het gaat erom te leren wat Jezus heeft geleerd en te leven hoe Hij heeft geleefd. Voor de aanwas van zulke ambtsdragers in de kerken is voortdurend gebed nodig. Alleen wie geschikt is voor het ambt dient beroepen te worden.

Niemand mag zichzelf opdringen. Alleen zij die daartoe beroepen worden, zullen een ambt bekleden. Zij die het recht en het gezag hebben de dienaren van de kerk te beroepen, moeten erop toezien dat alleen geschikte personen worden beroepen. Kennis, wijsheid en gebed zijn voor hen die het *ius patronatus* bezitten onontbeerlijke eigenschappen. Vriendjespolitiek en het verkopen van ambten is uit den boze. Men moet een gemeente niet iemand opdringen. Wie een ambt wil bekleden moet niet alleen geschikt bevonden en beroepen worden, maar zich daartoe ook zelf door God geroepen weten.

3.3.3. De verschillende ambten

Sarcerius constateert in zowel het Oude als het Nieuwe Testament een grote variatie aan ambten. Zij die voor het ambt geschikt worden bevonden en beroepen worden, kunnen daarom in veel verschillende ambten actief worden ingezet.

In het Oude Testament waren er verschillende kerkelijke ambten. God had Zijn eigen hogepriester en daarnaast waren er ook priesters, levieten, zangers enzovoorts. In het Nieuwe Testament hadden de apostelen, die de opdracht kregen het Evangelie aan de hele wereld te preken, al snel in de gaten dat het niet goed en effectief was dat één persoon verschillende ambten uitoefende. Daarom werden er diakenen gekozen. Sarcerius wijst met name op Efeze 4:11: ‘En Hij heeft sommigen gegeven als apostelen, anderen als profeten, weer anderen als evangelisten en nog weer anderen als herders en leraars, om de heiligen toe te rusten tot het werk van dienstbetoon, tot opbouw van het lichaam van Christus.’ Sarcerius geeft van elk van de door Paulus genoemde ambten een omschrijving:

- *apostelen* zijn zij die het woord rechtstreeks uit Jezus’ mond hebben gehoord en het Evangelie met behulp van wonderen en tekenen in de hele wereld hebben verspreid (Matth. 10; Mar. 16; Luk. 9; Ps. 19; Hand. 2, 3, 4, etc.);

- *profeten* zijn zij die de Schriften kunnen uitleggen, hetgeen een bijzondere gave van God is (Rom. 12; 1 Kor. 14); Paulus spreekt over ‘weissagen’, dat is ‘onderwijzen’, dat de gemeente meer sticht dan het spreken in tongen;
- *evangelisten* zijn zij die de gave hebben met het heilig Evangelie te troosten;
- *herders* regeren de gemeente van God en weiden haar met Gods Woord in de grazige weiden van Christus. Zij verdrijven de ‘wolven’ die de schaapskooi belagen;
- *leraren* zijn zij die de gemeente systematisch onderwijzen, wat tot nut en ter verbetering van de gemeente dient. Naar 1 Korinthe 12 spreken zij met een geest van wijsheid en kennis.

In het ambt is het van belang dat alles betamelijk en in goede orde geschiedt (Rom. 12:3-8 en 1 Kor. 14:40).⁹⁵

Een blik op de geschiedenis van de kerk levert een hele waaier aan ambten op. Het meest uitvoerig geeft Sarcerius de omschrijvingen van Cyprianus weer. Die gaf de volgende opsomming:

- *bisschoppen*: deze is de hoogste zielzorger in een stad en de kerken in de omgeving of in een land; hij kan echter zonder de raad en hulp van de oudsten en de hele clerus niets doen;
- *oudsten/priesters*: hun taak is het bedienen van het Woord en de sacramenten en het uitoefenen van de kerkelijke tucht; zij werken in een plaats die hun wordt aangewezen;
- *diakenen*: zij zijn de dienaren van de bisschop en de oudsten en worden ingezet bij de leer, de sacramenten en de kerkelijke tucht; ook dragen zij zorg voor de offers en gaven en zorgen ervoor dat die ten goede komen aan de armen en de kerkelijke kassen;
- *subdiakenen*: zij werken onder de verantwoordelijkheid van de diaken;
- *acolyten*: dat zijn de altaardienaren;
- *lectoren*: zij lezen in de kerk de Schrift voor en zingen de psalmen voor.⁹⁶

Vervolgens wijst Sarcerius op Dionysius, die een driedeling maakt in de ambten: een deken, die geeft leiding aan de priesters, een priester en een dienaar die vooral catechiseert. Ambrosius hanteerde nog weer een andere indeling. Hij onderscheidde de bisschop, de priester, de diaken, de exorcist en de lector. Hiëronymus noemde de acoliet en de exorcist niet, maar voerde wel de doodgraver als ambt op.

95 Sarcerius, *Pastorale*, C iiiii v - C iiiii.

96 Sarcerius, *Pastorale*, C iiiiii v.

De vaderen kende ook de figuur van de 'ostiaros' die de deuren van de kerk opende en sloot. De pausgezinden onderscheiden sinds lange tijd de volgende zeven ambten, zij het dan meer in naam dan in de praktijk: ostiarios, lector, exorcist, acoliet, subdiaken, diaken en priester.⁹⁷

Sarcerius vindt het zelf van belang de ambten wel te onderscheiden, maar deze niet aan een precies aantal te binden, zoals de pausgezinden dat doen. Ieder ambt vraag om een specifieke gave van God. Wanneer in één persoon verschillende gaven verenigd zijn, kan men met minder ambten toe dan wanneer die gaven over meerdere personen zijn verdeeld. Daarom kan men ook niet aan de zeven onderscheidingen van de pausgezinden zeven sacramenten ontleen.⁹⁸ Voor de kerken die hij dient, acht Sarcerius de volgende ambten wenselijk:

- *oudsten (praesbyteri)*: zij geven raad, onderwijzen, oefenen gezag en spreken als leden van het consistorie ook recht in geestelijke zaken;
- *superintendenten (bisschoppen, opzieners)*: zij moeten 'wedersprekers' met behulp van de rechte leer de mond snoeren, voor de ware godsdienst en sacramenten opkomen en die beschermen; hun taak is verder het examineren van dienaren die tot een ambt worden geroepen, hen te bevestigen, toe te zien op hun leer en leven en indien nodig dienen ze te straffen; ook zullen zij synodes (priesterbijeenkomsten) beleggen, de consistories en geestelijke rechtbanken presideren, jaarlijkse visitaties houden en er op toezien dat alles in de kerken in goede orde geschiedt;
- *pastores*: zij zullen de gemeente de grazige weiden van de gezonde leer voorschotelen en de valse leer en de wolven weren;
- *leraren (doctores)*: zij onderwijzen de gemeente van God en zijn niet met andere taken belast;
- *zij die sacramenten bedienen ('ausspender der Sacramenten')*: zij bedienen

97 Sarcerius, *Pastorale*, C iiiii v - C vi.

98 Sarcerius, *Pastorale*, C vi - C vi v 'Doch binden wir solche Personen vnd Empter nicht an eine gewisse zal/ wie etliche vnd furnemlich die Papisten gethan. Denn es können der Kirchendiener vnd Kirchenempter etwa mehr etwa weniger sein. Mehr von des wegen/ das mehr gaben sein/ als eben sechse/ siebene etc. damit man der Kirchen dienen mag. Und so viel nu gaben/ also viel können auch Kirchendiener vnd Kirchenempter sein. Weniger aber/ denn etliche Personen zu gleich gaben Gottes haben/ welche dan auch viel Kirchenempter zu gleich ausrichten können. Zum andern so fordert etwa die not/ das einer mehr Kirchenempter dan eins verwalten mus.' Sarcerius, *Pastorale*, C vi.

de doop en het avondmaal, horen de biecht aan en bezoeken en vertroosten de zieken;

- *diakenen*: zij staan de armen bij en delen aalmoezen uit;
- *kosters* (*archituos*): zij openen en sluiten de gebouwen houden die schoon, ze verrichten allerlei hand- en spandiensten, in het bijzonder bij het bedienen van de sacramenten.⁹⁹

In kleine dorpen moet men, als het mogelijk is, van de nood een deugd maken en iemand verschillende ambten tegelijk laten bekleden, al is dit echter niet wenselijk. Deze praktische insteek zal ongetwijfeld te maken hebben met het gebrek aan geschikte ambtsdragers waar Sarcerius tijdens zijn vistatieronden op stuitte. Het is de taak van de superintendent in dergelijke plaatsen iemand aan te stellen die meer gaven bezit.¹⁰⁰ Om vast te stellen of iemand de benodigde gaven heeft, gelden de volgende criteria: het laten spreken van het eigen hart en het geweten, wat men in de praktijk ondervindt en het constateren van groei in de kerk.¹⁰¹

Sarcerius pleit er voor jongelieden, die bijvoorbeeld net uit de smederij komen, niet te belasten met het ambt van bisschop, oudste of pastor. Zij zijn vaak voorwerp van spot en verachting en gaan met de heilsgelijken niet om zoals het betaamt. Zij zijn snel aangetrokken, neigen tot hoogmoed en zijn gevoelig voor allerlei begeerten en verleidingen. Zulke jonge herders bezorgen de schapen meer last dan nut. Paulus schrijft niet voor niets dat wie een ambt bekleedt geen pasbekeerde mag zijn (1 Tim. 3:6), dat wil zeggen niet jong en onervaren in het ambt. Een uitzondering daarop vormde Timotheüs. Hij was jong en toch heeft Paulus hem voor een hoog ambt gebruikt. Timotheüs bezat namelijk uitzonderlijk veel gaven voor zijn leeftijd. Paulus moest er wel op aandringen dat men hem vanwege zijn jeugdige leeftijd niet zou geringachten.

Het gebruik van de pausgezinden om jongeren via de verschillende ambten op te laten klimmen, vindt Sarcerius een goede zaak. Op die manier worden jonge mannen niet snel trots en opgeblazen. Het is goed als ze in de leer kunnen bij ervaren pastores en van hen kunnen leren hoe

99 Sarcerius, *Pastorale*, C vi v, D.

100 Sarcerius, *Pastorale*, D v.

101 'Das wird dir zum teil dein eigen hertz vnd Gewissen sagen/ welchs dich selbst vberzeugen wird/ das du gottes gabe zu diesen oder jenem Kirchenampt nicht hast. Darnach so wird solchs die vbung vnd der gebrauch des Ampts ausweisen. Und zum dritten/ so kan die Kirche hiervon zuegnis geben/ sampt dem nutze vnd besserung/ so fur die Kirche erfolgt.' Sarcerius, *Pastorale*, D ii - D ii v.

men zich rechtschapen gedraagt. Wie laag begint, heeft ook tijd om te studeren! Luidt een gezegde niet: ‘Honos alit studia’?¹⁰²

In dit kader voert Sarcerius een pleidooi voor het instellen van stipendia. Die zullen een stimulans voor de studie van jonge dienaren betekenen. Sarcerius had daar zelf, toen hij superintendent in Nassau-Dillenburg was, goede ervaringen mee opgedaan en stipendia voor studenten geregeld.¹⁰³ Vanwege het onderscheid tussen de verschillende ambten zal ook de bezoldiging per ambt dienen te verschillen. Zo wordt de studie bevorderd. Wie ijverig studeert, gaat namelijk ook meer verdienen.¹⁰⁴

Sarcerius brengt dus voor wat het aantal ambten betreft het volgende naar voren: Op basis van de gegevens uit zowel de Bijbel als uit de vroege kerk, kan niet een bepaald aantal ambten worden vastgesteld. Het aantal in te stellen ambten hangt sterk samen met de gaven van de persoon die beroepen wordt en met de plaatselijke situatie. Eén persoon kan namelijk verschillende ambten op zich nemen. Wie het ambt van bisschop, oudste of pastor gaat bekleden, moet eerst ervaring in een ander, eenvoudiger, ambt hebben opgedaan. Behalve ervaring, plaveit ook voortgaande studie de weg naar een ambt waarin meer verantwoordelijkheid wordt gedragen. Traktementsschalen vormen daarvoor een goede stimulans.

Lothar Berndorff heeft de ambten die Sarcerius voor het graafschap Mansfeld voorstond in hun onderlinge relaties in onderstaand ‘Schaubild’ samengebracht. Hij heeft daarbij ook gebruik gemaakt van andere werken van Sarcerius.

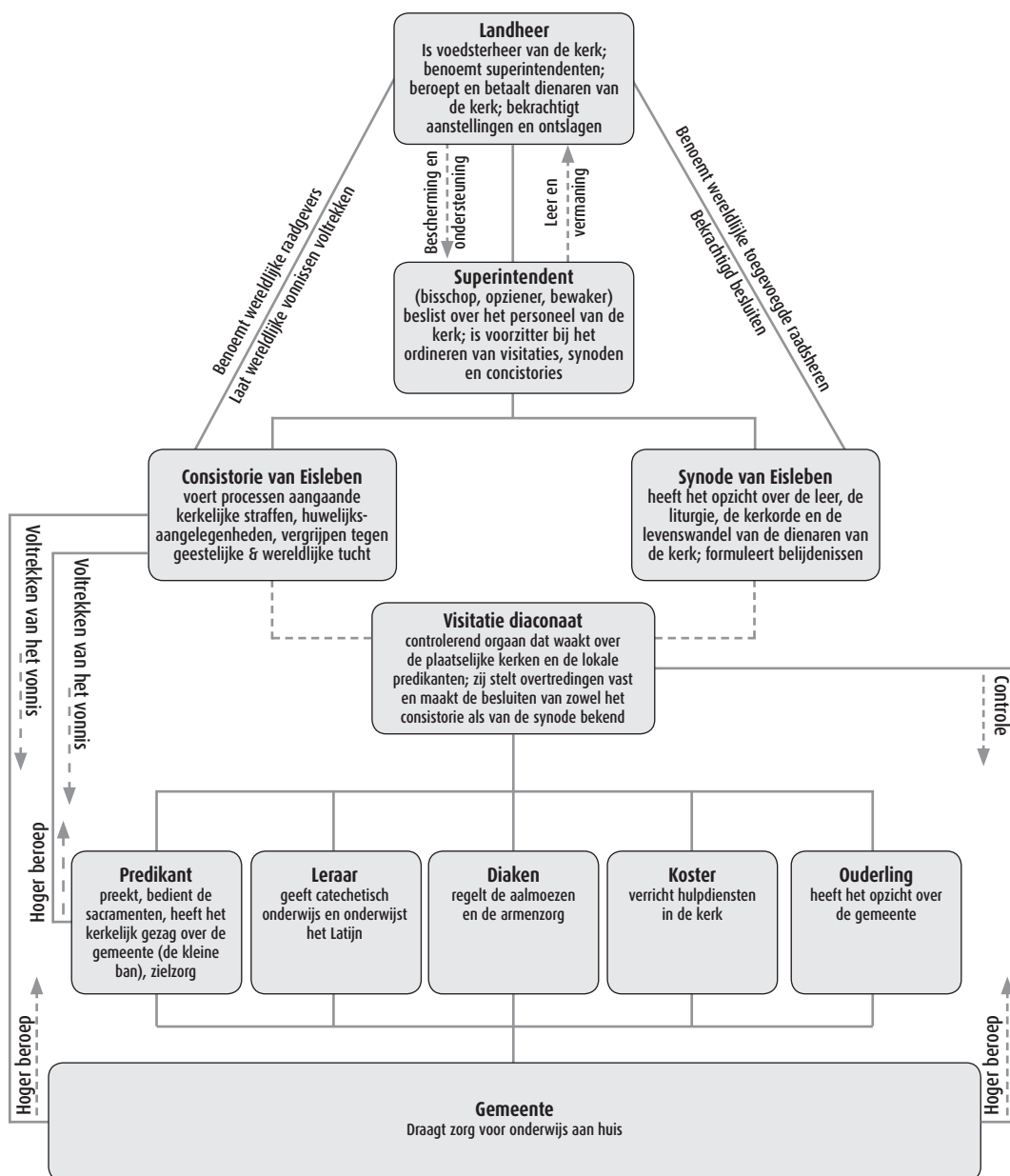
102 ‘Über das so ist es auch nützlich/ das man von den kleinen Kirchenemptern zu den grössern auffsteige/ vnd das man hierinne gewisse Gradus habe. Denn die Studia der Kirchendiener hiermit befördert werden/ in dem diese/ so in den geringern Emptern sein/ mit der zeit gedencken zu grössern zu komen/ vnd das durch hülffe der Studia. Sonst wenn ein jeder grober Esel zu den höhern vnd grössern Kirchenemptern zugelassen wird/ so gedenckt ein jeder/ Was wiltu viel studieren/ du kanst also wol zu grossen Emptern/ Ehren/ vnd Besoldungen komen/ durch deine vngeschicktligkeit/ als wenn du gleich viel studierest. Und ist das heutiges tags nich die geringste vrsache/ das die Studia also mit gewald widerumb fallen vnd abnemen. Denn es heist also: *Honos alit studia*. Ehre erhelte die Studia/ dat ist/ das man geleerte Leute/ vnd nicht vngeleerte vnd untüchtige Personen zu höhern vnd grössern Emptern der ehren fordere.’ Sarcerius, *Pastorale*, D iiiii.

103 Zie 2.3.

104 Sarcerius, *Pastorale*, D iii v - D iiiii v.

Overzicht van de organisatie van de kerk en haar ambten

Berndorff, *Die Prediger*, 152.

3.3.4. De bevestiging

Sarcerius pleit ervoor dat wie tot een ambt is geroepen en is aangenomen (approbatie), ook in het openbaar bevestigd wordt. Op die manier zal iedereen hem als een bekwame ambtsdrager beschouwen. Bevestiging geschiedt onder handoplegging; zo verging het Paulus en Barnabas in Antiochië ook toen zij in het predikambt werden bevestigd.¹⁰⁵ Wie bevestigd wil worden, moet een ‘Zeugnissbrieffe’ van zijn superintendent aangaande zijn leer en leven kunnen overleggen alsook van de kerk waar hij vandaan komt. Voorts zal hij door een consistorie worden geëxamineerd en wel aan de hand van het *Examen Ordinandorum* van Melanchthon.¹⁰⁶

Sarcerius is er geen voorstander van wevers, snijders, schoenmakers en ander handwerkers in een kerkelijk ambt te bevestigen, daar zij noch studie van het Latijn, noch studie van andere talen hebben gemaakt. Wie niet bekwam wordt geacht, ‘niet gezond in de leer’ wordt bevonden of een tuchtwaardig leven leidt, moet men afwijzen en niet onder het mom van barmhartigheid toch toelaten.¹⁰⁷ Als men mogelijkheden tot verbetering ziet, kan de bevestiging worden uitgesteld. Men zal ook vragen of de kandidaat kan zingen.

Aan wie bevestigd is, moet een agenda worden overhandigd, waarin staat hoe men moet dopen, hoe men het avondmaal moet bedienen, de biecht moet aan horen, absolutie kan verlenen, zieken kan troosten en het huwelijk kan bevestigen. Hij moet niet zijn eigen agenda meenemen en gebruiken, want dan ontstaat er ongelijkheid die ergernis kan opleveren.¹⁰⁸ Sarcerius reikt een formulier aan met behulp waarvan de kandidaat een belofte kan afleggen. Dit document moet hij ondertekenen en aan het consistorie overhandigen. De kandidaat belooft onder andere het volgende:

105 Sarcerius, *Pastorale*, D vi.

106 Melanchthon, ‘Examen Ordinandorum (1552)’. Zie voor de Duitse tekst van 1553: Stupperich, *Melanchthons Werke* VI (Gütersloh 1955).

107 ‘Und aber die Personen im Examine tüchtig befunden werden/ die in Lere vnd leben so streflich/ das sie one ergernis/ vnd nachteil der Kirchen/ nicht können zun Kirchenemptern zugelassen werden/ die sol man nicht ordinieren. Und ist nichts gethan/ das man hier innen will an einem barmherzigkeit erzeigen/ mit schaden einer gantzen Gemeine. Doch wo hoffnung der besserung ist/ so weise man sie gahr ab/ vnd vermane sie zu andern Stenden’. Sarcerius, *Pastorale*, D vi.

108 ‘Denn es mus ein jeder Kirchediener/ an dem orte/ dahin beruffen/ eine Agendam finden/ vnd nicht eine newe seines gefallens mit sich bringen/ vngleichheit zuverhüten/ welche dan auch ergernis vnd andern vnrath stifften kann.’ Sarcerius, *Pastorale*, D vi.

Met Gods hulp zal ik in leer en leven onstraffelijk proberen te zijn. Ik zal voor de schapen die mij zijn toegewezen een voorbeeld zijn. Ik zal me onthouden van drinkgelagen, hoeren, echtbreken, woeker, spelen en allerlei andere praktijken die tot laster kunnen leiden. Ik zal niet naar de kroeg of andere openbare drinkgelegenheden gaan. Ik zal me kleden zoals het betaamt. In de mij gegeven kerkorde zal ik niets veranderen en geen nieuwe dingen eraan toevoegen. Als ik dat al wil, zal ik die eerst ter synode in bespreking geven. Ik zal op de preekstoel geen kwaad woord over een prediker of dienaar van de kerk spreken, noch hen schelden. Wanneer ik wat heb, zal ik dit bij het consistorie of de synode melden. Ik zal me in alles eerlijk gedragen. Mijn vrouw, kinderen en personeel zal ik in alle godsvrucht, tucht en eerbaarheid begeleiden en hun daarin een voorbeeld zijn. Ik zal geen wapen dragen, niet dansen enzovoorts.¹⁰⁹

Men kan bij de bevestiging zelf gebruik maken van het protocol dat Luther heeft overgeleverd.¹¹⁰ Eerst moet men zingen: ‘Vene sancte Spiritus’ en moet het ‘Collecta’ worden gelezen. Daarna leest de superintendent een door Luther opgestelde tekst voor. Deze tekst begint met het citeren van wat Paulus in 1 Timotheüs 3 schrijft en de woorden die Paulus tot de oudsten van Efeze sprak (Hand. 20:28-31).¹¹¹ Aansluitend legt de superintendent – en als die aanwezig zijn ook de andere dienaren van het Woord – ter bevestiging de handen op zijn hoofd. Vervolgens wordt het ‘Onze Vader’ gebeden, gevolgd door een formuliergebed, waarvan de tekst is afgedrukt. Hierna wordt de ‘responsie’ gezongen en gaat men onder het zingen ter communie. Ten slotte geeft de superintendent een goed getuigenis, zodat iedereen weet dat er een bekwaam persoon tot het kerkelijk ambt is toegelaten. Zowel de superintendent als de andere leden van het consistorie zullen dit getuigenis ondertekenen

109 Sarcerius, *Pastorale*, D vi v.

110 *Form und weise der Ordination/ gestellet durch den Ehrwerdigen Herrn/ löblicher gedechtenis Martinus Lutherum Doct.* Sarcerius, *Pastorale* E v. Sarcerius geeft niet de tekst, maar een beschrijving van dit formulier. De tekst van *Das deutsche Ordinationsformular* van Luther is vinden in *WA* 38, 423-431. Volgens Lieberg werd dit formulier in menig kerkorde afgedrukt en heeft het formulier een ontwikkeling doorgemaakt. Lieberg, *Amt*, 193.

111 Sarcerius, *Pastorale*, E v.

en ten slotte verzegelen. Een in het Latijn gestelde voorbeeldtekst voor zo'n getuigenis is afgedrukt.¹¹²

Een ander mogelijkheid is voor de bevestiging gebruik te maken van het protocol dat de superintendents 'am Rheinstram' en elders gebruiken.¹¹³ Dit ritueel begint met het lezen van een kort formulier waarin uiteen wordt gezet wat de taken van de ambtsdrager zijn en de wijze waarop hij het ambt dient te vervullen; het eindigt met het zingen van 'Kom Heilige Geest en vervul de harten van Uw gelovigen enz.' Want de ambtsdrager mag ingaan tot de oogst en kan zijn taak alleen maar in de kracht van de Heilige Geest volbrengen.¹¹⁴ Na het collectagebed volgt er een tekst voor de superintendent met behulp waarvan hij onderwijs over het ambt kan geven. Daarin worden als kerntaken van de ambtsdrager de prediking en het bedienen van de sacramenten genoemd:

Naar het woord van Christus tot Zijn discipelen in Lukas 24 moet in Zijn naam bekering tot vergeving van zonden worden gepreekt. Boete prediken is niets anders dan aan de schapen hun zonden en misdaden voorhouden, opdat zij Gods wil en bevelen weer gaan doen. Het Evangelie preken is het doen opschrikken en beangstigen van het geweten door de prediking van de wet, opdat men tot belijdenis van zonden komt en vast gaat geloven dat God de zonden vergeven wil en van Zijn toorn en straffen wil afzien alleen omwille van Zijn lieve Zoon. Hierna zal men over het belijden van het geloof, de absolutie en de beloften van vergeving spreken en hen ten slotte ook vermanen als vrucht van de vergeving van zonden en de verkregen gerechtigheid in een nieuw en godvruchtig leven te wandelen en in heel hun handel en wandel vorderingen te maken, zodat men zich niet meer schuldig maakt aan kwade of ergerlijke praktijken. Dit alles naar het woord van Christus, Die zei: 'Ga heen en zondig niet meer' (Joh. 8:11). De ambtsdrager zal aan de schapen de sacramenten uitreiken en mededelen, zoals onze Heere Jezus Christus die heeft ingesteld. Men zal zich sieren met wat Paulus in 1 Timotheüs

112 Sarcerius, *Pastorale*, E ii.

113 *Eine andere form und weise der Ordination/ so ich etwa vnd andere Superintendenten am Rheinstram gebraucht/ an denen orten und Stedten/ da ein jeder ordinierter bat wonen sollen.* Sarcerius, *Pastorale*, E ii v. De herkomst van dit formulier is onduidelijk. Sabine Arend suggereert mijns inziens terecht dat Sarcerius dit formulier heeft leren kennen tijdens zijn werkzaamheden in Siegen en Keulen. Arend, 'Kirchenordnungen', 52 n. 29.

114 Sarcerius, *Pastorale*, E iii.

3 schrijft en zich realiseren dat de duivel, de dood, de hel en de wereld tot vijand zijn geworden en men met haat en vervolging te maken zal krijgen. Wie het ambt niet getrouw en ijverig uitoefent en zich meer aan mensen dan God gelegen laat liggen, gevoelig is voor eer en gezag, op eigenbelang uit is, de schapen verleidt en laat verdwalen, die zal ervaren dat God hem zal verlaten en met blindheid straffen. Zo iemand zal het ontbreken aan wijsheid, verstand en aan geld en goed. God zal hem met tijdelijke en eeuwige straffen achtervolgen.

Nadat hij aandacht heeft gevraagd voor de kerntaken van de dienaar, roept de superintendent de gemeente op als getrouwe schapen van Christus ervoor zorgen dat hij zich in zijn ambt ook hiernaar zal gedragen. Wanneer hij daaraan gehoor geeft, zullen zij hem gehoorzamen en volgen. Wanneer hij echter zijn ambt niet waardig is en de gemeente met valse leer, valse sacramenten en dergelijke zaken meer opzadelt, moet men hem niet volgen en gehoorzamen, maar naar de stem van de Heere luisteren, zoals Hij gezegd heeft: ‘Mijn schapen kennen Mijn stem enz.’¹¹⁵

Na het jawoord van hem die bevestigd wordt, legt de superintendent – en als die aanwezig zijn ook andere dienaren van de kerk – hem de handen op. Aansluitend wordt het Onze Vader en een collectagebed gebeden. De tekst van dit collectagebed is afgedrukt. Daarna zal men het ‘responsorium’ zingen en onder dit gezang ter communie gaan. Vervolgens geeft de superintendent een goed getuigenis, zodat men weet dat er een bekwaam persoon tot het kerkelijke ambt is toegelaten. Dit getuigenis zal de superintendent ondertekenen, evenals alle anderen die bij de bevestiging betrokken waren. Aan de Latijnse tekst dient een Duitse tekst toegevoegd te worden.

Door het lezen van de tekst wordt het de gemeente zo duidelijk dat dit hoge ambt van Christus afkomstig is en men daarom de plicht heeft de ambtsdragers te onderhouden. Christus heeft immers gezegd: ‘Wie

115 ‘Geliebten im Herrn/ es haben ewer Liebe/ in vorgebenden Worten gehöret/ was das Ampt ewers gegenwertigen Pastors vnd Seelsorgers sey/ darauff solt ir nu acht geben/ als die trewen Scheflein Christi/ das er sich seinem Ampte nach/ also verhalte. Und wo er auch das thut/ sollet ir im gefolig vnd gehorsam sein. Wo er aber seinem Ampte nicht würde nachsetzen (das doch nicht sein sol) vnd euch mit falscher Lere/ mit ertichten Sacramenten/ mit falschem Gottesdienste/ vnd dergleichen dingen beschweren wolte/ so solt ir im nicht folgen vnd gehorsam sein/ sondern die stimme ewers Herrn vnd Hirten Christi hören/ Wie er gesaget hat/ Meine Scheflein/ hören meine stimme etc.’ Sarcarius, *Pastorale*, E iiii.

naar u luistert, die luistert naar Mij; wie u verwerpt, die verwerpt Mij; en wie Mij verwerpt, die verwerpt Hem, Die Mij gezonden heeft' (Luk. 10:16). Men zal de ambtsdrager op gepaste wijze en zonder morren onderhouden. Op die manier kan hij zich toeleggen op het preken van het Evangelie. Een dorsende os moet men niet muilbanden (Mozes) en een arbeider is zijn loon waard (Jezus).

Ieder die beroepen is, moet volgens Sarcerius dus ook worden bevestigd. Om zich te onderscheiden van de kerk van Rome, spreekt Sarcerius bewust van 'Ordination' (bevestiging) en niet van 'Consecratio' (wijding). Ook accentueert hij het belang van het gebed om de Heilige Geest. Deze accenten zijn zeer verwant aan Luther. Want Luther benadrukte: het gaat niet om de overdracht van bepaalde gaven of eigenschappen, die de geordineerde persoon boven anderen uittilt. Toch is de ordinatie waarbij God Zelf roept, niet alleen een gebeuren waarbij iemand tot predikant verklaard wordt. Het is tegelijk een liturgische handeling, een gebed en een zegen en is als zodanig ook effectief. Gebed en zegen richten zich op de 'gave van de Heilige Geest' aan de te ordineren persoon. Deze gave dient de uitoefening van het ambt.¹¹⁶

Volgens Melanchthon in artikel dertien van de *Apologie* is 'ordinatie onder handoplegging' in de bredere zin van het woord een sacrament. Deze staat immers ten dienste van het Woord. De handoplegging laat ook zien dat de Heilige Geest door het Woord wordt gegeven en niet zoals de wederdopers leren zonder het Woord.¹¹⁷

Iedere prediker kan volgens Sarcerius weten of zijn beroep al dan niet rechtmatig en aan God welgevallig is. Het criterium hiervoor is wat hij ervaart aan zegen en vrucht op zijn werk. Bevestiging ontvangt men als

116 Harding, 'Het ambt', 17.

117 'Wenn man aber die Priesterweihe (ordo) vom Dienst am Worte Gottes (ministerium verbi) her versteht, würden wir die Priesterweihe ohne Umstände als Sacrament bezeichnen. Denn der Dienst am Wort hat Gottes Befehl und er hat herrliche Verheissungen, Röm. 1: "Das Evangelium ist eine Kraft Gottes zum Heil für jeden Glaubenden". Ebenso Jes. 55: "Das Wort, das aus meinem Munde ausgeht, wird zu mir nicht leer zurückkehren, sondern es wird vollbringen, was ich wollte usw." Wenn die Priesterweihe so verstanden wird, wird es uns nicht schwerfallen, die Handauflegung (impositio manum) als Sakrament zu bezeichnen. (...) Und es ist nützlich, soviel wie möglich den Dienst am Wort mit jeder Art von Lob zu rühmen gegen die Fanatiker, die träumen, der Hl. Geist werde nicht durch das Wort gegeben, sondern um ihrer eigenen Vorbereitungshandlungen willen (...) und jetzt die Wiedertäufer lehren.' BSLK, 242, p. 318.

men in het ambt Gods genade en zegen ervaart en er vrucht op het werk is. Dat wil zeggen, als men met lust, van harte, moedig en vrijmoedig en met gezag het Evangelie kan prediken. Wie in afhankelijkheid, in vertrouwen op God en met een biddend hart in het ambt actief is en in alle aanvechtingen en vervolging zodoende Gods bijstand ondervindt, weet dat God Zelf hem in het ambt heeft aangesteld.

Zij die zich indringen, zal God niet genadig en barmhartig zijn, niet zegenen en beschermen. Zij zullen in aanvechtingen geen troost ervaren en tijdens vervolgingen geen bijstand. Een voorbeeld daarvan zijn Dathan en Abiram (Num. 16:12-34). Ook vandaag leert de ervaring dat dergelijke mannen meer kwaad dan goed doen. Vroeg of laat straft God dergelijke lieden.¹¹⁸

Wie uit eigen beweging komen en niet gezonden zijn (Jer. 14:14-17; 27:15; 29:9), hebben de duivel als aanvoeder en leidsman en hun drang naar het ambt komt uit henzelf voort. Zelfs kan God als straf een geest der dwaling zenden tot hen die niet geloofd hebben en geen liefde voor de waarheid hebben, maar zich door tekenen van satan laten inpalmen (2 Thess. 3:9-12). Zo gebeurde het ook ten tijde van koning Achab toen er in de profeten een leugengeest kwam (1Kon. 22:19-23). Op eenzelfde manier worden ook vandaag vanwege Gods toorn nog landen gestraft waar het pausdom en de leugen met medewerking van satan regeren.¹¹⁹

‘Het is Gods onuitsprekelijke genade dat er landen zijn waar de waarheid is opgelicht die tot vergeving van zonden, gerechtigheid, zaligheid en tot het eeuwig leven leidt. Zulke gebieden waar het hemels koninkrijk zich aftekent zijn, Godlof, ook in Duitsland rijkelijk voor handen. Laten we alle middelen aanwenden dat ook zo te houden.’¹²⁰

Samenvattend brengt Sarcerius behalve de aspecten die hij met betrekking tot het ambt van belang vindt en al eerder genoemd heeft,¹²¹ dus ook nog de volgende aspecten voor het voetlicht:

Iemand moet in het openbaar en onder handoplegging en gebed worden bevestigd. Op die manier wordt duidelijk dat iemand deze hoge taak slechts onder leiding van de Heilige Geest kan volbrengen.

Wie bevestigd wordt, moet zich geroepen weten. De praktijk zal uitwijzen of het beroep al dan niet rechtmatig en aan God welgevallig is.

118 Sarcerius, *Pastorale*, B iiiii en B vi - B vi v.

119 Sarcerius, *Pastorale*, C iii v - C iiiii.

120 Sarcerius, *Pastorale*, C iiiii.

121 Zie de conclusies van 3.4.1. en 3.4.2.

Het criterium hiervoor is wat hij al dan niet aan zegen en vrucht op zijn werk ervaart.

Hij die bevestigd wordt, moet over de geschikte bekwaamheid voor het ambt beschikken en gezond in de leer zijn. Wat dit betreft, zal de superintendent een goed getuigenis over de kandidaat afleggen.

De uitoefening van het ambt speelt zich af binnen de kaders van de agenda die wordt overhandigd. Zo'n agenda bevordert de eenheid van de kerk en voorkomt gemopper over afwijkende gebruiken.

De ambtsdrager moet een voorbeeld voor de kudde zijn. Hij zal daartoe acht op zichzelf moeten slaan. Aan de andere kant is het ook de taak van de gemeente toe te zien op zijn levenswandel.

Wie zich meer aan eigen inzichten en aan meningen van gemeentelieden gelegen laat liggen dan aan God, zal daarvoor door God Zelf met tijdelijke en eeuwige straffen gestraft worden. De ambtsdrager heeft de taak zowel de wet als het Evangelie en het nieuwe leven in Christus te verkondigen.

Omdat het ambt door God Zelf is ingesteld zal de gemeente het ambt hoog achten en in het levensonderhoud van de ambtsdragers voorzien.

In bovenstaande fragmenten uit de formulieren die bij de bevestiging kunnen worden gebruikt, komen veel aspecten van de ambten naar voren. In zijn bespreking van het derde gebod vat Sarcerius nog eens samen wat volgens hem de belangrijkste taken van een ambtsdrager zijn:

Het voornaamste van het ambt is: “Das Euangelium recht lere[n]”, de sacramenten uitdelen, boetvaardigen hun zonden vergeven, de onboetvaardigen hun zonden voorhouden en door middel van kerkelijke straffen tot de ware leer brengen, aan genoemde punten zelf ook belang hechten, zich erin oefenen en laten oefenen.”¹²²

3.4. De sacramenten

In de reformatie speelt de discussie over de leer en de praktijk van de sacramenten een belangrijke rol.¹²³ Enerzijds was er de polemiek met Rome over het aantal sacramenten en de wijze waarop de sacramenten in het rechtvaardig worden van een mens voor God een rol spelen.

¹²² Sarcerius, *Pastorale*, e iii v.

¹²³ Zie bijvoorbeeld Kaufmann, *Reformation*, 176-178.

Anderzijds vond er een interne discussie plaats tussen de reformatoren over de betekenis en de praktijk van de sacramenten.

Vanaf het begin van zijn werkzame leven heeft Sarcerius zich in deze discussies gemengd. Nog maar net begonnen als leraar houdt hij in Lübeck in 1528 een rede over het avondmaal. Hij zet zich daarin af tegen het verdraaien van de Schrift door ‘de pausgezinden’ alsook tegen de opvattingen van de wederdopers. Het spoor van Luther volgende, nam hij nadrukkelijk afstand van de opvattingen van Zwingli: ‘So fürchte ich mich nicht, mit den Feinden des Sacraments des wahren Leibes und Blutes unsres Herrn Jesu Christi in die Schrancken zu schreiten.’¹²⁴ Deze insteek is trendsettend geweest voor zijn verdere arbeid. Ook in zijn *Pastorale* grenst hij de leer van de sacramenten altijd af tegen ‘Rome, de zwinglianen en de wederdopers’.

Bij zijn aanpak kiest hij zijn uitgangspunt in de Schrift. Doop, avondmaal en het verlenen van de absolutie na de biecht zijn door Christus Zelf ingesteld.¹²⁵ Hij heeft ons de sacramenten gegeven met het oog op onze zwakheid, opdat wij niet zullen twijfelen aan Gods genade.¹²⁶ Sacramenten zijn tekenen van het verbond. Zij worden uitgedeeld als een zegel dat ons Gods genade, Zijn barmhartigheid en eeuwig leven garandeert. Zij verzekeren ons van de vergeving der zonden.

Hieronder volgt een samenvattende beschrijving van wat Sarcerius op verschillende plaatsen in zijn boek over de sacramenten en in het bijzonder over de doop, het avondmaal en de biecht leert.

3.4.1. Wat over de sacramenten moet worden onderwezen

Omdat zij een instelling van Christus Zelf zijn, zullen de sacramenten in gehoorzaamheid aan Hem worden bediend en gebruikt.¹²⁷ Ze zijn echter alleen dan van nut wanneer zij in geloof worden aanvaard en het

¹²⁴ Geciteerd via Eskuche, *Sarcerius*, 19.

¹²⁵ ‘Je Kirchendiener sollen erstlich ihrem Ampt nach Busse vnd vergebung der sünden predigen vnd leren/ im Namen Christi/ wie bisher vermeldet/ vnd das laut ihres Bestalsbrieffs. Darnach sollen sie die hochwirdige Sacramente/ die Gnaden vnd Bundzeichen den Leuten ausspenden/ nach Ordnung vnd Einsetzung des Herrn Christi/ vnd das so offte/ als sie es begeren/ von nöten haben/ vnd mit ernst begeren.’ Sarcerius, *Pastorale*, O ii.

¹²⁶ Sarcerius, *Pastorale*, G iii v.

¹²⁷ Sarcerius, *Pastorale*, O ii.

Woord waarvan zij een teken zijn wordt geloofd.¹²⁸ Sarcerius bevindt zich hiermee in het spoor van Luther. Tegenover de kerk van Rome benadrukte Luther namelijk dat doop en avondmaal genademiddelen zijn die in geloof moeten worden ontvangen. Zij werken niet automatisch.

Als het om de doop gaat, belijden de peten het geloof van de dopeling en de verzaking die dit belijden met zich meebrengt. God Zelf is de Doper, door middel van de hand van degene die de doop bedient. God vereist geen geloof van de dopeling, maar schenkt de dopeling het geloof. In zijn *Grote Catechismus* werpt Luther de vraag op: Veronderstelt de doop geloof? Hij antwoordt:

de doop is niets anders dan water en Gods Woord met elkaar verbonden, dat wil zeggen: wanneer het Woord bij het water is, dan is de doop echt, hoewel het geloof er niet bij komt. Want mijn geloof maakt de doop niet, maar ontvangt de doop. (...) Wij brengen het kind met de gedachte en de verwachting dat het gelooft en bidden dat God het [kind] het geloof mag geven, maar op die grond dopen wij het niet, maar alleen omdat God het bevolen heeft.¹²⁹

Zwanepol concludeert: ‘Volgens Luther veronderstelt de kinderdoop de aanwezigheid van geloof bij onmondige dopelingen, al is dat inhoudelijk niet veel meer dan het geloof dat het God is die het geloof schenkt.’¹³⁰

Evenals de doop ziet Luther ook het avondmaal vanuit een dubbel perspectief. Brood en wijn willen tot geloof bewegen. En tegelijk geldt dat zonder geloof het sacrament geen zin heeft, dan brengt het slechts oordeel. ‘Im Glauben empfangen aber teilt es mit, was es zusagt.’¹³¹

Dat Sarcerius in het spoor van Luther de relatie tussen geloof en sacrament accentueert is niet vreemd. Want als superintendent had Sarcerius ervaren dat de leer van Rome aangaande de sacramenten de mensen in het graafschap Mansfeld nog parten speelde. In het verslag van de kerkvisitatie van 1558 is bijvoorbeeld sprake van een edelman uit Brettlobenn die nog pausgezind is. Hij gaat niet naar de kerk en neemt om principiële redenen geen deel aan het avondmaal.¹³² Van roomse

128 Sarcerius, *Pastorale*, G iii v - G iv.

129 Zwanepol, *Luthers Catechismus*, 154-155.

130 ‘Inleiding Sacramenten’, in: Zwanepol, *Luthers Catechismus*, 34.

131 Wendebourg, ‘Taufe und Abendmahl’, 217.

132 Bijlage II, Samenvatting van de resultaten van de derde visitatieronde (1558), tweede

denkbeelden en gebruiken was zeker sprake in Vorderort, het gebied waar Sarcerius het langst als superintendent actief is geweest, want in Vorderort had het katholicisme relatief lang standgehouden. Bovendien had Sarcerius kort voordat hij de *Pastorale* schreef, deelgenomen aan de godsdienstgesprekken in Worms (1557) en was hij betrokken bij het tot standkomen van het *Weimarer Konfutationsbuch* (1558). In Worms werd gezocht naar eenheid tussen Rome en reformatie en was het sacrament een belangrijk thema.¹³³

Sarcerius acht goed onderwijs over de sacramenten daarom zowel voor de dienaren van de kerk als voor gemeenteleden van groot belang. Het is niet voldoende dat de dienaren weten dat zij verplicht zijn de sacramenten te bedienen. Zij moeten de leer over de sacramenten ook zelf goed verstaan en kunnen onderwijzen. Sarcerius vindt daarom dat dienaren de volgende kennis zich eigen moeten hebben gemaakt:

1. Christus heeft de sacramenten Zelf heeft ingesteld en daarom is wat de paus zegt niet navolgenswaard. Wie naar het bevel van Christus de sacramenten gebruikt, mag naar zijn belofte daar nut en loon van verwachten.
2. Sacramenten zijn uiterlijke tekenen die met het oog op onze zwakheid zijn gegeven, opdat wij Gods woord van vergeving der zonden, gerechtigheid en eeuwig leven zouden geloven. Abraham kreeg het teken van de besnijdenis als een tegemoetkoming aan zijn zwakheid, zodat hij kon geloven dat God in hem alle geslachten van de aardbodem zou zegenen.
3. Het zichtbare teken verzekert ons van de onzichtbare genade die ons in Christus beloofd is.
4. Christus heeft alleen doop en avondmaal als sacrament ingesteld.
5. De sacramenten zijn getuigen van Gods genade, barmhartigheid, gunst, goed wil en bescherming. Zij zijn een bede tot God om een goed geweten (1 Petr. 3:21).¹³⁴

Als andere essentiële, inhoudelijke zaken aangaande de sacramenten noemt Sarcerius ook nog de volgende punten:

6. De sacramenten zijn niet gebonden aan een persoon, plaats of tijd. Tegenover de donatisten, die het sacrament aan de persoon binden, kan gesteld worden dat niet de waardigheid van de persoon die uitdeelt bepalend is. Beslissend is dat het avondmaal door Christus Zelf is

gebod.

¹³³ Zie 2.5.7.

¹³⁴ Sarcerius, *Pastorale*, O ii v - O iii v.

ingesteld. Boosheid en ongeloof van de dienaar van de kerk kan de belofte niet ontkrachten. God heeft twee uiterlijke middelen gegeven waardoor Hij het geloof in ons wil wakker roepen. Ten eerste het woord dat in onze oren klinkt. Het geloof is uit het gehoor (Rom. 10). Het tweede middel zijn de uiterlijke en zichtbare tekenen van de sacramenten. Denk aan Augustinus die het sacrament ‘zichtbare woorden’ (*visibilia verba*) noemt en ook aan zijn woorden ‘wanneer het woord bij het element wordt gevoegd, wordt het zodoende tot een sacrament’ (*Accedat Verbum ad Elementum, et fiat Sacramentum*). Daarom is de kracht ook niet gelegen in wie hem bedient, zoals de donatisten leerden.¹³⁵ Vermoedelijk ontleende Sarcerius het citaat van Augustinus aan Luther die het meer dan eens aanhaalde.¹³⁶

7. De gedachte dat wie de Heilige Geest heeft het sacrament niet nodig heeft, is een oude ketterij die door ‘Enthusiasten’ (dwepers) wordt omarmd. Ook het aanbidden van de sacramenten en deze ronddragen in processies als ketterij moeten worden bestempeld.

8. Bij het verstaan van de sacramenten mag het verstand niet een te grote rol spelen. Dit is bij de wederdopers en zwinglianen het geval. Zij willen de instellingswoorden anders duiden dan die woorden zelf bedoelen. Met het verstand geloven dat in het avondmaal lichaam en bloed van de Heere aanwezig zijn, is onmogelijk. Want men ziet immers vlees noch bloed en proeft het ook niet. Zonder het juiste gebruik bestaat er geen sacrament (*extra usum non est sacramentum*).¹³⁷ Met het accent dat hij erop legt dat het sacrament het verstand overstijgt, grijpt Sarcerius opnieuw terug op Luther. In zijn polemieken met Karlstadt zegt Luther in zijn *Wider die himmlischen Propheten* (1525) dat Karlstadt zich te veel door de rede laat leiden. De tegenwoordigheid van Christus in brood en wijn is een geheimenis, het menselijk denken kan haar niet begrijpen. Zij is gegrond in Gods beloften. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld ook voor Zwingli en Oecolampadius, zoals Luther duidelijk maakt in zijn *Dass die Worte ‘dass ist mein Leib’ noch feststehen, wider die Schwarmgeister* (1527). Ook zij laten zich te veel leiden door hun verstand. Hoe Christus in bloed en wijn aanwezig is, kan een mens niet bevatten, maar bij God is niets onmogelijk (Luk. 1:37; Rom. 4:21).¹³⁸

135 Sarcerius, *Pastorale*, O iiiii v.

136 Zie bijvoorbeeld: Zwanepol, *Luther Catechismus*, 150.

137 Sarcerius, *Pastorale*, O iiiii v - O vi v.

138 Munter, *Avondmaal*, 17-26.

9. Dopen, het avondmaal bedienen en de biecht afnemen mag men niet zonder dat men bevestigd is. Preken daarentegen mag men wel zonder bevestigd te zijn. Paulus en Barnabas hadden immers ook al veel gepreekt voordat zij in Antiochië de handen kregen opgelegd. 'Ik [Sarcerius] preekte zelf ook al ettelijke jaren alvorens mij de handen werden opgelegd en ik in het ambt werd bevestigd.'¹³⁹

Samengevat leert Sarcerius over de sacramenten het volgende. Er zijn twee sacramenten, te weten: doop en avondmaal. Beide zijn door Christus Zelf ingesteld. Christus schonk ons deze uiterlijke tekenen met het oog op onze zwakheid, opdat wij Gods woord van vergeving der zonden, gerechtigheid en eeuwig leven zouden geloven. Sacramenten kunnen daarom alleen met vrucht worden gebruikt wanneer ze in geloof worden aanvaard en het Woord wordt geloofd waarvan zij een teken zijn. De werking van de sacramenten is niet met het verstand te doorgronden en is ook niet aan een persoon of een plaats gebonden. Sacramenten mogen uitsluitend bediend worden door bevestigde ambtsdragers.

3.4.2. De doop en het vormsel

Wat Sarcerius in het algemeen over de sacramenten heeft gezegd past hij specifiek op de doop toe. Voor wat de doop betreft, benadrukt hij dat Christus de doop Zelf heeft ingesteld en die instelling met Zijn eigen doop in de Jordaan heeft bekrachtigd. De doop is bedoeld om ons geloof in de vergeving der zonden te versterken en ons op te roepen tot een nieuw leven.¹⁴⁰

De doop is een zegel van Gods genade waarmee Hij ons zwak en ziek geloof wil versterken. Het is een teken van Gods genade, barmhartigheid, vriendelijkheid, goede wil en bescherming en verzekert ons ervan dat God ons in genade wil aanzien, ons barmhartig wil zijn, ons goedgunstig gezind is en ons wil helpen. Het is het sacrament van de vergeving van zonden, gerechtigheid, zaligheid en eeuwig leven. Daarnaast is het ook

139 'So darff sich auch niemand des schemen/ das er fur Gott vnd der Kirchen ehre hat/ wie sich dan auch Paulus vnd Barnabas/ irer Ordination oder Confirmation mit aufflegung der hende/ nicht geschemet haben/ vnangesehen/ das sie zuuorn im Predigtamt gewesen. Und so bin ich auch selbst einer/ der etliche jare geprediget hatte/ eher ich mit aufflegung der hende/ bin ordinieret/ vnd im Kirchenamt bestetiget worden.' Sarcerius, *Pastorale*, D iiiiii v.

140 Sarcerius, *Pastorale*, O vi.

een teken van nieuw leven dat ons blijvend eraan herinnert dat we in een nieuw leven zullen wandelen (Rom. 6:4).¹⁴¹

Kinderen mag men de doop niet onthouden. Sarcerius onderbouwt dit standpunt door te verwijzen naar de besnijdenis en de wijze waarop Jezus over kinderen sprak. Wie zijn kinderen niet laat dopen of zich opnieuw laat dopen, bevindt zich op een dwaalweg.

Van de heilige doop hebben de wederdopers een grote en ergerlijke dwaling gemaakt. Alsof men de kinderen niet moet dopen en die aan de duivel moet laten. Zegt Jezus Zelf niet: 'Laat de kinderen begaan en verhinder hen niet bij Mij komen, want voor zodanigen is het Koninkrijk der hemelen' (Matth. 19:14). Hij heeft de zonde der wereld gedragen, daar horen de kinderen ook bij. Het argument dat kinderen niet mogen worden gedoopt omdat zij geen geloof hebben, gaat niet op. Lees maar wat er in Mattheüs 18:3 staat geschreven: 'Voorwaar, Ik zeg u: Als u zich niet verandert en wordt als de kinderen, zult u het Koninkrijk der hemelen beslist niet binnengaan.'

Gods beloften kan men alleen in geloof verstaan. Beloften klonken er al bij de besnijdenis op de achtste dag. De Heilige Geest moet om zulk verstaan worden gebeden. Wie zich opnieuw laat dopen, lastert God.¹⁴² Jezus heeft immers gezegd: 'Wie geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden' (Mar. 16:16). Wie zich opnieuw laat dopen, ontkent deze woorden en loochent de belofte. Het gaat in de doop om Gods beloften. Die beloften zijn in tijden van aanvechting tot troost.¹⁴³

Sarcerius zet zich af tegen de wederdopers die beweren dat een klein kindje nog niet wederom geboren kan zijn. Een dopeling moet de wedergeboorte niet worden onthouden, maar anderzijds mag de wedergeboorte niet toegeschreven worden aan iets in het kind zelf of iets in degenen die het ten doop houden. Wedergeboorte is werk van de Heilige Geest.

Zo moeten de kerkdienaren, zoals de wederdopers doen, de wedergeboorte niet aan de gedoopte kinderen ontzeggen. Want de wedergeboorte is onder geen beding gebonden aan personen, plaatsen of staten,

141 Sarcerius, *Pastorale*, O vi v en P.

142 'Weil nu solchs mit gutem gewissen grund erhalten ist/ das es recht sey/ die Kinder teuffen. So folget weiter/ das es ein gewliche Gottes lesterung mus sein/ sich noch einmal lassen teuffen. (...) Wer nu sich lest wider tauffen/ lügenstrafft Gott in solchem seinem wort vnd zusagung.' Sarcerius, *Pastorale*, G iiiii.

143 Sarcerius, *Pastorale*, G iiiii v - G iiiii.

tijden en uren. Ook is de wedergeboorte een werk van de Heilige Geest. Daarom kan de leeftijd, onwetendheid en onbegrip van kinderen de wedergeboorte niet verhinderen. Want anders zou de Heilige Geest slechts machtig en niet almachtig zijn en zou Hij van tweede oorzaken [nl. kennis, begrip, etc.] afhankelijk zijn. Zie Augustinus in *De baptismo infantum*, en in *De peccato originali*. Dat het kind echter wedergeboren zou kunnen worden doordat een ander dit wil als het ten doop wordt gehouden *is niet waar*. Dit alles doet alleen de Heilige Geest, door Wie de gedoopte wordt wedergeboren.¹⁴⁴

In de eerste regels van een door Sarcerius aangereikt gebed voor de plechtigheid van de ‘Confirmation’, komt de relatie tussen wedergeboorte en doop nog eens terug:

Almachtige, barmhartige God en hemelse Vader, U die als enige al het goed in ons werkt, bevestigt en volbrengt, tot U bidden wij voor deze kinderen, die U aan Uw kerk hebt geschonken en door de heilige doop hebt doen wedergeboren worden en nu zo hebt verlicht, dat zij Uw genade en goedheid en verlossing in Christus Jezus Uw lieve Zoon, onze Heere, ook zelf belijden (...).¹⁴⁵

Uitvoerig bespreekt Sarcerius ‘enkele leerstellingen, valkuilen, voorbehouden en gevaarlijke zaken die predikanten met betrekking tot de doop scherp zullen moeten waarnemen’.¹⁴⁶ In negenenvijftig punten worden zowel allerlei praktische onderwerpen als de leer aan de orde gesteld. Theologisch gezien grenst hij de leer van de lutherse kerk duidelijk af tegen allerlei andere opvattingen waar mensen mee in aanraking kwamen, zoals de leer over de doop van de wederdopers, zwinglianen, kartharen, novatianen, pelagianen, seleucianen en de kerk van Rome. Ook bespreekt hij de vraag wanneer de doop een ‘echte doop’ is en de vragen naar de plichten van ouders en peters en meters. Gerubriceerd vraagt Sarcerius aandacht voor de volgende punten.¹⁴⁷

144 Sarcerius, *Pastorale*, Q.

145 Sarcerius, *Pastorale*, c iii v.

146 ‘Von etlichen Leren/ Fellen/ Cauteln/ und gefehrlichkeiten/ so vmb vnd neben der Tauffe sich zutragnern/ welcher die Pastorn billich warnemen soll.’ Sarcerius, *Pastorale*, P.

147 Sarcerius, *Pastorale*, P iii – Q. De rubricering en de aangebrachte kopjes zijn van mijn hand (CTdG).

De integriteit van hem die de doop bedient

10. Een pastor zal zijn eigen kind niet dopen.
11. De pastor zal geen ergerlijk leven leiden en niet alleen recht in de leer zijn, maar daar ook naar leven.
12. Hij zal zich bij de doop van kinderen van anderen niet te buiten gaan aan eten en drinken.

Taken en plichten van de ouders

4. De vader moet zelf om de doop vragen, zodat duidelijk wordt of het om een echt of onecht kind gaat. Bij die vader zal men nagaan in welke mate hij het sacrament hoogacht.
5. Wanneer het om een onecht kind gaat, moeten de ouders ervan worden bestraft. Die straf zal anderen afschrikken.
6. Men dient te voorkomen dat ouders de doop lichtvaardig opvatten en hierdoor dit sacrament in diskrediet brengen.
7. Zij die er zo lichtvaardig over denken, moeten onderwijs over het sacrament ontvangen.
8. De preek is daar het geëigende middel toe.

Taken van de peters en meters

1. De betekenis van de doop is niet gelegen in de uiterlijke omstandigheden, zoals het aantal peters en meters. Toch zal men wel toezien op de omstandigheden en vreet- en zuippartijen verbieden. Ook mogen er niet meer dan drie peters worden toegelaten bij de doop. Deze opmerkingen zal Sarcerius gemaakt hebben op grond van wat hij tijdens zijn visitatieronden was tegengekomen. Hij ontmoette namelijk vaders die de doop van hun kind uitstelden om eerst flink te kunnen zuipen en vreten. Zowel in Bendorff als in Bogstedt werden bij de doop feestmalen georganiseerd waarbij overmatig werd gegeten en gedronken. In plaatsen als Polleben was het te doen gebruikelijk dat er heel wat mannen bij het doopvont gingen staan.¹⁴⁸
2. Zij moeten van onbesproken gedrag zijn en zelf in een nieuw leven wandelen. Zij mogen 'geen vijanden van onze religie' zijn.
3. Zij moeten de kinderen van wie zij peter of meter zijn de kleine catechismus kunnen leren, dat wil zeggen de Tien Geboden, de twaalf artikelen, het Onze Vader en het rechte gebruik van de sacramenten.

148 Zie Bijlage II Samenvatting van de resultaten van de tweede visitatieronde (1557) en de derde visitatieronde (1558), eerste en tweede gebod.

De bediening van de doop

9. Men zal hen straffen die de doop uitstellen om de doop met pracht en praal en veel eten en drinken te kunnen omringen. Het is de plicht van de overheid dit door middel van regelgeving te verbieden.

16. Een doop die niet in de naam van de Vader, de Zoon en de Geest is bediend, zal men niet als een echte, rechtmatige doop erkennen.

17. Het moet rijken niet worden toegestaan allerlei kostbare watertjes, waaraan bijvoorbeeld rozenblaadjes of lavendel is toegevoegd, te laten gebruiken voor de doop.

18. De doop mag niet aan huis worden bediend, maar alleen in de kerk en in het bijzijn van de gemeente.

19. De doop mag niet bediend worden in de naam van Maria, Petrus, enz.

20. Er mag niet met bier of wijn worden gedoopt.

21. Men mag ook niet alleen in de naam van Christus de doop bedienen.

22. Men zal de woorden bij voorkeur in het Duits uitspreken of anders in het Latijn. 'Paapse ceremoniën' zullen achterwege blijven.

23-26. Wat niet door Christus is ingesteld, zal achterwege worden gelaten.

28. De wijze van dopen is niet bepalend. Dat wil zeggen, het maakt niet uit of door besprenging, onderdompeling of het uitgieten van water gebeurt. In de vroege kerk bestond daarover ook geen eenduidigheid.

De echtheid van de doop

14-15. Er mag niet gerekend worden met 'de waardigheid of onwaardigheid of het al dan niet vroom zijn' van de ouders, want het gaat in de doop om Christus' beloftewoord. Dat woord is waar, ongeacht de personen die eromheen staan.

27. Wie door iemand die een valse leer aanhangt of door een ketter is gedoopt, mag niet opnieuw worden gedoopt.

29. Men zal de mensen aansporen niet lichtvaardig tot een nooddoop over te gaan.

30-32 en 48-49. Wanneer 'een nooddoop' met water en in de naam van Vader, Zoon en Heilige Geest heeft plaatsgevonden moet zij niet worden overgedaan. Deze mag ook door een vrouw worden bediend.

33. Kinderen die levenloos ter wereld komen mogen niet gedoopt worden.

34. Over niet gedoopte kinderen zal men geen hard oordeel uitspreken, maar hen in Gods genade en gericht aanbevelen.

46-47. De doop is rechtmatig, ook zonder dat er van geloof sprake is.

Afgrenzing tegen de doopleer van de wederdopers

13. Er moet een doopregister worden aangelegd. Dit is van belang in verband met de opkomst van wederdopers die hun kinderen niet dopen.

35. Men zal verre blijven van de leer van de wederdopers. Tijdens zijn derde kerkvisitatie was Sarcerius, in het jaar waarin hij de *Pastorale* schreef, in diverse plaatsen in het graafschap Mansfeld wederdopers tegengekomen. Het is dus niet voor niets dat hij aandacht schenkt aan de leer van de wederdopers.¹⁴⁹

36 en 58. De kinderen mag de doop niet worden onthouden omdat zij nog onwetend zijn. Christus heeft immers in Mattheüs bevolen hun niet te verhinderen tot Hem te komen.

37-38. De kinderen behoren naar het woord van Jezus tot het rijk van de hemel. Zij mogen op grond van de beloften worden gedoopt. De Heilige Geest wil en kan dit uiterlijke middel gebruiken om hen tot geloof te bewegen. Zo leerde met name ook Augustinus.

39. De dienaren van de kerk moeten ervan overtuigd zijn dat ook al in de tijd van apostelen er kinderen werden gedoopt.

40. Men zal er acht op geven dat zwakke en zieke kinderen de doop niet zal worden onthouden.

44. De wederdopers zien de doop vooral als een teken van goede zeden. De doop omvat veel meer en is van veel meer nut dan zij leren.

50. De doop kan niet worden herhaald, want naar Efeze 4:5 is er immers maar één doop.

Afgrenzing tegen de kerk van Rome en de leer van de pelagianen

54. De leer van de paus dat de doop de natuurlijke lust wegneemt, dient te worden bestreden. Naar Romeinen 7 worden ook gedoopten niet vrij van lusten.

57. Ook moet gewaakt worden tegen de leer van de pelagianen, die menen dat de doop niet geschiedt vanwege de erfzonde. Zie met name Psalm 51.

Afgrenzing tegen andere dwaalleringen

41. Men zal niet in contact treden met de ketterij van de 'seleucianen', die beweren dat de doop van de kerk niet nodig noch nuttig is.¹⁵⁰

149 Bijlage II Samenvatting van de resultaten van de derde visitatieronde (1558), eerste en tweede gebod.

150 Waarschijnlijk oriënteert Sarcerius zich hier op Augustinus. Augustinus schrijft over de seleucianen: 'Ook ontkennen ze een zichtbaar paradijs, en dopen in water

42. Hetzelfde geldt voor de ‘Enthusiasten’ (dwepers), die menen dat de doop vanwege de inwoning van de Heilige Geest overbodig is geworden.¹⁵¹

43. De dienaren van de kerk zullen waken tegen de leer van de zwinglianen en wederdopers die de doop alleen zien als een teken ‘der Profession oder Bekendtnis’, waardoor christenen van heidenen en joden worden afgezonderd. De doop is tot veel meer nut gegeven dan zij leren, zie bijvoorbeeld Mar. 16.

45. Ook de leer dat doop een uiterlijke afwassing van de zonden is, is een ketterij. Het is naar 1 Petrus 3:21 ook een bede om een goed geweten.

51-52. Het in zonden vallen, doet aan de doop geen afbreuk en doet ook niets af aan het nut van de doop. Het gaat er om dat er dan weer boete wordt gedaan (Mar. 16:16). Hiermee neemt hij stelling tegenover de ketterij van de novatianen.¹⁵²

55. Ook zal men niet meegaan met de spitsvondige lieden die beweren dat de doop wel de schuld wegneemt, maar niet de straf. God vergeeft zowel onze schuld als onze straf.

56. Ook dient de leer van de katharen bestreden te worden, die beweren dat wie eenmaal gedoopt is, niet meer kan zondigen. Wie zegt zonder zonde te zijn, is naar 1 Johannes 1 een leugenaar.¹⁵³

In een apart hoofdstuk besteedt Sarcerius aandacht aan het vormsel.¹⁵⁴ Het is naar zijn smaak een ‘mooi en oud gebruik’. Het ‘vormen’ is vooral de taak van de bisschoppen en superintendenten. Sarcerius wil de juiste leer ervan beschrijven en vervolgens aangeven welke dwalingen men op dit punt moet zien te vermijden. Hij benadrukt dat het vormsel, anders dan de doop en het avondmaal, geen sacrament is.

accepteren ze niet. Ze geloven niet dat de verrijzenis nog moet komen, maar dat die dagelijks plaatsvindt bij de voortplanting.’ Augustinus, *Ketters en scheurmakers*, 101 [59].

151 T. Brien en vertaalt ‘Enthusiasten’ met ‘geestdrijvers’. Brien en, *Hoornbeeck*, 48.

152 Novatianus was presbyter van de kerk van Rome en riep zichzelf in 251 uit tot tegenpaus. Hij wilde niet dat zij die in tijden van vervolging het christen-zijn hadden afgezworen, nadien weer in de schoot van de kerk konden terugkeren. Zie Praamsma, *De kerk* 1, 112.

153 Sarcerius, *Pastorale*, P - Q.

154 ‘Von der Firmung oder Confirmation.’ Sarcerius, *Pastorale*, c - c iiiii.

Voor wat de leer over het vormsel betreft, trekt hij lijnen van de besnijdenis naar de doop. Zo werden in het Oude Testament kinderen die nog niet konden praten in Gods gemeente opgenomen. Na onderricht te zijn, kwamen zij tot zelfstandig belijden van hun geloof. Dit gebeurde onder het oude verbond door te offeren en in het nieuwe verbond door de toelating tot het avondmaal onder handoplegging.¹⁵⁵ Zie bijvoorbeeld Psalm 22 en 35 waar de dichter oproept God in een grote kring de dank te brengen. Wie door geloof lidmaat van het lichaam van Christus is geworden, zal in die gemeenschap worden opgebouwd. De gemeente zal voor de jongeren bidden om de Heilige Geest, opdat zij voortdurend in gemeenschap met Christus zullen blijven en in de waarheid ingeleid mogen worden en daarin zullen blijven.¹⁵⁶

Voor de praktische kant van het vormsel doet Sarcerius concrete handreikingen. Hij pleit voor handoplegging. Die is in de kerk van Rome voorbehouden aan de bisschop. Sarcerius pleit ook voor handoplegging door superintendentes en visitatoren. Hij ontkent de noodzaak van het gebruik van olie. Het zalven met olie is niet ontleend aan de Schrift, maar is een menselijke instelling. Het symboliseert volgens Rome de innerlijke werking van de Heilige Geest. Het ontvangen van de gaven van de Geest is echter niet aan dit ritueel gebonden.¹⁵⁷

De vragen die voorafgaande aan het ontvangen van het vormsel moeten worden gesteld, geeft hij uitgebreid weer. In de vragen komen de volgende onderwerpen aan de orde: de eigen doop, het credo, het verzaken van de wereld en het strijden tegen de duivel, het avondmaal en de gemeenschap van de kerk, het gebed en de barmhartigheid.¹⁵⁸

155 'Wenn aber nu solche bekenntnis vnd ergebung fur die gemeine Gottes geschiehet/ so ist ja recht/ das die Gemeine solcher Jugend mit ernste vmb den Heiligen Geist bitte/ der sie in solchem Glauben Christi vnd gehorsam seiner Gemeine/ bestetige/ erhalte/ vnd immer weiter in alle warheit einleite.' Sarcerius, *Pastorale*, c i v.

156 Sarcerius, *Pastorale*, c - c v en c iii.

157 'Zum neunden/ So sollen sie den Chrysam bey der firmung/ fur ein lauter Menschen fündlein halten/ dieso wenig Christi einsetzung ist/ als eben die firmung. Und so bekennen die Papisten aus etlicher Veter Schriften selbst/ das bey der firmung erstlich allein das hendaufflegen gewesen sey/ vnd das nach etlicher zeit/ der Chrysam sey darzu gethan/ als ein eusserlich zeichen/ durch welche die innerliche Salbung des heiligen Geistes bezeichnet wird. (...) Aber das so sein der Gaben des heiligen Geistes viel mehr als siebene/ vnd zu freie geschenke/ die nicht vmb der firmung willen gegeben werden.' Sarcerius, *Pastorale*, c iiiii v.

158 Sarcerius, *Pastorale*, c v - c iii.

Samengevat leert Sarcerius over doop het volgende. De doop is door Christus Zelf ingesteld en bedoeld om zowel ons geloof te versterken als om ons op te roepen tot een nieuw leven. Op grond van de Bijbelse gegevens mag de doop aan kinderen niet worden onthouden. Wie zijn kind niet ten doop houdt, staat het werk van de Heilige Geest in het kind in de weg. Zich opnieuw laten dopen, is eveneens uit den boze. De doop kan niet worden herhaald.

Zowel degene die de doop bedient, als de ouders en de peters en meters moeten kennis van het geloof en de sacramenten bezitten en als christen leven. Hoewel de betekenis van de doop niet afhangt van de uiterlijke omstandigheden, zal men die niet veronachtzamen. Uitbundige doopfeesten die gepaard gaan met geschrans en gezuip zijn niet gepast. De doop zal bediend worden in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest en niet met rozenwater, bier of iets dergelijks, maar met water. De doop geschiedt vanwege de erfzonde. Wie gedoopt is, is echter niet vrij van zonden, maar heeft dagelijks vergeving en vernieuwing nodig.

Kinderen die door de heilige doop wederom geboren worden en door toedoen van de Heilige Geest tot persoonlijk belijden zijn gekomen, mogen onder handoplegging het vormsel ontvangen, bij voorkeur van de superintendent.

3.4.3. Het heilig avondmaal

Wat Sarcerius in het algemeen over de sacramenten heeft gezegd, past hij niet alleen specifiek toe op de doop, maar ook op het avondmaal. Als het om de inhoud gaat, accentueert Sarcerius dat evenals de doop ook het avondmaal door Christus Zelf is ingesteld en dat er een opdracht is het avondmaal te vieren. Sarcerius stipt dit punt met reden aan. Gedurende zijn visitatieronden stelde hij telkens vast dat avondmaalsmijding schering en inslag was. Meer nog dan de gewone kerkdienst werd het heilig avondmaal gemeden.¹⁵⁹

Hij begint zijn uiteenzettingen met een mix van etymologische en Bijbelse gegevens. Paulus spreekt van 'een gemeenschap met het lichaam en bloed van Christus'. De Grieken spreken van 'synaxis', dat wil zeggen van samen eten drinken. Of van 'sacrament van eucharistie', dat wil zeggen van dankzegging en wel aan het adres van onze Vader, aan Hem die voor ons Zijn eniggeboren Zoon in de dood heeft gegeven en aan Christus

159 Bijlage II Samenvatting van de resultaten van de tweede visitatieronde (1557) en van de derde visitatieronde (1558), eerste gebod.

die bereid was voor ons Zijn bloed te geven. De kerkvaders spraken van ‘offer’, omdat gebed en dankzegging bij het avondmaal geofferd werden en ook omdat brood en wijn als offer naar het altaar werden gebracht of omdat er bij het avondmaal geld aan de armen werd geofferd. Men sprak ook wel van ‘viaticus’, een tot de reis behorend afscheidsmaal. Het avondmaal betekent namelijk afscheid van deze wereld en steun bij alle aanvechtingen van de duivel die men onderweg tegenkomt.

Het sacrament is een teken van de genade en van het verbond.¹⁶⁰ Als omschrijving van dit sacrament moeten jongeren bij de confirmatie het volgende antwoorden: ‘Het is de gemeenschap met het lichaam en bloed van Christus, die ons in het heilig avondmaal met brood en wijn werkelijk geschonken wordt.’¹⁶¹

Christus had met het instellen van het avondmaal duidelijke doelen. Het avondmaal wil ons geloof versterken. Het is ingesteld met het oog op onze zwakheden en gebreken, namelijk onze moeite om Gods woord en de beloften te geloven. Het wil dit geloof versterken en komt onze zwakheid tegemoet. Anders gezegd: Het avondmaal is ons gegeven, opdat onze harten er zeker van worden dat Christus Zijn lichaam voor ons heeft gegeven tot afwassing van onze zonden, Zijn bloed heeft vergoten en wij zo getroost worden.¹⁶² Het avondmaal is een zegel dat ons opwekt alles te geloven wat Jezus ons beloofd en toegezegd heeft.

Het avondmaal roept ons om heilig te leven. ‘Wie Zijn heilig lichaam eet en Zijn bloed drinkt, kan niet anders dan ook heilig leven’. Het sacrament is een oproep te breken met alle haat, nijd, toorn en vijandschap tegen de naaste. Want het is het sacrament van liefde, vrede en eenheid. Wanneer wij ons herinneren hoezeer Christus ons heeft liefgehad, moeten ook wij van harte onze naaste op gelijke wijze liefhebben.¹⁶³

Evenals bij de doop bespreekt Sarcerius ‘enkele leerstellingen, valkuilen, voorbehouden en gevaarlijke zaken die de dienaren bij dit sacrament scherp zullen moeten waarnemen’.¹⁶⁴ In vierenzestig punten wordt aan

160 Sarcerius, *Pastorale*, Q 5.

161 Sarcerius, *Pastorale*, c iii.

162 ‘Warumb aber die Christen solches Nachtmal brauchen sollen/ ist oben etlichmal angezeigt/ auff dat vnsere hertzen gewis werden/ Christus hab fur Uns seinem Leib geben/ vnd zu abwaschung Unser Sünde sein Blut vergossen/ vnd wir desten ehe/ vns wider die Sünde/ vnd unser Gewissen trösten mögen.’ Sarcerius, *Pastorale*, G iii v.

163 Sarcerius, *Pastorale*, Q ii v.

164 ‘Von etlichen Lernen/ Fellen/ Cautelen/ und gefehrlichkeiten/ darauf die Kirchendiener/

de orde gesteld wie wel en wie niet aan het avondmaal mag deelnemen, wat de ware leer en wat de valse leer over het avondmaal is en hoe men het sacrament op de juiste wijze moet bedienen. Verschillende van de genoemde misstanden is Sarcerius tijdens de kerkvisitaties in de praktijk van het kerkelijke leven tegengekomen.¹⁶⁵ Theologisch gezien grenst hij de leer van de lutherse kerk duidelijk af tegen allerlei andere opvattingen waar de gemeenteleden in Mansfeld mee in aanraking kwamen. Sarcerius opponeert zowel tegen de avondmaalsleer van Rome als tegen de leer van Zwingli en andere, niet bij name genoemde, gereformeerden.¹⁶⁶

Wie wel en wie niet aan het sacrament van het heilig avondmaal mogen deelnemen

1. Het zal niet aan kinderen worden uitgereikt, daar zij naar 1 Korinthe 11 eerst zichzelf moeten kunnen beproeven.
- 2-3 en 61. Men zal 'untuchtige' personen niet toelaten. Heidenen, Turken, joden, vijanden van de waarheid en zij die openlijk in zonden leven, zullen niet worden toegelaten. Naar 1 Korinthe 11 kan men het bloed van Christus waardig en onwaardig zijn. Petrus en Judas hebben beiden het brood ontvangen. Petrus ontving het ten leven, Judas ten dode. Wie op onwaardige wijze het brood eet of de beker drinkt, bezondigt zich aan het lichaam en bloed des Heeren.
4. Anderzijds zal niemand lichtvaardig en onbedachtzaam worden afgehouden.
5. Stommen en doven mag men niet van het avondmaal weren. Maar als zij het sacrament niet ontvangen, zal dat hun zaligheid niet schaden. God Zelf heeft hen immers met dit gebrek geschapen.
6. Men mag niemand toe laten die niet van tevoren zijn geloof heeft beleden en onderwezen is over het sacrament.
7. Ook zal niemand toegelaten worden zonder biecht en 'verhøre'. Want dit sacrament is voor hen die boete willen doen, berouw over hun zonden hebben en zich door Gods genade en barmhartigheid willen laten oprichten en naar vergeving van zonden verlangen. Of men werkelijk boetvaardig is, is zonder de biecht niet vast te stellen. Het niet meer

neben vnd vmb dis Sakrament/ sollen vleisig achtung haben.' Sarcerius, *Pastorale*, Q iii v - R ii v.

¹⁶⁵ Zie Bijlage 2.

¹⁶⁶ De onderstaande rubricering en de aangebrachte kopjes zijn van mijn hand (CTdG).

afnemen van de biecht, zoals in veel plaatsen het geval is, is een zeer gevaarlijke zaak. Zowel voor de pastores als voor hun schapen.

8-9 en 21-22. Wie niet van zins is zijn leven te beteren, zal niet worden toegelaten. Hetzelfde geldt voor wie in haat en nijd met zijn naast leeft of lichtvaardig over het avondmaal denkt. Men mag niet naar het avondmaal gaan zoals een koe naar de trog en op die manier het bloed van Christus ontheiligen.

10-12. Wanneer tijdens de biecht blijkt dat men de kleine catechismus niet kent, zal men ertoe worden aangespoord zich de tekst eigen te maken. Met oude en eenvoudige mensen zal men in dit geval geduld moeten hebben. Wie weigert de catechismus te leren, moet afgehouden worden.

13. Het eerder langdurig wegblijven van het avondmaal, mag op zichzelf geen argument zijn om iemand af te houden.

64. De echte waardigheid van het avondmaal betreft niet uiterlijke dingen als kleding, maar de innerlijke houding.

Enkele praktische en liturgische zaken rondom het avondmaal

15. Voor wie geen wijn kan verdragen, moet men een of twee druppels nemen en die met water vermengen.

18. Wanneer iemand die ziek is het brood heeft gebroken, moet dat brood verbrand worden en de as in stromend water worden geworpen.

26-28. Wanneer er een vlieg in de kelk terecht komt zal die er met een mes worden uitgehaald en zal men het bloed van Christus niet weg laten stromen. Wanneer er bijvoorbeeld een spin in de kelk terecht komt, kan men die er gewoon met een mes uithalen in plaats van de wijn instromend water uit te gieten of te verbranden, Christus' bloed zal er niet minder om gedijen. Wanneer er een paar hosties op de grond vallen, zullen die worden opgeraapt en opnieuw worden gebruikt.¹⁶⁷

32 en 41. Omdat brood brood blijft en wijn wijn, zal men wat geconsecreerd is niet in processies meedragen. Men geeft God geen eer door het sacrament in een gouden of zilveren monstrans te showen. Want hiertoe heeft Christus geen opdracht gegeven. God wordt geëerd wanneer men het sacrament in geloof ontvangt, men in heel zijn levenswandel aan Hem gehoorzaam wil zijn en Zijn naam met gebogen knieën en geopende handen aanroept.

¹⁶⁷ Zie hoofdstuk 3 noot 62 voor de achtergrond van deze wijze van handelen met spin en vlieg.

42. Men zal geen brood voor de zieken bewaren, maar het avondmaal, indien de nood daarom vraagt, bij hen aan huis bedienen. Het sacrament is niet gebonden aan de omstandigheden.

43-48. Het avondmaal zal onder de beide gestalten worden gevierd, want een lichaam kan niet zonder bloed. Bovendien heeft Christus het ook op die manier ingesteld. Het is geen geringe zonde wanneer men het sacrament eenmaal onder beide gestalten heeft genuttigd, het nadien weer onder de ene gestalte gebruikt. Deze aansporing is uit de praktijk geboren. Want tijdens zijn tweede visitatieronde bleek Sarcerius dat in Frist nog niet iedereen het avondmaal onder beide gestalten had ontvangen.¹⁶⁸

50. Veroordelen zal men die ketters die in plaats van wijn water gebruiken of in plaats van brood kaas gebruiken. Hetzelfde geldt van de opvatting van enkele Grieken dat men het alleen na het avondeten zou mogen gebruiken.

53. Ook mag de dienaar het avondmaal niet alleen vieren (vgl. 1 Kor. 11); het behoort in de gemeenschap te geschieden. Zogenaamde 'Winckelmessen' dienen te worden afgewezen.

52. Tijdens het avondmaal zal er niet voor doden worden gebeden.

Over de tekenen van brood en wijn

32-34, 36 en 57. Van belang is de gedachte: *extra usum non est Sacramentum*. Bij het bedienen volstaan, naar een woord van Augustinus, de instellingswoorden. Sarcerius citeert dezelfde woorden van Augustinus die hij bij de doop citeerde: *Accedat Verbum ad Elementum, et fiat Sacramentum*. Men dient te geloven dat na de consecratie het lichaam en bloed van Christus aanwezig zijn. Dit moet men geloven, het valt niet te beredeneren. Anderzijds deugt de leer van de transsubstantiatie niet. Hier komt Sarcerius door heel zijn boek heen telkens op terug. We eten Christus' lichaam en drinken Zijn bloed. Maar daaruit volgt niet dat brood en wijn van substantie veranderen, zoals de pausgezinden beweren. Dan was Paulus toch niet over brood blijven spreken. Hij schrijft immers over: 'het brood dat wij breken'.¹⁶⁹ De mis is een 'gruwel

168 Bijlage II Samenvatting van de resultaten van de tweede visitatieronde (1557), eerste gebod.

169 'Derhalben sol man an dem fest vnd gewis halten/ das/ wie Christus sagt/ Sein Leib vnd sein Blut gessen vnd getruncken werd. Wenn man das gesegnete Brot/ vnd den gesegneten Wein isset vnd trincket/ Und dennoch folget noch nicht/ das die Papisten streitten/ das Brot vnd Wein transsubstancirt werde/ vnd die blossen *Accidentia sine*

voor God'. Men zal met oog op het verspelen van de zaligheid daaraan niet deelnemen. De pausgezinden kruisigen Christus (immers) telkens opnieuw.¹⁷⁰ Christus is eens en voor al gestorven voor onze zonden, dat offer kan niet worden herhaald.¹⁷¹

37, 39 en 52. De dienaren zullen zich niet inlaten met ketters als Karlstadt, Zwingli en Oecolampadius, want zij ontkennen de tegenwoordigheid van het lichaam en bloed van Christus in het avondmaal. Aan wat Christus heeft ingesteld, zal men niets veranderen. Het gaat in het avondmaal om het ontvangen van de vergeving van zonden en het verlost worden van de angst voor de dood. Het avondmaal is meer dan een gedachtenismaal, het is een dankoffer. Evenals Luther benadrukte Sarcerius met het oog op de Zwitserse theologen dat het sacrament ook een genademiddel is. Met het oog op de wederdopers accentueerde hij dat een gelovige in het avondmaal vergeving van zonden ontvangt. Dit accent werd in de praktijk geboren. Tijdens zijn derde visitatieronde was Sarcerius bijvoorbeeld te Bogstedt een vrouw tegengekomen die de leer van de wederdopers aanhing en daarom niet wilde deelnemen aan het avondmaal. In Heldrunen Dorff werd melding gemaakt van iemand waarvan men vermoedde dat hij een wederdoper was. De man zei dat de predikant niet kan bepalen of zijn zonden zijn vergeven. Hij ging daarom niet aan het avondmaal. Hij zag het avondmaal ook niet als een dankoffer, want God dien je in je hart.¹⁷²

51. De opvatting dat het avondmaal alleen maar een teken is dat gelovigen van heidenen, Turken en joden onderscheidt, dient afgewezen te worden, alsook de idee dat het avondmaal een teken van goede zeden is en een teken van liefde en vrede van de christenen onderling.

Substantia da bleiben. Denn wo dem also were/ so würde Paulus es nicht Brot nennen/ da er spricht: Das Brot das wir brechen.' Sarcerius, *Pastorale*, G iiiii.

170 'Die Mess eist ein gruwel fur Got/ Man sol vnd mus sie fliehen/ bey verliering ewiger Seligkeit. Die Pfaffen creuzigen Christum noch einmal in der Messe.' Sarcerius, *Pastorale*, L.

171 'Zum ersten/ Das die Messe sey en solch Opffer/ darinne Gottes Son teglich seinem Vater geopffert werde/ fur die Sünde der lebendigen vnd der Todten. (...) Dis Opffer sol vnd kan nicht wider vernewet werden/ sondern so es ein mal geschehen ist/ gilt es immerdar vnd ewiglich.' Sarcerius, *Pastorale*, M.

172 Bijlage II Samenvatting van de resultaten van de derde visitatieronde (1558), eerste gebod en tweede gebod.

55. Men ontvangt geen vergeving op grond van het sacrament zelf. Het *ex opere operato* is een ketterij van de pausgezinden.

3.4.4. De biecht

Omdat Sarcerius van mening is dat alleen zij tot het avondmaal mogen worden toegelaten die hebben gebiecht,¹⁷³ is het niet vreemd dat hij in een apart hoofdstuk¹⁷⁴ – maar ook op diverse andere plaatsen in het zijn *Pastorale* – aandacht schenkt aan zowel de betekenis en de waarde van de biecht als van de absolutie. Daar Christus de biecht niet Zelf heeft ingesteld, is het geen sacrament. Tegelijk is de biecht echter zo onlosmakelijk verbonden met het avondmaal dat het toch onder de sacramenten te scharen valt.

In de koppeling die Sarcerius maakt tussen biecht en avondmaal zijn de gedachten van Melanchthon te herkennen. In *Unterricht der Visitatoren* schrijft hij in artikel 8 over ‘de ware christelijke biecht’ onder andere:

Niemand die niet persoonlijk door zijn predikant is onderzocht en waardig bevonden om te naderen tot het heilige sacrament, mag tot het heilige sacrament toegelaten worden (...). Wie niet weet waarom hij het sacrament zou moeten ontvangen, mag niet worden toegelaten.¹⁷⁵

Sarcerius is heel positief over de biecht. Want er zijn vele middelen om de zaligheid te verkondigen, maar geen is er zo geschikt als de biecht. Zij schenkt hoop op bekering en draagt bij aan levensheiliging. De biecht is een uitgelezen moment om te onderwijzen.¹⁷⁶ Helaas is de biecht onder

173 ‘So sollen die Kirchendiener/ niemand gestatten/ zu diesem Sacrament zu gehen/ one Beicht vnd verhöre. Denn dis Sacrament allein den Büssenden zum trost eingesetzt ist/ die ire Sünden erkennen/ rew und leid darüber haben/ vnd doch iren Sünden nicht verzagen./ Sondern sich durch den Glauben/ an Gottes Gnade vnd Bermhertzigkeit widerumb auffrichten/ vergebung iren Sünden zu erlangen.’ Sarcerius, *Pastorale*, Q iiiii.

174 ‘Von der Ohrenbeicht’ en ‘Von der Absolution’. Sarcerius, *Pastorale*, R iii - T iii.

175 Melanchthon, ‘Unterricht der Visitatoren 1528’, 53-54. Vertaling: Speelman, ‘Visitatie-instructies’, 368.

176 ‘Gottes wort offentlich leren vnd predigen/ thut viel zur vnterweisung der Leute/ So hat man auch sonst allerley gute mittel die Menschen von dingen der Seligkeit zu berichten. Aber in der warheit ist kein bequemer vnd bessers mittel/ als die Beicht. Denn der darzu kömpt/ de mist seine sache ernst/ vnd gibt von sich gute hoffnung der besserung. (...) In summa/ die Beicht ist schier das krefftigste Mittel eins/

het pausdom vaak misbruikt. Daarom moeten de dienaren van de kerk in de juiste leer over de biecht worden onderwezen. Ook in dit opzicht zijn gedachten van Melanchthon te herkennen. Melanchthon schreef:

In dergelijke onderzoeken voorafgaand aan het sacrament moeten de mensen ook worden aangemoedigd om te biechten, zodat ze onderwezen kunnen worden als er sprake is van vragen rond gewetenskwesaties en zodat ze bemoedigd kunnen worden door de woorden van de absolutie als er sprake is van oprecht en hartelijk berouw.¹⁷⁷

Het doel van de biecht is naar de beschrijving van Sarcerius vierledig:

- Ze is gegeven met het oog op de absolutie en het uitoefenen van de sleutelmacht. Hoewel er geen nadrukkelijk bevel om te biechten in de Bijbel te vinden is, moet bedacht worden dat er van Godswege wel een bevel tot vergeven van zonden (absolutie) klinkt. In de praktijk kan de absolutie niet zonder de biecht geschieden. Daarom mag men de biecht in de kerk niet verwerpen, maar moet zij aangewend worden om de sleutels te bedienen.
- De biecht is een uitgelezen middel om onverstandige en onwetende mensen te onderwijzen over Christus en over wat nodig is om tot zaligheid te komen. Men wordt bevrijd van wat het geweten belast en bezwaart. De prediking van de wet leidt tot deemoed en berouw en geeft zicht op Gods toorn over en straffen op de zonden. Zij doet daarom zonden belijden en wekt een verlangen naar Gods genade, Zijn barmhartigheden en de vergeving van zonden. Als van zulk verlangen geen sprake van is, kan de absolutie niet worden meegedeeld. Het biedt de biechtvader een uitgelezen kans te onderwijzen, te vertroosten, te vermanen en te versterken. Vertwijfelde gelovigen mogen tijdens de biecht met behulp van Gods woord tot zekerheid komen. Als een arts mag hij de wonden ontdekken en helen. Deze laatste woorden doen sterk denken aan besluit eenentwintig van het

dadurch man eine Disciplin pflantzen vnd erhalten mus.' Sarcerius, *Pastorale*, R iii. Het woord 'Disciplin' is mijn inziens het beste te vertalen met 'levensheiliging' of met 'levenstucht' (CTdG).

¹⁷⁷ Melanchthon, *Unterricht der Visitatoren*, 54. Vertaling: Speelman, 'Visitatie-instructies', 368-369.

Vierde Lateraans Concilie waarin de zielzorger vooral met een arts wordt vergeleken.¹⁷⁸

- De biecht is een aansporing een nieuw leven te beginnen en te geloven dat alleen dankzij Jezus Christus Gods genade en barmhertigheid ons deel wordt. ‘Want uit genade bent u zalig geworden, door het geloof, en dat niet uit u, het is de gave van God; niet uit werken, opdat niemand zou roemen. Want wij zijn Zijn maaksel, geschapen in Christus Jezus om goede werken te doen, die God tevoren bereid heeft, opdat wij daarin zouden wandelen’ (Ef. 2:8-10).¹⁷⁹
- De biecht wakkert de bereidheid aan tegen de duivel en het eigen vlees met zijn boze lusten, begeerten en affecten te strijden. Dat zijn de dagelijkse zonden. Voor wie echt berouw heeft, is er zelfs vergeving voor doodzonden. ‘Dus is er nu geen verdoemenis voor hen die in Christus Jezus zijn (...)’ (Rom. 8:1).¹⁸⁰

Sarcerius wijst op misstanden die zowel de biechtvader als de ‘biecht-kinderen’ bedreigen en geeft tevens een aantal praktische aanwijzingen.¹⁸¹

Wie te biecht wil gaan, doet er goed aan zijn zonden te vertellen aan de hand van de Tien Geboden.¹⁸² Met dit advies de Tien Geboden als leidraad bij de biecht te nemen, sluit Sarcerius aan bij wat te doen gebruikelijk was in de biechtboeken uit de middeleeuwen.¹⁸³ Men dient zich daarbij te hoeden voor de leer van Rome, waarin gezegd wordt dat

178 ‘Da kan man dem Beichtvater/ dem Artzt/ seine Wunden entdecken/ das die durch Gottes wort geheilet werden. Und werden viel heimlicher Wunden vnd Scheden/ in der Beicht entblösset/ die sonst nimermehr an den tag komen/ vnd geheilet werden.’ Sarcerius, *Pastorale*, R iiiii. In besluit 21 van het Vierde Lateraans Concilie staat: ‘(...) Sacerdos autem sit discretus et cautus, ut more pereti medici superinfundat vinum et oleum vulneribus sauciati, diligenter inquirens et peccatoris circumstantias et peccati, per quas prudenter intelligat, quale illi consilium debeat exhibere et cuiusmodi remedium adhibere, diversis experimentis utendo ad sanandum aegrotum. (...)’

179 Sarcerius, *Pastorale*, R iiiiii.

180 Sarcerius, *Pastorale*, R iiiiii v.

181 ‘Von etlichen Lernen/ Fellen/ Cautelen/ vnd gefehrlichkeiten/ vmb neben der Ohrenbeicht/ welcher die Kirchendiener mit vleis warnemen sollen.’ Sarcerius, *Pastorale*, R vi - S iiiii v.

182 Sarcerius reikt een voorbeeldtekst aan met behulp waarvan er gebiecht kan worden. De biechttekst betreft het overtreden van het eerste en tweede gebod. Sarcerius, *Pastorale*, R vi - R vi v.

183 Speelman, *Biechten*, 40.

alleen die zonden vergeven worden die men opbiecht. Dan zou de vergeving immers onzeker zijn, want we vergeten ook veel van onze zonden. Ook zal men degene die biecht geen taak ter genoegdoening geven. De verdiensten van Christus voor de genoegdoening der zonden zijn voldoende.¹⁸⁴

Met deze opvatting zit Sarcerius op de lijn zoals Melanchthon die in zijn *Unterricht der visitatoren* heeft uitgezet. Bij Melanchthon wordt de klassieke driedeling van de boete (berouw, biecht en genoegdoening) een tweedeling: berouw over de zonde en geloof in Christus' verlossing.¹⁸⁵ In de klassieke biechtpraktijk kwam men nooit tot zekerheid over de vergeving der zonden. Of de mate van berouw voldoende is om vergeving ontvangen, was altijd een onzekere factor, zo ook of de daden waarmee de zonden werden geboet voldoende waren om vergeving te ontvangen.¹⁸⁶ De genoegdoening van de zonden door Christus verschaft die zekerheid – mits zij in geloof wordt ontvangen – wel, daarom hoeft op de absolutie geen aanvullende actie te volgen.

Voorkomen moet worden dat men uit begeerte, lichtvaardigheid en nieuwsgierigheid vragen stelt, die niet gesteld behoren te worden. Wie tijdens de biecht lastert, zal gewaarschuwd moeten worden. Sarcerius vindt dat men met eenvoudige en onwetende schapen voorzichtig moet omgaan. De ernst en de oprechtheid die iemand aan de dag legt en de wil om zalig te worden zijn doorslaggevend.¹⁸⁷

184 'So sollen die Kirchendiener/ in allerwege diese Papistische Lere fliehen vnd meiden/ das sie solten Gottes Gebot vnd befelch haben/ der Leute Sünden zuerkennen. Denn sie allein von der Absolution Christi gebot haben/ vnd nicht die Sünden zuerkennen. Aber das so die vergebung der Sünden/ auff dem erkennen/ der Sünden beruhete/ als dan were sie gantz vnd gar vngewis/ Denn vns viel Sünden vergeben werden/ die wir selbst nicht erkennen/ derer wir vergessen. (...) Weiter auch so sollen die Kirchendiener/ von des wegen die erzelung der Sünden nicht fur nötig achten/ das hiedurch die Büssenden eine *Satisfaction* oder genugthuung empfahe/ Denn wir können aus vns fur keine Sünden gnug thun/ So kan auch die Absolution keine genugthuung leiden/ welche den Büssenden vergebung der Sünden/ aus Gnaden verkündiget. Aber das so dienet die genugthuung fur die Sünden/ zur verfinsterung vnd verkleinerung des verdienstes Christi.' Sarcerius, *Pastorale*, S.

185 Speelman, *Biechten*, 122.

186 Zie voor de discussies die daarover al voor de tijd van de reformatie werden gevoerd: Speelman, *Biechten*, 189-209.

187 'Was kondte ich da weiter thun/ ich muste mich an seiner einfeltigen vnd gemeinen anklag der Sünden/ vnd an seinem ernsten eyffer zur Seligkeit/ begnügen lassen/

Biechtvaders dienen verstandige, wijze en ervaren mannen te zijn. Zij moeten ruwe, onbeschaamde, gewetenloze, zekere, losbandige mensen weten te onderscheiden van eenvoudige, slechte, angstige en bedroefde mensen, de ware boetvaardigen. Met de eersten moet men een hard en scherp proces voeren en door hen Gods toorn en straffen voor te houden tot erkenning van en berouw over hun zonden te brengen en tot het voornemen hun leveren te beteren. De tweede groep moet vooral met het Evangelie van Gods barmhartigheid en genade worden getroost.¹⁸⁸ Sarcerius verwijst hierbij naar wat Jezus Sirach heeft geleerd: de zonde brengt in zoverre iets goeds dat zij de zondaar bepaalt bij Gods genade en barmhartigheid.¹⁸⁹ Sarcerius illustreert dat er heel wat van een biechtvader gevraagd wordt aan de hand van een vrouw die een buitenechtelijk kind heeft. Na het overlijden van haar man deelt het kind in de erfenis. Maar daarover komt de vrouw in gewetensnood. Wat te adviseren?¹⁹⁰

Men moet voor de biecht de tijd nemen en niet, zoals sommigen doen, twintig à dertig personen binnen een uur de biecht afnemen. Ook moet men niet alleen op zondagavond na de vesper, maar gedurende de hele week op bepaalde momenten gelegenheid moeten geven om te biechten.

De biecht aanhoren is zwaar en verkort het leven. Biechtvaders moeten daarom ook tijden van verkwikking inbouwen. Alleen zij die ook preken, zullen de biecht afnemen. Zo weten zij wat zij in de prediking moeten onderwijzen en kunnen zij ook toezicht op het sacrament houden.¹⁹¹

weitem vnrath zuverhüten/ vnd nach vielfeltiger vnterweisung/ absolvieren. Und hierinnen müssen sich auch andere Kirchendiener/ der gestaltdt erzeigen/ in gleichen falle.' Sarcerius, *Pastorale*, S ii.

188 Het onderscheidingsvermogen dat Sarcerius van biechtvaders vraagt, doet sterk denken aan wat de bekende verhandeling van Jean Gerson aan eisen aan biechtvaders stelde. Zie voor Gerson over de biecht Speelman, *Biechten*, 197-198.

189 Sarcerius geeft geen tekstplaats aan, maar ik (CTdG) vermoed dat hij denkt aan Jezus Sirach 17:24,29:

'Alleen degenen die boetvaardig zijn staat Hij de terugkeer toe
en degenen die de moed verliezen moedigt Hij aan om het vol te houden. (...)
Hoe groot is de barmhartigheid van de Heer
en hoe genadig is Hij voor wie zich tot Hem bekeren!' (*Willibrordvertaling*)

190 Sarcerius, *Pastorale*, S ii v.

191 'Und solche austeilung der zeit Beicht zu horen/ ist den Beichtvatern auch dienstlich/ das sie erquickung haben. Denn gewislich keine schwerer vnd verdrieslicher arbeit sein mag/ die den Leib also schwechet/ vnd and der gesundheit verkürtzet.' Sarcerius,

Wanneer het probleem dat gebiecht wordt een zodanige kluwen is dat men er zelf niet uitkomt zal men advies aan de superintendent of pastor vragen, zonder daarbij plaats en persoon te noemen.

Het is niet goed onbekende personen de biecht af te nemen en de absolutie te verlenen, want op die manier loopt men het risico dat ook ‘onwaardige personen’ aan het sacrament deelnemen, terwijl zij mogelijk elders in de ban zijn gedaan. Sarcerius sluit hier aan bij een oude regel die tijdens het Vierde Lateraans Concilie van 1215 canoniek werd.¹⁹²

Sarcerius waarschuwt tegen de leer van Rome en stelt dat ook de biecht niet *ex opere operato* werkt. De biecht heeft geen kracht in zichzelf. Alleen geloof en boetvaardigheid zullen zonden en angst voor de dood kunnen uitdelgen. Ten slotte wordt de leer van Thomas van Aquino bestreden, die leerde dat wie gebiecht heeft minder zal lijden in het vagevuur.¹⁹³

Omdat het kerkelijke ambt voor een groot deel op de absolutie, dat is op de vergeving op grond van Christus’ verdiensten berust, wil Sarcerius ook hierover onderwijs geven.¹⁹⁴ Volgens Augustinus zijn er maar twee sacramenten: doop en avondmaal. Daar de absolutie geen zichtbaar teken is, is zij geen sacrament. Echt wezenlijk is dit niet. Van belang is wat Christus Zelf over de vergeving der zonden gezegd en bevolen heeft. Jezus sprak: ‘En Ik zal u de sleutels van het Koninkrijk der hemelen geven; en wat u bindt op de aarde, zal in de hemelen gebonden zijn; en wat u ontbindt op de aarde, zal in de hemelen ontbonden zijn’ (Matth. 16:19). En ook: ‘Als u iemands zonden vergeeft, worden ze hem vergeven; als u ze hem toerekent, blijven ze hem toegerekend’ (Joh. 20:23). Absolutie geschiedt in de naam en de kracht van de Heilige Geest en is de vrucht van Jezus’ genoegdoening voor de zonden en Zijn opstanding. Sarcerius wijst onder andere op Efeze 4:32: ‘vergeef elkaar,

Pastorale, S iii v.

192 Decreet 21 begin aldus: ‘Omnis utriusque sexus fidelis, postquam ad annos discretionis pervenerit, omnia sua solus peccata confiteatur fideliter, saltem semel in anno proprio sacerdoti (...)’ Zie ook Speelman, *Biechten*, 150.

193 Sarcerius, *Pastorale*, S iiiii v.

194 ‘Auch dem man in gemein zur Beicht gehet/ neben andern nutzen auch die Absolution alda zu holen/ nemlich nachlassung vnd verzeihung seiner sünden/ vmb des verdienstes Christi willen. Und auch sonst das Kirchenamt/ zum grossen teil auff der Absolution beruhet/ So wil es die Ordnung vnd not erfordern/ allhier zuvermelden/ was die Kirchendiener hiervon wissen/ vnd sie sie vmb vnd neben der Absolution erzeigen vnd halten sollen.’ Sarcerius, *Pastorale*, S iiiiii.

zoals ook God in Christus u vergeven heeft' en op Handelingen 4:12 'En de zaligheid is in geen ander, want er is onder de hemel geen andere Naam onder de mensen gegeven waardoor wij zalig moeten worden.' Met andere woorden, zonden vergeven kan God alleen. De belofte van vergeving van zonden vraagt om geloof. Wanneer daar sprake van is, kan zelfs de onwaardigheid van de biechtvader de vergeving niet verhinderen. De absolutie geschiedt zowel in het geheim als in het openbaar in aansluiting op de prediking.¹⁹⁵

Evenals bij de doop, het avondmaal en de biecht somt Sarcerius ook aangaande de absolutie allerlei valkuilen en dwalingen op waarvoor men dient te waken:¹⁹⁶

- De gedachte dat de absolutie niet nodig zou zijn ter bevordering van de zaligheid moet worden bestreden. Christus heeft het immers Zelf bevolen. Vanwege de openbare genadeverkondiging, zal de private genadeverkondiging niet worden afschaft. Des te vaker men de absolutie hoort, des te beter het is.
- Men zal niemand op eigen titel absolveren en in eigen kracht vergeving schenken. Ook zal men geen vergeving schenken in de naam van Maria of andere heiligen. Absolveren kan alleen maar in Gods naam en op grond van Christus' verdiensten.
- Omdat zij onderdeel uit maakt van het rijk van Christus, is de absolutie niet gebonden aan omstandigheden, personen, plaatsen of tijden. Ze geschiedt niet *ex opere operato*. Geloof in Christus' beloften aangaande de vergeving der zonden is doorslaggevend. Er hoeft na de

195 'Der Glaube ergreiff die verheissung von vergebung der sünden/ in dem er das verdienst vnd die gnugthuung Christi applicieret vnd eigen machet. Und ist der Glaube notwendig bey entpfahung der vergebung der Sünden/ bey der Absolution. Denn on denselbigen wird keine Sünde vergeben. (...) Und wo er [der Priester] solchs thut [der Sünden vergeben] kan im die wirdigkeit oder vnwirdigkeit des Absolventen oder des Priesters/ an vergebung der Sünden keine verhinderung thun. Die Absolution aber ist zweierley. Eine heimliche/ so in der Beichte geübet wird/ oder sonst gegen jemand in geheim. Und die andere ist offentlich/ so man pfelet in einer Gemeine zu sprechen/ auff eine offentliche vnd gemeine bekentnis der Sünden/ wie dan solche an vielen orten im gebrauche ist/ nach den gehaltenen Predigten.' Sarcerius, *Pastorale*, S vi.

196 'Von etlichen Leren/ Mengeln/ Felhen/ Gebrechen/ vnd gefehlichkeiten/ vmb vnd neben der Absolution zufellig/ dafur sich die Kirchendiener vorsehen sollen.' Sarcerius, *Pastorale* S, vi v - T iii. Hier wordt veel herhaald wat al eerder door Sarcerius naar voren is gebracht. Alleen wat nog niet eerder of summier aan de orde is geweest wordt door mij (CTdG) hieronder nog genoemd.

- vrijpraak geen straf of genoegdoening te volgen, want zo handelde Jezus ook niet met Maria van Magdala (Luk. 7:36-50).
- De pausgezinden verlenen ook zielen in het vagevuur absolutie. Sarcerius is het hiermee niet eens, hij wijst er op dat Jezus spreekt over ‘wie u op áárde hun zonden vergeeft’.
 - Men mag geen onderscheid des persoons maken en niet iemand vanwege zijn status of verdienste de absolutie verlenen.
 - Wie opnieuw in zonde gevallen is, zal men de absolutie niet weigeren, in tegenstelling tot het gebruik van de wederdopers.¹⁹⁷

Samengevat leert Sarcerius over het heilig avondmaal en de biecht het volgende. Evenals de doop is ook het avondmaal door Christus Zelf ingesteld. Het avondmaal is de gemeenschap met het lichaam en bloed van Christus, die ons in het heilig avondmaal met brood en wijn werkelijk geschonken wordt. Brood en wijn veranderen niet in het lichaam en bloed van Christus. Ook al valt dit niet met het verstand te berekenen, is Christus, na de consecratie, wel in de tekenen van brood en wijn aanwezig. Het avondmaal is daarom meer dan een gedachtenismaal.

Het avondmaal wil ons geloof versterken. Het werkt niet automatisch, maar vraagt om geloof. Het avondmaal komt ons in onze zwakheid tegemoet en is ons gegeven opdat onze harten daardoor er zeker van worden dat Christus Zijn lichaam voor ons heeft gegeven en tot afwassing van onze zonden Zijn bloed heeft vergoten en wij daardoor getroost worden. Daarnaast roept het avondmaal ons op heilig te leven. Avondmaal vieren doe je samen. Daarom mag de dienaar het niet alleen vieren.

Niet iedereen mag avondmaal vieren. Het sacrament mag niet aan kinderen worden uitgereikt en ook niet aan hen die naar leer of leven het bloed van Christus niet waardig zijn. Het sacrament is bestemd voor hen die boete willen doen, berouw over hun zonden hebben, zich door Gods genade en barmhertigheid willen laten oprichten, naar vergeving van zonden verlangen en deze gezindheid in de biecht hebben kenbaar gemaakt. Wie avondmaal wil vieren, moet eerst biechten.

197 ‘So sollen die Kirchendiener den widerumb gefallenen in Sünden/ nicht abschlagen die Absolution/ nach art vnd weise der Widerteuffer. So sollen die Kirchendiener/ auch diese Lere fur einen irthumb halten/ das einer der einmal absolviret ist von Sünden/ hernach weiter nicht von nöten habe/ die zeit seines lebens absolviret zu werden.’ Sarcerius, *Pastorale*, T iii.

De biecht is een uitgelezen middel om onverstandige en onwetende mensen te onderwijzen over Christus en over wat nodig is om tot zaligheid te komen. Vertwijfelde gelovigen mogen tijdens de biecht met behulp van Gods Woord tot zekerheid komen. De biecht is een aansporing om een nieuw leven te beginnen en te geloven dat alleen dankzij Jezus Christus Gods genade en barmhartigheid ons deel worden. Wie dat gelooft, mag naar het woord van Christus Zelf in Zijn naam vergeving van zonden ontvangen. Absolutie geschiedt in de naam en de kracht van de Heilige Geest en is de vrucht van Jezus' genoegdoening voor de zonden en Zijn opstanding. Om die vergeving te ontvangen, is alleen geloof nodig en geen daden waarmee de zonden moeten worden geboet.

Biechtvaders dienen verstandige, wijze en ervaren mannen te zijn, die maatwerk kunnen leveren. Het is niet goed onbekende personen de biecht af te nemen en de absolutie te verlenen, want op die manier loopt men het risico dat ook 'onwaardige personen' aan het sacrament deelnemen, terwijl zij mogelijk elders in de ban zijn gedaan.

3.5. De tucht

Toen Sarcerius in 1554 in Mansfeld aankwam, werden de over de tucht gemaakte afspraken nauwelijks gepraktiseerd. Een en ander was in een door Luther in 1546 opgesteld verdrag geregeld.¹⁹⁸ In dit verdrag staan afspraken over het aanstellen van superintendenten en hun traktement en eveneens over de salariëring van andere dienaren van de kerk. Ook de bekostiging van de scholen en twee ziekenhuizen komt aan de orde. De superintendenten zullen zich uitspreken over 'Ehesachen' waarover problemen zijn ontstaan en indien noodzakelijk zich daarover ook met de graven verstaan. Over de tucht wordt verder afgesproken dat wanneer 'Ehesachen und gradus' ook om een 'geestelijke ban' vragen, de raadslieden van de graven, de superintendenten en de geleerden zich gezamenlijk daarover zullen uitspreken en met het oog daarop een regeling zullen opstellen en publiceren.

Tot aan het aantreden van Sarcerius functioneerde dit document nauwelijks. Sarcerius kreeg van de graven de toezegging dat hij in het graafschap Mansfeld de gemaakte afspraken in praktijk mocht gaan brengen. Als vrij snel formeerde hij een consistorie. Voor de 'Ehesachen

¹⁹⁸ Zie 2.5.2., noot 109.

und gradus' maakte men aanvankelijk gebruik van een door een secretaris samengesteld boek met teksten van Luther.¹⁹⁹ In 1556 vervaardigde Sarcerius zijn *Vorschlag einer Kirchen Agenda/ oder Processbüchlein/ die Kirchenstraffen zu üben*. Dit praktische boekje werd voorafgegaan door een boek waarin hij de nadruk legde op de Bijbelse gronden voor de tucht: *Ein Büchlein/ von dem Banne/ vnd andere Kirchenstraffen*.²⁰⁰ Met het oog op de 'Ehesachen und gradus' verscheen in 1553 *Vom Heiligen Ebestande/ vnd von Ehesachen*.²⁰¹ Zowel het *Processbüchlein* als *Vom Heiligen Ebestande/ vnd von Ehesachen* zijn opgenomen in de *Pastorale*.²⁰² In zijn handboek voor predikanten brengt Sarcerius dus nog eens samen wat hij de voorafgaande jaren over de tucht heeft geleerd, gepubliceerd en gepraktiseerd.

3.5.1. De uitgangspunten voor de tucht

Sarcerius laat wat hij over de tucht wil onderwijzen, aansluiten op het onderwijs over de absolutie en legt een logisch verband.²⁰³ Hij spreekt over 'Retention', dat is afhouding van het avondmaal, en over 'Disciplin'. Op basis van wat Christus zegt in Mattheüs 16:19 en Johannes 20:23 stelt Sarcerius dat het ook tot de taak van de dienaren van de kerk behoort onboetvaardige en halsstarrige mensen de absolutie te weigeren zolang er geen sprake is van bekering.²⁰⁴ Zij zullen niet aan het avondmaal worden toegelaten. Wie deze sleutel hanteert oogst weinig dank.²⁰⁵

199 Sehling, *Evangelischen Kirchenordnungen* II, 185.

200 Zie hiervoor ook 2.5.6.

201 Sarcerius, *Vom Heiligen Ebestande/ vnd von Ehesachen (...) fast vmb den halben teil vermehret vnd gebessert* (Eisleben 1556).

202 Sarcerius, *Agenda oder Procesbüchlein*, U iii – Z; Sarcerius, *Vom Heiligen Ebestande*, Z – b vi v.

203 Omdat Sarcerius nogaleens in herhaling valt en de stof mijns inziens niet altijd even logisch heeft geordend, heb ik (CTdG) daar zelf de volgende ordening in aangebracht: de uitgangspunten voor de tucht, wie er tucht mogen oefenen, tuchtmaatregelen en wederopname.

204 Mattheüs 16:19: 'En Ik zal u de sleutels van het Koninkrijk der hemelen geven; en wat u bindt op de aarde, zal in de hemelen gebonden zijn; en wat u ontbindt op de aarde, zal in de hemelen ontbonden zijn.' Johannes 20:23: 'Als u iemands zonden vergeeft, worden ze hem vergeven; als u ze hem toerekent, blijven ze hem toegerekend.'

205 'Von der Retention und vorbehaltung der Sünden. Und nach dem Christus nicht allein den einen Schlüssel/ dadurch die Busfertigen von iren Sünden absolvieret werden/ eingesetzt hat/ Sondern auch den andern/ dadurch man den Unbusfertigen ire Sünden

Het oordeel zal zowel in het geheim, dat is tijdens de biecht, als openlijk in de prediking worden aangezegd. Halsstarrige en onboetvaardige lieden zal men voorhouden dat zij aan Gods gerechtigheid, de zaligheid en het eeuwige leven geen deelhebben. Afhouding is een ernstige zaak. Sarcerius noemt voorbeelden van mensen die door te spotten met Gods straffen, na in de ban te zijn gedaan, waanzinnig zijn geworden ...²⁰⁶

Voor wat Sarcerius betreft is de regel van Mattheüs 18 bij de tucht de leidraad. Dat wil zeggen: eerst stille tucht – eerst alleen en vervolgens met twee of drie getuigen – en wanneer dit broederlijk vermaan niet helpt, zal men het openbaar maken en tot daden overgaan. Zo was het ook in de vroege kerk en wordt het door voorname theologen in de huidige tijd ook gezien.²⁰⁷ Als dienaren van de kerk kunnen we met een goed geweten en met het oog op Gods toorn de kerkelijke straffen niet achterwege laten.²⁰⁸

De kerk heeft in de samenleving een eigen rol te vervullen. God heeft drie standen op aarde gegeven die ervoor moeten zorgen dat de tafels van de wet worden gehandhaafd: de geestelijkheid, de overheid en het gezin. Om de tafels van de wet te handhaven beschikt de geestelijke stand over het zwaard van het goddelijk Woord, de kerkelijke straffen en andere middelen. De overheid mag het zwaard hanteren en ouders beschikken als zwaard over hun mond en andere straffen.

Het hanteren van het zwaard van het goddelijk Woord door de kerk heeft een duidelijk doel:

vorbehelt/ so gehöret nu zum Ampt der Kirchendiener/ das sie auch diesen Schlüssel in steter vbung haben/ den sie dan auch mit gutem Gewissen nicht vnterlassen können. Wiewol er bey vielen schier verrostet ist. Denn ist ein Schlüssel/ damit man wenig dancks verdienet (...) da alle Disciplin zu boden fast gangen ist/ vnd alle Sitten also zurrüttet/ das schir kein Zucht/ Tugend vnd Erbarkeit mehr verhanden.' Sarcerius, *Pastorale*, T iii v.

206 'Und daher list man in den Historien/ wie Stillico der Cantzler sey unsinnig worden/ ja der Teufel sey in im gefaren/ da er in den Bann gethan vnd damit spottet. Item/ wie Boleslaus ein König in Poln/ von dem Bischoff von Crocka in den Bann gethan/ den er auch hierüber jemmerlich erstochen/ sein Königreich verlauffen/ seiner vernunft beraubet worden/ vnd in Hungern jemmerlich zu letzt gestorben sey.' Sarcerius, *Pastorale*, T iiiii.

207 Wie die theologen zijn, vermeldt Sarcerius niet.

208 Sarcerius, *Pastorale*, U iii v.

Wie moedwillig verder leeft in zonde of vanwege zijn zonde de gemeente van God lastert of weigert in het openbaar boete te doen, moeten kerkelijke straffen worden opgelegd. Hem zullen alle kerkelijke rechten worden ontzegd, uitgezonderd de prediking, opdat hij schaamrood worde en tot boetedoening en verandering kome.²⁰⁹

In een afzonderlijk hoofdstuk over de overheid wil Sarcerius de dienaren van de kerk instrueren met betrekking tot de houding die zij tegen de overheid moeten aannemen.²¹⁰ Daarin wordt nog eens duidelijk hoezeer de kerk en de overheid in de ogen van Sarcerius eigen, gescheiden verantwoordelijkheden hebben.²¹¹ De dienaren van de kerk moeten onder andere zien te vermijden dat de overheid in alle religieuze zaken gezag kan uitoefenen en dat de overheid haar gezag wil laten gelden op het gebied van de leer en de sacramenten. De dienaren van de kerk zullen de overheid ijverig waarschuwen zich niet in te laten met kerkordes die door beampten van het hof zijn gemaakt en daardoor vooral menselijke wijsheid bevatten. Dergelijke regelingen vermengen het geestelijke rijk van Christus met het wereldlijke rijk. Dit is tot schade en schande van beide rijken.²¹² Vooral op het punt van het overheidsgezag voerde Sarcerius in de tijd waarin hij dit schrijft zelf strijd met de graven van Mansfeld. Enerzijds bemoeiden de graven zich in zijn opinie te veel met interne kerkelijke aangelegenheden. Anderzijds namen zij hun verantwoordelijkheden aangaande het handhaven van Gods wil in de samenleving niet voldoende serieus.²¹³ In de *Pastorale* neemt Sarcerius opnieuw stelling.

Doel van alle inzet is Gods wil in praktijk te brengen. Want uiteindelijk gaat het God erom de Tien Geboden in alle standen tot hun recht te laten komen.²¹⁴ Gods wil is heilzaam voor heel de samenleving. Daarom

209 Sarcerius, *Pastorale*, U iii.

210 'Von der Weltlichen Obrigkeit.' Sarcerius, *Pastorale*, c iiiii.

211 Berndorff stelde op basis van de *Pastorale* een 'Schaubild' samen waarin hij de plichten die Sarcerius de overheid toedicht alsook de waarschuwingen die hij aan haar adres richt heeft samengebracht. Berndorff, *Die Prediger*, 112.

212 Sarcerius, *Pastorale*, d iii - d iiiii.

213 Zie 2.5.6. en 2.5.8.

214 'Es hat Gott furnehmlich/ drey vornemer Stende auff Erden eingesetzt/ vnd verordenet/ welchen er sonderlich beffohen/ das sie durch anstellung vnd erhaltung ein Disciplin/ seinen Göttlichen willen/ den er in Taffeln der Zehen gebot ausgedrucket/

moet hij gehandhaafd worden en zal de tucht moeten functioneren. Met Lothar Berndorff kunnen Sarcerius' opvattingen over het functioneren van de wet worden beschouwd als een middenweg tussen de uitersten in zijn tijd. Enerzijds ziet Melanchthon naar Galaten 3:24 de wet vooral als 'leermeester tot Christus' en zodoende als een toeleidende weg tot het geloof. Anderzijds ontkennen de flacianen deze functie van de wet: 'Disciplin (...) ist nicht Pedagogia ad Christum.'²¹⁵ Sarcerius honoreert beide functies van de wet. Hij leidt tot Christus en is tegelijk een teken van Godsvrucht. 'Disciplin', waarin de Tien Geboden leidend zijn, heeft mijns inziens daarom bij Sarcerius vaak de connotatie van 'levenstucht'.

3.5.2. Wie de tucht mogen uitoefenen

Vanwege de ongeschiktheid van veel pastores en oudsten in dorpen en gehuchten, pleit Sarcerius ervoor dat een consistorie of een 'Geistlich gericht' tot de ban besluit. De ban zelf wordt dan op advies van dit gremium door de pastor locus in de kerk afgelezen.²¹⁶ Voor deze afkondiging levert Sarcerius een tekst aan. Wanneer er geen oudsten in een gemeente aanwezig zijn en er ook geen consistorie is, moet de pastor in de gemeente op zoek gaan naar eerlijke en godvruchtige lieden. Die kunnen hem dan bij deze derde trap van de tucht ter zijde staan. Wanneer dit vermaan geen positief resultaat oplevert kunnen zij het onboetvaardige gemeentelid in het bijzijn van de gemeente in de naam van God in de ban doen.²¹⁷

fortsetzen vnd bewaren sollen/ nicht allein fur ire Personen/ sondern auch fur ire Unterthanen vnd verwandten.' Sarcerius, *Pastorale*, U iii.

215 Berndorff, *Die Prediger*, 107.

216 'Und nach dem auch niemand leichtfertiglich vnd on grosse vrsache sol in den Bann gethan werden/ Und die Eltesten aber der Kirchen (voraus auff flecken vnd Dörffern) schlechte vnd einfeltige Leute zum offermal sein/ (...). Darumb las ich mir gefallen/ das man die erkenntnis des Banns vnd des ausschliessens/ als der letzten Straffen der Kirchen/ auff vnd fur die Consistoria oder Geistliche gerichte schiebe/ damit alle sachen weiter vnd rechtschaffen verhöret vnd erkennet werden.' Sarcerius, *Pastorale*, X.

217 'Da las ich mir vmb der not willen/ vnd weil mans nicht bessern kan/ gefallen/ das ein Pastor etlichen ehrlichen vnd Gottfürchtigen Leuten in seiner Gemeine/ die sache anzeige/ das sie die dritte freundliche vermanung thun helffen/ vnd wo als dan hierauff kein besserung erfolget/ den vnbusfertigen im Namen Gottes ausschliesse/ vnd fur der gantzen Gemeine in Bann thue.' Sarcerius, *Pastorale*, X ii.

Behalve een eigen tekst levert Sarcerius voor het proces van afsnijding en wederopname in ook teksten uit kerkordes. Een van die teksten betreft de door Melanchthon opgestelde kerkorde van Mecklenburg.²¹⁸ Daarin wordt melding gemaakt van een in Rostock samen te stellen consistorie, bestaande uit mensen van zowel de theologische als de rechtenfaculteit. Bij een leergeschil zal de superintendent een beroep op het consistorie doen. Wanneer deze het nodig acht, zal de vorst worden ingelicht. Deze kan dan na zich beraden te hebben een synode beleggen. Wanneer iemand zondigt en zich onder vermaan niet bekeert, zal de pastor de superintendent inlichten en deze zal op zijn beurt het consistorie inlichten. Hij kan dan die persoon in de ban doen. De consistories zullen zich alleen bezighouden met kerkelijke zaken, zoals leergeschillen, openbare zonden, huwelijkskwesties en onderlinge fricties tussen de dienaren van de kerk.²¹⁹ Dat Sarcerius zich op Melanchthon oriënteerde, is niet vreemd. J. Plomp wijst er mijns inziens terecht op dat Melanchthon er altijd meer dan Luther van overtuigd is geweest dat de kerk om te kunnen blijven bestaan een zekere orde niet kon missen. Vandaar dat Melanchthon ook met méér volharding dan Luther gezocht heeft naar wegen om aan de tucht in de kerkelijke praktijk plaats en gestalte te geven. Melanchthon hield een pleidooi voor de instelling van speciale colleges die zich met tucht zouden bezighouden. Zo'n college moest de zaak onderzoeken, zo nodig de excommunicatie uitspreken en daarvan vervolgens de overheid in kennis stellen.²²⁰

Sarcerius geeft ook weer door wat er door de keurvorst van Saksen recentelijk is gepubliceerd over 'den Consistoriis vnd Geistlichen gerichten'.²²¹ Om de leer van de Augsburgse Confessie veilig te stellen en

218 'Eine andere form einer offentlichen Absolution die gesprochen wird/ so jemand in offentliche Sünde gefallen ist/ vnd hernach Busse thut/ zu Wittenberg des Jars 1555 durch den Druck ausgangen.' Sarcerius, *Pastorale*, X vi v en 'Von den Kirchengerichten/ aus der Meckelburgischen Kirchenordnung/ vom Herrn Philippo gestellet.' Sarcerius, *Pastorale*, Y iiii v. Het gaat hier om: 'Kirchenordnung, so in unsern, Johan Albrechts, von gottes gnaden herzogen zu Meckelnburg, fürsten zu Wenden, graven zu Swerin, der lande Rostock und Stargard herrn, fürstenthumen und landen sol gehalten werden' (1552). Zie voor de tekst: Sehling, *Evangelischen Kirchenordnungen* V, 193-194.

219 Sarcerius, *Pastorale*, Y iiii v - Y vi v.

220 Plomp, *Kerkelijke tucht*, 21.

221 'Von den Consistoriis vnd Geistlichen gerichten/ aus dem ausschreiben des Churfürsten von Sachssen/ newlich durch den Druck ausgangen.' Sarcerius, *Pastorale*, Y vi v. Het gaat hier om: 'Ausschreiben, etlicher articel, in sachen, polizei und anders

toe te zien op een eerbaar leven zijn er drie consistories opgericht waarin geleerde en bekwame mannen functioneren. Zij behandelen alle voorkomende zaken, maar ook huwelijkszaken en dwalingen van pastores, diakenen en andere dienaren van de kerk, alsook twisten over kerkgoederen en publieke zonden. Hierbij moet gebruik worden gemaakt van hoor en wederhoor.²²²

Zij die de sleutels hanteren, mogen zich niet laten leiden door nijd, boosheid en haat. Ook Luther was volgens Sarcerius hierover heel duidelijk en stelde dat men de sleutels van het koninkrijk moet eren.²²³ Hoewel Sarcerius deze opmerking niet toelicht, zal hij waarschijnlijk gedacht hebben aan Luthers publicaties *Sermon von dem Bann* (1520) en *Von den Schlüsseln* (1530). Volgens Sarcerius dient men de straf die door de kerk wordt opgelegd te onderscheiden van persoonlijke wraak. Ook op dit punt is het van belang dat wijze mannen zich hierover buigen die goed kunnen onderscheiden tussen hen die ‘nicht wirdig sein’ en hen die ‘der Vorbehaltung wirdig sein’.²²⁴

3.5.3. Tuchtmaatregelen en wederopname

Sarcerius geeft duidelijk aan welke zaken strafwaardig zijn.²²⁵ Hij noemt als zodanig: het verachten en lasteren van Gods Woord, de sacramenten, de ware godsdienst of het ambt; niet meer of zelden naar de kerk gaan om Gods Woord te horen; een ergerlijk leven leiden, spelen, zuipen, vechten en dansen, afgoderij bedrijven, ketterijen en het verdedigen van valse leer, vloeken en de naam van God lasteren of bij Zijn naam zweren, zich met waarzeggerij en toverij inlaten, enkele jaren achtereenvolgend geen avondmaal vieren, zonder aanleiding Goede Vrijdag, Pasen, Pinksteren en Kerst niet vieren en heiligen, het minachten en lasteren van of ongehoorzaam

belangend, verordnet. (Landes-Ordnung) Vom 1. Oktober 1555.’ Zie voor de tekst: Sehling, *Evangelischen Kirchenordnungen* I, 340-341.

222 Sarcerius, *Pastorale*, Y - Z.

223 ‘So sollen sie niemand in vorbehaltung der sünden vnrecht thun/ hiermit iren neid/ zorn/ hass/ widerwillen vnd rache an den Leuten zu üben. Denn ob gleich die Kirchendiener einem Seine Sünden mit vnrecht vorbehalten/ so ist doch solche vorbehaltung fur Gott nichtig (...) So rathet D. Luther seliger/ man sol den Schlüsseln zun ehren/ vnd dem gantzen Kirchenampt/ in diesem falle gemach thun/ vnd mit der güte handeln.’ Sarcerius, *Pastorale*, T iiiii.

224 Sarcerius, *Pastorale*, T vi v.

225 ‘Wider welche Laster/ und Lesterer/ erzelt Kirchenstraffen/ sein für zeiten/ vnd sollen noch gebraucht vnd geübet werden.’ Sarcerius, *Pastorale*, U iiiii.

zijn aan de dienaren van de kerk of de overheid, het veroorzaken van oproer, nijd, haat, toorn, vijandschap jegens de naaste en hem niet willen vergeven, noch zich met hem willen verzoenen, doodslag, hoererij en echtbreken, dronkenschap, bloedschande; meerdere vrouwen tegelijk hebben, de echtgenote verlaten, diefstal van geestelijke of wereldlijke goederen; woekerpraktijken, vals getuigenis afleggen en meened. Dit alles is aanleiding voor kerkelijke straffen.

In het deel over 'Ehestande' werkt Sarcerius zowel het punt van de echtscheiding als van de bloedschande breed uit. Hij ziet vier zaken die tot echtscheiding leiden: echtbreuk, ongeloof (in die zin dat de ongelovige partner weg wil), ontucht binnen het huwelijk en moedwillige verlating.²²⁶ Met tal van argumenten geeft hij vervolgens aan wie in deze situaties strafwaardig zijn en waarom. Niet alleen de kerk moet hierin haar verantwoordelijkheid nemen, ook de overheid heeft de taak openlijke echtbreuk en hoererij te straffen.²²⁷

Sarcerius geeft lijsten met wie men vanwege familierelaties niet mag huwen (*gradus*). Zodoende maakt hij concreet wat er werd aanbevolen in het verdrag dat Luther opstelde. Bij zijn aanpak vormen Leviticus 18 en 19 het uitgangspunt en steunt hij naar eigen zeggen ook op Melanchthon.²²⁸ Van belang is verder 1 Korinthe 6:10 waar staat dat hoereerders, echtbrekers en 'bloedschenders' het Koninkrijk van God niet zullen beërven. Wanneer de keizerlijke regelgeving meer graden verbiedt dan de Schrift, zal men deze regels respecteren. Onze zaligheid hangt er immers niet van af.²²⁹

226 'In gemein sollen fur das ersten wissen/ das vnsere Kirchen heutiges tags vier vrsachen der Ehescheidung im gebrauche haben. Ehebruch/ Unglauben/ wo das vngleubige nicht bleiben wil/ bey dem Gleubigen/ Untüchtigkeit zu Ehelichen wercken/ da kömpt von Natur/ oder der Gliedmas halben/ aber nicht von zufelliger vnd ein zeit werender Kranckheit. Und mutwillige vnd freuvelhaftige verlassung seines Ehegemals.' Sarcerius, *Pastorale*, b iii.

227 'Es ist auch alle Weltliche Obrigkeit schuldig/ offentliche Ehebruch/ vnd andere offentliche vnzucht/ ernstlich zu straffen.' Sarcerius, *Pastorale*, a iiii.

228 '*Vermanunge von Sipschafft* [familie] *und Schwegerschafft/ aus dem Büchlein des Herrn Philippi*.' Sarcerius, *Pastorale*, a iii - a iiii. Zeer waarschijnlijk doelt Sarcerius hier op Philipp Melanchthon, *Christliche und tröstliche erinnerung vom heiligen Ebestand* (Wittenberg 1555).

229 Sarcerius, *Pastorale*, a iiii.

Hoe moet er nu worden gestraft? Wat in het geheim geschiedt, is alleen bekend aan de degene die zo handelt. Straffen kan in zo'n geval alleen God. Voor wat niet in het geheim geschiedt, moet het pad van Mattheüs 18:15-17 worden bewandeld. Zolang er geen bekering plaatsvindt, behoren 'de heiden en tollenaar' niet meer tot de gemeente.

Op de vraag of woorden alleen niet kunnen volstaan als straf, citeert Sarcerius veel Bijbelteksten en wijst hij op voorbeelden uit de kerkgeschiedenis. Opnieuw vraagt hij aandacht voor Jezus' aanwijzingen in Mattheüs 18. Vervolgens wijst hij naar onder andere 1 Korinthe 5:1-2 (waar Paulus oproept een man die met de vrouw van zijn vader leeft uit het midden van de gemeente te verwijderen), 1 Timotheüs 1:20 (waar Paulus schrijft dat hij Hymeneüs en Alexander aan de satan heeft overgegeven) en 1 Timotheüs 5:20 ('Wijs hen die zondigen, in tegenwoordigheid van allen terecht, opdat ook de anderen vrees zullen hebben'). Voor wat de kerkgeschiedenis betreft, noemt hij onder andere bisschop Ambrosius van Milaan en bisschop Fabianus van Rome. Ambrosius strafte keizer Theodosius niet alleen met woorden, maar ook met de ban omdat hij in Thessalonica onschuldig bloed had vergoten. Bisschop Fabianus deed de eerste christelijke keizer Philippus in de ban vanwege publieke zonden.²³⁰ Voorts moet ook bedacht worden dat de overheid niet alleen met het woord, maar ook met zwaard straft. Ouders straffen ook niet allen met woorden, zij hanteren ook de roede. Met andere woorden: de kerk kan bij openbare zonden niet volstaan met bestraffende woorden.

Wil men tot kerkelijke straffen overgaan, dan kan dat niet zonder dat er sprake is van voldoende bewijs, te weten 'eine gewisse vnd ordentliche verhöre/ vnd standhafftig zeugnis'. Kerkelijke straffen mogen niet uit nijd, haat, wraak, toorn of eigenbelang geschieden. Zij moeten opkomen uit liefde en medelijden en het verlangen de gevallen zondaar terug te brengen.²³¹

²³⁰ Sarcerius, *Pastorale*, U vi.

²³¹ 'So mus man auch die Kirchenstraffen nicht auff hörensagen/ oder blossen bericht/ viel weniger auff verdacht oder argwon/ vben. Sondern es mus vnd sol allzeit eine rechtschaffene vnd ware wissenschaft/ vnd erkenntnis der Laster vorher gehen/ ja eine gewisse vnd ordentliche verhöre/ vnd standhafftig zeugnis/ damit niemand berüchtigt vnd verschemet werde/ der es mit seinen Lastern nicht verschuldet hat/ vnd das hierüber die Kirche vnd Kirchendiener in keinem spot einfallen. Und in allwege ist das zuverhüten/ das man die Kirchenstraffen/ nicht aus neid/ hass/ zorn/ widerwille/ vnd aus eigener vnd Privat Rache/ wider jemand vbe vnd gebrauchte/ Sondern viel

Met betrekking tot een geheime zonde moet een ander proces worden gevoerd dan bij een publieke zonde. Sarcerius stemt Augustinus toe dat wanneer tijdens de biecht een zonde wordt opgebiecht, het vermaan en de straf iets blijft tussen degene die biecht en de biechtvader. Bij volharding in de zonden zal hij echter van het avondmaal worden afgehouden en de absolutie niet ontvangen. Iemand mag daarom alleen te biecht gaan bij degene die het sacrament aan hem bedient.²³² Over mensen die men niet kent, zal men geen oordeel vellen.

Om duidelijk te maken hoe de kerkelijke straffen moeten worden uitgevoerd, heeft Sarcerius een protocol ofwel een *Processbüchlein* geschreven, zoals reeds is opgemerkt. Daarin geeft hij aan welke straffen er met behulp van het geestelijk zwaard kunnen worden opgelegd:²³³

- a. Broederlijke en geheime straffen, inzake heimelijke laster, die weinigen bekend is.
- b. Publieke bestraffing in de kerk wanneer het broederlijk vermaan en de geheime straffen geen effect hebben gesorteerd.
- c. Wederroeping van valse en ergerlijke leer.
- d. De ban en afzondering van de gemeente van God en het overgeven aan satan:
 - zij worden van de sacramenten afgehouden, dat wil zeggen: hun wordt de gemeenschap met het lichaam en bloed van Christus onthouden en niet toegestaan als peter bij het doopvont te staan;
 - zij mogen niet trouwen;
 - zij mogen geen zegen over hun huwelijk ontvangen en niet copuleren;
 - zij mogen niet op het christelijke deel van het kerkhof worden begraven en zullen bij hun begrafenis de klokken niet worden geluid;
 - met wie als publieke zondaar verbannen is, mogen anderen niet eten en drinken, geen gemeenschap hebben, geen handeldrijven, hen niet in huis nemen en ook niet groeten, enz.; hun enige het recht is naar de kerk te gaan om Gods Woord te horen.

mehr aus liebe/ barmherzigkeit/ hertzlichem mitleiden/ vnd aus sonderlicher lust/ die gefallene Sünder widerumb zugewinnen.' Sarcerius, *Pastorale*, U vi v.

232 Sarcerius, *Pastorale*, X ii v en X iii.

233 'Welchs nu Kirchenstraffen sein/ heissen/ und billich dafur sollen gehalten werden.' Sarcerius, *Pastorale*, U iii v - U iiii v. De ordening en rubricering is van mijn hand (CTdG).

Anders dan Luther bleef Sarcerius onderscheid maken tussen de zogenaamde ‘grote ban’ (uitsluiting van kerkelijke en sociale gemeenschap) en de zogenaamde ‘een kleine ban’ (uitsluiting van de gemeenschap van de kerk). In zijn *Sermon von dem Bann* (1520) pleit ook Luther voor de grote ban. Wie deze ban ten deel valt, mag geen kerkelijke begrafenis ontvangen, niet kopen en verkopen en is uitgesloten de sociale gemeenschap.²³⁴

In de Schmalkaldische Artikelen (1537) laat Luther weten alleen nog voorstander van de kleine ban te zijn. De grote ban, stelt artikel negen, is een puur wereldse straf die de dienaren van de kerk niet aangaat. De echte christelijk ban houdt in dat wie in het openbaar zondigt en halsstarrig is niet mogen deelnemen aan het sacrament of andere vormen van gemeenschap met de kerk, totdat zij zich bekeren en de zonden zullen mijden.²³⁵

Anders dan Luther praktiseerde Sarcerius de tucht veelvuldig. Ruth Götze toont aan dat Luther sterk aarzelde als het ging om het uitvoeren van de tucht. Luther stelde namelijk het publiceren van een regeling voor de tucht telkens uit. In hetzelfde jaar als waarin de Schmalkaldische Artikelen verschenen (1537), preekte Luther over Mattheüs 18:15 en volgende. In deze preek constateerde hij niet zonder ironie, dat het uitvoeren van de ban een onmogelijkheid is. De zonde zal door ban niet uitgeroeid kunnen worden; de zuivere leer heeft meer kans van slagen.²³⁶ Plomp zet op een rijtje wat er aan Luthers aarzeling ten grondslag lag. Luther achtte de gemeente nog niet rijp voor de tucht. Te veel leden gedragen zich namelijk niet als christen en zodoende heeft de tucht onvoldoende draagvlak in de gemeente. Daarnaast achtte Luther het gros van de predikanten niet capabel om op de juiste wijze tucht uit te oefenen. Hij was bang dat velen te gemakkelijk de grens van de kleine ban

234 Luther, *WA* 6, 64.

235 ‘Den grossen Bann, wie ihn der Papst nennt, halten wir für eine weltliche Strafe und [er] geht uns Kirchendiener nichts an. Aber der kleine, das heisst der rechte christliche Bann ist: dass man offenkundige, hartnäckige Sünder nicht zum Sakrament oder andere Gemeinschaft der Kirche kommen lassen soll, bis sie sich bessern und die Sünde meiden. Und die Prediger sollen in diese geistliche Strafe oder [diesen] Bann nicht die weltliche Strafe mengen.’ Luther, *Die Schmalkaldische Artikel* (1537), artikel 29 (Der dritte Teil der Artikel), in Rudolf Mau (ed.), *Evangelische Bekenntnisse I* (Bielefeld 1997), 335.

236 Götze, *Kirchenzucht*, 128-129.

zouden overschrijden.²³⁷ Plomp constateert dat de lutherse confessionele ontwikkeling uiteindelijk uitliep op een krachtige afwijzing van de tucht als ‘nota ecclesiae’. In de *Formula Concordiae* (1577) werd de openbare ban als een van de ‘errores Schwenckfeldianorum’ gekapitteld.²³⁸

Zover was het in de tijd van Sarcerius echter nog niet. In 1557 werd de praktijk van de ban zoals Sarcerius die voorstond in Vorderort ingevoerd. In de andere gebieden van het graafschap Mansfeld gebeurde dit pas na zijn overlijden.²³⁹

Alles is erop gericht dat de banneling zich verootmoedigt en zich gaat schamen. De banneling moet bewogen worden berouw over zijn zonden te hebben, zodat hij niet toeneemt in onbeschaamdheid. Wie niet terugkeert op zijn schreden zal op grond van Gods toorn te maken krijgen met de eeuwige straf.

Tucht is de verantwoordelijkheid van de hele gemeente. Men zal de zondaren blijven aansporen hun leven te beteren en hen proberen terug te winnen voor Christus. Hij at immers met zondaren. De dienaren zullen de andere christenen aansporen de zondaren terug te winnen. Straffen zijn bedoeld als medicijn en niet om de zonden te vermeerderen. Met een verwijzing naar 2 Korinthe 10:8 stelt Sarcerius: het gaat niet om afbraak, maar om opbouw.²⁴⁰ Te handelen zoals hierboven is beschreven, is in lijn met het concilie van Nicea en ook met wat de apostelen, de kerkvaders en Christus Zelf ons hebben geleerd. Met hoeren, afgodendienaars, echtbrekers en dergelijke zondaars en lasteraars zal men geen gemeenschap hebben. Men zal hen naar Mattheüs 18 voor heidenen en tollenaars houden.²⁴¹

Met nadruk stelt Sarcerius dat voor dienaren van overheid en kerk dezelfde regels gelden als voor ieder ander. Ook Petrus werd immers weer in de kringen van de discipelen opgenomen. Hoewel paus Leo de Grote (400-461) er anders over dacht, reppen oude canones ook al over het afsnijden en opnemen van pastores. Sarcerius wijst op diverse Bijbelteksten zoals op Titus 3:10-11: ‘Verwerp een ketters mens na een eerste en tweede terechtwijzing. Weet dat zo iemand het spoor

237 Plomp, *Kerkelijke tucht*, 18.

238 Plomp, *Kerkelijke tucht*, 23.

239 Berndorff, *Die Prediger*, 113-114.

240 ‘Want ook als ik mij nog meer zou beroemen op onze volmacht, die de Heere ons gegeven heeft tot opbouw en niet tot uw afbraak, dan zou ik nog niet beschaamd worden.’

241 Sarcerius, *Pastorale*, U ii.

bijster is en dat hij zondigt en het oordeel al in zich draagt.' En op 1 Timotheüs 1:20, waar Paulus schrijft dat hij Hymeneüs en Alexander aan de satan heeft overgeleverd. Daarnaast voert hij ook Arius, Sabellius, Nestorius en andere ketters die allen werden geëxcommuniceerd en in de ban werden gedaan als bewijs op. Hierdoor verliest het ambt geen aanzien, maar neemt het aanzien juist toe! Op de vraag wie de tucht over de dienaren van de kerk moet uitoefenen, antwoordt Sarcerius met Luther: dat moeten alle christenen doen, niemand uitgezonderd.²⁴² De nadruk op het feit dat leidinggevend in kerk en staat als het om de tucht gaat geen uitzonderingspositie hebben en dat tucht de taak van de kerk is, zal mede ingegeven zijn door de confrontaties waar Sarcerius in Mansfeld mee te maken had. Zeer tegen de wil van graaf Gebhardt von Mittelort werd hofprediker Friedrich Rautenbusch door Sarcerius in 1557 de St.-Andreaskirche geëxcommuniceerd. De graaf nam het zijn superintendent vooral kwalijk dat hij over deze kwestie niet met hem had overlegd. In hetzelfde jaar raakte Sarcerius ook het opzicht over Hinterort kwijt vanwege een conflict met graaf Albrecht. De graaf zette predikant Johann Böhme van de St.-Annenkirche in Eisleben/Neustadt uit zijn ambt. Sarcerius nam het voor zijn predikant op en stelde: de ban is de bevoegdheid van de kerk en niet die van de overheid.²⁴³ Niet vreemd dus dat Sarcerius in zijn *Pastorale* nog eens benadrukt en onderbouwt dat ook leidinggevend in kerk, mocht het nodig zijn, niet gevrijwaard zijn van de kerkelijke tucht en dat tucht het alleenrecht van de kerk is.

Mocht er van overheidswege een straf zijn opgelegd, dan is die met de kerkelijke tucht niet ongedaan gemaakt. De overheid moet erop toezien dat de kerk haar straffen ook kan uitvoeren. Zij is naar het woord van de profeet 'voedstervader en bewaarder' van de kerk (Jes. 49:23).²⁴⁴ Indien de wereldlijke overheid het uitvoeren van de straffen verhindert, laadt zij in de naam van de duivel een dubbele schuld op zich.

Sarcerius besteedt ook aandacht aan de wederopnemning in de gemeenschap. Een pastor mag niemand weer opnemen in de gemeente zonder bewilliging van de pastor die de ban heeft uitgesproken. Zij die publiek

²⁴² Sarcerius, *Pastorale*, Y iii - Y iiiii v.

²⁴³ Zie 2.5.6.

²⁴⁴ 'Frage: Ob auch die weltliche Obrigkeit schuldig ist/ die Kirche bei iren straffen zu schützen vnd zu handhaben. Und derer verechter zu straffen. Antwort. Ja. Denn der Prophet nennet Fürsten vnd Herrn Ernhrer vnd Erhalter der Kirchen/ vnd also alles was der Kirchen zustehet.' Sarcerius, *Pastorale*, Y ii v.

onder tucht zijn gesteld en tot berouw zijn gekomen, zullen ook weer publiek in de gemeenschap worden opgenomen. Boetedoening en absolutie zullen zowel tijdens de biecht als in een zondagse eredienst geschieden. Wanneer sprake is van berouw en boetedoening zullen zij die in het openbaar hebben gezondigd, in het midden van de gemeente de absolutie ontvangen. Uit ervaring weet Sarcerius van verzet tegen deze gang van zaken. De een wil alleen boete doen voor een deel van de gemeente, de ander op het stadhuis, weer en ander niet in zijn eigen gemeente enzovoorts. In alle gevallen is er sprake van schaamte. Daarom adviseert hij om hen moeite hebben met het publieke karakter van de wederopname in de gemeente te wijzen op de moordenaar aan het kruis en figuren uit de kerkgeschiedenis, zoals keizer Theodosius. Zij zich schaamden zich immers niet voor boetedoening in het openbaar.²⁴⁵

Anderzijds kan er ook verzet vanuit de gemeente komen tegen het opnieuw opnemen van een zondaar in de gemeente. Wie geen medelijden heeft met een teruggekeerde zondaar, moet wel een hart van steen hebben. Sarcerius weet uit eigen ervaring en op grond van wat hij van anderen heeft gehoord, dat wanneer iemand opnieuw de absolutie ontvangt er in plaats van gespot tranen van vreugde vloeien.²⁴⁶ Hij wijst in dit verband op 2 Korinthe 2:5-10, waar staat:

245 'Ja Sprichtstu: Ich wolte gerne alle mündliche straffen leiden/ vmb meiner offentlichen Sünden willen/ desgleichen auch den Bann darzu/ Aber das ich alda fur der gantzen Gemeine stehen soll/ zum hon vnd Spot/ zur fabel vnd Spectackel/ das kan ich vber mein Herze nicht bringen. Lieber Man meiner? Was ist das gesagt? Bistu dan besser als der büssende Sünder/ am stam des Creutzes/ Luce am 23. Capitel? Oder als andere büssende Sünder/ die das zum offtermal fur dir her gethan haben? Theododius der Keiser/ war wol also ein grosser Hans/ als du bist/ noch hat er sich offentlichen Busse vnd Absolution/ fur der gemeine Gottes nicht geschemet. Philippus der erste Christliche Keiser/ hat es auch nicht gethan. Constantinus gleichfals auch nicht.' Sarcerius, *Pastorale*, U.

246 'Denn ichs selbst geübet/ vnd andere hab vben sehen/ das wenn man die offentlichen Büssenden/ widervmb in die Gemeine Gottes auffgenommen hat/ vnd sie offentlich absolvieret/ nicht allein niemand ir gespottet/ sie verhönet/ vnd verlachtet hat/ oder auch verachtet vnd verkleinert/ Sondern die Kirchendiener/ vnd die ganze Gemeine/ haben ein sonderlich mitleiden/ mit inen gehabt/ vnd darzu geheulet vnd geweinet/ nicht so sehr von wegen betrübnis/ als fur freuden. Denn das müste ein steinern hertze vnd kein Christ sein/ der mit solchen offentlichen Büssern nicht wolte ein mitleiden haben/ sich derer erjammern/ vnd sich irer bekerung von Herzen erfrewen.' Sarcerius, *Pastorale*, U ii.

Maar als iemand droefheid veroorzaakt heeft, dan heeft hij niet mij bedroefd, maar in zekere zin – opdat ik het hem niet te zwaar maak – u allen. Voor zo iemand is die straf, die door velen is opgelegd, genoeg geweest. Zodat u hem daarentegen liever moet vergeven en bemoedigen, opdat zo iemand niet misschien door al te grote droefheid wordt verteerd. Daarom verzoek ik u dat u uw liefde voor hem weer bevestigt. Want met dit doel heb ik ook geschreven: dat ik uw beproefdheid te weten zou komen, of u in alles gehoorzaam bent. Degene wie u nu iets vergeeft, die vergeef ik ook; want ook ik heb, als ik al iets te vergeven heb, het hem vergeven omwille van u, voor het aangezicht van Christus, opdat de satan op ons geen voordeel zou behalen.

De gemeente moet dan ook worden aangespoord hetgeen gebeurd is de persoon in kwestie niet na te dragen, maar veeleer blij te zijn met de terugkeer van de zondaar en God daarvoor te danken. Sarcerius geeft concrete richtlijnen voor de wederopname in de gemeente. Wie na excommunicatie berouw heeft gekregen, krijgt eerst een proeftijd. Pas daarna zal hij/zij weer kunnen worden opgenomen in de gemeente. Voor de wederopname is zowel een goed getuigenis van de pastor als van enkele gemeenteleden nodig.²⁴⁷ Wie zijn naaste schade heeft berokkend, dient het eerst weer goed te maken. Sarcerius levert voor de wederopname een formulier aan.²⁴⁸ Meteen daarna zal die persoon ook avondmaal vieren, zij het dat hij als laatste het sacrament zal ontvangen.

Wanneer iemand ernstig heeft gezondigd, mag men ook tot een oud gebruik in de kerken overgaan, namelijk iemand de drie zondagen die aan de absolutie voorafgaan met een brandende kaars in de hand voor in de kerk laten staan terwijl de anderen het avondmaal gebruiken.

Samengevat leert Sarcerius over de tucht het volgende. Het uitgangspunt is wat de Heere in Mattheüs 18 leert. Op basis van de rol die God haar in de samenleving heeft gegeven, heeft de geestelijke stand in

247 'In des wo ein Verbanneter vmb die Absolution würde ansuchen/ so sol solchs bey dem Geistlichen Gerichte geschehen/ welchs dan weiter hierinnen nach gelenheit vnd vmbstendigkeit der Personen handeln vnd bescheiden sol. Dem Verbanneten fur das erste/ eine zeit der Probation ernennen/ vnd wo er herinnen mit Worten/ wercken/ vnd seinem gantzen leben rechtschaffen helt/ vnd des von seinem Pastor/ vnd etlichen frommen Mennern seiner Gemeine ein zeugnis bringet/ sol man in dan ferner zu der Absolution komen lassen.' Sarcerius, *Pastorale*, X iiii.

248 Sarcerius, *Pastorale*, X iiii v - X vi v.

het uitvoeren van Jezus' instructies een geheel eigen taak. Zij dient het geestelijk zwaard te hanteren en behoort onboetvaardige en halsstarrige mensen de absolutie en daarmee ook het avondmaal te weigeren, zolang er geen verbetering optreedt. Alles met het doel dat de zondaar tot berouw, boetedoening en inkeer komt. Tucht is de verantwoordelijkheid van de hele gemeente. Men zal de zondaren blijven aansporen hun leven te beteren en hen proberen terug te winnen voor Christus.

Vanwege de ongeschiktheid van veel pastores en oudsten in dorpen en gehuchten, pleit Sarcerius ervoor dat een consistorie of 'Geistlich gericht' tot de ban besluit. De ban zelf wordt dan op advies van dit gremium door de pastor locus afgelezen. Zij die de sleutels hanteren, mogen zich niet laten leiden door nijd, boosheid en haat.

Op grond van de Bijbelse gegevens kan men niet met vermaningen als straf volstaan. De zondaar zal worden uitgesloten van alle rechten die hem als kerklid toekomen, behoudens het verkeren onder de prediking. Wanneer men het wijs acht, kan hij zelfs van alle sociale contacten in de gemeenschap worden buitengesloten.

Voor dienaren van kerk en staat zal men geen uitzonderingen maken. Wil men tot kerkelijke straffen overgaan, kan dat niet zonder dat er sprake is van voldoende bewijs en daarbij zal er ook sprake dienen te zijn van hoor en wederhoor.

Wanneer er sprake is van berouw en boetedoening zullen zij, die in het openbaar hebben gezondigd, in het midden van de gemeente boete doen en de absolutie ontvangen. Mocht er van overheidswege een straf zijn opgelegd, is die daarmee niet ongedaan gemaakt.

3.6. De prediking

Wat Sarcerius aan het einde van zijn leven over de prediking schrijft, berust op een rijke schat aan ervaring. Hij houdt een stevig pleidooi om de retorica te benutten voor de prediking en geeft daarvoor concrete aanwijzingen. Sarcerius is zelf in de vrije kunsten gevormd en heeft als leraar op en als rector van Latijnse scholen onderwijs gegeven in de retorica. Hij publiceerde er ook diverse boeken over.²⁴⁹ Naar eigen zeggen leerde hij zelf van Hermann Bonnus in Lübeck sterk methodisch te werken.

²⁴⁹ Bijvoorbeeld: *Libellus in usum puerorum qui primum exponere discunt* (1533).

Wanneer in 1559 de *Pastorale* verschijnt, kan Sarcerius bogen op meer dan twintig jaar preekervaring. Al voordat hij in 1537 predikant werd, was hij op de preekstoel actief. Gedurende al die jaren publiceerde hij werken met betrekking tot de preekvoorbereiding, waaronder postilles.²⁵⁰ De kracht van de prediking van Gods Woord heeft hij onder andere op bijzondere wijze ervaren toen hij in de zomer van 1555 in de slotkapel van Mansfeld over verzoening preekte. God Zelf gebruikte die preek, zodat mannen die jarenlang op onverzoenlijke wijze tegenover elkaar hadden gestaan zich met elkaar verzoenden.²⁵¹ Al eerder had Sarcerius gezien dat zijn preken die hij in 1553 op de landdag in Leipzig hield concreet effect sorteerden en leidden tot bijvoorbeeld het invoeren van kerkvisitatie.²⁵² Tegen het einde van zijn leven vat Sarcerius in zijn compendium nog eens samen wat hij aan wijsheid over prediking in de loop der jaren heeft opgedaan.

Hoewel hij zelf heel wat heeft gepubliceerd op het gebied van de prediking, maakt Sarcerius voor zijn aanwijzingen over prediking in de *Pastorale* opmerkelijk genoeg niet alleen gebruik van eigen kennis en ervaringen. Naast eigen werk heeft hij in de lopende tekst van de *Pastorale* een werk opgenomen van zowel Veit Dietrich als van Urbanus Rhegius.²⁵³ Deze aanpak zorgt voor nogal wat herhalingen. Bovendien lopen leer en praxis ook voortdurend door elkaar. Daarnaast past hij wel toe wat de retorica leert, maar benoemt hij de verschillende onderdelen meestal niet concreet. In onderstaande beschrijving is een en ander samengevat, gerubriceerd en geanalyseerd.

3.6.1. Uitgangspunten voor de prediking

Uitgangspunt voor de prediking is voor Sarcerius Gods wil. Prediking is Gods recht en Zijn eigen wil. In 1 Korinthe 1:21 staat immers geschreven: ‘Want omdat, in de wijsheid van God, de wereld door *haar* wijsheid God niet heeft leren kennen, heeft het God behaagd door de dwaasheid van de prediking zalig te maken hen die geloven.’

250 Bijvoorbeeld: *In Evangelia Dominicalia Postilla* (...) (Frankfurt 1539); *Catechismus per omnes questiones & circumstantias* (...) (Marburg 1537) en *Methodus in praecipuos scripturae divinae locus* (Frankfurt 1539); *Methodus divinae Scripturae loca praecipua explicans pro theologia inexercitatis diligenter conscripta* (Schwäbisch Hall 1539).

251 Zie 2.5.4.

252 Zie 2.4.

253 Zie 1.4.3.

Sarcerius houdt dit uitgangspunt hoog tegenover velen die er anders overdenken. Men zegt bijvoorbeeld: ‘Is God dan zo aan uiterlijke middelen gebonden dat hij zonder die mensen niet zalig kan maken? Als dit zo is, is Hij machtig, maar niet almachtig.’ Sarcerius brengt daar tegenin: God is, omdat Hij almachtig is, niet gebonden aan zogenaamde uiterlijke middelen, ‘want het [Evangelie] is een kracht van God tot zaligheid voor ieder die gelooft’ (Rom. 1:16). God, die mensen zonder eten en drinken in leven kan houden en in staat is zonder medicijnen genezingen te verrichten, kan mensen ook buiten het ambt om zalig maken. Maar we moeten er acht opgeven dat hij de kerkelijke ambten desondanks Zelf heeft ingesteld. Daaraan voorbijgaan is een grote en zware zonde. Sarcerius velt in dit verband een hard oordeel over ‘Stenckefelt’.²⁵⁴ Hij en zijn aanhangers vormen een sekte, want zij beweren dat het kerkelijk ambt overbodig is. Het Woord van God en de prediking zijn niet nodig om zalig te worden, zeggen zij. Sarcerius vindt dit een vorm van God verzoeken. Wie op die manier denkt, laadt Gods straf en toorn op zich. Zo handelde Jezus immers Zelf ook niet. Want toen Hij door de duivel werd verzocht, deed Hij een beroep op Gods Woord.²⁵⁵

Een ander argument waarmee men het belang van de prediking verwerpt, luidt: Er staat immers geschreven: ‘Zij zullen allen door God onderwezen zijn’ (Jes. 54:13; Joh. 6:45). Waarom hebben wij dan het kerkelijk ambt en de prediking nog nodig? Tegenover deze opvatting stelt Sarcerius het volgende: Ook door de prediking worden wij door God geleerd. ‘Dicht bij u is het Woord, in uw mond en in uw hart. Dit is het Woord van geloof, dat wij prediken (...)’ (Rom. 10:8). ‘Voorzeker, de lippen van een priester moeten kennis bewaren, uit zijn mond moet men onderwijs in de wet zoeken, want hij is een gezant van de Heere van de legermachten’ (Mal. 2:7). In Romeinen 10:17 schrijft Paulus: ‘Het

254 Sarcerius doelt hier op Caspar von Schwenckfeld von Ossig (1489-1561). Von Schwenckfeld werd volgens Heinz Scheible door Melanchthon Stenckefeld genoemd. Scheible, *Melanchthon*, 136 Von Schwenckfeld verstond het avondmaal symbolisch, ontkende dat Jezus ons vlees aannam, schatte de rol van de kerk als bemiddelende instantie voor het heil en ook de rol van de sacramenten als gering in. De Heilige Geest werkt vooral direct. Geen enkele zichtbare kerk kan als ‘apostolisch’ worden geduid. De ware kerk vindt men slechts daar waar gelovigen in kleine cellen samenkomen. Zie voor een overzicht van zijn leven en werk Grützmacher, ‘Schwenckfeld’ en Arnold, ‘Kaspar Schwenckfeld’.

255 Sarcerius, *Pastorale*, E vi v - F.

geloof is uit het gehoor en het gehoor door het Woord van God.' Dit geloof moet de Heilige Geest mensen leren. Hoe het ook zij, in de preek klinken goddelijke woorden en door middel hiervan leert men geloven. Jezus heeft gezegd dat men de volken moet leren al wat Hij heeft gezegd (Matth. 28; Luk. 24; Mar. 16). Leren geschiedt door het Woord of door de prediking en zodoende via het kerkelijk ambt.²⁵⁶

Hiermee is Sarcerius in lijn met Luther die in een preek over 2 Korinthe 6 stelt dat God het uiterlijke woord van de prediking gebruikt om het innerlijke van de mens, door toedoen van de Geest, te laten gedijen en van zijn zegen te voorzien.²⁵⁷

Omdat het geloof uit gehoor is, zal men op de zondagen en de feestdagen samenkomen om te preken en naar preken te luisteren. Zo heiligt men deze dagen, schrijft Sarcerius in zijn behandeling van het derde gebod.²⁵⁸ Het is verboden niet of slechts zeer zelden naar Gods Woord te luisteren. De extra feestdagen moeten de pastores op de zondagen aankondigen. Ook zullen zij de overheden aansporen deze feestdagen in ere te houden.²⁵⁹ Het accentueren van het grote belang

256 '(...) Denn vom Glauben mus der heilige Geist die Leute lernen/ vnd diesen inen geben. War ist es. Er gibt in aber durch die Predigte Göttliches worts/ als durch ein Mittel/ vnd leret auch hiervon vom Glauben. (...) Leren aber geschiet durch das Wort oder durch die Predigte/ vnd also durch das Kirchenamt.' Sarcerius, *Pastorale*, F ii.

257 'Das ist, wyr predigen, erbeyten an euch mit dem eusserlichen wort durch leren und vermanen. Aber Gott gibt ynnwendig durch den geyst den segen und gedeyen, das unser eusserliche wort nicht vergeblich erbeyte. Darum biet Got ynnwendig der rechte meyster, der das beste thut, und wyr helffen und dienen yhm dazu auswendig mit dem predigtampt. Er rhümet aber solche mithelffer darumb, das sie das eusserliche wort nicht sollen verachten, als dürfften sie selbst nicht, odder als kündten sie es zu wol. Denn ob wol Gott möchte alle ding ynnwendig, on das eusserliche wort ausrichten, alleyne durch seyne geyst, so will ers doch nicht thun, sondern die prediger zu mithellffer haben und durch yhr wort thun, wo und wenn er will.' Luther, *WA* 17/II, 179.

258 Wat in de gereformeerde traditie het vierde gebod is, is in de lutherse traditie het derde gebod. 'Luther volgt de traditionele telling van geboden overeenkomstig de Vulgaat-bijbel.' Zwanepol, *Luthers Catechismus*, 72.

259 Sarcerius, *Pastorale*, e iii; e iii v en h iii v De volgende feesten zullen een dag lang gevierd worden: Kerst en ook de daar op volgende dagen van Stefanus en Johannes de Evangelist; de besnijdenis van Christus; de dag van epifanie, waarop de wijzen uit het oosten verschijnen; de dag waarop er voor Jezus een offer in de tempel werd gebracht (purificationis Mariae); de dag waarop de maagd Maria Jezus ontving; Pasen en de

van kerkbezoek zal mede ingegeven zijn door wat Sarcerius tijdens zijn visitaties tegenkwam. Hij kwam in aanraking met veel mensen die niet of nauwelijks ter kerke gingen en ervoer dat velen de diensten wel bezochten, maar niet echt betrokken aanwezig waren. Er werd onder de preek gekletst, anderen liepen onder de verkondiging gewoon weg en sommigen verlieten de kerk zelfs meteen na de Evangelielezing.²⁶⁰

Het belang van de prediking onderstreept Sarcerius ook nog eens door er bij herhaling op te wijzen dat ambtsdragers zich niet verplicht zouden moeten voelen inkomsten uit andere werkzaamheden te verwerven vanwege de lage vergoedingen. Men zal de ambtsdrager op gepaste wijze en zonder morren onderhouden. Op die manier kan hij zich toeleggen op het preken van het Evangelie. Een dorsende os moet men niet muilbanden (Mozes) en een arbeider is zijn loon waar (Jezus).²⁶¹ Dit geldt overigens alleen voor mannen, Paulus verbiedt namelijk vrouwen om te preken.²⁶²

Dat een arbeider zijn loon waard is, onderstreept Sarcerius niet voor niets. Bij het visiteren van de kerken kwam Sarcerius onderbetaalde predikanten tegen. Hij sprak predikanten die, om aan voldoende inkomsten te kunnen komen, een deel van hun tijd aan het verbouwen van gewassen moesten besteden. Ook hoorde hij meer dan eens klachten over leden die verzuimden iets bij te dragen aan de kerk. In nogal wat pastorieën in het graafschap Mansfeld werd armoede geleden.²⁶³

twee dagen die daar op volgen; de Hemelvaart van Christus; Pinksteren en de twee dagen die daar op volgen; de dag van de heilige Drievuldigheid (de eerste zondag na Pinksteren); de dag van Johannes de Doper; de dag waarop Maria Elizabeth ontmoet; Michielsdag, dan zal over de lieve engelen worden gepreikt. De volgende feesten zullen alleen 's morgens aandacht krijgen: de dag van de onschuldige kinderen; de dag van Paulus' bekering; de dag van de apostel Mattheüs; groene donderdag (voor Pasen); de dag van de apostel Jakobus; de dag van de apostel Bartholomeüs; de dag van Simon de jodenapostel; de dag van de apostel Andreas; de dag van de apostel Thomas. Op dergelijke dagen zal worden gepreikt, maar men mag ook ter communie gaan. Deze feesten mogen niet op andere dagen gevierd worden dan voorgeschreven is. Sarcerius, *Pastorale*, h iii v.

260 Zie Bijlage II: eerste gebod van de tweede en derde visitatieronde.

261 Sarcerius, *Pastorale*, E iiii v.

262 'Es sol in der Kirchen ein Ordnung haben/ mit dem lesen vnd predigen. Und verbeut den Weibern/ sie sollen nicht predigen.' Sarcerius, *Pastorale*, G iiii v.

263 Zie Bijlage II: eerste gebod van de tweede en derde visitatieronde.

Predikers hebben een mooie taak. Naar het woord van Christus tot zijn discipelen in Lukas 24, moet in Zijn naam bekering tot vergeving van zonden worden gepreekt. Bekering prediken is niets anders dan aan de schapen hun zonden en misdaden voorhouden en hen aansporen Gods wil en bevelen weer te gaan doen. Zoals het in Jesaja 58:1 staat: ‘Roep luidkeels, houd u niet in, verhef uw stem als een bazuin, verkondig Mijn volk hun overtreding, en het huis van Jakob hun zonden.’

Men zal over Gods toorn en tijdelijke en eeuwige straffen spreken waarmee men van doen zal krijgen als er geen boetedoening plaatsvindt en er geen berouw en verdriet over de zonden en misdaden is.²⁶⁴ Het Evangelie preken is het doen opschrikken en beangstigen van het geweten door de prediking van de wet, opdat men tot belijdenis van zonden komt en vast gaat geloven dat God de zonden vergeven wil en van Zijn toorn en straffen wil afzien omwille van Zijn lieve Zoon alleen.²⁶⁵ Men zal over het belijden van het geloof, de absolutie en de beloften van vergeving spreken en hen ten slotte ook vermanen als vrucht van de vergeving van zonden en de verkregen gerechtigheid in een nieuw en

264 Dit accent op de noodzaak van berouw komt overeen met wat Melanchthon in zijn *Unterricht der Visitatoren* (1528) publiceerde: ‘Velen spreken nu echter alleen over de vergeving van de zonden en hebben het nauwelijks of helemaal niet over boete. Maar zonder boete is er geen vergeving van zonden. De vergeving van zonden is onverstaanbaar zonder boetvaardigheid. (...) Daarom hebben wij de predikanten geïnstrueerd en vermaand dat het hun taak is het hele Evangelie te verkondigen en niet het ene zonder het andere.’ Melanchthon, *Unterricht der Visitatoren*, 25; vertaling Speelman, ‘Visitatie-instructies’, 352.

265 ‘Busse aber predigen/ heisset nicht anders/ dan ir ewren Scheflein/ durch die Predigte des Gesetzes ire Sünde vnd Misserthat verkündigen solllet/ wider Gottes willen vnd befehl begangen (...). Item das ir inen hierüber Gottes grossen zorn vnd straffe anzeigt vnd vermeldet/ darinnen sie auch verderben müssen/ hier zeitlich vnd dort ewiglich/ wo sie nicht Busse thun/ vnd hiervon sich zum Herrn beteren. (...) Vergebung der sünden aber predigen/ heisset das eigentlich/ das ir widerumb durch die Predigte des Evangelii/ die erschreckten vnd beengstigten Gewissen/ aus der Predigte des Gesetzes/ vnd von wegen der erkenntnis irer Sünden/ Göttlichs zorns vnd straffe hierüber/ trösten vnd aufrichten sollet/ damit sie in iren sünden nicht verzagen/ vnd vnter dem zorn vnd straffen Gottes verzweifeln/ vnd diese ding endlich vber Gottes gnade und barmhertzigkeit nich erheben/ Sondern viel mehr festiglich gleuben/ das Gott inen ire Sünde verzeihen vnd vergeben wolle/ vnd seinen zorn vnd straffen hierüber/ sincken vnd fallen lassen/ vmb seines lieben Sons Jhesu Christi willen.’ Sarcerius, *Pastorale*, E iii v.

godvruchtig leven te wandelen en in heel hun handel en wandel vorderingen te maken, zodat men zich niet meer schuldig maakt aan kwade of ergerlijke praktijken. Dit alles naar het woord van Christus, Die zei: ‘Ga heen en zondig niet meer’(Joh. 8:11).²⁶⁶

Wet en Evangelie vormen dus de kern van de verkondiging; dat klinkt in de *Pastorale* als een repeterende breuk.²⁶⁷ Maar daarnaast reikt Sarcerius in de *Pastorale* ook nog tal van andere onderwerpen aan die in de prediking aan de orde moeten komen. Hij voorziet die vaak ook van inhoudelijke toelichtingen. Aan de volgende onderwerpen zal in de prediking, naast bekering en vergeving, ook aandacht moeten worden besteed: Gods voorzienigheid,²⁶⁸ de sacramenten (inclusief biecht en con-

266 Sarcerius, *Pastorale*, E iiii.

267 ‘Und nu diese erzelte zwey stücke predigen/ Busse vnd vergebunge der Sünden heist die gantze Christliche Lere predigen/ welche in gemelte zwey stücke abgeteilt wird.’ Sarcerius, *Pastorale*, F iiii v.

268 In de *Pastorale* wordt in het kader van de voorzienigheid ingegaan op het leerstuk van de predestinatie. Samengevat luidt het betoog als volgt: Aan de prediking over de leer van bekering en vergeving dient onderwijs over de uitverkiezing en Gods voorzienigheid vooraf te gaan. De gedachte dat God al in de eeuwigheid een register heeft gemaakt met daarin de namen van de verkorenen en van hen die zullen worden veroemd, moet worden afgewezen. Op die manier maakt men van God een tiran en is Hij niet langer de Vader die iedereen het eeuwige leven gunt. Deze leer werkt twijfel in de hand: ben ik wel of niet uitverkoren? Dit is een duivelse aanvechting. Slechts in Zijn eniggeboren Zoon kijken we Hem in het hart. Zie Johannes 3:16: God heeft de wereld lief en niet 100 of 1000 of 10.000 mensen. Jezus’ offer is voor alle mensen genoeg, Hij is het ‘die de zonde der wereld wegdraagt’. ‘Hij is een verzoening voor onze zonden en niet alleen voor de onze, maar ook voor de zonde van de hele wereld’ (1 Joh. 2:2). ‘God wil dat alle mensen zalig worden en tot kennis van de waarheid komen’ (1 Tim. 2:4). ‘Kom naar Mij toe, allen die vermoeid en belast bent’ (Matth. 11:28). (G ii) ‘Want ieder die de naam van de Heere zal aanroepen, zal zalig worden’ (Rom. 10:13). Er moet ‘bekering en vergeving van zonden gepredikt worden onder alle volken’ (Luk. 24:47). Naast de belofte van vergeving van zonden en eeuwig leven staat het bevel tot geloof. Wanneer men over Gods voorzienigheid buiten Christus en het Woord om gaat denken, zullen de duivelse aanvechtingen daarover blijven bestaan. Sarcerius, *Pastorale*, G v - G ii v. Sarcerius zet zich hier, als ik (CTdG) het goed zie, af tegen de leer van Calvijn en anderen en wil hier een handreiking doen waarmee mee hen kan bemoedigen die om hun zieleheil bekommerd zijn. Hij leidt zijn onderwijs als volgt in: ‘(...) wollen wir ein wenig handlen von der Predestinatio/ oder Vorsehung Gottes. Denn da ist nich allein das von nöten/ das ein jeder für sich/ in sein Gewissen ein rechten bericht davon habe/ sondern denen/ so im Kirchenamt sind/ kömpt es

firmatie), de christelijke feestdagen, de vrije wil, de christelijke vrijheid, de overheid, het ambt, de gave van het ongehuwd blijven, het huwelijk, menselijke instellingen, vasten, het gebed, de beelden en de christelijke begrafenis.

Wet en Evangelie preken is een mooie, maar tegelijk ook zware taak. Want men moet zich daarbij realiseren dat, naar het woord uit 1 Timotheüs 3, de duivel, de dood, de hel en de wereld hierdoor tot vijanden worden en men daarom met haat en vervolging te maken zal krijgen. Het verzet zal zelfs van binnenuit komen, namelijk van schapen die zich onbekeerlijk opstellen en niet willen breken met hun zondig leven. Denk maar aan Judas. Hoe groot ook de tegenstand zal zijn, het is meer dan de moeite waard vol te houden. Want God Zelf zal de prediker steunen en belonen, zo maakt Sarcerius duidelijk. Wie zijn kruis wil dragen zal door God genadig worden beschermd. God zal Zelf de macht van de vijanden breken, hun goddeloosheid straffen en Zijn dienaren de kracht geven het kruis en de vervolging te dragen, zodat zij zonder angst de waarheid kunen preken. God Zelf zal ervoor zorgen dat het hen in zowel de tijdelijke als de eeuwige dingen aan niets zal ontbreken. Ter onderbouwing van deze uitspraak noemt Sarcerius Bijbelteksten als Mattheüs 5:11-12: ‘Zalig bent u als men u smaadt en vervolgt, en door te liegen allerlei kwaad tegen u spreekt, omwille van Mij. Verblijd en verheug u, want uw loon is groot in de hemelen, want zo hebben ze de profeten vervolgd die er vóór u *geweest zijn*’ en Mattheüs 24:45-47: ‘Wie is dan de trouwe en verstandige slaaf, die zijn heer over zijn personeel aangesteld heeft om hun het voedsel op de juiste tijd te geven? Zalig die slaaf die door zijn heer bij zijn komst zo handelend aangetroffen zal worden. Voorwaar, Ik zeg u dat hij hem over al zijn bezittingen zal aanstellen.’ Deze en vergelijkbare beloningen die Christus heeft beloofd, troosten, sterken, geven moed en zijn een aansporing het ambt getrouw en met ijver uit te oefenen, ongeacht of God nu zoet of zuur geeft. Wat Sarcerius hier schrijft is niet louter theorie. Hij heeft zelf aan den lijve het kruisdragen ervaren. ‘Kruisdragen’ werd voor hem vooral een thema toen hij noodgedwongen het graafschap Nassau-Dillenburg moest verlaten. Hij week uit naar zijn geboorteplaats Annaberg en startte er direct een prekenserie over ‘kruisdragen’.²⁶⁹ En in de tijd waarin hij de *Pastorale* schreef werden hem in het graafschap Mansfeld

sehr viel für die hand/ das sie andere Leute trösten/ vnd darvon vnterrichten müssen.’

Sarcerius, *Pastorale*, G v.

²⁶⁹ Zie 2.4.

steeds meer taken ontnomen. Sarcerius ervoer toen mee zuur dan zoet.

Wie zijn ambt niet getrouw en ijverig uitoefent en zich meer aan mensen dan aan God gelegen laat liggen, gevoelig is voor het ontvangen van eer en gezag, in het heden uit is op eigenbelang, de schapen verleidt en laat verdwalen zodat zij aan wolven ten prooi vallen, zal God straffen. Hij zal hen verlaten, niet bijstaan en met blindheid straffen. Het zal hun ontbreken aan wijsheid en verstand en aan geld en goed. Hij zal hen met tijdelijke en eeuwige straffen achtervolgen. Daarom zegt Christus: 'Wie Mij verloochen en zal voor de mensen, die zal Ik ook verloochen voor Mijn Vader, Die in hemelen is' (Matth. 10:33). En Paulus schrijft in 1 Korinthe 9:16: 'Wee mij, als ik het Evangelie niet verkondig!'²⁷⁰

Sarcerius dicht elke gelovige een zelfstandige taak toe bij het beoordelen van wat de pastor preekt. Ook heeft een ieder toe te zien op de wijze waarop de voorganger leeft.²⁷¹ Sarcerius is hier in lijn met Luther. Luther maakte in zijn *Dass eine christliche Versammlung Recht und Macht habe, alle Lehre zu urteilen und Lehrer zu berufen, ein- und abzusetzen Grund und Ursach aus der Schrift* (1523) duidelijk dat het beoordelen van de leer het recht is van de gemeente. Zij weet de stem van de goede herder te onderscheiden van de valse profetie. Goede bisschoppen kunnen geen predikers aanstellen zonder bewilliging van de gemeente.²⁷²

De Schmalkaldische Artikelen stellen dat wanneer bijvoorbeeld een bisschop een ketter wordt of weigert iemand te ordineren de kerk haar verantwoordelijkheid moet nemen. Paulus zegt immers in Galaten 1:7-9: 'Wie het Evangelie van Christus willen verdraaien (...) en een ander Evangelie verkondigen (...), die zij vervloekt.'²⁷³

Het is God Zelf, weet Sarcerius, die bepaalt wie waar zal preken. Denk maar aan het woord van Jezus, die sprak: 'Zoals Mijn Vader Mij zendt, zend Ik ook u.' Zo is het God Zelf die goede dienaren geeft, hen uitzendt, toerust en in tijden van vervolging en aanvechting troost en

270 Sarcerius, *Pastorale* E iiiii - E iiiii. Het citaat uit 1 Korinthe 9 laat Sarcerius abusievelijk uit 1 Korinthe 1 komen, E iiiii v.

271 Zie hoofdstuk 3 noot 80.

272 Zie hiervoor Trimp, 'Het ambt bij Luther', 86-87.

273 'Deshalb wenn die Bischöfe Häretiker werden oder die Ordination verweigern wollen, sind die Kirchen kraft göttlichen Rechts gezwungen, ihre eigenen Pastoren heranzuziehen und die Pastoren und Diener (der Kirche) zu ordinieren. Schuld an der [Kirchen]Spaltung und der Zwietracht ist die Gottlosigkeit und Tyrannei der Bischöfe (...)' *BSLK*, 478, p. 523.

redt. Hijzelf leidt en regeert hen en voorziet hen van de nodige goederen en gaven.²⁷⁴ Omdat God Zelf Zijn dienaren zendt, komen zij weleens in plaatsen terecht waar zij zelf nooit aan gedacht hadden en komen zij niet terecht in plaatsen waar zij zelf wel aan hadden gedacht. God weet wat goed is: zachtmoedige mensen die zich gemakkelijk laten sturen krijgen zachtmoedige predikers; hardnekkige, onboetvaardige en boze mensen krijgen harde en scherpe predikers.²⁷⁵

Sarcerius kan dit zo zeggen omdat hij uitgaat van de wisselwerking tussen pastoraat en prediking. Wanneer hij over de biecht spreekt schrijft hij: ‘Alleen zij die ook preken, zullen de biecht afnemen.’²⁷⁶ Zo weten zij wat in de prediking moeten worden onderwijzen en kunnen zij ook toezicht op het sacrament houden. Met andere woorden, wil een herder zijn schapen kunnen voeden, moet hij die kennen.

Wie zich afhankelijk weet van Gods leiding, zal in zijn ambt nederig blijven. Hij weet: ‘God keert Zich tegen de hoogmoedigen, maar aan de nederigen geeft Hij genade’ (Jak. 4:6). Met David moet een predikant als hij de preekstoel betreedt, kunnen bidden: ‘Domine ne dederis mihi pedem superbiae.’²⁷⁷ En: ‘Heere, behoedt mij voor hoogmoedige en trotse gevoelens. Alleen Uw naam zij eer’ (vgl. Ps. 131:1). Zingt Maria niet: ‘Hij heeft machtigen van de troon gestoten en nederigen heeft Hij verhoogd’ (Luk. 1:52). Zo is ook de praktijk: eenvoudige, ootmoedige predikers worden door God voorzien van gaven, gaan met steeds meer autoriteit spreken en groeien in aanzien.²⁷⁸

274 Sarcerius, *Pastorale*, C iii.

275 ‘Und wie nu Gott die tüchtige Kirchendiener sendet/ also verordent er auch einem jeden sein ort vnd stette/ da er sein Kirchenampt ausrichten sol. Und daher tregt sichs manchmal zu/ das ein Kirchendiener an ein ort kömpt/ dahin er zu komen/ sein lebenlang nie gedacht hat. Und dahin etwa einer zu komen gedenckt/ dahin kömpt er nicht. Item/ sihet man auch fur augen/ vnd das durch die tegliche erfarunge/ das Gott etwa Kirchendiener schicket/ wie dat Volck ist/ bey dem sie ir Ampt volziehen sollen. Gelinden/ sanfftmutigen/ vnd solchen Leuten/ die durch Gottes wort zum besten gerne vnd leicht ziehen lassen/ gibt Gott gelinde/ sanfftmutige/ vnd sittige Prediger. Und widerumb hartneckigen/ vnbusfertigen/ vnd bösen Leuten/ hartte vnd scharffe Prediger.’ Sarcerius, *Pastorale* C iii v.

276 ‘So sehe ich fur gut an/ das man keinen kirchendiener lasse Beicht sitzen/ der nicht gleich auch predigt.’ Sarcerius, *Pastorale*, S iii v.

277 Het is niet duidelijk naar welke Bijbeltekst Sarcerius verwijst.

278 Sarcerius, *Pastorale*, H iiiii - H iiiii v.

3.6.2. Methodische preekvoorbereiding

Sarcerius begint zijn *Pastorale* met allerlei aanbevelingen over het vormen, werven en selecteren van dienaren van de kerk.²⁷⁹ Daarin klinkt vrijwel direct een pleidooi voor de vorming in de vrije kunsten. Die goede kunsten zijn bijzondere gaven van God waarmee voorkomen kan worden dat de leer der zaligheid van de Heilige Geest als een chaos overkomt. Hier openbaart zich een onderscheid. Van wie alleen ‘prediker’ is, hoort men veel, maar leert men weinig. Van wie tegelijk ook ‘leraar’ is, hoort men niet alleen veel, maar leert men ook veel. Sarcerius kent in de kerk van zijn dagen veel dienaren die alleen maar predikers en geen leraren zijn die de kerk ook kunnen bouwen en verbeteren.

Een leraar in de kerk moet ‘ein Methodicus’ zijn, dat wil zeggen, iemand die systematisch kan onderwijzen en vooruitgang kan bevorderen. Paulus schrijft immers in 1 Timotheüs 3:2: ‘Een opziener (...) moet bekwaam zijn om te onderwijzen.’ Zonder systeem preken is niet alleen moeilijk en verdrietig voor de prediker zelf, maar berokkent ook de hoorder schade. Die wil immers kunnen vasthouden wat hij hoort preken en kunnen toepassen om zich te kunnen bekeren. Een goed opgebouwd betoog sluit aan bij de wijze waarop God onze harten heeft geschapen.²⁸⁰

Sarcerius meldt dat velen zich tegen zijn opvattingen aangaande de goede kunsten verzetten en hij er zijn leven lang om bespot is. Maar het verachten van de goede kunsten is een zonde die zichzelf straft. Wie via de vrije kunsten een goede methode heeft leren aanwenden, zal ook beter in staat zijn theologie te studeren. Hij kan immers vatten wat anderen die een goede methode hanteerden geschreven hebben, de Schrift bestuderen en door zijn wijze van presenteren anderen vooruit helpen.²⁸¹

²⁷⁹ Zie 3.3.2.

²⁸⁰ ‘Zu solchen ordentlichen vnd besserlichen leren/ ist nu der Methodus/ den gute Künste lernen/ das Instrument vnd der rechte Werckzeug/ von welchem auch der Apostel Paulus leret/ in der 1. an Timot. am 3. Capitel/ da er wil/ das ein Lerer der Kirchen/ ein Methodicus sein sol/ das ist/ eine Solche Person/ die da ordentlich lernen kan/ vnd also folgendes zur besserung. (...) Darumb one Ordnung predigen/ ist erstlich dem Prediger beschwerlich vnd verdrieslich. Und hernach auch den Zuhörern schedlich/ die vmb verordnung willen was geprediget wird/ nicht fassen können/ zu irer besserung. Und damit Gott zuverstehen gebe/ das im die ordnung im lernen/ gefellig were/ vnd zur besserung dienstlich/ so hat er in aller Menschlichen herten/ beides des ordnung zu lerren/ vnd wasgeleret zu fassen eingepflantzet.’ Sarcerius, *Pastorale*, A ii v.

²⁸¹ ‘Diese ordnung vnd weise zo lernen/ so mann nennet den Methodum is nicht allein

Een goede methode biedt volgens Sarcerius dus niet alleen een handvat voor het maken van preken, maar geeft ook een hermeneutische sleutel voor zowel het verstaan van de Bijbel als theologische werken.

Als het gaat om de concrete methode die men bij de preekvoorbereiding moet hanteren, geeft Sarcerius geen uitputtend overzicht van hoe men de regels van de retorica kan aanwenden voor de prediking. Voor de prediking kan men naar het inzicht van Sarcerius twee genera benutten, dat wil zeggen het genus waarin het aanraden of afraden centraal staat en het genus waarin het loven of laken van een persoon centraal staat. Hoewel Sarcerius de Latijnse termen vermijdt, is het evident dat hij doelt op respectievelijk *genus deliberativum* (de politieke rede) en het *genus demonstrativum* (de gelegenheidstoespraak).²⁸² Omdat Sarcerius wat het benutten van de van de klassieke retorica voor de prediking betreft zich vooral op Melanchthon oriënteert, valt op dat hij diens *genus didascalicum* of *didacticum* niet noemt als het meest geëigende genus voor de prediking.²⁸³

In de concrete uitwerking van het toepassen van de door hem aanbevolen methode beperkt Sarcerius zich tot enkele fundamentele hoofdzaken en laat hij met voorbeelden zien hoe men die in de praktijk kan toepassen.

Van de klassieke *dispositio*²⁸⁴ slaat Sarcerius het *exordium* en de *narratio* over en begint hij zijn aanwijzingen met de *propositio*, die hij evenals bijvoorbeeld Melanchthon met *thema* aanduidt.

aus guten Künsten zu lernen/ dadurch Christliche Lernen/ den Leuten zue besserung mögen nützlich vorgetragen werden/ Sondern es stehet auch hierinne die rechte form gute Künste zu studieren/ one welchen in denselbigen niemand nichts rechtschaffens oder bestendigs studieren kan.' Sarcerius, *Pastorale*, A iii; zie ook H iii v.

282 Zie hiervoor ook Joachim Dyck, 'First German Treatise', 228. In zijn *Pastorale* heeft Sarcerius *Wie mann Fursichtiglich/ und one ergernis predigen soll/ von den furnehmesten Artickeln Chrtistlicher Lere Fur die jungen einfeltigen prediger und alle Christen* van Urbanus Rhegius opgenomen. Dit werk werd in 1537 geschreven. De woorden 'the first German Treatise' uit het opschrift van het artikel lijken mij (CTdG) dan ook onjuist. Want ook Reghius besteedt in zijn werk in de Duitse taal ruim aandacht aan hoe de klassieke retorica voor de prediking concreet kan worden aangewend.

283 De Groot, 'De jonge Melanchthon', 157.

284 Sarcerius pleit ervoor de *dispositio* van de klassieke retorica als leidraad te nemen. 'So düncket mich auch gut sein/ das ein jeder Prediger/ seine Predigten die er thun gedencet/ vollig schreibe/ vnd dieselbe nach dem Methodo/ vnd wie sonst die Precepta der Rhetoren mit sich bringen/ disponire ordentlich vnd anstelle. Und das Göttlichem worte zun ehren/ vnd das man der ordnung deste besser gewone'. Sarcerius, *Pastorale*, B v.

Wil men een *thema* kunnen formuleren dan zal men eerst voorwerk moeten verrichten, want om de hoorder te overtuigen is de inhoud van doorslaggevende betekenis. Vooral de kracht van de argumenten is vaak beslissend. Braet stelt dat de klassieke retorici dan ook nergens meer aandacht voor hadden dan voor een overtuigende inhoud. De eerste taak van een redenaar is daarom het vinden of bedenken van de inhoud van de rede. Men onderscheidde allerlei standpunten en publiceerde lijsten met geschikte argumenten waarmee elk standpunt kon worden onderbouwd. Dit voorwerk wordt aangeduid met *inventio* en de vindplaatsen van de argumenten noemt met *topoi* of *loci*.²⁸⁵

Voor de prediker zijn Bijbelwoorden zulke vindplaatsen, betoogt Sarcerius. Wie voor zichzelf de Schrift met vrucht wil bestuderen en anderen met vrucht wil onderwijzen moet het volgende weten: eerst moet men kennis nemen van de afzonderlijke woorden, de zogenaamde *loci communes*, dat wil zeggen de hoofdzaken van de Heilige Schrift, zoals geloof, gerechtigheid, boete, etc.²⁸⁶ Om hierin verder te komen, is het zelf samenstellen van een *Locus Communis* een goed hulpmiddel als deze is ingedeeld naar de regels van de methode. Sarcerius spreekt uit ervaring. Want hoewel hij er in de *Pastorale* niet naar verwijst, schreef en publiceerde hijzelf in 1538 een *Locus Communis*.²⁸⁷ Wat men vindt, rubricere men onder: *definitio vocis, definitio rei, causa efficientes fidei, etc.*²⁸⁸ Hetzelfde moet men doen met uitspraken van kerkvaders, concilies en eigentijdse auteurs. Op deze wijze leert men de methode goed te hanteren en bouwt men aan een fonds waaruit men kan putten wanneer

285 Braet, *Retorische Kritiek*, 25 en 38-40.

286 'So ist nu der Methodus/ wie er allhier genomen wird/ nichts anders/ beides in der Theologia rechtschaffen vnd nützlich zu studieren/ vnd anderer Leute hiervon/ was studieret/ besserlich zu lernen/ dan das man ordnung halte/ in lernen vnd lernen/ vnd das auff folgende weise: Wil einer fur sich selbst in der heiligen Schrift nützlich studieren oder ander Leute fruchtbarlich lernen/ was er studiert hat/ so mus er erstlich der sonderlichen vnd deutlichen wörter warnemen/ die man nennet *Locos communes*, Hauptartickel der Schrifft/ als da sein solche vnd dergleichen wörter/ Glauben/ Gerechtigket/ Busse etc.' Sarcerius, *Pastorale*, A iii v.

287 *Loci aliquot communes et theologici etc.* Direct al in 1538 verscheen er een Engelse vertaling van dit werk door Richard Taverner: *Common places of scripture ordrely and after a compendious forme of teachynge* (Londen 1538).

288 Dyck wijst erop dat wat Sarcerius hier summier beschrijft in zijn eigen *Rhetorica plena ac referta exemplis, que succinctorum declamationum loco esse possunt* (Leipzig 1539) breder is uitgewerkt; Dyck, 'First German Treatise', 229.

men moet spreken.²⁸⁹ Jonge theologen raad hij aan zich bij aanvang vooral op de Bijbel zelf te concentreren en daarbij gebruik te maken van de *Loci Communes* van Melanchthon. Pas wanneer men zelf tot een recht verstaan van de Schrift is gekomen, is het tijd de kerkvaders te bestuderen. Wat de kerkvaders leren is behulpzaam bij het onderscheiden tussen de ware en de valse leer.²⁹⁰

Met behulp van de *loci* kan men een *thema* formuleren en onderbouwen. Als voorbeeld van hoe men een *locus* kan samenstellen, werkt Sarcerius als voorbeeld ‘geloof’ uit.²⁹¹ Omdat Sarcerius zelf niet alle *termini technici* in zijn boek als kopjes aan zijn beschrijvingen heeft toegevoegd, heb ik deze hieronder in mijn beschrijving en analyse toegevoegd.²⁹²

Definitio vocis

Op basis van wat hij in de Schrift leest, omschrijft hij het geloof als volgt. ‘Geloof is niet alleen de belijdenis waardoor men vast en zeker vertrouwt op de door God aan de kerk gegeven leer, maar ook een hartelijk en zeker vertrouwen op en een zich toevertrouwen aan Gods beloften van genade en barmhartigheid, namelijk dat Hij ons omwille van Zijn lieve Zoon genadig en barmhartig wil zijn en ons al onze zonden vergeeft en ons ons de gerechtigheid, zaligheid en het eeuwige leven schenkt.’²⁹³ Deze definitie vertoont opvallend veel overeenkomsten met

289 Sarcerius, *Pastorale*, B.

290 Sarcerius, *Pastorale*, K iii. Een dergelijk beroep op de kerkvaders is kenmerkend voor de *Pastorale*. Onder het kopje *Wie man durch die Lere muss schaffen/ Sprüche der alten Veter vom rechten verstande der Schrift*, worden bijvoorbeeldteksten geciteerd van achtereenvolgens Augustinus, Chrysostomus, Gregorius, Bernhard van Clairvaux, Isidorus, Hiëronymus, Cyrillus, Ambrosius, Isychius, Panoramitanus, Urbanus Papa en Gerson. Sarcerius, *Pastorale*, K - K iiiii.

291 Verderop in de *Pastorale* worden ook de *loci* ‘gerechtigheid’ en ‘goede werken’ uitgewerkt, zie Sarcerius, *Pastorale*, I - I iiiii v.

292 Sarcerius legt wel uit wat hij onder de verschillende begrippen (definitio vocis, definitio rei, accidentum, effectus, affectus) verstaat. Sarcerius, *Pastorale*, B.

293 ‘Glaube (...) heist nicht allein eine erkenntnis/ dadurch man gewis und fur war gleubt der gantzen Lere/ der Kirchen von Gott ubergeben/ Sondern auch ein hertzlich vnd gewis vertrauen vnd zuversicht/ an Gottes verheissung von seiner Gnade vnd Barmhertzigkeit/ das er vns vmb seines lieben Sons Jhesu Christi willen/ wil gnedig vnd bermhertzig sein/ vns alle vnsere Sünde verzeihen vnd vergeben/ die Gerechtigkeith/ vnd das ewige Leben Schencken vnd geben.’ Sarcerius, *Pastorale*, A iiiii.

de definitie van ‘geloof’ zoals Ursinus die vier jaar later in zondag 7 van Heidelbergse Catechismus zou geven.²⁹⁴ Of Ursinus, de hoofdauteur van de Heidelbergse Catechismus (HC), en Sarcerius uit dezelfde bron hebben geput of dat Ursinus bij het opstellen van de HC de *Pastorale* heeft gebruikt, is niet duidelijk. Wanneer er sprake is van een gemeenschappelijke bron zal dat zeer waarschijnlijk het *Examen ordinandorum* (1552) van Melanchthon zijn geweest. Daarin klinken in de beschrijving van ‘het geloof’ dezelfde zinswendingen. Het geloof is niet alleen weten, maar ook een voor waar houden en een waarachtig hartelijk vertrouwen.²⁹⁵

Wanneer men een begrip inhoudelijk beschrijft, moet men ook vermelden wat het niet is. De gegeven omschrijving staat haaks op de valse leer van de zwinglianen. Daarin wordt namelijk onder invloed van Aristoteles, Aristides, Pomponius Atticus, Themistocles en anderen geleerd dat men door filosofisch en burgerlijk geloof gerechtvaardigd en zalig kan worden.

Ook de pausgezinden leren anders. Zij beweren, zoals ‘onlangs’ nog op het concilie van Trente, dat een mens alleen door een historisch geloof zalig en voor God rechtvaardig kan worden. Zij beweren namelijk dat geloven ‘het voor waar houden van de Bijbelse geschiedenis is’. Als dit waar is, dan kan ook de duivel zalig worden en gerechtigheid verwerven.

294 ‘Was ist warer glaub? Es ist nicht allein ein gewisse erkandtnusz, dadurch ich alles für war halte, was uns Gott in seinem wort hat offenbaret, sonder auch ein hertzliches vertrauen, welches der heilige geist durchs evangelium in mir würcket, dasz nicht allein andern, sonder auch mir vergebung der sünden, ewige gerechtigkeit und seligkeit von Gott geschenckt sey aus leuter gnaden allein umb des verdiensts Chrii willen.’ Sonntag 7, *Catechismus oder christlicher unterricht wie in der kirchen und schulen der churfürstlichen pfalz getrieben wirdt* (Heidelberg 1563), in: Bakhuizen van den Brink, *Belijdenisgeschriften*, 154. Lyle Bierma geeft een overzicht van alle voorstellen die zijn gedaan met betrekking tot de herkomst van de teksten van de HC. Genoemd worden auteurs als Leo Juda, Bullinger, Bucer, Zell, Melanchthon, Brenz, Beza, Luther en a Lasco, maar Sarcerius komt in dit rijtje niet voor. Bierma, *Introduction*, 75–78.

295 ‘Der glaub dadurch der Mensch vergebung der Sünden erlangt und gerecht ist, ist nicht allein das wissen, wie auch in den Teufeln und gotlosen Menschen ein erkenntnis der historien ist, Sondern dieser rechte Glauben ist, alle artikel des Glaubens wissen und für war halten und darin auch die verheissung der Gnaden Christi. Darauff alle artikel als uff das End gerichtet sind. Und ist also ein warhafftig herzlich vertrauen uff den Son Gottes Jhesum Christum den Mittler und versüner, das wir umb seinen willen und durch in haben vergebung der Sünd, gnad und Seligkeit.’ Melanchthon, ‘Examen ordinandorum’, 190.

Denk maar aan Jakobus 2:19: ‘U gelooft dat God één is en daar doet u goed aan. Maar ook de demomen geloven dit, en zij sidderen’. De leer van Origenes moet eveneens worden afgewezen. Hij heeft namelijk beweerd heeft dat uiteindelijk ook de duivel zalig kan worden.

Definitio rei

Men moet nu achtereenvolgens de verschillende woorden van de definitie van geloof beschrijven:

- ‘belijdenis’: belijden is meer dan iets voor waar houden, het is ook je eraan toevertrouwen;
- het onderscheid tussen ‘geloven’ en ‘gelooven’: een geloof dat alleen de Bijbelse geschiedenis voor waar houdt, maakt niet rechtvaardig voor God; rechtvaardig voor God maakt dat men zich toevertrouwt aan wat is geschied;
- ‘vast en zeker’: dit moet worden geaccentueerd met betrekking tot de pausgezinden die menen dat geloven en twijfel samen kunnen gaan;
- ‘de hele leer’: namelijk de beloften die men voor waar en zeker mag houden;
- ‘Gods beloften’: zij vormen het object van ons geloof;
- ‘barmhartigheid en genade’: zij maken duidelijk dat aan de beloften geen condities zijn verbonden en dat we zij ook niet uit verdienste ontvangen;
- ‘Jezus Christus’: Hij is degene door Wie wij en om Wie aan ons de beloften tot vergeving der zonden zijn geschonken.

Accidentum

De Heilige Geest is de werkelijke oorzaak van het geloof. Gods Woord is het uiterlijke middel waardoor de Heilige Geest het geloof werkt. De prediking van de wet activeert het hart tot het belijden van zonden en doet het opschrikken voor Gods gericht. Vervolgens werkt de Heilige Geest in ons hart vertrouwen op Gods beloften, namelijk dat die beloften ook voor ons zijn. Zo wordt meteen duidelijk dat het geloof waarmee de genade van de vergeving der zonden en de gerechtigheid wordt aangegrepen geen werk of kwaliteit van onszelf is, zoals de pausgezinden beweren. In termen van de dialectici heet de oorzaak *accidentum*. De *materia* is het Woord van God waarop de gelovige vertrouwt. Het *subiectum* is het hart of gemoed. *Zo is dan het geloof uit het gehoor en het gehoor door het Woord van God* (Rom. 10:17).

Effectus

Uit het bovenstaande vallen enkele mooie dingen te leren:

- Het geloof wordt door Gods woord gevoed en onderhouden, zodat er sprake is van geloofsgroei. Gods woord moet telkens opnieuw worden gehoord. Worden wij er niet dagelijks aan herinnerd, dan neemt ons geloof af en verzwakt het.
- Wij moeten het woord van God hoogachten, want dit is het middel waarmee ons geloof gevoed en onderhouden wordt.
- De Stenckefelders²⁹⁶ dwalen wanneer zij zeggen dat God Zich niet bindt aan uiterlijke middelen waardoor de Heilige Geest het geloof werkt.
- Hoe groot het onderscheid tussen geloof en werken is.

Affectus

Nu moet men aangeven of het geloof één zaak of verschillende zaken wil bewerken. Dit onderdeel acht Sarcerius van groot belang. Een oud spreekwoord zegt immers: ‘Wer wol abteilet/ der leret wol vnd recht.’ Wij merken op, zegt Sarcerius, dat het geloof niet onder te verdelen valt. Het wil slechts één *affect* teweegbrengen, namelijk dat men Gods belofte voor waar houdt en erop vertrouwt.

Wil men hier toch onderscheiden dan zou men kunnen kiezen het verschil tussen een waar en vals geloof te beschrijven.²⁹⁷ Het ware geloof kan dan hooggehouden en geroemd worden en het valse geloof weerlegd en veracht. Het geloof van de pausgezinden met zijn werkheiligheid en monnikendom leidt niet tot rechtvaardiging. Slechts vertrouwen op de beloften van genade leidt tot vergeving van zonden. Hierna kan men uiteenzetten hoe men een echt geloof kan onderscheiden van een onecht geloof. Ten slotte moet beschreven worden wat nu het ambt van geloof

²⁹⁶ Zie hoofdstuk 3 noot 254.

²⁹⁷ ‘Denn dis teil des Methodi/ nicht weniger nötig ist/ als die beschreibung des Glaubens selbst. Daher das alte Sprichwort ist: Wer wol abteilet/ der leret wol vnd recht. So wird sichs nu befinden/ das der Glaube ein schlecht vnd einfeltig ding ist/ das in viel ding nicht abgeteilet wird. Denn er allein einem schlechten vnd einfeltigen Affect der bewegniss bedeutet/ dadurch man Gottes verheissung gewis gleubet vnd vertrauwet. Doch wil jemand/ so mag er allhier diese abteilung des Glaubens fur die hand nemen/ vnd jen/ in einem waren vnd falschen Glauben teilen/ vnd von diesen notdürfftiglich reden/ was der ware vnd falsche Glauben sey/ jenen beschreiben/ erheben/ loben vnd rühmen/ Diesen widerlegen vnd verachten.’ Sarcerius, *Pastorale*, A iiii v.

inhoudt, waar het nuttig en goed voor is. Geloof maakt de mens voor God rechtvaardig en vroom, het bezorgt het geweten vrede en rust, geeft eeuwig leven, maakt tot kind van God, het levert de overtuiging dat onze zonden ons niet worden toegerekend, doet ons God in waarheid aanroepen en werkt liefde en hoop in ons. Dit alles moet men schilderen tegen de achtergrond van wat een onecht geloof hierover zegt.

Met bovenstaande uitwijding geeft Sarcerius, aan de hand van het Bijbelse kernwoord ‘geloof’ een concrete handreiking voor het samenstellen van een eigen *Locus Communis*. Zo’n *locus* is, zoals gezegd, dienstig bij het samenstellen van een *thema*. Het *thema* maakt deel uit van de preekstructuur of *dispositio*. De *dispositio* beschrijft Sarcerius slechts in heel kort bestek. Men kan daarvoor immers terecht in de werken van anderen.²⁹⁸

Propositio: Men komt tot een volwassen toespraak wanneer men een *thema compositum* formuleert en een *partitio* en deze vervolgens ontbindt in *composita simplitia*. Dat wil zeggen, men legt de afzonderlijke kernwoorden uit waaruit het thema is samengesteld. Op basis van het voorafgaande formuleert Sarcerius als *thema compositum* ‘alleen het geloof maakt voor God rechtvaardig’. De *themata simplitia* luiden dan: ‘geloof’ en ‘rechtvaardiging’.

Argumentatio: Nu moeten de *simplitia*, die men aan het *thema compositum* ontleend heeft, met elkaar vergeleken worden en dient te worden vastgesteld waarin zij overeenkomen en waarin zij verschillen. Het gaat hier om de zogenaamde *consentanea* en *dissentanea*.

Peroratio: Men sluit af met een slotrede waarin men de gevonden zaken bevestigd en andere meningen weerlegt. Men zal dit uit de Schrift laten opkomen en wat daarin duister is met andere Schriftplaatsen verlichten. Het is goed in de slotrede gebruik te maken van voorbeelden en vergelijkingen.²⁹⁹

Sarcerius maakt aangaande het hanteren van bovenstaande methode drie belangrijke praktische opmerkingen.³⁰⁰

298 Evenals bij het beschrijven van de *locus* geloof, benoemt Sarcerius ook in de beschrijving van de *dispositio* de verschillende onderdelen niet altijd met hun *termini technici*. De analyse en de daarbij behorende cursivering zijn van mijn hand (CTdG).

299 Sarcerius, *Pastorale*, A vi.

300 Onderstaande opmerkingen staan verspreid door het boek en zijn door mij (CTdG) verzameld en samengevat.

De eerste opmerking betreft de omgang met theologische literatuur. Kennisnemen van werken van auteurs die methodisch te werk gaan en de methode beschrijven is nuttig, maar het komt erop aan bij het preken, onderwijzen en studeren zelf ijverig te oefenen in het toepassen van de methode. Een prediker kan beter weinig goede boeken lezen dan veel slechte.³⁰¹ Wie te veel leest is nergens echt in thuis.

De tweede opmerking gaat over het omgaan met de Bijbel in een preek. Het is geen kunst veel Schriftwoorden op te voeren, vindt Sarcerius. Het is veeleer de kunst weinig woorden uit de Schrift te citeren en die goed te verstaan en op de juiste plaats toe te passen. Men kiese geen duistere en moeilijk te interpreteren Schriftwoorden, maar klare en duidelijke teksten. Een preek zonder orde waarin te veel zaken worden opgevoerd, zal wijdloping zijn en blinden geen licht geven en mensen niet verder helpen.³⁰² De Nederlanders hebben de gewoonte veel teksten te citeren zonder die uit te leggen en toe te passen.³⁰³

Het derde punt waarop hij vrij uitvoerig ingaat, is het belang van studie en gebed. Het is de taak van de superintendents erop toe te zien dat er op de preken wordt gestudeerd. De inzet van de superintendant is nood-

301 Sarcerius beveelt de volgende boeken aan: '*Dialectica* van Rodolphi Agricola; *Liber congestorum de arte praecandi* van Johannis Reuchlin Phorencis; *Doctoris Philippi Dialecta vnd Retorica, Loci Communes*; *Ratio brevis Sacrorum concionum tradentiarum, a quodam docto & pio Rhapsodo; Familiari congesta; De officiis concionatoris; Brevis discendae Theologiae Ratio; Insignes & Iuculenta Sacre Scripturae Methodus in Mose ostensa, cum Anno 1541 Locus sua; De Sacris concionibus fomandis compendiaria formula*, D. Ioannis Hempini; *Euangelicae conciones Dominicales totius Anni, per Dialectica & Rhetorica Artificia tractate Subnexis Epistolarum argumentis*; Petro Artopoeo' (Peter Becker). Sarcerius, *Pastorale*, A vi v. Verderop in de *Pastorale* beveelt hij ook het *Examen Ordinandorum* aan. Daarin moeten dienaren van de kerk ijverig studeren en het dagelijks gebruik ervan aan de prediking ten goede laten komen. 'Und hat dieselbige stückweis der Herr Philippus Melanchthon in seinem Locis communibus/ vnd Examine Christlich vnd ordentlich verfasst/ darinnen die Kirchendiener nicht allein vleissig studieren sollen/ Sondern sie auch als ir Vater vnser auswendig lernen/ vnd sie inden teglichen gebrauch der Predigte ziehen.' Sarcerius, *Pastorale*, F iiiii v.

302 Sarcerius, *Pastorale*, B iiiii.

303 'Und fur andern Predigern/ haben die Niderlender/ das in gemeinem gebrauche/ das sie viel Sprüche der Schrift allegieren/ vnd das fur eine Kunst halten/ vnd derselbigen doch sehr wenig verstehen/ applicieren/ vnd auslegen. Und das ist aber keine Kunst/ sondern viel mehr ein frevelmut/ viel Sprüche vbel vnd wider iren rechten verstand citieren/ zum argwon vnd verdacht der Lere.' Sarcerius, *Pastorale* I vi.

zakelijk, want de gemeenteleden zijn lang niet altijd in staat een goed oordeel te vellen. Vooral in de dorpen wonen eenvoudige mensen die zich al snel met allerlei fabels laten afschepen. Wie zonder studie de kansel opgaat, begaat een zware zonde en roept Gods toorn over zich af.³⁰⁴ De superintendents zullen er eveneens op toezien dat iedere predikant zijn preek volledig uit dient te schrijven.³⁰⁵ Het uitschrijven van preken bevordert de ordening van de stof, scherpt het denken, voorkomt onzekerheid en maakt dat men met meer vreugde preekt.³⁰⁶ Een onordelijke preek zal niets teweeg brengen. Daarbij moet worden bedacht: lange preken zijn schadelijk. Denk maar aan het woord van Luther: ‘Predigen ist keine Kunst/ Sondern auffhören, das ist Kunst.’³⁰⁷ Hoe waar dit alles ook is, preken is uiteindelijk geen mensenwerk. Om methodisch te kunnen preken, is daarom niet alleen studie, maar ook gebed nodig.³⁰⁸ Want men komt alleen maar tot een recht verstaan van de Heilige Schrift door de Heilige Geest.³⁰⁹

In de klassieke retorica zijn er, zoals Braet stelt, drie basisvoorwaarden voor communicatie. Het gaat erom de *aandacht* van het gehoor of de lezer te trekken en zien vast te houden. Vervolgens moet de tekst ook begrepen worden. De spreker moet ervoor zorgen dat men het *juiste begrip* van de boodschap krijgt. Ten slotte is voor een geslaagde retorische tekst ook de *aanvaarding* van je wat zegt van groot belang.³¹⁰

In dit proces spelen *ethos*, *pathos* en *logos* ieder een eigen rol. Bij *logos* is van belang *wat* er wordt gezegd. De hoorder moet door middel van goede argumenten en een dialogische spreekstijl overtuigd worden. Bij *pathos* ligt het accent op *hoe* iets naar voren wordt gebracht. De non verbale communicatie van de spreker moet aansluiten bij de non verbale com-

304 Sarcerius, *Pastorale*, H iii.

305 Sarcerius, *Pastorale*, B iiiii.

306 ‘Ich sehe auch fur gut an/ das ein jeder/ die da predigen wil/ das er seine Predigt schreibe/ voruau diese/ so nicht gar wol geübt vnd erfahren sein/ wiewol ich auch diese nicht ghar ausnehmen. Denn solchs schreiben thut viel zur guten ordnung/ stercket vnd scherffet die gedechtnis/ macht das man alle ding deste besser erforschen/ bedencken vnd betrachten kan/ darff sich auch einer deste besser darauff verlassen/ verhüttet zweiffel/ stiftet grössere frewdigkeit zu predigen etc.’ Sarcerius, *Pastorale*, H iiiii.

307 Sarcerius, *Pastorale*, H ii v.

308 Sarcerius, *Pastorale*, H iii v.

309 Sarcerius, *Pastorale*, A iii v.

310 Braet, *Retorische kritiek*, 17-18.

municatie van de hoorder. Het gaat om een op een juiste manier inspelen op de emoties van de hoorder, zonder die te manipuleren. Zodoende gaat ook de hoorder willen wat de spreker wil. Bij *ethos* gaat het er om *wie* er spreekt. De spreker moet al sprekend het vertrouwen van de hoorder winnen. Door integer en transparant te zijn en zelf het goede voorbeeld te geven, zal hij gaandeweg vertrouwen inboezemen.

Hoewel Sarcerius deze zaken niet thematiseert en als zodanig met de klassieke termen benoemt, leert analyse dat hij de meeste wel beschrijft en die toespitst op de prediking.³¹¹ De aandacht voor de *Loci* staat in het teken van de argumentatie. De argumenten die vanuit de Schrift worden aangevoerd, zorgen voor een juist begrip van de boodschap bij de hoorder. Wie de methode van de retorica toepast is, in staat de Schrift op de juiste wijze te bestuderen en deze zo over te dragen dat wie ernaar luistert het des te beter vatten en begrijpen kan.³¹²

Het gaat Sarcerius er niet alleen om dat de boodschap begrepen wordt, zij dient ook aanvaard te worden. In zijn bespreking van het Bijbelse kernwoord ‘geloof’, schrijft hij dat het geloof een affect is dat in beweging wil zetten, want daardoor gaat men Gods beloften zeker geloven en er op vertrouwen.³¹³ Het doel van preken is dat de gepreekte leer wordt aangenomen en geloofd.³¹⁴

De persoon van de prediker (*ethos*) is daarbij niet onbelangrijk. Een prediker die een koud hart heeft, kan koude harten onmogelijk verwarmen, want preken doet men met het hart.³¹⁵ Ook dienen zij zelf te

311 Onderstaande analyse is van mijn (CTdG) hand. Ik maakte daarbij gebruik van Dyck, ‘First German Treatise’, 221-237.

312 ‘Ich heis aber allhier/ eigentlich vnd deutlich zu reden/ den Methodum/ nichts anders/ dan eine gewisse ordenung/ in der Schrifft nützlich zu studieren/ vnd was man darinnen studieret hat/ dasselbige andern Leuten zur besserung furzutragen/ vnd das sie dasjenige was in furgetragen wird/ deste besser fassen vnd begreifen mögen.’ Sarcerius, *Pastorale*, A iii v.

313 ‘So wird sich nu befinden/ das der Glaube ein schlecht vnd einfeltig ding ist/ das in viel ding nicht abgeteilet wird. Denn er allein einen schlechten vnd einfeltigen Affect der bewegung bedeutet/ dadurch man Gottes verheissung gewis gleubet vnd vertrauet.’ Sarcerius, *Pastorale*, A iiiii v.

314 ‘Und wil nu hier also heissen/ wer ander Leute durch leren vnd Predigen bewegen/ vnd sie der Lere vnd Predigte bereden/ das sie diese ding annemen vnd gleuben/ zum nutze vnd besserung (...).’ Sarcerius, *Pastorale*, H iii.

315 ‘(...) das sie diese ding annemen vnd gleuben/ zum nutze besserung/ der mus zuvorn in seinem herzen beweget sein/ vnd der Lere selbst gewis zijn/ vnd damit zufrieden/

leven wat zij preken. Bekwame dienaren zijn in staat gehoor te geven aan Jezus' bevel in Mattheüs 28 en geven zodoende onderwijs in de ware leer en volgen Hem in alles na. Wie anderen naar het goede leven wil leiden, moet zelf het goede voorbeeld geven. Jezus vraagt van Zijn apostelen: Wees Mijn navolgers. Dat wil zeggen, zij moesten leren wat Hij leerde en leven hoe Hij heeft geleefd.³¹⁶ Wanneer leer en leven één zijn, gaat daar veel kracht vanuit. Wanneer leer en leven uiteenlopen, verhoogt dat de drempel om te gaan geloven.³¹⁷

Gezien zijn relatief grote aandacht voor het samenstellen van een eigen *Locus Communis*, weet Sarcerius hoe groot het belang van een goede argumentatie (*logos*) is. Toch is hij er anderzijds ook zeer van overtuigd dat de communicatie van het Evangelie ook op een emotioneel niveau plaatsvindt (*pathos*). De hoorder moet in het hart en in het gemoed worden geraakt.³¹⁸ Uiteindelijk is het de Heilige Geest die door middel van de prediking het hart raakt.³¹⁹

sonst gehen die Predigten/ den Predigern ab/ wie kald wasser/ das kalte Hertzen von sich selbst von Natur/ nicht allein nicht erhitzt vnd erwermet/ sondern je kelter vnd kelter machet. (...) Solche kaldte Prediger/ die noch selbst der Lere halben nicht beweget sein/ werden ander Leute auch nicht bewegen/ vnd mit irem Predigen vnd leren sehr wenig nutz schaffen.' Sarcerius, *Pastorale*, H iii.

316 Sarcerius, *Pastorale*, C. Het is niet duidelijk naar welke Bijbeltekst Sarcerius hier verwijst.

317 'Ich wil hier nicht sagen/ wie ein krefftig/ wircklich/ vnd thetig mittel es sey/ ander Leute der rechten Lere halben bereden/ vnd das sie recht leben/ bewegen/ wenn die Lerer zu gleich Lere vnd leben/ an sich selbst rechtschaffen haben vnd füren. Und widerumb weis ich nichts/ das die reine Lere/ vnd ein gut leben bey ander Leuten/ krefftiger verhindert/ als wenn die Lerer in Lere vnd leben selbst strefflich sein.' Sarcerius, *Pastorale*, C ii.

318 Wanneer Sarcerius betoogd heeft dat de dialectiek en de retorica samen het huis van de methode bouwen, vervolgt hij aldus: 'Und gehöret zu diesem ausbauen vnd polieren fur das erste/ eine gemeine/ zierliche/ vnd flüssige art ze reden/ den die gantzen handel hilfße fortsetzen/ vnd in der Zuhörer hertzen vnd gemüter bringen/ nicht anders/ dan gleich wie die Siegel/ durch den Wind aufgeblasen/ das gantze Schiff/ one sonderliche mühe und arbeit fortfertigen.' Sarcerius, *Pastorale*, A vi.

319 'Denn vom Glauben mus der heilige Geist die leute lernen/ vnd diesen inen geben. (...) Nu ist aber solch Lernen vnd Ampt nicht krefftig/ one mitwirckung des heiligen Geistes/ welcher das Wort in die Hertzen füret/ das die Prediger allein in die Ohren bringen/ vnd wircket hiedurch Erkenntnis Gottes/ Glauben etc.' Sarcerius, *Pastorale*, F ii.

Samengevat leert Sarcerius over prediking het volgende. God Zelf heeft bepaald dat het geloof uit het gehoor is. Daarom is de prediking onmisbaar en zal de gemeente zowel op de zondagen als op de feestdagen samenkomen om naar preken te luisteren.

De kern van de inhoud van de verkondiging is de prediking van Wet en Evangelie. Het Evangelie preken is het doen opschrikken en beangstigen van het geweten door de prediking van de wet, opdat men tot belijdenis van zonden komt en vast gaat geloven dat God de zonden vergeven wil en van Zijn toorn en straffen wil afzien alleen omwille van Zijn lieve Zoon.

Vanwege het grote belang dat zodoende met de prediking is gemoeid, moet de gemeente in het levensonderhoud van de predikers voorzien en zich, zowel op de zon- als op de feestdagen, getrouw onder de prediking scharen.

De wisselwerking tussen pastoraat en prediking is onmisbaar. Wil een herder zijn schapen kunnen voeden, dan moet hij die kennen. Om de schapen te kunnen voeden zal een prediker methodisch te werk gaan en de regels van de retorica hanteren. Met behulp van de regels van de retorica kan men een ordelijke preek maken. Dat is van belang, want ons hart is erop aangelegd. Tegelijk bieden de regels van de retorica een hermeneutische sleutel op het slot van de Bijbel en de theologische lectuur, die namelijk volgens die principes zijn gecomponeerd.

In navolging van Melanchthon heeft Sarcerius de regels van de klassieke retorica vruchtbaar gemaakt voor de prediking. Als een van de eersten schreef hij over homiletiek in het Duits en hij verschaftte zodoende ook predikers die het Latijn niet machtig waren concreet materiaal voor de preekvoorbereiding.

Geheel in lijn met de opvattingen van de klassieke retorica, vraagt Sarcerius aandacht voor de klassieke overtuigingsmiddelen van *ethos*, *logos* en *pathos*. Wie preekt, moet wat hij verkondigt ook zelf in praktijk brengen en een brandend hart voor het Evangelie hebben. Wil de hoorder overtuigd worden van de waarheid van het Evangelie, dan zijn goede argumenten van groot belang. Daarom moet er werk worden gemaakt van het verzamelen van dergelijke argumenten in een zogenaamde *Locus Communis*. Geloven is echter niet alleen iets van het verstand, maar ook iets van het gevoel. Daarom moet het Evangelie ook op emotioneel niveau worden gecommuniceerd.

Wie wil preken, moet telkens opnieuw voorstudie doen en zich daarop blijvend toeleggen. Studeren en preken kan echter niet zonder gebed.

Want uiteindelijk is het de Heilige Geest die de Schrift doet verstaan en de harten van de hoorders zo beweegt dat men ook op leer van het Evangelie gaat vertrouwen.

Nu beschreven en geanalyseerd is wat Sarcerius in zijn *Pastorale* over ambt, sacrament, tucht en prediking naar voren heeft gebracht, kan een volgende stap gezet worden. Door de inhoud van de *Pastorale* te vergelijken met die van andere handboeken uit de zestiende eeuw kan in beeld worden gebracht wat het eigene is geweest van Sarcerius' bijdrage aan de (voortgaande) vorming van predikanten in de lutherse kerken in Duitsland in de zestiende eeuw. Deze vergelijking vindt in het volgende hoofdstuk plaats.

HOOFDSTUK 4

De *Pastorale* (1559) in vergelijking tot andere pastorale handboeken

Sarcerius schreef zijn *Pastorale* met het oog op hen die in de kerken zijn aangesteld om de gemeente bij de ware religie te bewaren en allerlei misbruiken te corrigeren. Het boek was bedoeld als een ‘papieren opleider’. ‘Middelmatige en beginnende predikanten kunnen hierin alles vinden wat zij in het ambt voor leer en leven nodig hebben’, schreef zoon Willem over het boek van zijn vader.¹ De vraag is wat de *Pastorale* toevoegde aan de reeds bestaande pastorale handboeken en waarom er nadien ook nog andere handboeken verschenen. Anders gezegd: waaruit bestaat het eigene van Sarcerius’ bijdrage? Naar een antwoord op die vraag wordt gezocht door de *Pastorale* te vergelijken met vier andere handboeken waarover pastores in Sarcerius’ tijd in de kerken van met name Duitsland in de zestiende eeuw konden beschikken.²

4.1. Pastorale Pfarampt etc. (1537) – Gerhard Lorich

4.1.1. De auteur en zijn boek

De *Pastorale* van Sarcerius was, zoals hierboven gezegd, in de zestiende eeuw niet het enige pastorale handboek op de markt en ook niet het eerste. De *Pastorale* stond in de traditie van de manualen uit de middeleeuwen. Waar deze vooral waren bedoeld als hulpmiddel voor de biechtpraktijk, verschenen met de reformatie boeken die de pastor op veel meer terreinen van het ambtelijk werk wilden vormen en coachen. Deze boeken vormden een mix van ideaal en praktijk.

1 W. Sarcerius, *Pastorale* (1565), iiiii.

2 Zie 1.3. voor de verantwoording van de keuze van de boeken en voor de argumentatie om de bespreking van elk boek door een biografische inleiding vooraf te laten gaan.

*Pastorale Pfarampt etc.*³ van Gerhard Lorch wordt door Burnett beschreven als een werk dat de overgang typeert van de handboeken uit de middeleeuwen naar die van de reformatie. Hoewel veel in *Pastorale Pfarampt etc.* aan het bekende handboek *Manuale curatorum* (1503) van Ulrich Surgant doet denken, richt het zich niet alleen op de prediking, maar biedt Lorch ook een theologische onderbouwing. Hij maakt niet alleen duidelijk wat, wanneer en hoe iets moet gebeuren, maar beschrijft ook de herkomst en betekenis van de rituelen.⁴

Hieronder wordt nagegaan wat Lorch pastores inhoudelijk te bieden had op het gebied van met name ambt, sacrament, tucht en prediking. Het betreft een samenvattende beschrijving en analyse. Om het eigene van de *Pastorale* op het spoor te komen, wordt de inhoud van *Pastorale Pfarampt etc.* vervolgens vergeleken met de inhoud van de *Pastorale*.

4.1.1.1. De auteur

Gerhard Lorch (gelatiniseerd ‘Lorchius’) werd naar eigen zeggen geboren in Hadamar.⁵ Zijn exacte geboortejaar is moeilijk vast te stellen. Sommigen noemen 1485, anderen houden het op 1490.⁶ Gerhard Lorch werd op 28 september 1509 ingeschreven als student in Heidelberg. Vijf jaar later, op 24 mei 1510, liet hij zich als rechtenstudent inschrijven aan de universiteit van Keulen. Uit zijn werken blijkt dat hij tijdens zijn opleiding vertrouwd geraakt is met Hebreeuws, Grieks, de klassieke auteurs, de kerkvaders en de grote scholastieke geleerden van de middel-

3 De volledige titel luidt als volgt: *Pastorale. Pfarampt von allen alten superstitionen vnd missbreuchen/ auch von aller vngegründter newerung gereynigt/ auff eyn Reformation gestellt/ nach der heyligen geschrift des Göttlich worts/ vnnd der vätter verstandt/ nach der kirchen Regel vnd Exempel. Bey den/ geystlichen vnd weltlichen/ nützlich Zulesen.* Zusammen bracht durch Gerhardum Lorch von Hadamar. Ik benutte de tekst zoals die te vinden is in de Staatsbibliothek München.

4 Burnett, ‘The Evolution’, 542.

5 Voor de historische achtergrond van *Pastorale Pfarampt etc.* en de biografische gegevens maakte ik gebruik van: Kunzler, ‘Humanistischen Kirchenreform’; Kunzler, *Eucharistietheologie*; Kunzler, ‘Lorch’; Paulus, ‘Lorchius’; Struck, ‘Kirchenwesen’; Struck, ‘Reformation’.

6 ‘Über Lorchs Geburtsdatum gibt es keinen genauen Anhaltspunkt. Paulus nimmt als Geburtsjahr 1485 an, Michel nennt das Jahr 1490. Struck und Stahl machen keine Angabe über ein Geburtsjahr Lorchs. Hurter nennt das gleiche Jahr wie Paulus, die allgemeine deutsche Biographie enthält sich aller Angaben über Lorchs Geburtsort und Jahr.’ Kunzler, *Eucharistietheologie*, 57-58.

eeuwen. In 1511 ontving hij de prebende van het Heilig-Altarkruis in de Liebfrauenkirche in Hadamar en in augustus 1519 ook de prebende van het St.-Valentinaltaar van dezelfde kerk. Op een gegeven moment is Lorich pastor in zijn geboorteplaats Hadamar geworden. In 1524 schreef Lorich een brief de leer van Luther te zijn toegedaan.⁷

Zijn sympathieën vielen niet goed bij de andere priesters in Hadamar. Zij beklagden zich bij het bisdom. Aartsbisschop Richard van Greiffenklau vroeg daarop in een brief van 24 november 1524 aan graaf Erberhard von Königstein om Lorich aan de rechtbank van het aartsbisdom uit te leveren. Om strafvervolgning te voorkomen, verbleef Lorich een poosje in Wittenberg. Lorich kwam zodanig in gewetensnood dat hij op 13 april 1525 zijn prebende van het St.-Annealtaar opgaf. Hij liet weten ‘evangelisch’ te gaan preken.⁸ Lorich trad op 13 juni 1525 in het huwelijk.

Tot aan 1536 zwijgen de bronnen dan verder over zijn leven. In 1536 verscheen echter de ene na de andere publicatie. Daar was een duidelijke reden voor. De graven Ludwig van Stolberg en Willem van Nassau waren in die tijd namelijk druk doende het kerkelijke leven in Hadamar naar lutherse snit te reformeren. Uit wat Lorich vanaf 1536 publiceerde, blijkt hij toch de kerk van Rome trouw te willen blijven en verzet hij zich tegen het zich afscheiden van de kerk van Rome. Lorich wilde de kerk van binnenuit reformeren.

Zijn eerste publicatie betrof de *Institutio catholica fidei orthodoxae* (27 maart 1536), een catechismus waarin veel aspecten van de geloofsleer aan de orde komen. Daarin stelt hij onder andere de ontaarding van de katholieke clerus in zijn tijd aan de orde en pleit hij voor het praktiseren van de tucht. Voorts voert hij een pleidooi voor het bedienen van het avondmaal onder beide gestalten en bepleit hij ruimte voor het priesterhuwelijk.

7 Het exacte moment van aantreden is onbekend. Maar uit een brief van 1523, die namens de gemeente van Hadamar aan graaf Eberhard von Königstein werd gestuurd, blijkt dat hij in dat jaar als ‘unser pharher’ actief is. Struck, ‘Kirchenwesen’, 146.

8 ‘Aus dem gleichen Jahr haben wir noch ein weiteres Zeugnis von Lorchs lutherfreundlicher Gesinnung. Mit Urkunde von 13. April 1525 verzichtet er zu Hadamar, wo er sich also damals wieder aufhielt, “evangelice sermonis sue eloquence adductus et sue conscientie” auf den St. Annealtar der Hadamaer Mariakirche, um die Plurität von Benefizien zu vermeiden, ein der bekannten Schäden der vorreformatorischen Kirche.’ Struck, ‘Reformation’, 96.

In zijn *De missa publica proroganda* (juni 1536) houdt hij vast aan de traditionele opvatting over de mis en wijst hij Luthers opvattingen over het sacrament af. De verdiensten van de heiligen ontkennen en de waarde van het bidden voor overledenen afwijzen, bestempelt hij als ketterij. Op 23 november 1536 schreef Lorch het voorwoord voor zijn *Pastorale Pfarampt etc.* Het verscheen in 1537. Op dit boek zal hieronder nader worden ingegaan.

Bucer probeerde Lorch op 24 december 1539 in een persoonlijke ontmoeting tevergeefs voor de reformatie terug te winnen. In 1540 keerde Lorch naar Hadamar terug. Hij voerde er opnieuw de mis in en brak met de inmiddels ingevoerde gemeentezang in het Duits. Kapelaan Johan Stein was daar na de kerkvisitatie in december 1539 door Erasmus Sarcerius en Dietrich Reiffenstein namelijk de kerkdiensten op lutherse leest gaan schoeien. Lang hield de rekatholisering echter geen stand, want al in het voorjaar 1540 verboden de graven Willem van Nassau en Ludwig van Stolberg het celebreren van de mis.

Toen in 1542 ook in Wetzlar, waar Lorch in 1536 naast zijn betrekking in Hadamar als pastor actief was geworden, officieel de protestantse godsdienst werd ingevoerd, moest Lorch de wijk nemen. Hij vond onderdak in kloosters in de buurt van Mainz en publiceerde diverse werken. Hij vertaalde in die tijd bijvoorbeeld preken van Georg Witzel uit het Duits in het Latijn.⁹ Lorch gaf in 1545 zijn *Postillen* in twee delen in Keulen uit. In het voorwoord van het eerste deel schrijft hij dat het een treurige vergissing was zich door de reformatie te hebben laten imponeren en dat hij, nu hij ingezien heeft hoe in het Lutherdom zich allerlei oude ketterijen herhalen, blij is weer in de schoot van de kerk te zijn teruggekeerd.¹⁰ In het voorwoord van het tweede deel van de *Postille* laat hij weten dat wat de luthersen tot stand hebben gebracht geen reformatie, maar een versterking van de kerk is.¹¹ Vooral zijn *Disputa* uit 1546 deed

9 Witzel was een zielsverwant. Hij studeerde onder andere in Wittenberg, werd in 1525 predikant in een lutherse gemeente, maar keerde in 1533 in de schoot van de moederkerk terug, net zoals Lorch.

10 'Lutheranismi species illa pulchra et subdola, quae Ecclesiae sibi reformationis pollicetur, me olim tenuit ratione captum; nunc vero viens Lutheranismum priscarum fere haereseon omnium pulvillum, ad Ecclesiae me gremium recipiens, miser exulo.' Geciteerd via: Paulus, 'Lorichus', 516.

11 'Non reformationem ecclesiae, sed destructionem et demolitionem meditari liquescit (...)' Geciteerd via: Paulus, 'Lorichus', 517.

veel stof opwaaien. In dit geschrift stelt Lorch op scherpe toon alle misstanden aan de orde die de reformatie heeft veroorzaakt¹² en bepleit hij opnieuw een katholieke reformatie.

Het invoeren van een nieuwe kerkorde werd in 1546 in Hadamar aangegrepen om Lorch officieel te ontslaan als 'Pfarrer von Hadamar'. Hij werd priester in St. Joann in de buurt van Worms en een jaar later komen we hem in die hoedanigheid ook in Wetzlar tegen. Al die tijd bleef hij publiceren. Lorch werd in mei 1549 lid van een commissie die door de synode van Mainz was ingesteld in verband met het rekatholiseren van het bisdom. Hij moest zich specifiek buigen over geloofsvragen. Op 5 juni 1549 verscheen een laatste geschrift. Lorch vond in een oude bibliotheek namelijk een geschrift uit 817 van Michael Westermann over het zogenaamde Aachener Konzil waarin allerlei voorstellen staan aangaande het reformeren van de kerk. Hij gaf het opnieuw uit en droeg het in een voorwoord op aan de leden van de Trierse delegatie die aan de gesprekken over het Interim deelnam. Zelf maakte hij ook deel uit van dit gremium. Daarna blijft het stil. Zijn sterfdatum is ons niet bekend. Volgens Kunzler is het in ieder geval zeker dat hij in 1553 niet meer leefde.¹³

12 In de vertaling van Paulus luidt het onder andere: 'Gott ist mein Zeuge wie ein elendiger Sünder ich bin, dass ich der Reformation der Kirche als begierig bin, dass ich viel lieber den Tod begehren wollte, als länger zu leben, wo keine Reformation geschehen sollte. Bin deshalb von der lutheranischen Secte besonderlicher Ursache abgefallen, so ich bei derselbigen Secte nichts sehe oder höre, das einer Reformation gleichstehen möge. Gross Geschrei vom alleinseligmachenden Glauben können sie alle, hiemit täuben sie jedermann; sonst, soviel die Besserung des lebens anlangt, ist das neue Evangelium ein Traum und eine Fabel. Dass verbrannt geistlich Recht ist gegen solchen Traum ein wahres lebendig Evangelium, indem es zur Ehrbarkeit und Tugend so hart allenthalben anhält. Die päpstlichen Rechte haben solche herrlichkeit und Majestät, das man eine genugsame Reformation machen könnte, wo man ein Ansehen darauf hätte, das solchem, so verordnet ist, Nachfolge geschehe. Was haben aber die Lutheraner der Ehrbarkeit und Tugend zu Gut für Constitutonen gemacht? Es ist eigentlich wahr, dass auch die papistische Clerisei durch das neue Evangelium geärgert wird.' Paulus, 'Lorchus', 505-506.

13 'Ein genaues Todesdatum Lorchs ist unbekannt. (...) In dem von Witzel selbst erarbeiten Katalog seiner Werke, den Richter edierte, finden sich zwei Hinweise auf ein Ableben Lorchs. Richter zitiert eine Notiz Witzels zur "Postilla"-Auflage von 1553.' Kunzler wijst er dan op dat Richter spreekt over de 'zalige gedachtenis van Lorch'. Ergo: 'Lorch war demnach 1553 sicherlich bereits verstorben.' *Eucharistietheologie*,

Lorichs geschriften kwamen in 1559 op de index van verboden boeken die paus Paulus IV publiceerte. Een opmerkelijk gegeven daar Lorich juist de katholieke leer hoog wilde houden en die verdedigde. De katholieke auteur Paulus kan dit verstaan als het gaat om Lorichs publicaties van 1536-1541, maar in zijn werken die hij vanaf 1541 schreef, kan deze niets vinden wat censuur zou kunnen rechtvaardigen.¹⁴

Een aantal van Lorichs ideeën is, aldus Kunzler, pas op het tweede Vaticaanse Concilie verwezenlijkt. Hij noemt als voorbeelden daarvan het verlenen van preekbevoegdheid aan ‘geleerde leken’, het invoeren van een ‘volksmissaal’, ziekenzalving niet te beperken tot ‘het laatste oliesel’ en dat er in elke kerk slechts sprake mag zijn van één altaar. Vooral zijn aansporingen leken actiever te betrekken in de liturgie is opgepakt door het concilie.¹⁵

4.1.1.2. *Motieven*

Lorichs *Pastorale Pfarampt etc.* verscheen, zoals gezegd, in een periode waarin de graven Ludwig van Stolberg en Willem van Nassau de reformatie in Hadamar doorvoerden.¹⁶ *Pastorale Pfarampt etc.*¹⁷ droeg Lorich op aan graaf Ludwig van Stolberg en Königsteyn. Hij wijst de graaf op zijn overleden vader graaf Eberhard. Graaf Eberhard beschikte zijns inziens namelijk over eenzelfde wijsheid als koning David en koning Salomo en kon zodoende verstandig omgaan met de vragen die de reformatie stelde. Diezelfde middenweg staat Lorich ook voor.¹⁸ Door het zo te stellen, wijst Lorich de graaf een duidelijk ander pad dan waar de graaf zich op dat moment op begaf.

Met zijn boek hoopt Lorich niet alleen graaf Ludwig te bereiken, maar een zo breed mogelijk publiek. Hij heeft er bewust voor gekozen in het Duits te schrijven, zodat niet alleen geleerden, maar ook minder geleterde mensen zijn boek kunnen lezen en erover in gesprek kunnen

64-65.

14 Paulus, ‘Lorichus’, 517, 524.

15 Kunzler, ‘Lorich’, 183-184.

16 Zie daarvoor ook: Struck, ‘Reformation’, 96, 99-100.

17 Wat hieronder volgt zijn, tenzij anders is aangegeven, samenvattende beschrijvingen van wat Lorich schrijft.

18 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, iv v.

komen.¹⁹ Lorch wil met wat hij schrijft de goddelijke waarheid hooghouden en de christelijke eenheid bevorderen.

Dat er in de kerk veranderingen nodig zijn, is voor Lorch meer dan duidelijk. Maar over hoe deze veranderingen bewerkstelligt moeten worden, is veel verschil van inzicht. In zijn voorwoord doet Lorch veel moeite zijn eigen positie te verduidelijken. Er is in de kerk sprake van bijgeloof, misbruiken en dwaling. Onwetendheid, nalatigheid en eigenbelang voeren de boventoon. Daarom zien sommigen de kerk als een oud bouwvallig huis en proberen haar met kalk te bestrijken en met verf weer kleur te geven. Anderen willen een nieuw huis bouwen en zij breken ook met de heilzame tradities van de apostelen en veroordelen de gewoonten van de kerk. Dit geeft strijd en tweespalt.²⁰

‘Sophisten’ worden zij genoemd die het reine goud van de christelijke religie niet gereinigd willen zien van bijgeloof en dwalingen. Zij willen de paapse tradities niet reformeren naar het Woord van God. ‘Evan-gelischen’ worden zij genoemd die alle ceremoniën en sacramenten die niet duidelijk in de Schrift voorkomen als ijdel en schadelijk veroordelen. Lorch ziet aan beide kanten veel jaloezie en een scherpe pennensrijd over zaken als de vrije wil, goede werken, het celibaat, het bidden voor de doden, de aflaten en de mis. Lorch prijst in deze strijd de positie die Erasmus van Rotterdam innam. Erasmus weigerde partij te kiezen. De pausgezinden maakten hem echter voor een ketter uit en de evan-gelischen voor een papist. Ook citeert hij met instemming Cicero die gezegd heeft: ‘Tamen tantum abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus.’ Velen zoeken de eigen glorie en niet de waarheid. Sekten dwingen opnieuw te zoeken naar wat waarheid is.²¹

Lorch krijgt zelf in zijn ‘pfarrampt’ dagelijks van beide kanten kritiek. Sommigen zeggen dat hij zijn ambt onrecht doet, omdat hij bij de doop de oude gebruiken handhaaft, de mis leest, de verdiensten van de heiligen erkent en voor de doden bidt. Anderen vinden dat hij ten onrechte het avondmaal onder beide gestalten bedient, het priesterhuwelijk erkent, etc. Hij vindt zelf rust en vrede, doordat hij er van overtuigd is naar Gods woord te handelen en te doen wat de reformatie van de kerk ten goede

19 ‘Dise meine bekentnuss vnd bericht hab ich derhalb ins Deutscher sprach gethon/ so ich nit alleyn mit gelerten/ sonder auch mit vn-gelerten/ so alleyn künden Deutsch lesen/ in gesprech vnnd handlung steh.’ Lorch, *Pastorale Pfarrampt etc.*, iii.

20 Lorch, *Pastorale Pfarrampt etc.*, ii.

21 Lorch, *Pastorale Pfarrampt etc.*, ii v - iii.

komt en daarin Gods genade ervaart. Hij ziet zichzelf meer als iemand die de waarheid van Christus liefheeft dan als een aanhanger van een partij. Hij wil in zijn ambt zowel bijgeloof en misbruik als allerlei ongegronde meningen en nieuwlichterij vermijden en zich in deze tijd van tweespalt, vanwege zijn eigen zwakheid en beperkte verstand, alleen op Gods Woord richten zoals dat verstaan wordt in de heilige gemeenschap van de moederkerk.²²

Onder die ‘heilige gemeenschap van de moederkerk’ verstaat Lorch de zogenaamde apostolische traditie. De apostelen werden door de Heilige Geest veel woorden van Jezus te binnen gebracht. Wat de apostelen hebben ingesteld, mag daarom niet worden verworpen. Zowel de Griekse als de Latijnse kerkvaders hebben ons doorgegeven wat de apostelen hebben ingesteld.²³ De kerk is, aldus Paulus in Efeze 2, gebouwd op het fundament van apostelen en profeten en in Openbaring 21 dragen de fundamente van het nieuwe Jeruzalem de namen van de twaalf apostelen.²⁴ Geconcludeerd kan worden dat de Schrift en de apostolische traditie voor Lorch leidend zijn bij zowel het doordenken van de kerkelijke praktijk als het praktisch handelen van de kerk.

Aan het slot van zijn boek bespreekt Lorch de taak van de aartsbisschop. Hij is zijn taak de kerk te reinigen van alle menselijke gewoonten, misbruik en bijgeloof en daarbij de priesters te stimuleren hetzelfde te doen.²⁵ Dat nu is precies wat Lorch met zijn boek beoogt. De moederkerk is voor Lorch het voorbeeld en het Woord van God zijn leidraad.

4.1.2. De ambten

Lorch maakt, behalve tussen priester en bisschop, geen onderscheid tussen verschillende ambten. Hij beschrijft de verschillende taken van de ambtsdrager concreet en gaat in op de kleding van de ambtsdrager. Want de kleding heeft veel te zeggen over zowel de status als de inhoud van het ambt.

22 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, iii v - iiiii.

23 Lorch laat heel wat namen de revue passeren. Hij noemt onder andere Ambrosius, Athanasius, Dionysius, Linus, Clemens, Cletus, Tertullianus, Basilius, Augustinus en Chrysostomus. Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, A iiiii v - A v v.

24 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, A v.

25 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, Z v v, Z vi.

4.1.2.1. *De verschillende ambten*

Voor Lorch is er eigenlijk maar één ambt. De verschillende woorden die voor het ambt gebruikt worden, zoals priester, oudste, predikant, pfarrherr en herder, duiden alle hetzelfde ambt aan. Hij gebruikt deze termen in zijn boek als synoniemen. Lorch kan niet uit de voeten met hen die wél allerlei onderscheidingen op willen voeren en doet daar schamper over.²⁶ Op grond van wat Clemens, Ireneüs en paus Leo – deze paus verbood zowel leken als monniken om te preken – schrijven, geeft Lorch een heldere omschrijving van wat in zijn ogen een priester (*sacerdos*) of oudste (*presbyter*) is. Onder een priester wordt verstaan ‘eyner der ordenlich von seinem ober Bischoff zu dem kirchen dienst/ vnnd sonderlich Gottes wort zu predigen geweiht ist’.²⁷ Een priester is een knecht van God en vrijgesteld van dienst aan de wereld.²⁸ Lorch beveelt een kapelaan aan, maar geeft verder geen invulling aan diens ambt.²⁹

Zoals uit bovenstaand citaat blijkt, maakt Lorch onderscheid tussen ‘priester’ en ‘bisschop’. Het enige verschil tussen hen is, naar een woord van Theophylactus, dat een bisschop de macht heeft de priester te zegenen, dat is te wijden.³⁰ De priesterwijding ziet Lorch als een sacrament dat het alleenrecht van de bisschop is. Het sacrament van de priesterwijding is een geheim van God, omdat wie het ontvangt Gods genade en heiligheid ontvangt waardoor hij het ambt kan volbrengen waarin hij bevestigd wordt. Wie niets ontvangen heeft, kan ook niets geven.³¹

Wie wil weten waaraan oudsten moeten voldoen kan terecht in Titus en 1 Timotheüs 3. Met behulp van deze criteria heeft ook Jezus Zijn leerlingen gekozen en in de moederkerk was het niet anders.³² Lorch gaat er vanuit dat een deel van de discipelen getrouwd is geweest en een ander deel niet. Daarom moet men ook de priesters vrijlaten al dan niet

26 ‘Ach lieber Gott/ was ist von nöten viler wort/ es ist niemand vnder der rechtglaubigen vnd kirchengenossen/ der nit wiss/ das *presbyter* vnnd *sacerdos* eyn ding sei/ derhalb auch beyde priester verdeutscht werde.’ Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, D.

27 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, D.

28 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, K iii.

29 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, E iii.

30 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, D.

31 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, L.

32 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, K iii v.

te trouwen. Het huwelijk van een priester moet een voorbeeld zijn, zodat de wereld er geen aanleiding voor spot in zal zien.³³

Als het om de keuze van een nieuwe priester gaat, is het van belang dat de priesters, de overheid en het volk eensgezind zijn. Het zogenaamde *ius patronatus* komt de overheid toe, maar zij moet daarvan geen misbruik maken door er mee te handelen of aan vriendjespolitiek te doen.³⁴

Voorafgaande aan de wijding zal er een examen worden afgenomen. Inzicht in Gods Woord en de levenswandel moeten worden onderzocht. Het is namelijk nog beter een leven lang het sacrament (van het avondmaal) niet te ontvangen dan het van een ketter te ontvangen.³⁵ Met de doop is het niet anders. Op de keper beschouwd, is nog beter de doop te ontvangen en dagelijks Gods woord te horen van een leek die met Christus wandelt, dan van een onwetende priester die zich inlaat met hoererij en simonie.³⁶

4.1.2.2. *De taken van de ambtsdrager*

De voornaamste taak van zowel de priester als de bisschop is de verkondiging van het Evangelie. Er is geen hoger en waardiger ambt dan de verkondiging van Gods woord.³⁷ Een priester is voorts ook geroepen om de sacramenten uit te delen en de kerk te regeren.³⁸ Paulus spoort immers op het strand van Milete de oudsten van Efeze aan zich te hoeden voor

33 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, L en T ii.

34 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, L en L ii.

35 'Dann gleicherweiss es besser ist/ dass eyn Christ das heylig Sacrament des fronleichnams Christi/ nimmer sein leben lang empfieng/ dann das er solchs von eynem ketzer empfieng.' Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, D iii.

36 'Und ich darff hie frei bekennen meinen sinn und gemüt/ dass zu disen zeiten/ eyn Concilium zu erwecken/ vnd zu eyner gründlichen Reformation der kirchen/ vrsach zu geben/ heylsamer vnnd Christlicher ist/ alleyn den heyiligen tauff/ sondern alle solemniteten empfaen/ vnd Gottes wort täglich hören/ von eynem leyen/ gütes wandels vnd Christlichs verstands von eyner oberkeyt oder gemeyn dazü berüffen/ (...) dann von eynem vnwissenden priester/ der in offtentlicher hürei hauss helt/ vnd sein ampt Simoniace durch gunst vnd gaben erlangt hat.' Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, D iiiii.

37 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, D, D ii.

38 Lorich bespreekt in zijn boek in dit verband als sacramenten waarmee een priester zich moet bezighouden het avondmaal, de doop, het vormsel, het huwelijk, de ziekenzalving en het sacrament van de boete. Zie daarvoor de inhoudsgave van zijn boek. Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, v-vi.

valse profeten. Daarmee is gezegd dat de priester door God geroepen is de kerk te regeren. Paulus noemt hen ‘vorsteher’ en bewaarders en uitdelers van het geheimenis Gods.

Lorich vindt dat de overheid zich niet dient te bemoeien met de regering van de kerk. Hij vindt het dan ook een trieste zaak dat de priesters zich, in de geest van Arius, in het regeren van de kerk aan de overheden onderwerpen. Hij betreurt het dat priesters keizers en koningen tot God hebben gemaakt.

De overheid heeft een eigen taak. Een goede overheid handelt zonder aanzien des persoons, neemt geen geschenken aan, laat geen vormen van bezwering toe, straft roverij en voorkomt door te straffen dat mensen het recht in eigen hand nemen. Zo’n overheid is God welgevallig. Het is de taak van de wereldlijke overheid de geestelijke overheid bij te staan in het volbrengen van haar taak.³⁹ De wereldlijke overheid zal niet over een priester rechtspreken.⁴⁰

Ook het geven van aalmoezen benoemt Lorich als een concrete taak van een priester. We lezen immers in Handelingen 4 en 5 dat het uitdelen van aalmoezen tot het priesterambt behoort. Zorgvuldigheid is hierbij van groot belang, want geld dat voor de armen aan de kerk is gegeven jezelf toe-eigenen, is in de ogen van Lorich de hoogste vorm van diefstal.⁴¹

Een andere taak van de priester is het toezien op het vasten. In de vastentijd mag geen vlees worden gegeten, want daar komt wellust en geilheid uit voort. Een priester moet het doel van het vasten goed voor ogen staan. Het gaat daarin om een geestelijke tucht en een gehoorzaam en boetvaardig leven. Armen, zwangeren, minnen en zieken zijn vrijgesteld van vasten.⁴²

Samengevat is het de taak van een priester herder te zijn.⁴³ Hoewel de metafoor van de herder de titel van het boek domineert, speelt in het boek zelf deze metafoor nauwelijks een rol.

39 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, S iii - S iiiii.

40 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, T., zie ook noot 43.

41 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, V ii - V ii v.

42 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, Z, Zii.

43 ‘Vnd wider kommen auff die priesterliche gemeyn oberkeyt/ vnd bekennen/ dass eyn jeglicher pfarrherr inn seiner pfarr/ inn geystlichen sachen/ aller seyn pfarkind/ niemand aussgenommen/ eyn richter vnnd hirt ist/ sol derhalb sampt weib vnd kind (...) alles diensts vnd zeitlicher beschwerung/ gefreit werden.’ Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, T.

In zijn boek gaat Lorch specifiek in op de taken van de bisschop en de aartsbisschop. Met een verwijzing naar Clemens betoogt Lorch dat een bisschop vooral moet preken en onderwijzen. Het is de vloek van zijn tijd, vindt Lorch, dat veel hoge prelaten zich met van alles bezighouden, maar juist het woord van God verachten.⁴⁴

Een aartsbisschop moet dagelijks preken en studeren. Het behoort tot zijn ambt allen die priester willen worden te examineren, de zieken te bezoeken, de armen te voeden, de eenheid in geloof en liefde tussen zowel de priesters onderling als in het geheel van de kerk te bevorderen, etc. Deze taak is zo zwaar dat hij niet zonder hulpbisschoppen kan, zoals Clemens al heeft aanbevolen. Hij heeft tot taak de kerk te reinigen van alle menselijke gewoonten, misbruik en bijgeloof en de priesters te stimuleren hetzelfde te doen.⁴⁵

Wil een ambtsdrager goed kunnen functioneren, dan moet hij zich niet bezig hoeven te houden met het genereren van eigen inkomsten, vindt Lorch. Hij ziet predikanten die op geen andere wijze in hun levensonderhoud willen voorzien, dan door middel van wat parochianen hun in natura geven. Verder willen zij niets ontvangen. Lorch vindt dit een slechte en onverstandige gedachte, die opborrelt uit een verdorven geest. Chrysostomus heeft er al op gewezen dat Jezus geen bedelaars, maar arbeiders als apostelen heeft uitgezonden. Arbeiders zijn een billijke vergoeding waard. Zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament ontvingen priesters bezoldiging.⁴⁶

Goed functioneren van ambtsdragers wordt ook bevorderd door het vormen van zogenaamde broederschappen. Met een beroep op onder andere Psalm 133 stelt Lorch dat ketters ten onrechte broederschappen afwijzen. In broederschappen zullen de pastores van de kerken en haar leden getroost en gesterkt worden door het heilig sacrament als een verbond van liefde en vrede te ontvangen, alle ketterijen af te wijzen, met alle bijgeloof te breken, hun zonden te belijden en ermee te breken en hun leven te beteren (Besserung) en aan God te offeren.⁴⁷

4.1.2.3. De kleding van de ambtsdrager

Lorch besteedt bewust aandacht aan de kleding van de priester, want

44 Lorch, *Pastorale Pfarhampt etc.*, D v.

45 Lorch, *Pastorale Pfarhampt etc.*, Z v v - Z vi.

46 Lorch, *Pastorale Pfarhampt etc.*, V v, V ii.

47 Lorch, *Pastorale Pfarhampt etc.*, Y iii v.

die kleding communiceert wezenlijke dingen over zowel de status als de waardigheid van het ambt, alsook over de boodschap die verkondigd moet worden. Lorch stoot zich aan de vrijblijvendheid in zijn tijd. Iedereen trekt maar aan wat hij wil. Met Cyrillus en Origenes pleit Lorch voor uniformiteit.⁴⁸

De predikant moet een wit koorhemd dragen. Wit duidt op de christelijke onschuld, de zuivere leer, en vormt een herinnering aan de opdracht een rein leven te leiden. Wanneer een priester een wit kleed aantrekt, moet hij bedenken dat zijn leven daarmee in overeenstemming moet zijn, ja, dat hij een godzalig leven dient te leiden en een spiegel voor de hele gemeenschap is. Paulus schrijft in 1 Timotheüs 4:12: ‘(...) wees een voorbeeld voor de gelovigen in woord, in wandel, in liefde, in geest, in geloof *en* in reinheid.’ Een priester moet een voorbeeld zijn in kuisheid, matigheid en het mijden van wereldse ijdelheid.

De stola is een teken van de belijdenis van goede zeden en gehoorzaamheid die we aan het Evangelie verschuldigd zijn. Gehoorzaamheid is het voornaamste van ons geloof, in navolging van onze Heere Christus die Zijn hemelse Vader tot in de dood gehoorzaam was. De predikant staat op de kansel en is zo een voorbeeld van heiligheid.

Zowel prediker als hoorder dient te geloven dat God door het sacrament heen werkt. Alle welsprekendheid helpt niets wanneer God geen bijstand verleent. Preken kan daarom niet zonder gebed. Daarvan getuigt het teken van het kruis op de stola.⁴⁹

4.1.3. De sacramenten

Voordat Lorch onderwijs geeft over de leer en de sacramenten, maakt hij een aantal opmerkingen over ceremoniën. Ceremoniën, zo leert ons de Bijbel, zijn ons gegeven met het oog op onze zwakheid. Omdat we nu nog in een jammerdal leven en de kerk een strijdende kerk is, hebben we in het hier en nu ceremoniën nodig. Pas in de toekomstige wereld, in het nieuwe Jeruzalem, wanneer we aan de engelen gelijk zijn geworden, zullen ceremoniën overbodig zijn geworden. De gebruiken in de kerk berusten op wat de apostelen van Jezus hebben geleerd. Jezus zei in Johannes 16 tegen zijn leerlingen immers dat de Heilige Geest hun te binnen zou brengen wat Hij had gezegd. Lorch noemt tal van Griekse

48 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, E v.

49 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, E ii - E iii v.

en Latijnse kerkvaders die het gezag van de apostelen en de traditie bevestigden.⁵⁰

Het verbaast dan ook niet dat Lorch, behalve aan de hierboven genoemde priesterwijding, aandacht besteedt aan de doop, het vormsel, het avondmaal, het huwelijk, de ziekenzalving en de biecht. Priesters mogen zich voor de sacramenten niet laten betalen. Zo blijft men als dienaar van de kerk vrij en zal niemand achterdocht koesteren.⁵¹

4.1.3.1. *De doop en het vormsel*

Omdat Lorch de leer van de doop meer vindt passen in een catechismus, spitst hij wat hij schrijft vooral toe op hoe het sacrament moet worden bediend. Toch gaat hij niet voorbij aan de betekenis van de doop. De doop is door Jezus ingesteld. Lorch is pleitbezorger van de kinderdoop. Wederdopers noemt hij 'ketter'. De doop is immers de opvolging van de besnijdenis en bovendien werden in de kerk de kinderen altijd al gedoopt.⁵²

De doop verbindt de mensen met God en God met de mensen. In de doop gaat het, zo leren ons zowel de Bijbel als kerkvaders als Ambrosius, Chrysostomus en Cyrillus, om vergeving van zonden en nieuw leven.

De doop is tot zegen voor de mens. Het doopwater is immers geheiligd tot vergeving van zonden. Het is de Heilige Geest Die aan het doopwater kracht verleent. De doop is maar niet een gewoon ritueel (*ceremonie*). Kijk maar naar Johannes 3. Tenzij wij uit water en Geest geboren worden, kunnen wij het koninkrijk van God niet binnengaan. De Heilige Geest gebruikt het doopwater om ons wedergeboren te doen worden en verleent aan het doopwater kracht door het Woord. Denk maar aan wat Augustinus gezegd heeft: 'Het Woord komt bij het element en wordt zo een sacrament.' Hij zegt dus niet 'het Woord wordt een ceremonie'. Het Woord is het Woord van Christus. Christus die door middel van de stem en de handelingen van de priester zegt: 'Ik doop je in de naam van de

50 Lorch, *Pastorale Pfarraamt etc.*, A - A v v.

51 Lorch, *Pastorale Pfarraamt etc.*, V.

52 'Es ist unmöglich/ dass Widertauffer oder andere ketzer von iren irthumen erlöst werden/ wo sie sich der kirchen/ das ist der heyligen gemeynschafft/ niet ergeben. Wir haben inn dem gezeug der heyligen/ dass der glaubigen kinder zum tauff hören/ und das der tauff eyn nachvolgung sei der beschneidung. Der heyligen gemeynschafft bezeugt dass allzeit in der kirche kinder getauft seind.' Lorch, *Pastorale Pfarraamt etc.*, I v - I ii.

Vader en van de Zoon en van de Heilige Geest.’ Op die manier wordt aan het water kracht verleend, zodat het de ziel van een mens kan reinigen en hem voor God welbehagelijk kan maken. Het gebed en de lofzangen die de doop omlijsten, herinneren aan bovengenoemde werkelijkheid.

In de vroege kerk werd er twee keer per jaar gedoopt, te weten met Pasen en Pinksteren. Lorch wil deze traditie graag in ere herstellen. Hij betreurt het dat nu vaak lichtzinnig met de doop wordt omgesprongen en de doop bijvoorbeeld ’s middags door een dronken priester wordt bediend.⁵³

Lorch vindt dat bij de doop maar één keer water hoeft te worden gebruikt. Die ene keer symboliseert namelijk de heilige eenheid in de Drievuldigheid. Men kan maar één keer gedoopt worden. Het liefst in een voor iedereen verstaanbare taal.⁵⁴

De duivel dient bij de dopeling te worden uitgedreven. Het exorcisme herinnert ons eraan dat in het vlees niets goeds woont. Volgens de canones heeft de duivel door de uitdrijving minder macht over de gedoopten dan over de ongedoopten. Door de doop wordt de erfzonde niet in die mate weggenomen dat er geen strijd meer is, maar wel zo dat de gedoopten – hoewel zij zwak zijn – de duivel kunnen wederstaan.⁵⁵ Lorch bespreekt ook een gebruik dat hierbij aansluit. Namens het kind moeten de peetvaders namelijk de duivel afzweren en het kind hierin ten voorbeeld zijn. Er is in de optiek van Lorch een schromelijk tekort aan voorbeeldfiguren.⁵⁶ Peters worden toegewezen met het oog op het overlijden van de ouders van de dopeling. Twee of drie is voldoende.⁵⁷

De dopeling behoort met zout te worden ingewreven en met speeksel te worden bestreken. Het zout behoort tot het exorcisme en symboliseert dat wij een zwakke vijand hebben die te overwinnen is voor wie dat wil. Het zout herinnert ons ook eraan dat wij geroepen zijn in gerechtigheid voor God te leven. Het speeksel, dat met stof vermengd dient te worden, herinnert ons eraan dat deze wereld voor dwaasheid gehouden moet worden en we een welriekende reuk voor God moeten zijn. Het maakt ons duidelijk dat alleen Christus Gods wijsheid is en we alleen door Hem

53 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, G-G ii.

54 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, H iii v - I v.

55 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, G iii.

56 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, H.

57 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, T iii v.

genezen zijn. Ook de oren moeten worden bestreken, zodat het woord van geloof, hoop en liefde kan worden verstaan.⁵⁸

Aan de zalving van de dopeling hecht Lorch grote waarde. Het is Lorch zelf een paar keer overkomen dat enkele eenvoudige broeders hun kinderen lieten dopen en hun kind niet gezalfd wilden hebben. Want zalven zou een menselijke instelling zijn. Op grond van wat kerkvaders schrijven, beschouwt Lorch het zalven met olie als een gebruik dat op de apostelen teruggaat. Op de concilies werd dit nog eens bevestigd. Ambrosius en Augustinus meldden dat de borst en de schouders gezalfd moeten worden. Het geloof, zo wordt daardoor duidelijk, wordt in het hart geplant en zal ook volbracht kunnen worden. Voorts communiceert de zalving dat wij tot het koninklijk geslacht van Christus behoren en de Heilige Geest in de dopeling woont. De olie laat zien dat aanvechtingen zodoende kunnen worden weerstaan.⁵⁹

In het vormsel gaat het niet om de reiniging en vergeving der zonden, maar om bevestiging en versterking van het kruisdragen en het verzaken van de duivel en deze wereld. In de Schrift komen we dit tegen in Handelingen 8 en 19 en buiten de Bijbel ook bij Clemens en vele anderen. Aan het vormsel moet catechetisch onderricht voorafgaan. De predikant zal de artikelen van het christelijk geloof overhoren. Onder gebed zal hij met olie een kruis op het hoofd tekenen als symbool van de strijd die christenen hebben te voeren – zij zijn immers soldaten van Christus. Dit sacrament geschiedt bij voorkeur door de aartsbisschop.⁶⁰

4.1.3.2 *Het avondmaal en de biecht*

Lorch blijft pal staan voor de leer van de transsubstantiatie. In het heilige lichaam van onze Heere Jezus Christus is ons een geheimenis gegeven van gemeenschap en loffer. Van dit geheimenis geldt dat brood en wijn werkelijk veranderd worden in het lichaam van Jezus Christus onze Heere. Lorch acht het een dwaling in het brood alleen maar een geestelijk lichaam te zien.⁶¹ Nadere uitleg over het veranderen van brood en

58 Lorch, *Pastorale Pfarhampt etc.*, G iiiii - G iiiii v.

59 Lorch, *Pastorale Pfarhampt etc.*, G iiiii v - H iiiii.

60 Lorch, *Pastorale Pfarhampt etc.*, I ii - I iii v.

61 'Von disem Sacrament were vil zu sagen/ nemlich dass der wein und brot warlich verwandelt werden in den heyligen leichnam Jesu Christi unsers lieben herren. (...) Und das auss solchem irthumb noch eyn vil grösser erwächts/ nemlich der alleyn eyn geystlich leichnam versteht.' Lorch, *Pastorale Pfarhampt etc.*, L ii v.

wijn past beter in een catechismus dan in een manuaal. Het sacrament spreekt van liefde tussen hen die erdoor met Christus worden verenigd. Alle onderlinge verschillen vallen immers weg en het stemt ootmoedig.

De eucharistie, het loffer, is niet te vergelijken met heidense offers. Daarin wordt het bloed van mensen of dieren vergoten. In ons offer wordt het Lam van God geofferd, Dat door de maagd Maria van de Heilige Geest werd ontvangen, Jezus het eeuwige Woord van God. Het avondmaal zal onder beide gestalten worden bediend. Zo heeft Christus het ook ingesteld.⁶²

Dit sacrament mag alleen worden bediend door wie daartoe door een aartsbisschop is bevestigd. Als het gaat om de vraag of het heilig sacrament op een speciale plaats bewaard moet worden, vindt Lorich dit een zaak van christelijke vrijheid. Zijn persoonlijke voorkeur gaat ernaar uit dit wel te doen. Ook aan zieken zal het sacrament in beide gestalten worden uitgereikt.

Wanneer het heilig brood in een processie wordt rondgedragen, moet dit gepaard gaan met geestelijke gezangen, innige gebeden en ootmoed. Wanneer er veel poeha, kostbare kleding en luid bazuingeschal aan te pas komt, is het een gruwel.⁶³

Lorich is er een voorstander van zowel de biecht als de boetedoening, die vaak aan de biecht verbonden is, te handhaven. Dit sacrament kent drie delen: berouw, de biecht en de genoegdoening.

Berouw

Een oprecht berouw is dat de mens hartelijk berouw heeft, omdat hij het hoogste en eeuwige goed heeft verloren, zijn Schepper en Redder heeft vertoornd en zijn naaste verdriet heeft aangedaan. Op zulk berouw volgt niet allen het vlieden van de zonde en vergeving, maar ook verandering (*Besserung*).

Biecht

Wie de mondelinge biecht nalaat, laadt schuld op zich. Van belang is dat er sprake is van een volkomen berouw. Wanneer daarvan geen sprake is, moet er onderwijs plaatsvinden. In dat onderwijs moet ook plaats worden ingeruimd over hoe een beter en deugdzaam leven te leiden. Wie een broeder heeft beledigd, moet, naar het woord van de Heere, naar hem

62 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, L ii v - L iii v.

63 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, M iii - M iii v.

toegaan en zich met hem verzoenen. Wanneer het echter een openbare zonde betreft, moet de biecht in het openbaar geschieden, zoals bijvoorbeeld Tertullianus, Cyprianus, Eusebius leren. Zonden die heimelijk zijn geschied, zullen alleen aan de priester worden gebiecht.

De priester heeft de opdracht de zonde te vergeven, want hij is krachtens zijn ambt sleuteldrager. Alles wat hij op aarde bindt of ontbindt zal in het eeuwige leven ook ontbonden of gebonden zijn (Matth. 18 en Joh. 20). Deze vergeving is, naar een woord van Augustinus, niet afhankelijk van de levenswandel van de priester, noch van het gegeven of hij al dan niet de Heilige Geest bezit. Krachtens zijn ambt geschiedt de vergeving door het sacrament zelf. Lorch wijst de gedachte af dat men in noodgevallen, wanneer er geen priester beschikbaar is, zonden aan iemand kan biechten en dat deze broeder dan – omdat de Geest in hem is – deze zonden kan vergeven. In dergelijke gevallen is het beter de zonden direct aan God te belijden.

Tijdens de biecht moet er niet alleen plaats voor absolutie zijn, maar ook voor onderwijs. Lorch houdt een uitvoerig pleidooi voor de onderwijzende kant van de biecht en onderbouwt dit met tal van Bijbelteksten en verwijzingen naar kerkvaders. De vrucht van de biecht is viervoudig en bestaat uit: vergeving, onderwijs, de voorbede van de biechtvader en de zekerheid van het geweten.⁶⁴

Genoegdoening

Ook hiervoor geldt het onderscheid tussen in het openbaar en in het geheim. Jezus roept op zich met de naaste te verzoenen. De genoegdoening moet billijk zijn. Geheime boetedoening geschiedt door te wenen, aalmoezen te geven, te vasten en te bidden enzovoorts. Volgens het canonieke recht is de priester gevolmachtigd zowel zelf de strafmaat te bepalen als om iemand in de ban te doen. Daarbij moet ieder vorm van simonie worden vermeden.⁶⁵

4.1.3.3. Het huwelijk en de ziekenzalving

Bij het sacrament van het huwelijk staat Lorch uitvoerig stil.⁶⁶ Door het

64 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, R - R ii v.

65 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, S ii.

66 Omdat het huwelijk als item buiten het bestek van het onderzoek valt, beperk ik me tot enkele hoofdzaken. Eenzelfde beperking heb ik toegepast bij het bespreken van de inhoud van de *Pastorale*. Want ook Sarcarius besteedt uitvoerig aandacht aan het

sacrament van het huwelijk worden man en vrouw tot één vlees, zoals Christus met de heiligen één vlees wordt door zijn lichaam in het heilig avondmaal te geven. Gelovigen moeten niet met een heiden of ketter huwen. Pastores moeten ouders voorhouden dat zij verplicht zijn hun kinderen gestreng voor te houden dat ze alle wereldse ijdelheid en lichtvaardigheid dienen te vermijden en hun leven rein moeten houden.

Bruidegom en bruid zullen kuis en ingetogen zijn wanneer zij het sacrament ontvangen en van tevoren eerst biechten. Wie gescheiden is, mag niet hertrouwen. Trouwen met bloedverwanten is niet toegestaan. Naar het woord van Paulus kunnen weduwen beter niet hertrouwen.⁶⁷

Het sacrament van de ziekenzalving wordt uitgevoerd door de priester. De gemeenschap, zo stelt Lorch, dient echter wel betrokken te zijn. Van haar wordt voorbede en het aanroepen van de heiligen gevraagd.

De olie herinnert de zwakke aan Gods barmhartigheid en genade die het gebed van de strijdende en triomferende kerk wil verhoren. Dit sacrament gaat terug op Markus 6:13: 'En zij dreven veel demonen uit en zalfden veel zieken met olie en maakten hen gezond' en op Jakobus 5:14: 'Is iemand onder u ziek? Laat hij dan de ouderlingen van de gemeente bij zich roepen en laten die voor hem bidden en hem met olie zalven in de Naam van de Heere.'

Cyrrillus zegt: 'Zoals olie een zweer geneest, heelt Gods barmhartigheid alle kwaad van de zonde van een gewond geweten. Zoals olie lampen doet branden, verlicht de zalving onze harten met het geestelijk licht en de blijdschap van Gods genade.' Voorts is te bedenken dat olie ook gebruikt werd om priesters en koningen te wijden en in alle offers.

Lorch geeft concrete aanwijzingen hoe de voorbede voor de zieken in de kerk concreet gestalte kan krijgen. Daartoe behoort onder andere het lezen van een Litanie.⁶⁸

4.1.4. De tucht

Over de tucht schrijft Lorch heel weinig. Hij brengt de tucht slechts ter sprake in het kader van de biecht. Tucht is een taak van de kerk en niet van de overheid, vindt Lorch. De wereldlijke overheid zal daarom ook niet over een priester rechtspreken.⁶⁹

huwelijk.

67 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, N - Q.

68 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, Q ii - Q iii v.

69 Lorch, *Pastorale Pfarampt etc.*, T.

De priester is krachtens zijn ambt sleuteldrager en mag en kan zonden vergeven.⁷⁰ Hoererij, echtbreuk, verkrachting, sodomie, woeker, diefstal, beroving, doodslag, moord, godslastering en gezuip kunnen echter niet worden vergeven, tenzij er sprake is van boetedoening. Wie goddeloos leeft, zal bijvoorbeeld een poos worden uitgesloten van de lofoffers en na berouw weer worden toegelaten. Omdat dergelijke zonden in het openbaar begaan zijn, moeten zij ook in het openbaar worden beleden.

Zij die voor schisma's zorgen en de vrede in de kerk verstoren, zoals bijvoorbeeld de wederdopers, moeten in de ban worden gedaan. Lorch verzet zich tegen hen die ketters zoals wederdopers willen verbranden, onthoofden of verjagen. Hij verwondert zich over de praktijken van de kerken van de reformatie en pleit voor barmhartigheid.

Voor een ketter is echter geen plaats meer in de kerk, want de duivel is in hem aan het werk. Lorch wijst op Hymeneüs en Alexander, van wie Paulus in 1 Timotheüs 1:20 zegt dat hij hen aan satan heeft overgeleverd om hun te leren dat zij God niet moeten lasteren. Voorts wijst hij ook op Ananias en Saffira, Judas, Cheinto, Arius, etc. Zij moeten op een gegeven moment aan de duivel worden overgelaten. Er moet wel aanhoudend gebed zijn voor hun bekering. Aan hun bekering kan ook een reine, kuise, vreedzame en godzalige levenswandel van de bidders bijdragen.⁷¹

4.1.5. De prediking

Onwetendheid, nalatigheid en eigenbelang voeren in kerk van zijn dagen de boventoon, vindt Lorch. Hij wil met zijn boek pastores helpen bij hun de taak de kerk te reinigen van alle menselijke gewoonten, misbruik en bijgeloof. Daarom geeft hij onderwijs over de leer, over het uitdelen van de sacramenten en over hoe stelling te nemen in geestelijke zaken. In het kader van de leer schrijft hij dan over de prediking. In zijn ogen is dat de voornaamste taak van de predikant.⁷² Verderop in zijn boek komt de prediking telkens zijdelings ter sprake. Hij schenkt aandacht aan de voorbereiding van de prediker, aan de inhoud van de verkondiging en aan de hoorder.

⁷⁰ Lorch, *Pastorale Pfarraamt etc.*, R v.

⁷¹ Lorch, *Pastorale Pfarraamt etc.*, R iii - S.

⁷² 'Under disen dreien ist das studium vnd predigamt am fürnemlichsten/ vnd hoher wirde.' Lorch, *Pastorale Pfarraamt etc.*, B.

4.1.5.1. *Wat er voor nodig is om te preken*

De voornaamste taak van de predikant is het verkondigen van Gods Woord. Uit 1 Korinthe 1 is op te maken dat prediken het hoogste ambt is.⁷³ Alleen wie geordineerd is, mag preken.⁷⁴ Paulus schrijft in 1 Timotheüs 5 dat Timotheüs zich moeite moet getroosten voor prediking en onderricht. Hij moet weten hoe aan eenieder antwoord te geven.

Wie preekt kan niet zonder studie. Alle bisschoppen en zielzorgers zullen, niet in de laatste plaats in verband met ketters, ijverig de Schrift lezen in de editie van de Vulgata. Naast de Schrift moeten ook de boeken van de kerkvaders worden bestudeerd. Augustinus, Hiëronymus, Chrysostomus, Cyrillus en anderen bieden meer waarheid en zekerheid dan huidige scribenten.

Lorich legt zijn vinger bij luie predikanten die zich beperken tot het voorlezen van een postille. Hij zou willen dat zij zich met meer ijver op de leer zouden toeleggen. Zo zouden zij ook beter kunnen leren onderscheiden. De kerk moet de studie van haar predikanten faciliteren. Elke gemeente zou daarom over een bibliotheek moeten beschikken. Predikanten zouden weer gebruik kunnen maken van elkaars bibliotheken. In de ene kerk bevinden zich bijvoorbeeld de werken van Hiëronymus, in een andere kerk die van Chrysostomus, in de ene kerk die van Augustinus en in een andere die van Athanasius, in de ene kerk die van Ambrosius en in een andere die van Cyrillus.⁷⁵

De predikant zal zich niet alleen verdiepen in de tekst, maar ook in de hoorder. Hij moet, zo stelt Lorich, bij wat hij zegt rekening houden met het ‘verstand’ van de hoorder en preken wat voor hen passend is. Jezus deed dat immers ook.⁷⁶ Zei Jezus niet: ‘Nog veel heb Ik tegen u te zeggen, maar u kunt het nu niet dragen’ (Joh. 16:12). Naar een woord uit de Canones moet de prediker als een engel zijn. Zoals een engel zich aan de mensen aanpast, moet een prediker zo preken dat de hoorder het kan begrijpen. Hoe iedere stad of persoon straf moet worden aangezegd, kan men leren uit de *Pastorale* (595) van Gregorius.⁷⁷

73 Lorich, *Pastorale Pfarhampt etc.*, B.

74 Lorich, *Pastorale Pfarhampt etc.*, C iii v.

75 Lorich, *Pastorale Pfarhampt etc.*, B ii - B iii v.

76 ‘Es soll angesehen werden von eynem jeden prediger/ was er für zühörer hat/ den soll er sagen was inen städtlich ist. Es muss nach dem verstandt der zühörer gepredigt werden/ nach dem exempel Christi (...)’ Lorich, *Pastorale Pfarhampt etc.*, C iii v.

77 Lorich, *Pastorale Pfarhampt etc.*, C iii - C iii v.

Behalve werk maken van de tekst en de hoorder zijn ook gebed en de vreze des Heeren van groot belang voor het welslagen van de prediking.⁷⁸ Wie preekt moet God vrezen. Paulus heeft met vrees en beven met Gods schat gehandeld. En Mozes, die in Egypte bekend gestaan zal hebben vanwege zijn welsprekendheid en goede stem, achtte zich te gering voor het preken van Gods Woord. Preken dient daarom met ontzag en in ootmoed te geschieden.⁷⁹

4.1.5.2. *Wanneer en wat er gepreekt moet worden*

Lorich zou het liefst zien dat er elke dag zou worden gepreekt en minimaal op alle zon- en feestdagen. Wanneer er dagelijks wordt gepreekt, hoeft niet telkens de mis te worden opgedragen.⁸⁰ Het Evangelie dient ook gepreekt te worden wanneer er processies plaatsvinden, men op bedevaart gaat of er een tocht langs staties wordt gemaakt.⁸¹

Wanneer de gemeente of het stift samenkomt, moet er niet alleen worden gepreekt, maar moet er ook worden gezongen. De priester moet de gemeente daarbij helpen. Lorich vindt dat de koorzang in het Latijn moet worden gezongen en de samenzang in de moedertaal moet geschieden.⁸²

Wat er gepreekt moet worden is voor Lorich glashelder. De voornaamste genade van God moet altijd en overal gepreekt worden, te weten: geloof, hoop en liefde. Hoewel ze onafscheidelijk zijn, verdienen zij wel afzonderlijk aandacht. Hierbij moet aandacht zijn voor Gods genade die de rechtvaardigen beloont, maar de bozen straft. Van nature zijn wij kinderen des toorns. Slechts door het Woord worden wij ijverig voor God, dat is door Jezus Christus, die het ware Woord van God is. Alleen zij die met het heilig bloed van Christus zijn bekleed, kunnen God dienen. Gods straf moet daarbij aan de hand van Bijbelse geschiedenissen niet worden verzwegen. Denk bijvoorbeeld aan Jesaja 58:1: 'Roep luidkeels, houd u niet in, verhef uw stem als een bazuin, verkondig Mijn volk hun over-

78 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, E iii v.

79 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, C iii v.

80 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, C ii v.

81 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, Y iii.

82 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, X iii v. Kennelijk is Lorich later van standpunt veranderd, want in 1540 moest de gemeente van Hadamar die onder Stein voor en na de preek een lied in het Duits was gaan zingen van hem daarmee stoppen. Zie Struck, 'Reformation', 106.

treding, en het huis van Jakob hun zonden.’ Ook citeert hij Chrysostomus, Hiëronymus en Beda. Wie het volk zijn zonden voorhoudt, moet het ook oproepen met zijn ijdel leven te breken en aansporen een nieuw leven te beginnen. Wie de zonde niet aanwijst, oogst lof. Maar een prediker moet dergelijke lof niet willen zoeken. Prediking moet niet oproepen tot oproer onder de burgers en boeren. Laster en roddel moet vanaf de kansel als zonde worden aangewezen. Dergelijke waarschuwendende prediking dient wel gekoppeld te zijn aan bescheidenheid.⁸³

4.1.5.3. *Hoe er naar de preek geluisterd moet worden*

Evenals voor de prediker vormen voor Lorich ook voor de hoorder ontzag voor God en ootmoed de juiste basishouding. Naar de kerk ga je met een andere instelling dan wanneer je bijvoorbeeld gaat dansen of naar een komedie gaat. In de kerk is het ‘eeuwige Woord’ zelf aan het woord. ‘Je gaat naar de kerk om de leer der godzaligheid te ontvangen, te horen hoe je kunt veranderen, om redding voor je ziel te ontvangen en om God te eren.’⁸⁴ Naar Mattheüs 4 en Johannes 6 kunnen we niet zonder Gods woord. Zoals Rebekka dagelijks naar de bron ging om water te putten, moeten wij dagelijks naar het Woord horen. De hostie op de grond laten vallen, is niet zondiger dan het niet naar Gods Woord luisteren. De inwoners van Sodom komen er, naar het woord van Christus, nog beter af dan zij die Gods Woord verachten.⁸⁵

Over de juiste houding van de hoorder komt Lorich nog eens te spreken wanneer hij de betekenis uitlegt van de stola die de predikant draagt. Want de stola wordt ook wel *orarium* (*orare* = preken) genoemd of *predicatorium*. Het *orarium* wordt bij de wijding gegeven als teken van preekbevoegdheid en moet door de prediker altijd worden gedragen wanneer hij preekt. Meestal is deze van purper of zijde en ze illustreert zo de heerlijkheid van Gods genade. De stola herinnert het volk eraan dat hier iemand staat die namens Christus spreekt. Omdat de priester het sacrament van de wijding van Christus Zelf heeft ontvangen, kan hij ook zonder angst preken. De stola doet ook een appèl op de hoorder, want Jesaja zegt: ‘Wie niet gelooft, zal ook niet verstaan’ (Jes. 6). Zowel

83 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, C ii - C iii v.

84 ‘Der nun in tempel geht/ solch wort zuhören/ der müß also gesinnet sein/ dass er do woll empfangen ler der Gottseligkeyt/ zur besserung seins eygen lebens/ zu seiner seelen heyl/ vnd ehren Gottes.’ Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, C iii v.

85 Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, C en C v.

prediker als hoorders dienen te geloven dat God door het sacrament heen werkt.⁸⁶

4.1.6. Overeenkomsten en verschillen met de *Pastorale* (1559)

Sarcerius schreef zijn *Pastorale* (1559) met name voor ‘jonge en eenvoudige, beginnende predikanten’. Lorichs doelgroep is wat breder. Hij wil met zijn boek de goddelijke waarheid hooghouden en de christelijke eenheid bevorderen. Om dit doel te bereiken richt hij zich in de eerste plaats tot graaf Ludwig. Lorich hoopt de graaf zo te beïnvloeden dat hij zijn positiekeuze ten aanzien van de reformatie zal wijzigen. Maar daarnaast hoopt Lorich met zowel geleerden als minder geletterde mensen in gesprek te komen over de praktijk van de kerk in zijn tijd. Om zoveel mogelijk mensen te kunnen bereiken schrijft hij in het Duits.

Zowel de *Pastorale* als *Pastorale Pfarampt etc.* hebben een onderwijzend karakter. Vorm en inhoud bepalen de kwaliteit van het onderwijs. Teneinde het eigene van Sarcerius’ *Pastorale* (1559) op het spoor te komen, worden hieronder de overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud in kaart gebracht.

4.1.6.1. Overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud

Didactisch gezien zijn er nogal wat verschillen tussen de boeken. Sarcerius gaat in zijn *Pastorale* niet al te ordelijk te werk. Lorich is ordelijker. Hij heeft zijn boek in drie delen opgeknipt: het eerste deel handelt hoofdzakelijk over de prediking, deel twee over de sacramenten en deel drie over de kerkelijke gebruiken. Elk deel kent ook weer een onderverdeling. Door het heldere grondpatroon en het consequent uitwerken van de kopjes uit de inhoudsopgave bevat het boek nauwelijks herhalingen.

Een ander verschil betreft de praktische bruikbaarheid. De *Pastorale* is een heel praktisch boek. Sarcerius reikt voor met name de sacramenten en de tucht zowel eigen gebedsteksten, formulieren en protocollen aan als die van anderen. In de *Pastorale Pfarampt etc.* van Lorich ontbreken dergelijke praktische tools, het boek is in doorsnee leerstelliger.

Een sterke mate van overeenkomst tussen Sarcerius en Lorich betreft de wijze waarop zij hun theses en aanwijzingen onderbouwen. Beiden citeren veelvuldig de Schrift en geven daarbij ook de verwijzingen. Na de Bijbel te hebben laten spreken, doen beiden vervolgens veelvuldig een beroep op schrijvers uit de klassieke oudheid en de kerkvaders. Vaker

⁸⁶ Lorich, *Pastorale Pfarampt etc.*, E iii v.

dan Sarcerius geeft Lorch de vindplaatsen van zijn verwijzingen. Ook doet hij vaker dan Sarcerius een beroep op uitspraken van pausen en besluiten van concilies. Beiden gaan in op wat er in hun dagen in de kerk speelde. Sarcerius noemt daarbij de namen van hen met wie hij botst en van hen met wie hij zich één weet. Lorch noemt geen concrete namen van tijdgenoten.

Sarcerius maakt, als het om het ambt gaat, werk van het benoemen en het functieprofiel van de verschillende ambten. Lorch maakt alleen onderscheid tussen de priester/oudste (predikant) en de bisschop. Beiden zijn overtuigd van de hoogheid van het ambt en illustreren die hoogheid met Bijbelse metaforen als ‘visser van mensen’ en ‘zout der aarde’. Vanwege die hoogheid vinden beiden dat de bezoldiging van de ambtsdragers goed geregeld moet zijn.

Sarcerius legt een sterk accent op het zich geroepen weten van de ambtsdrager. Dit accent ontbreekt bij Lorch. Beiden vinden dat er op geschiktheid getoetst dient te worden. In die toetsing gaat het zowel om de leer als het leven. Sarcerius beschrijft concreet hoe een dienaar bevestigd moet worden. Lorch schrijft over het belang van de priesterwijding.

De metafoor van de herder is voor beiden de paraplu waar alle taken van de ambtsdrager onder kunnen worden samengebracht. Beiden zien preken, het bedienen van de doop en het avondmaal, het afnemen van de biecht en het geven van de absolutie, de tucht, de zorg voor de zieken en het bevestigen van huwelijken als wezenlijke taken van de ambtsdrager. Lorch wijst daarenboven ook nog op het geven van aalmoezen en het toezien op het vasten. Anders dan Sarcerius gaat Lorch uitgebreid in op de kleding van de ambtsdrager. Door aandacht te besteden aan de kleding van de ambtsdrager bevindt Lorch zich nog helemaal in spoor van middeleeuwse manualen.⁸⁷

Sarcerius onderscheidt twee sacramenten, te weten doop en avondmaal. In het kader van de doop brengt hij het vormsel ter sprake en in het kader van het avondmaal de biecht. In de *Pastorale* besteedt hij ook apart aandacht aan de zorg voor zieken, stervensbegeleiding en het huwelijk. Lorch volgt als het om het aantal sacramenten gaat met overtuiging de opvatting van de kerk van Rome. Doop, avondmaal, de biecht, het vormsel, het laatste oliesel, het huwelijk en de priesterwijding zijn alle zeven een sacrament. Beiden stellen uitdrukkelijk dat God het

87 Zie 3.1.2.

is die kracht aan het sacrament verleent en dat de sacramenten alleen door bevestigde dienaren mogen worden uitgedeeld. Zowel Sarcerius als Lorch geven concreet aan welke zondaren het sacrament van het avondmaal moet worden ontzegd.

De doop maakt geen einde aan de erfzonde, vinden zowel Sarcerius als Lorch. Lorch is voorstander van de ceremoniën rond de doop en pleit voor het gebruik van zout, speeksel en olie. Mits het sober gebeurt, ziet Lorch ook geen kwaad in het in een processie meedragen van de hostie. Sarcerius wijst dergelijke gebruiken juist af. Beiden willen het avondmaal vieren onder de gestalten van brood en wijn. Sarcerius wijst de leer van de transsubstantiatie nadrukkelijk af, terwijl Lorch die juist verdedigt. Beide auteurs onderstrepen het onderwijzende karakter van de biecht. De biecht ontlast het geweten en is een aansporing om een nieuw leven te leiden. Beiden gebruiken in dit verband het woord *Besserung*. Sarcerius geeft tal van aanwijzingen voor de biechtvaders; dergelijke aanwijzingen ontbreken bij Lorch.

Sarcerius schrijft veel uitvoeriger over de tucht dan Lorch. Tucht is een instrument waarmee de zondaar weer naar de weg ten leven kan worden getrokken. Het is daarom van belang de hele gemeente erbij te betrekken, vinden zowel Sarcerius als Lorch. Zowel het gebed als de levenswandel van de gemeenteleden is daarbij essentieel. Over wie tuchtwaardig is, schrijft Sarcerius uitvoeriger dan Lorch, maar beide auteurs vinden dat zowel afwijkingen in de leer als in het leven tuchtwaardig kunnen zijn.

Tucht over ambtsdragers is een interne kerkelijke aangelegenheid waarmee de overheid geen bemoeienis dient te hebben, stellen beide auteurs. Sarcerius pleit voor een consistorie, Lorch kent de figuur van een consistorie niet. Sarcerius staat nadrukkelijk stil bij de grote ban, Lorch zwijgt daarover. Sarcerius geeft met het oog op de concrete uitoefening van de tucht, anders dan Lorch, een compleet protocol.

Sarcerius en Lorch delen de overtuiging dat de prediking onmisbaar is. Het geloof is uit het gehoor; een gelovige kan dus niet zonder het Woord van God. In de preek spreekt God. Wie het Woord verkondigt, zal moeten blijven studeren, vinden Lorch en Sarcerius. Daarnaast moet de prediker ook de hoorder kennen. Hij zal de hoorder het Evangelie preken en niet schromen de hoorder ook te waarschuwen. De inzet van de prediker kan niet zonder gebed. Al deze accenten zijn zowel in de *Pastorale* als in de *Pastorale Pfärampt etc.* te vinden. Het grote verschil met betrekking tot de prediking betreft de aandacht die Sarcerius schenkt aan het benutten van

de klassieke retorica voor de prediking en de brede en concrete uitwerking daarvan. Lorch rept hier met geen woord over. Eigen voor de aanpak van Sarcerius is zijn aandacht voor het werk van de Heilige Geest, zowel in het hart van de hoorder als in het hart van de prediker.

4.2. Von der waren Seelsorge (1538) – Martin Bucer

4.2.1. De auteur en zijn boek

Sarcerius was niet de enige die zich bezighield met doordenken van de praktijk van het predikantschap en het geven van concrete richtlijnen. In de zogenaamde Keulse reformatie werkte Sarcerius enige tijd samen met Martin Bucer.⁸⁸ Bucer schreef een handreiking voor de kerken onder de titel *Von der waren Seelsorge*,⁸⁹ een boek dat voor veel predikanten als gids voor de praktijk ging functioneren. De coöperatie tussen Sarcerius en Bucer roept de vraag naar beïnvloeding wakker.⁹⁰

Hieronder wordt nagegaan wat Bucer in zijn boek pastores inhoudelijk te bieden had op het gebied van het werk van de pastor. Het betreft een samenvattende beschrijving en analyse. Om het eigene van de *Pastorale* op het spoor te komen, wordt de inhoud van *Von der waren Seelsorge* vervolgens vergeleken met de inhoud van de *Pastorale*.

4.2.1.1. De auteur

Martin Bucer werd in 1491 te Schlettstadt in de Elzas geboren en bezocht

⁸⁸ Zie 2.3.

⁸⁹ Het boek staat onder de eerste woorden van de titel bekend. De volledige titel luidt als volgt: *Von der waren Seelsorge/ unnd dem rechten Hirten dienst/ wie der selbige inn der Kirchen Christi bestellet/ unnd verrichtet werden solle, durch Martin Bucer. Hierinn findestu die eygentlichen mittel/ durch welche wir von diser so jämerlichen/ und verderblichen spaltung und zertrennung der Religion/ wider zü warer eynigkeit der Kirchen/ und der selbigen güter Christlicher ordnung kommen mögen. Nit alleyn den gemeynden Christi, sondern auch den pfarrern vnd obren seer nutzlich zu wissen. Die fürnemsten articul diss büchs besehe am nachgonden blatt.* Zu Strassburg bei Wendel Rihel Anno M.D.XXXVIII. Ik benutte de tekst zoals die te vinden is in: Stupperich, *BDS* VII, 90-243. Voor het weergeven van de citaten in de lopende tekst volg ik de vertaling van H.J. Selderhuis: Martin Bucer, *Over de ware zielzorg* (Kampen 1991), 15-144.

⁹⁰ '(...) ein Kurzer Blick zum Beispiel auf das Pastoral von Martin Bucer "Von der wahren Seelsorge" lässt vermuten, dass ein derartiger Vergleich ertragreich wäre.' Selderhuis, 'Kirche im Aufbau', 112.

de Latijnse school van zijn geboortestad.⁹¹ In 1507 meldde hij zich als monnik in het plaatselijk klooster van de dominicanen. Op die manier leerde hij in zijn jeugd al wat een vroom en heilig leven inhield. Later leerde hij dat echte heiliging geen weg tot, maar een weg uit God is. Heiliging op basis van rechtvaardiging is een rode draad in al zijn arbeid. Ook *Von der waren Seelsorge* is hiermee doordrenkt.

In 1517 verkaste hij naar een klooster in Heidelberg en schreef zich aldaar ook in als student aan de universiteit. Vooral de werken van Erasmus en Luther maakten indruk op Bucer. Toen hij in 1521 priester werd, vroeg hij al snel ontheffing van zijn kloostergelofte. Een jaar later trad hij in het huwelijk en kwam hij via wat omwegen in Straatsburg terecht. Hij zou er tot 1549 blijven, maar zijn werkterrein strekte zich ook verder uit. Op verzoek was hij bijvoorbeeld actief met het reformeren van de kerk in steden als Ulm en Keulen.

In Straatsburg zelf heeft hij zich, samen met anderen, zes jaar lang beijverd voor het afschaffen van de mis. In 1529 werd het praktiseren van de mis in Straatsburg daadwerkelijk verleden tijd. Ook bond hij de strijd aan met de vele wederdopers die zich in de stad hadden gevestigd. De dopersen ontkenden het belang van de ambten en legden een sterk accent op de heiligheid van de gemeente. In 1533 werden op een synode zestien artikelen van de hand Bucer besproken en aangenomen, die zowel qua inhoud als praktijk een goed instrument boden bij het bestrijden van de dopersen. Tevens werd op deze synode een nieuwe kerkorde aangenomen. Daarin werd ook het publieke leven aan de normen en waarden van het christelijk geloof gebonden.

Maar nog was er geen rust. Een groep burgers, die hoofdzakelijk bestond uit de welgestelden van Straatsburg, verzette zich tegen de ontstane zelfstandigheid van de kerk en de tanende invloed van de overheid op de kerk die daarmee gepaard ging. Daarnaast klonken er protesten tegen de regulering van het publieke leven door de kerk. Deze

91 Voor de historische achtergrond van *Von der waren Seelsorge* en de biografische gegevens maakte ik gebruik van: Greschat, *Martin Bucer*; Gronauer, 'Pastoral- und Seelsorge', 96-142; Niebergall, 'Kirche und Seelsorge'; Selderhuis, *Over de ware zielzorg*, 8-11; Selderhuis, *Huwelijk*, 69-137; Van 't Spijker, 'Historische plaats'; Stupperich, 'Einleitung'. Omdat er, in tegenstelling tot de biografische gegevens over Lorch, Rivius en Hemmingsen, veel en relatief recente literatuur over het leven en theologiseren van Bucer beschikbaar is, heb ik me wat de biografische gegevens betreft bewust beperkt.

groep staat bekend als de zogenaamde epicuristen. ‘Zij waren bang dat door de invoering van een kerkelijke orde en tucht er een nieuw soort pausdom zou ontstaan, maar dan van evangelische makelij. Ten diepste waren zij bang dat hun losbandige levenswandel door overheid en kerk zou worden tegengewerkt.’⁹² W. van ’t Spijker wijst er op dat vooral de strijd tegen de epicuristen Bucer bewogen heeft zijn *Von der waren Seelsorge* te schrijven en wel op bevel van zijn medebroeders.⁹³

Bucer verbleef tot 1549 in Straatsburg. Hij ondertekende in 1548 te Augsburg het zogenaamde Interim, om aan de dood te kunnen ontsnappen. Toch zette hij, eenmaal terug in Straatsburg, alles op alles om te voorkomen dat de stad zich aan het Interim zou conformeren. Vanwege zijn volhardend verzet ertegen, zag de raad zich genoodzaakt Bucer als predikant te ontslaan en hem uit de stad te verbannen. Op uitnodiging van Thomas Cranmer vertrok Bucer naar Engeland. Hij arriveerde op 25 april 1549 in Londen en werkte er onder andere aan zijn bekende *De Regno Christi* (1550) en aan een herziening van het *Book of Common Prayer*. Martin Bucer overleed op 1 maart 1551.

4.2.1.2. *Motieven*

De confrontaties met de verschillende stromingen in Straatsburg en daarbuiten legden wezenlijke vragen op tafel. Hoe wordt het heil bemiddeld (Rome)? Wat is kerk-zijn (dopersen)? Hoe verhouden kerk en staat zich (epicuristen)? *Von der waren Seelsorge* wil zowel de gemeente, als de ambtsdragers en de overheid een handreiking bieden om met deze vragen om te kunnen gaan.⁹⁴

⁹² Selderhuis, *Over de ware zielzorg*, 11.

⁹³ ‘In een brief aan Bonifacius Wolfhart schrijft Bucer eind mei 1532: “Charissime fratres, papam habemus. Turcam et innumeram turbam epicureorum.” Het is de strijd tegen deze “innumera turba epicureorum”, die Bucer bewogen heeft op bevel van zijn medebroeders in het ambt zijn boek *Von der waren Seelsorge* te schrijven.’ Van ’t Spijker, ‘De historische plaats’ (73), 22.

⁹⁴ In de titel luidt het: *Nit allein den gemeynden Christi, sondern auch den pfarrern und obren seer nützlich zu wissen. Die fürnemsten articul diss büchs besebe am nachgonden blatt.*

Het ging Bucer voor alles om de heerschappij van Christus, zowel in de kerk⁹⁵ als in de samenleving.⁹⁶ Waar Christus regeert, zal de eenheid onder gelovigen toenemen en tastbaar zijn. Maar aan goed zicht op de ware gemeenschap der heiligen ontbrak het in zijn dagen, vond Bucer. In een brief aan zijn vriend Ambrosius Blaurer klaagt hij over het tanende besef van de ware gemeenschap der heiligen. Ja, men maakt zich er zelfs niet eens druk meer over.⁹⁷ In de titel van zijn boek klinkt het ‘Hierin vindt u de juiste middelen, waardoor wij uit deze zo jammerlijke en verderfelijke godsdienstige scheiding kunnen komen, tot herstel van de ware eenheid der Kerk en haar goede, christelijke orde.’⁹⁸

Waar Christus regeert, zullen de gelovigen niet alleen toenemen in onderlinge verbondenheid, maar ook in een godvruchtig leven, zo leerde Bucer van de dopersen. Zijn boek is een vurig pleidooi voor een heilig leven. Niet in eigen kracht, maar door en vanuit Gods genade en door de Heilige Geest. Zo’n leven waarin Christus centraal staat is een mens niet eigen. Leven met Christus is een groeimodel. Een centraal begrip bij Bucer is ‘Besserung’. Bij Besserung gaat het om bekering, opbouw, reformatie van de kerk maar in het bijzonder van de individuele gelovigen.⁹⁹

95 Van ’t Spijker beschrijft de kerk die Bucer voor ogen had als volgt: ‘Een Kerk waarin het Woord van God heerschappij heeft, omdat Christus door dat Woord de zijnen regeert; een Kerk, die als een hechte gemeenschap van onderling dienstbetoon, tegelijk de zonde weg doet uit haar midden. Een kerk waarin het ambt zelfstandig functioneert, als middel van genade, naast een goed functionerend overheidsambt. In één woord, het Regnum Christi, het Regnum gratiae, dát heeft Bucer beziel.’ Van ’t Spijker, ‘De historische plaats’ (73), 22.

96 Bij Bucer speelt het begrip ‘gemein nutz’ een belangrijke rol. Het gaat hem om het veranderen van Straatsburg in een christelijke stad. Zie bijvoorbeeld Van ’t Spijker, ‘De historische plaats’ (74), 19.

97 ‘Aboletur in dies magis et sensus et cura communionis sanctorum, et ipsi quoque pastores, quae sit cura, videntur continuo minus cognoscere. Huic malo occidendum esse duxi et pro mea portione aliquid de ea aedidi quod mitto’. Martin Butzer an Ambrosius Blaurer Strassburg (1538) April 4. Schiess, *Briefwechsel*, 873, nr 806. Gronauer wijst er terecht op dat Stupperich in zijn inleiding (*BDS* VII, 69) naar de verkeerde pagina in de briefwisseling verwijst (973 i.p.v. 873); Gronauer, ‘Pastoral- und Seelsorge’, 106 n. 46.

98 Zie hiervoor noot 89.

99 Selderhuis, *Over de ware zielzorg*, 11; Stupperich, ‘Einleitung’, 76; Niebergall, ‘Kirche und Seelsorge’, 40; Bucer, *Von der waren Seelsorg*, o.a. 95: 20; 102: 5; 106: 10; 131: 25.

Met het oog op de groei van de Zijnen schakelt God ambtsdragers in. In zijn boek schrijft Bucer over zowel de instelling van de ambten als de taken van de ambtsdragers. Hij werkt uit wat in de titel al is beloofd: ‘Over de ware zielzorg en de juiste herderlijke dienst, zoals deze in de Kerk van Christus is ingesteld en uitgeoefend moet worden.’ Bij het beschrijven van het werk van Gods dienaren is de metafoor van een herder en zijn schapen, zoals Ezechiël daarover schrijft (Ez. 34), dominant. In de titel luidt het dan ook: ‘Over de ware zielzorg en de juiste herderlijk dienst.’ Stupperich wijst erop dat het gebruikte woord ‘Hirtendienst’ ook als een synoniem voor ‘ambt’ kan worden gelezen, want in het Latijn worden beide woorden met ‘ministerium’ vertaald. Bucer wil ambt en dienst op geen enkele wijze tegen elkaar uitspelen.¹⁰⁰ De wijze waarop aan de herderlijke dienst invulling geven moet worden, is door Christus Zelf aangewezen. In de titel klinkt daarom vervolgens: ‘(...) zoals deze in de kerk van Christus ingesteld en uitgeoefend moeten worden.’

Gods dienaren hebben de taak de schapen tot Christus te leiden en hen zo te weiden en aan te sporen dat zij voortdurend in relatie met hun herder leven. Dit werk kan worden samengebond in het woord ‘tucht’. Tucht, waarin het woord ‘ziehen’ (trekken) doorklinkt, is bedoeld om de schapen tot Christus te trekken. Ongeveer de helft van zijn boek weidt Bucer aan de tucht.

Waar Christus regeert moeten anderen niet mee willen regeren. De overheid heeft van God haar eigen ambt, dat wil zeggen haar eigen taken en verantwoordelijkheden gekregen en moet zich daarom niet met de regering van de kerk bezighouden. De overheid moet voorwaarden scheppen die noodzakelijk zijn voor een Schriftuurlijk functioneren van de kerk. Voor een goed functionerende kerk zijn goede scholen onmisbaar, moeten openbare zonden worden bestreden, moeten er in de kerken bekwame dienaren worden aangesteld en moet de overheid zich niet bemoeien met de christelijke tucht. Vandaar dat Bucer in de titel zegt: ‘Het is niet alleen voor de gemeenten van Christus nuttig om dit te weten, maar ook voor de predikanten en de overheden.’¹⁰¹

Waar Christus regeert gaat het om zowel de gemeenschap van de kerk als om de individuele gelovigen. Bucer brengt deze gedachte tot uitdrukking in het begrip ‘Seelsorge’. Bucer zet niet alleen aan de hand van de metafoor van de herder uiteen wat *Seelsorge* is, hij gebruikt daarvoor

100 Stupperich, ‘Einleitung’, 70.

101 Zie hiervoor noot 89.

ook de metafoor van het lichaam. Zoals de leden van een lichaam elkaar tot nut zijn en niet zonder elkaar kunnen, is het ook in het lichaam van Christus. De leden hebben de opdracht elkaar te laten functioneren. En Christus, die het hoofd van de gemeente is, ziet via zijn dienaren toe op het functioneren van ieder afzonder lid en het geheel van het lichaam.¹⁰² Bucer legt meer dan tot in zijn tijd gebruikelijk was, het accent op de taak die elk gemeentelid in de zielzorg heeft.¹⁰³

4.2.2. De ambten

Gebrek aan kennis van wat ‘kerk-zijn’ inhoudt en daarmee ook gebrek aan kennis van het ambt is, zoals gezegd, voor Bucer een sterke impuls geweest voor het schrijven van zijn boek.

Wij belijden, dat wij één christelijke kerk geloven, dat is één gemeenschap der heiligen. (...) Echter, wat deze kerk en gemeenschap is, hoever zij reikt, welke regering en orde zij moet hebben, weten eigenlijk zo weinig mensen (...). De kerk van Rome heeft alle besef en kennis van de kerk en de gemeenschap der heiligen weggenomen en vernietigd.¹⁰⁴ Nu is het onze bedoeling om (...) alle vrome kinderen van God (...) zo danig van dienst te zijn, dat zij grondig gaan inzien, wat de kerk van Christus is, op welke wijze zij geregeerd en geordend moet zijn, hoe haar dienaren zijn en hoe dezen hun dienst aan de zielzorg en het herderlijk ambt zo kunnen verrichten, dat het tot het ware heil van de schapen van Christus dient. Dit moet er dan toe leiden, dat wij eens een ware en goed geordende Kerk van God zullen zijn en het lichaam van Christus vormen. (...) Om dit alles te bereiken, hebben wij op ons genomen dit boekje te schrijven. (...) Hieruit moet nu iedere christen leren, welk

102 ‘Dann wie fil der Christen sind, so sind sie doch ein leib und der leib Christi; Darumb befindet imer einer des anderen in Christo, warer Christlicher befindlicheit, welche ja die aller hertzlichste und thetlichste zu gemeiner uffbawung des gantzen leibs und aller glider. (...) Da ist keines mussig, keines das nicht immerzu der anderen heil wurckete und des auch die andern nit zu irem heil bedorfften’, Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 101: 20, 25.

103 ‘Die Aufgabe der Seelsorge ist mit dem Dienst des Hirten [fast identisch] Doch nimmt der Hirtendienst mehr Wesen und Aufgaben des Amtes in den Blick, während die Seelsorge vor der Betreuung der Gemeindeglieder ausgeht.’ Gronauer, ‘Pastoral- und Seelsorge’, 97.

104 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 91: 5.

een gemeenschap de kerk van Christus is, hoe alleen Christus de Heere haar regeert, welke diensten Hij daarvoor gebruikt en hoe deze diensten ingesteld en uitgeoefend moeten worden jegens allen die tot Christus' kerk gebracht en daarin dan ook vastgehouden en opgebouwd kunnen worden.¹⁰⁵

4.2.2.1. *Werving en selectie*

Als het om het ambt gaat, benadrukt Bucer dat iedere christen, als lid van het lichaam van Christus, een ambt heeft.¹⁰⁶

De kerk van Christus is de vergadering en de gemeenschap van hen, die door Christus' Geest en Woord zodanig vanuit de wereld in Hem zijn vergaderd en verenigd, dat zij één lichaam zijn en tevens leden van elkaar. Ieder van hen heeft zijn eigen ambt en taak, tot opbouw van heel het lichaam en al zijn leden (...). In het lichaam van Christus heeft ieder zijn eigen bijzondere taak en opgave (...).¹⁰⁷

Tegelijk geeft Christus sommigen een bijzondere positie in het lichaam. Als hoofd van Zijn lichaam stuurt Hij vanuit de hemel Zijn lichaam aan. Hij weidt, hoedt en regeert de kerk die in wereld is door de dienst des Woords en schakelt daarbij als werktuigen speciale dienaren in.¹⁰⁸ Door middel van deze bijzondere dienaren wil de Heere de hemel voor de mensen openen en sluiten en Zichzelf in de harten van mensen schrijven.¹⁰⁹

Voor een dergelijk bijzondere positie in het lichaam van Christus is niet iedereen geschikt. Het opsporen van dienaren begint met gebed. Zo

¹⁰⁵ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 94:15-25.

¹⁰⁶ Deze visie heeft al oude wortels in het denken van Bucer. Al in 1523 nam hij hier een principiële wissel. Van 't Spijker stelt: 'Hij drong door tot het wezen van de roomse ambtsopvatting en wees deze af vanuit de volmaaktheid van het werk van de éne Ambtsdrager, de Here Christus, en niet minder vanuit de gedachte van de principiële eenheid van het volk Gods, dat in zijn totaliteit geestelijke offeranden heeft te brengen van goede werken. Bucers kritiek raakt primair de functies van het ambt.' Van 't Spijker, *Ambten*, 17.

¹⁰⁷ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 98: 30.

¹⁰⁸ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 107: 25-30.

¹⁰⁹ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 109. (bij 2 Kor. 3).

krijgt men oog voor wie de Heere voor de dienst bekwaam en ijverig maakt.¹¹⁰

Zij die een ambt gaan bekleden, moeten eerst worden getoetst. Bucer verweeft in zijn boek diverse criteria waaraan die dienaren dienen te worden getoetst. Met een beroep op 1 Timotheüs 3:1-12 en Titus 1:5-9 stelt hij:

Tot de kerkelijke dienst moeten zij verkozen worden, die bij gelovigen en ongelovigen een goede naam hebben, zelf heilig zijn, trouw aan de naaste, gesierd met alle deugden, bekwaam in onderwijs, vermaning en weerlegging van de valse leer en geschikt om te regeren, zoals hun die het aangaat ook gebleken is.¹¹¹

Wie wil onderwijzen, vermanen, bestraffen, vertroosten en genade bewijzen, moet zelf een levenswandel hebben waaraan de gemeenteleden een voorbeeld kunnen nemen.¹¹² Daarom moeten dienaren vrij zijn van de volgende gebreken: egoïsme, geldzucht, opvliegendheid, eigenwijsheid, traagheid, de hang naar het stellen van allerlei wijsneuzige vragen, traagheid in de strijd des geloofs en te veel begeerte naar wijn. Willen de dienaren met vrucht werkzaam zijn en in staat zijn de gemeente te bouwen, zullen de volgende deugden bij hen gevonden moeten worden: billijkheid, rechtvaardigheid, heiligheid, gastvrijheid, vriendelijkheid, geduld, verdraagzaamheid, trouw, leergierigheid en beproefdheid.¹¹³

Getrouwd zijn is voor een dienaar van de kerk eerder een aanbeveling dan een belemmering.

Hoewel het huwelijk haar moeiten en zorgen voor het tijdelijke meebrengt, die misschien hinderlijk zijn voor de dienst in de kerk, zo heeft zij daarentegen ook een groot voordeel, doordat men niet alleen fatsoenlijk en onverdacht kan leven, maar ook vrijer is van bepaalde zorgen die het tijdelijke betreffen, waardoor men de Heere trouwer, ijveriger en met minder belemmeringen kan dienen.¹¹⁴ De Heilige Geest wil dat

110 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 134: 35.

111 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 122: 25-30. (bij 1 Tim. 3).

112 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 117: 5, 10.

113 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 127-129.

114 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 125: 30-35.

de kerkelijke dienaren die deugden hebben, waardoor zij en hun gezin een voorbeeld zijn in heiligheid en tucht.¹¹⁵

Voor de toetsing is het voorts ook van belang de aanbeveling van Paulus te honoreren die niet wil dat een nieuweling gekozen wordt, aangezien men hem nog niet zo goed kent. Ook moet niemand tot een hoger ambt gekozen worden, die zich niet eerst in al de andere diensten als bekwaam heeft bewezen.¹¹⁶ God Zelf maakt Zijn dienaren door Zijn Geest geschikt voor hun taak. Hij is het ook die voor de wasdom zorgt.¹¹⁷

De verkiezing zelf zal men toevertrouwen aan hen die onder het volk het meeste aanzien en vermogen hebben.¹¹⁸ Voordat er tot bevestiging wordt overgegaan, moeten overeenkomstig het hoofdstuk over de bisschop in het *Decretum Gratiani* echter zowel de gemeente als de andere dienaren en de overheid eerst hun instemming betuigen.¹¹⁹ Er dient naar zoveel mogelijk instemming van het volk te worden gestreefd, zodat iedereen niet anders kan dan de gekozenen liefhebben en achten en er niemand is die enige aanstoot aan hen neemt. De verkiezing moet met de grootste ijver, liefde en orde plaatsvinden.¹²⁰

Omdat er bij God geen aanzien des persoons is, mag daar bij de verkiezing van ambtsdragers ook geen sprake van zijn. 'Juist om aan te tonen, dat alle christenen, van welke rang of stand ook, in alle opzichten één zijn in Christus, heeft men kerkelijke dienaren uitgekozen uit de hogere, middelbare en lagere standen, zo men maar bij ieder die gaven aantrof die noodzakelijk zijn voor de zielzorg.'¹²¹

4.2.2.2. *De verschillende ambten*

In een apart item bespreekt Bucer welke ambtsdragers onze Heere Jezus Christus in Zijn Kerk gebruikt heeft en gebruikt. Het volgende uitgangspunt is daarbij voor hem fundamenteel: 'Er zijn twee soorten dienst, die ook door verschillende personen uitgeoefend moeten worden,

115 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 128: 30.

116 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 135: 30.

117 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 110: 15.

118 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 139: 15.

119 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 138: 10.

120 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 139: 20-25.

121 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 131: 35.

namelijk de dienst des Woords en der tucht en de dienst om in de tijdelijke noden van behoeftigen te voorzien.¹²²

Zij die de materiële kant behartigen, worden diakenen genoemd. Diakenen zijn geroepen de behoeftigen te onderhouden, zoals dat ook in de vroege kerk gebeurde. Die steun geldt zowel de ingezetenen als hun die op doorreis zijn.¹²³ ‘Toen de kerken in aantal en omvang groter werden, zijn er ook subdiakenen, dat wil zeggen onderdienaren, aangesteld en ook aartsdiakenen, dat wil zeggen opperdienaren, aangesteld.’¹²⁴ Bucer is blij dat er in zijn tijd, meer dan voorheen het geval was, weer voorzieningen voor de armen zijn getroffen. Het betreft in zijn ogen echter alleen nog maar een begin.

Nog belangrijker in zijn optiek is echter de dienst van de zielzorg. ‘Want waar dat goed geregeld is en goed uitgeoefend wordt, daar zal het ook niet mankeren aan de dienst aan de lichamelijke nood.’¹²⁵ Omdat Christus Zelf weet wat de Zijnen in zowel geestelijk als lichamelijke opzicht nodig hebben, heeft Hij vanaf het begin niet slechts één soort aangesteld en gebruikt om het heil in de Zijnen te bewerken. De Heere gaf allereerst apostelen aan Zijn kerk. Zij brengen het rijk van Christus van de ene naar de andere plaats, als de hoogste gezanten en boodschappers van de Heere. Dit soort dienaren is er ook in de geschiedenis geweest en geeft de Heere ook vandaag nog wel, maar niet zoveel meer en met minder Geesteskracht en heerlijk verloop als bij de eerste apostelen.

De gewone dienaren van de kerk zijn herders, leraars en diakenen.¹²⁶ Herders en leraars worden door Bucer, ook ‘oudsten’ en ‘bisschoppen’ genoemd. Het ambt van bisschop en oudste is een en hetzelfde ambt. Zij moeten goede opzieners, zielzorgers en herders van Christus’ kudde zijn.¹²⁷ Al deze ambtsdragers krijgen niet alleen verschillende taken, God rust hen Zelf ook toe met verschillende gaven. ‘Hij wil dat de een de ander nodig heeft en benut.’

Het aantal ambtsdragers hangt sterk van de behoefte van de gemeente af. Elke gemeente moet ten minste enkele oudsten hebben. Christus Zelf weet hoeveel er per gemeente nodig zijn om de mensen voor Zich te

122 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 114: 5 (bij Hand. 6).

123 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 114: 35.

124 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 114: 20.

125 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 116: 20.

126 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 112 (marge).

127 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 119: 15.

winnen en te laten groeien. ‘Zo heeft de Heilige Geest in Efeze verschillende oudsten tot bisschop aangesteld en niet slechts één. Zo beval ook de heilige Paulus in alle steden van Kreta niet één, maar verschillende oudsten aan te stellen, hoewel op dat moment de kerk op dat eiland nog maar weinig leden had.’

Een van hen krijgt echter een speciale taak toebedeeld.

Sinds de tijden van de apostelen was het in de belangrijke kerken zo, dat weliswaar alle oudsten ook het bisschopsambt hadden, maar dat er uit hen toch één gekozen en aangesteld werd, als iemand, die de anderen in hun ambt leiding gaf en die de hoogste zorg droeg voor de zielzorg en het bisschoppelijk werk en ook het belangrijkste werk daarvoor verrichtte.¹²⁸

Als voorbeeld van zo’n speciale bisschop wijst Bucer op de positie van Jacobus in de eerste gemeente van Jeruzalem. De geschiedenis leert dat het van belang is aan deze ‘primus inter pares’ vast te houden. Want deze orde werd niet alleen door de gemeente van Jeruzalem, maar ook door de andere kerken voortdurend aangehouden. De praktijk van de oudste kerkvaders zoals Tertullianus, Cyprianus, Ireneüs, Eusebius en anderen was niet anders. Bovendien leert de dagelijkse praktijk ons ook op andere gebieden niet anders. Waar werk door meerdere mensen uitgevoerd moet worden, groeit de behoefte er een of meer aan te stellen om de anderen voor te gaan en om namens de anderen te handelen en te spreken. Om zijn pleidooi kracht bij te zetten vergroot Bucer de positie van een burgemeester in zijn eigen tijd uit.¹²⁹

Ongeveer de helft van zijn boek besteedt Bucer aan het uitwerken van wat in zijn visie de voornaamste taken van het herdersambt en de ware zielzorg zijn. De ware zielzorger zal zich in ieder geval met de volgende vijf zaken moeten bezighouden:¹³⁰

In de eerste plaats, dat zij hen bij Christus onze Heere en Zijn gemeente brengen, die hetzij door vleselijke hoogmoed, hetzij door valse godsdienst daar nog van vervreemd zijn.

128 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 117-118.

129 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 120: 25-35.

130 Zie voor de verdere uitwerking van deze taken 4.2.4.2.

Ten tweede hen weer terugbrengen, die nadat zij tot Christus en Zijn kerk gebracht waren, door vleselijke bezigheden of valse leer daar weer van afdwaalden.

Ten derde, dat zij hen die in de kerk van Christus blijven maar toch in zware zonden gevallen zijn, weer tot bekering en levensverbetering brengen.

Ten vierde, dat zij hen die volharden in gemeenschap met Christus, zich niet uitzonderlijk te buiten gaan, maar toch in het christelijk leven nog wel zwak en ziek zijn, weer krachtig en gezond maken, opdat zij goed christelijk kunnen leven.

Ten vijfde, dat zij hen die bij de kudde en de stal van Christus blijven, geen grote zonden doen, ook niet slag en ziek zijn in het christelijke leven, tegen alle ergernis beschermen en het steeds tot alle goeds aansporen.¹³¹

4.2.2.3. *De bevestiging*

De gekozen dienaren moeten met grote ernst en nauwkeurigheid worden bevestigd. Denk bijvoorbeeld aan Paulus en Barnabas die onder gebed en vasten werden bevestigd.

De gemeente moet gevraagd worden of er iemand is die weet dat er iets aan deze persoon mankeert. ‘Wel moet hierbij goed gelet worden op de argumenten voor instemming en afkeuring, want alles wat ongewild voortkomt uit onwaarheid en boze laster, moeten die verstandige en geestelijke mensen op vriendelijke wijze afweren.’ Tot de gekozen ambtsdragers en tot de gehele gemeente moet in een kerkdienst worden gepreekt over de houding die zij tegenover de gemeente en de gemeente tegenover hen heeft aan te nemen. Vervolgens moet er intens gebeden en geofferd worden voor de behoeftigen en ook het avondmaal worden gevierd. Daarna volgt de handoplegging. Op die manier verzekert de Heilige Geest hen ervan dat zij hun dienst ook goed kunnen verrichten.¹³² Aan hen die bevestigd zijn moet men de verschuldigde eer bewijzen.¹³³

4.2.3. *De sacramenten*

Christus werkt in Zijn kerk door de verkondiging van het Woord. Daaronder valt voor Bucer niet alleen de prediking van het Evangelie,

¹³¹ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 141: 15-30.

¹³² Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 140: 15.

¹³³ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 230: 15-20.

maar ook de bediening van doop en avondmaal.¹³⁴ In zijn boek besteedt Bucer niet expliciet aandacht aan de sacramenten. Doop en avondmaal komen slechts terloops ter sprake. Het juiste gebruik van de sacramenten is wel van het grootste belang. Samen met het ware geloof en de gehoorzaamheid aan het Evangelie, is dit bepalend voor het wezen van de kerk.¹³⁵

Bucer brengt de sacramenten vooral ter sprake wanneer hij spreekt over de opdracht op zoek te gaan naar de verloren schapen. Zowel de doop als het avondmaal komen daarbij aan de orde. Christenen zijn verplicht de verloren schapen met de hoogste ernst op te sporen en te zoeken. ‘Zij zijn deze plicht vooral schuldig aan hen die in de naam van Christus gedoopt zijn. Dergelijke mensen mogen zij in geen geval loslaten, als zij zich niet willen bezondigen aan de Heere Christus, want dezen zijn door de doop juist bij Christus de Heere ingelijfd (...).’¹³⁶

Een van de motieven om de verloren schapen weer onder de hoede van Christus te brengen is dat zij naar het bevel van Christus de sacramenten gaan gebruiken.¹³⁷ Van dwang mag daarbij geen sprake zijn. ‘Natuurlijk moet men niemand dwingen om te zeggen dat hij gelooft, terwijl hij helemaal niet gelooft, of dwingen tot de tafel des Heeren te gaan, terwijl hij daar helemaal geen behoefte aan heeft, zoals de paus doet.’ Anderzijds mag het de christenen niet onverschillig zijn wanneer mensen niet deelnemen aan het avondmaal. ‘Men moet ook niemand, die te midden van christenen voor wie Christus geboren en gedoopt is, zomaar toestaan om niet langer naar Christus’ leer te luisteren (...).’¹³⁸

Voor zieke of zwakke schapen is het ontvangen van de sacramenten een goede remedie. Zij moeten krachtig worden aangespoord om hiervan gebruik te maken. Het ontvangen van de sacramenten zal de zieke schapen helpen in alle dingen van het leven meer en beter met Christus te rekenen.¹³⁹

4.2.4. De tucht

Naast het gebrek aan kennis van het ambt is het gebrek aan kennis van de tucht in zijn dagen voor Bucer een tweede aanleiding voor het

134 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 110: 5-10.

135 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 95: 15.

136 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 153: 25; 154: 5.

137 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 146: 20.

138 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 150.

139 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 209: 25.

schrijven van zijn boek. Vanuit de kerk van Rome klonk het verwijt dat de reformatie de tucht en de orde van de kerk heeft verscheurd. Maar in Bucers ogen is het precies omgekeerd.

Aan hen [d.w.z. zij de kerk van de reformatie van alles verwijten] hebben wij het nu te danken, dat er zo weinig mensen zijn, die nog weten wat de christelijke kerk eigenlijk voor een gemeenschap is, welk recht en welke orde in haar van kracht zijn, op welke wijze onze enige Koning en Heere Christus ons in Zijn rijk regeert en zalig maakt. Daardoor komt het ook, dat de gehoorzaamheid des geloofs en de kerkelijke tucht onbekend en ongeliefd zijn, ook bij die mensen, die zich toch duidelijk willen openbaren als mensen die de pauselijke misbruiken inzien en daarvan willen vluchten om zich onder het juk van Christus te buigen.¹⁴⁰

Tucht omschrijft Bucer als 'heerschappij van Christus'. Zolang wij nog in deze bedeling leven, sterft de zonde nooit zo af dat Christus in de Zijnen helemaal gaat leven.¹⁴¹ Christenen dwalen en zondigen veel. Dat is de reden waarom er in de gemeente van Christus voortdurend onderwijs en tucht moet zijn. Het doel van de tucht is dat christenen leren steeds meer afstand van zichzelf te doen en zich steeds meer overgeven aan hun Hoofd Christus de Heere, opdat Hij ten slotte in hen, als Zijn echt levende en bereidwillige ledematen volkomen leeft en Zijn werk verricht.¹⁴² Ja, dat zij als schapen in alle opzichten naar de stem van de Herder zullen luisteren en die volgen.¹⁴³

Waar geen tucht meer wordt uitgeoefend, zijn de gevolgen ernstig. Waar tucht ontbreekt, krijgt heerschappij van enkelingen ruimte. Denk bijvoorbeeld maar aan de pausen die optreden als plaatsvervangers van Christus op aarde. Hang naar macht en pracht heeft bij hen en bij alle

140 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 93: 10-15.

141 Van 't Spijker heeft erop gewezen dat men bij Bucers opvattingen over de tucht oog moet hebben voor zijn praktisch syllogisme. De genadige gezindheid van God jegens de zondaar leidt tot een reële, zij het niet volmaakte, vernieuwing van het leven. De werken getuigen van geloof. Hier ligt een van de sterke stimulansen tot een vroom en heilig leven. 'Hier stuiten we ook op een van de theologische vooronderstellingen, die ten grondslag liggen aan zijn visie op de kerkelijke tucht, zoals die in de volgende jaren mede zijn visie op het kerkelijk ambt zou bepalen.' Van 't Spijker, *Ambten*, 52.

142 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 130: 5.

143 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 146: 15.

kerkelijk dienaren de tucht doen verdwijnen. ‘Dit heeft enerzijds het heilzame rijk van Christus allerwege vernietigd en anderzijds de tyrannie van de antichrist allerwege opgericht.’¹⁴⁴

Gronauer wijst er op dat ‘tucht’ voor Bucer tot het wezen van de kerk hoort en voor hem, anders dan in Augsburgse Confessie, de derde van de *nota ecclesiae* is.¹⁴⁵

4.2.4.1. Door wie de tucht wordt uitgeoefend

Keer op keer benadrukt Bucer, naar aanleiding van Mattheüs 18:15-17, dat tucht de ijver en inzet van alle ware levende lidmaten van Christus verlangt.¹⁴⁶ ‘Onder de christenen beschouwt de één het gebrek en de zonde van de ander als dat van hemzelf en doet er alles aan om dat te bestrijden, maar dan wel in alle liefde en zachtmoedigheid.’¹⁴⁷ ‘Hoeveel gevaar en misbruik er bij de zielzorg ook is, ze is toch noodzakelijk en mag door de echte christenen niet achterwege gelaten worden.’¹⁴⁸

De officieel aangestelde herders en zielzorgers hebben hierbij echter extra inzet te plegen.¹⁴⁹ Zij behoren zich meer dan anderen te beijveren in dit werk van zielzorg en zij moeten het op het getrouwst uitvoeren. Zielzorgers die dit willen doen, moeten de Heere van harte liefhebben. Zielzorgers moeten niets anders voor ogen hebben en zoeken dan het heil van de schapen. Zij moeten, zoals Paulus, tegelijk vader en moeder willen zijn en zowel Christus als de schapen van harte liefhebben. Uit hun daden zal deze gesteldheid van het hart blijken.¹⁵⁰

Anders gezegd:

De Heere heeft Zijn Kerk de sleutelen van het hemelrijk gegeven en de macht te binden en te ontbinden, om de zonden toe te rekenen en ze te

144 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 203: 5.

145 ‘Aus Einheit und Einigkeit als Wesen der Kirche (Eph 4:3-6) folgt die Verpflichtung zum gegenseitigen Dienst. Denn die Kirche soll rein und heilig sein, “on mackel und runtzeln”. Die Kirche konstituiert sich deshalb nicht nur aus Wort und Sakrament, sondern zudem als “gehorsame des reinen Evangelii”. Gegenüber CA V und VII tritt bei Bucer die “ermahnung”/“zucht” als dritte *nota ecclesiae* hinzu.’ Gronauer, ‘Pastoral- und Seelsorge’, 116.

146 Zie bijvoorbeeld Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 146: 35; 156: 25; 196: 10; 214: 20.

147 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 157 (bij Gal. 6).

148 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 180: 20.

149 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 156: 25; 159: 30-35.

150 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 224: 12-20.

vergeven. (...) Zo moet de kerk ook ontbinden en zonde vergeven en dat moet zij dan van Godswege doen en daarom ernstig en naar waarheid te werk gaan.¹⁵¹

De overheid moet in dezen echter ook haar verantwoordelijkheid kennen en nemen. Overheden moeten ervoor zorgen dat de aangestelde zielenartsen en alle christenen hun ambt in dit opzicht getrouw en met vrucht verrichten.¹⁵² Ook de overheden zijn verplicht ‘al hun macht en mogelijkheden bovenal aan te wenden, dat de schapen des Heeren die nu nog verloren zijn en ronddolen met alle ijver gezocht en rondom Hem verzameld worden.’¹⁵³ ‘De overheden moeten (...) met kracht valse leer en elke aanleiding tot het kwaad verdrijven. Zij moeten de mensen er voortdurend toe aanzetten om het onderwijs van Christus uit de mond van de zielzorgers te vernemen en zich bij de gemeente van Christus aan te sluiten.’¹⁵⁴

4.2.4.2. Over wie en op welke wijze de tucht moet worden uitgeoefend

Zoals hierboven is gezegd, is het Bucer bij de tucht te doen om de heerschappij van Christus over al Zijn volgelingen. Omdat de schapen niet allemaal op dezelfde manier in hun vacht zitten en de herder zijn schapen kent, verdienen zij allen een eigen behandeling, willen zij onder de heerschappij van Christus komen en blijven. ‘De dienaren van de Kerk moeten voor Christus’ schapen alles doen, wat de Heere als Herder aan Zijn schapen heeft toegezegd.’¹⁵⁵

Verloren schapen moeten worden gezocht. Verloren schapen zijn ‘allen die God voor Zijn rijk heeft uitverkoren, maar die Christus onze Heere nog niet helemaal belijden en nog helemaal vervreemd zijn van Zijn kerk, of ze nu als kind gedoopt zijn of niet.’¹⁵⁶

Aan hen moet men vooral de stem van de Goede Herder laten horen. De dienaren moeten ijverig naar deze verloren schapen op zoek gaan.

151 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 172: 10-15.

152 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 158: 10; 212: 5-10.

153 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 147: 5-10.

154 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 156: 30.

155 Wat hieronder volgt, is een uitwerking van de onder 4.2.2.2 genoemde opsomming van de voornaamste taken van de ambtsdrager.

156 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 142: 5. ‘Als één der allereersten spreekt Bucer over de noodzaak van de evangelieprediking aan alle volken in nieuw-ontdekte gebieden.’ Van ’t Spijker, *Ambten*, 169.

Daartoe moet het Evangelie aan iedereen worden verkondigd. Via de weg van de prediking wordt namelijk het geheim van Gods verkiezing geopenbaard. Wanneer de schapen naar de kudde van Christus worden gedreven, zal snel duidelijk worden wie niet bij de schapen hoort.¹⁵⁷

Straffen die opgelegd worden vanwege ontucht, onrecht en valse leer kunnen naast de prediking van Evangelie de afgedwaalde schapen ook weer op het goede spoor brengen.

Alles met het doel is om hen in de schaapskooi van Christus te brengen, zodat zij zich helemaal aan de hoede en leiding van Christus overgeven, in alle opzichten naar Zijn stem luisteren en gebruik maken van alles wat de Heere tot opbouw van Zijn schapen heeft ingesteld. Daarbij gaat het om straf, tucht, vertroosting door het Woord en de heilige sacramenten, gemeenschappelijk gebed, dankzegging en verzorging van de armen.¹⁵⁸

Verjaagde schapen moeten worden teruggebracht. Verdreven of verjaagde schapen zijn zij, 'die wel bij de kudde van Christus gehoord hebben en ook wel christelijk leefden, maar die daarmee gestopt zijn, echter slechts in zoverre, dat zij nog niet helemaal van Christus afgevallen en daardoor verloren zijn'.¹⁵⁹ Oorzaak van het dwalen kan valse leer of liefde voor de wereld zijn.¹⁶⁰

Wat voor de verloren schapen geldt, geldt ook voor de verjaagde schapen. 'Wij moeten gewoon proberen allen, waarvan wij zien, dat ze zich van Christus kudde afzonderen, weer terug te brengen'. Dit met de inzet van de herder uit de gelijkenis die Jezus vertelt. Die herder liet negenennegentig schapen alleen om het ene afgedwaalde schaap te vinden (Luk. 15:4-6). Als we al heel veel ijver aan de dag leggen voor wie Christus nog nooit hebben gekend, zouden we ons dan niet des te meer beijveren om hen die Hem al wel kenden terug te brengen?¹⁶¹

157 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 144-145. Deze gedachte over de verkiezing heeft Bucer reeds vroeg ontwikkeld. Van 't Spijker stelt: 'Ten diepste is Bucers kerkbegrip door de verkiezing bepaald. De ecclesia Dei is kerk der verkorenen.' Bij Bucer is de ware kerk daarom altijd object van geloof. Men kan haar immers niet zien. Zoals de kerk uit het Woord geboren is en niet omgekeerd, zo is zij vervolgens ook aan het Woord te herkennen.' Van 't Spijker, *Ambten*, 59-60.

158 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 146: 15-30.

159 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 142: 10-15.

160 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 155: 15-20.

161 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 156: 10-15.

Gewonde schapen moeten worden verbonden en genezen. Gewonde en gebroken schapen zijn ‘allen die, hoezeer ze ook in de gemeenschap met Christus blijven, toch naar de innerlijke mens beschadigd en gewond zijn.’¹⁶² Gewonde schapen zijn schapen die weliswaar in de gemeenschap blijven, maar die zich misgaan in openbare zonden en overtredingen.

Hieronder rekenen wij: afval van de belijdenis van Christus, verloochenen van Christus’ waarheid en ander vormen van laster tegen God, Zijn Woord en alle goddelijke zaken, ongehoorzaamheid en hoogmoed tegenover hooggeplaatsten, alle schade aan goed, lichaam en eer van de naaste, zowel in woorden als in daden, alle ontucht en overdaad.¹⁶³

Om deze gewonde en gebroken schapen te genezen en te verbinden moet in lijn met Mattheüs 18:15-17 worden gehandeld.

Want dit geneesmiddel is niets anders dan aan zondaren hun zonde zo duidelijk te laten zien, dat zij daardoor tot oprecht inzicht, berouw en spijt over hun zonden worden bewogen. En dan moeten zij ook weer getroost en in de genade gesterkt worden, zodat zij er naar verlangen om hun leven snel weer te beteren.¹⁶⁴

Niet elke verwonding is gelijk. Bucer onderscheidt tussen ‘dagelijkse gebreken’, zaken die ‘grote schade aan de innerlijke mens’ toebrengen en ‘zware, verderfelijke verwondingen’. De remedie is dan ook verschillend.

De kleine, dagelijkse gebreken, zoals het per ongeluk nalaten van het Bijbellezen, het gebed, de kerkdienst, alle zinloze gepraat of een teveel of juist te weinig verlangen naar de gaven, die God ons vergunt, moeten ook met een dagelijkse boete geboet worden. Hetzelfde geldt voor het verzuimen van hulp en dienst aan de naaste zonder dat het echt schadelijk is, lichte woede en norsheid tegenover de naaste en meer van dergelijke dingen. Deze zonden en overtredingen belijden en boeten de christenen in al hun gebeden en in hun oefeningen in de Godsvrucht, zowel persoonlijk als in de goddelijke samenkomsten (vgl. Matth. 18:21-35). Als nu de zielzorgers deze algemene en dagelijks belijdenis, boete en bekering

¹⁶² Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 142: 25-30.

¹⁶³ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 158: 5-10.

¹⁶⁴ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 159: 35.

bevorderen door hun trouwe vermaning, dan genezen zij de schapen van Christus van deze dagelijkse kleine verwondingen.

Groter schade berokkenen bijvoorbeeld ‘twist, na-ijver, opwellingen van toorn, van zelfzucht, laster, oorblazerij, verwatenheid en onge-regeldheden, wellust en dergelijke. Maar vooral ook zware en opzet-telijke godslasteringen, ernstige ongehoorzaamheid en verachting van de overheid en allen die over ons gesteld zijn.’ In navolging van Paulus moeten zielzorgers en zielenartsen handelend optreden als zij zulke schade en wonden tegenkomen. Zij die in zonde vallen moeten niet alleen door vermaning en een goed voorbeeld tot boete worden opgewekt, maar ook met scherpe maatregelen daartoe gedwongen worden en daaraan gehouden worden.¹⁶⁵

Bij het verbinden en genezen van gewonde en gebroken schapen zal men in ieder geval met de volgende zaken rekenen:

- Sommige verwondingen eisen een lange behandeling. Bucer wijst op David die met de dood van twee van zijn kinderen werd gestraft. Met dezelfde ernst werd in de oude, apostolische kerk tegen alle zware overtredingen opgetreden om mensen te bewegen tot de droefheid naar God.

Tevens bewerkte dit bij de gemeente de ijver om christelijk te leven, maar ook de toorn tegen deze laster, zoals de heilige apostel in 2 Korinthe 7 betuigt. Vandaar uit is ook de publieke boete ontstaan, waarover we bij Tertullianus, Cyprianus, Ambrosius en alle oude, heilige vaders lezen. Als er iemand van de christenen bijvoorbeeld in een zware openbare zonde gevallen was, waar ook anderen aanstoot aan namen, dan werd hij niet tot de gemeenschap van Christus’ tafel toegelaten, totdat hij aan de kerk voldoende blijf had gegeven van berouw en bekering en hij genoegdoening had gegeven, dat wil zeggen bewezen had, dat hij echt verdriet had over zijn zonden en zich nu echt tot bekering had ingezet.¹⁶⁶

De procedure was als volgt. Eerst werd in het openbaar schuld beleden. Daarna volgde een periode van rouw dragen waarin de zonden werden geboet, lichamelijk genot vermeden werd, er overvloedig aalmoezen werden gegeven en er echte christelijke werkzaamheden werden verricht.

¹⁶⁵ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 175-176.

¹⁶⁶ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 162: 10-15.

Pas daarna werden zij door de oudsten namens de hele kerk begenadigd. Daardoor werden zij ook openlijk weer met Christus de Heere en Zijn kerk verzoend, losgemaakt van de banden van Gods toorn en werden hun in de naam des Heeren de zonden vergeven. Hierna werden zij weer tot de tafel des Heeren en heel de gemeenschap toegelaten en daarin opgenomen.¹⁶⁷

- Bij het opleggen van boetedoening en tuchtprocedures is het van belang goed te onderscheiden. Men moet voorkomen dat mensen vanwege de opgelegde boete de kerk verlaten. ‘Tegenover zulke mensen moet men toch wat milder zijn, want een lichte boete en een eenvoudige bekering is beter dan geen van beide.’ Wie echter van geen berouw etc. wil weten moet men, naar het woord van Jezus, beschouwen als heidenen en als mensen die van de kerk zijn afgevallen.¹⁶⁸

De wijze waarop boete moet worden gedaan, moet gepast zijn. ‘Een (...) vorm van verkeerd gebruik van de boete is het, wanneer men deze zo streng maakt, dat de boeteling in een al te grote droefheid verzinkt en begint te vertwijfelen.’¹⁶⁹

- Ook al zijn de zonden vergeven, dan nog is boete doen niet overbodig. Boete is namelijk een geneesmiddel voor tegenwoordige en toekomstige en niet voor begane zonden. Die laatste zijn door Gods barmhartigheid inderdaad al vergeven. Boete moet de overgebleven lusten en begeerten van de zonde uitzuiveren en reinigen, om zo bescherming te geven tegen toekomstige overtredingen. De Bijbel is vol voorbeelden. Denk bijvoorbeeld aan Mirjam die met melaatsheid werd geslagen of aan Israël dat veertig jaar lang extra in de woestijn werd rondgeleid.¹⁷⁰
- Pas als de boetedoening is volbracht zal men weer deelnemen aan het heilig avondmaal. Deze tafel is ingesteld voor de discipelen van Christus, die in alle opzichten één lichaam en brood zijn in Christus, en hiertoe mogen zij die in boete gebonden zijn en die van de kerk nog geen vergeving ontvingen, nog niet gerekend worden. Wie na een periode van uitsluiting, berouw en inkeer weer avondmaal viert,

167 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 163: 10.

168 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 176: 35; 177: 5.

169 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 179: 30.

170 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 180-181.

zal een vastere hoop op Gods barmhartigheid en Christus' verlossing krijgen en door de Geest ook meer godvruchtige gezindheid kennen.¹⁷¹

- Straf van de overheid heft de geestelijke tucht niet op. Volkomen christenen zullen zowel de straf van de overheid als de geestelijke tucht van de gemeente ervaren als een geneesmiddel voor hun ziel en geweten. Bovendien heeft Jezus nergens gezegd dat wat Hij opgedragen heeft, is afgelopen zodra de overheid christelijk wordt en haar ambt van bestraffing van het boze getrouw gaat uitoefenen.¹⁷²

Zwakke schapen moeten worden gesterkt. Ziek en zwak zijn zij 'die ook wel in de kerk blijven en niet echt in zware zonde vallen, geen opzienbarende misstappen begaan, maar die wel zwak worden in geloof en liefde en in de kracht van het christelijke leven.' Bijvoorbeeld kleinmoedig zijn als het tegenzit, traag in het bijstaan van de naaste, onoplettend in zelftucht, dwalen in hun denken of bevangen worden door zondige begeerten en lusten.¹⁷³ Zij zijn, anders gezegd, zwak onder het kruis, zwak in het belijden van Christus, zwak in de kennis van Christus en zwak in het leven van een behoorlijk leven.¹⁷⁴

Het sterken van de zieke, zwakke schapen 'moet hierin bestaan, dat hun het Woord Gods getrouw wordt voorgehouden en zij daartoe steeds worden aangespoord, opdat zij er graag naar luisteren en er heel hun behagen in hebben.' Zij moeten worden aangespoord om ijverig de kerkelijke samenkomsten te bezoeken, aandachtig naar Gods Woord te luisteren, de heilige sacramenten te ontvangen en ijverig en oplettend te zijn in alle kerkelijke oefeningen. Zij moeten worden aangezet tot intensief gebed en een voortdurend bezig zijn met Gods wet.

Dit zal ertoe leiden, dat zij het heilig Evangelie van Christus Jezus, onze Heere, met een veel vrijer en reiner hart en een beter verlicht en daadkrachtiger verstand zullen horen en onthouden en er in al hun overleggingen beter rekening mee houden, het in alles wat hun te doen staat of hun als lijden te wachten staat, op de rechte wijze voor ogen houden en zich er in al hun doen en laten daarnaar richten.¹⁷⁵

171 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 184-185.

172 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 190-191.

173 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 143: 15.

174 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 206-207.

175 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 208.

Gezonde en sterke schapen moet beschermd en geweid worden. Vette en sterke schapen ‘zijn de oprechte christenen, die groeien in het christelijke leven, waarin zij stevig gegrond zijn.’¹⁷⁶ Doel van dit beschermen en weiden is dat de gezonde en sterke schapen leven en wandelen als kinderen van God, als deelgenoten aan het hemelrijk zonder vlek of gebrek, in alle heiligheid en gerechtigheid, zonder aanstoot en vervuld met de vruchten van alle goede werken, zoals het kinderen van God en ledematen van Christus ook betaamt. Dit doel wordt bereikt door het ware en levende geloof in onze Heere Jezus Christus. Want als dit geloof bij ons leeft en werkzaam is gaan we onze eigen verdorven aard, onze verkeerde gedachten, lusten en begeerten van harte mishagen en steeds beter voor ogen hebben wat Christus voor ons geworden is, wat Hij gedaan en vergeven heeft, wat Hij wil doen en geven.¹⁷⁷

Willen de sterke schapen gezond blijven en in geloof hun weg gaan, dan zullen met name de dienaren hen helpen thuis te raken in het Evangelie, hen aansporen tot gebed en het zich afwenden van vleeselijke lusten. Dit zal zowel vanaf de kansel als in de huizen geschieden.¹⁷⁸

Dienaren dienen afvallige schapen uit de kudde te verwijderen. Want zulke schapen verwoesten razendsnel de hele kudde. Een weinig zuurdeeg maakt het hele deeg zuur (Gal. 5:9). Daarom heeft de Heere in zijn wet ook bevolen dat kwaadaardige en slechte mensen uit het volk verwijderd moesten worden. Wij zijn meer geneigd om het kwade na te volgen dan het goede. Voor het weiden van de goede en gezonde schapen is het daarom noodzakelijk

dat zielzorgers, met alle ernst en kracht, van de gemeente uitsluiten en daarvan afhouden allen, die niet naar de Kerk willen luisteren als zij door haar tot boete, beterschap en al het goede worden aangespoord, maar zij daarentegen volharden in hun ongeregeld leven (...). Al dezen moeten van de gemeente worden uitgesloten (...). Echter men moet ook met hen, die men uitsluit voorzichtig te werk gaan, en dat betreft dan mensen, van wie er enige hoop mag zijn, dat zij zich eens tot boete laten brengen.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 143: 25.

¹⁷⁷ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 215: 25-35.

¹⁷⁸ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 216: 25, 218: 10-15.

¹⁷⁹ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 219: 35-220: 20.

Omgang met hen die buitengesloten zijn, is echter wel geoorloofd als het gaat om contacten in de familie en noodzakelijke contacten in het maatschappelijk leven. Bucer noemt bijvoorbeeld samen eten in het gezin, kopen en verkopen en het bieden van hulp in nood.¹⁸⁰

Gebed is daarbij onmisbaar. De sleutelmacht kent bij Bucer dus twee vormen. De zogenaamde kleine ban, dat wil zeggen het uitgesloten worden van het avondmaal en de grote ban, dat wil zeggen behalve ontzegging van deelname aan het heilig avondmaal ook het opleggen van beperkingen in het openbare leven.

4.2.5. De prediking

Net zoals de sacramenten, thematiseert Bucer de prediking niet, maar brengt die slechts terloops ter sprake. Inhoud van de prediking is de verkondiging van bekering en vergeving, dat wil zeggen de mensen het heil bereiden.¹⁸¹ Zulke prediking is alleen in de kracht van de Heilige Geest mogelijk.¹⁸² God Zelf maakt de dienaren door Zijn Geest geschikt voor de verkondiging.¹⁸³

God Zelf zorgt ook voor de wasdom op hun predikarheid: verloren schapen zullen bijvoorbeeld in de prediking de stem van de Goede Herder horen en zo tot erkenning der waarheid komen.¹⁸⁴ Zwakke schapen zullen door aandachtig naar Gods Woord te luisteren worden gesterkt en opgebouwd in hun geloof.¹⁸⁵ De dienaren zullen er door huisbezoek op toezien of er ook daadwerkelijk vrucht op de prediking is. Omdat zij vol van de Heilige Geest zijn, is zulk onderzoek op de keper beschouwd het werk van de Geest Zelf. De Geest

is een getrouwe leraar, die niet ophoudt, voordat Hij Zijn leerlingen tot de waarheid gebracht heeft. Daarom ziet Hij er ook van huis naar huis, van mens tot mens op toe, hoe via de openbare preken Zijn lessen ontvangen worden en wat zij bij iedereen uitwerken. Hij overheert zijn leerlingen en gaat na wat zij begrepen hebben en wat niet.¹⁸⁶

180 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 221-223.

181 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 108: 10 (bij Luk. 24).

182 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 109: 20 (bij 1 Thess. 1).

183 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 110: 15.

184 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 144: 10 (bij Joh. 10).

185 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 209: 25.

186 Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 218: 30.

Omgekeerd moeten alle christenen, behalve op hun levenswandel, ook toezien op de prediking van de dienaren. ‘De christenen moeten zich op aarde voor niets meer inspannen, dan te verhinderen, dat iemand hun in de naam van Christus een vreemd juk oplegt. Wij zijn gekocht door Christus onze Heere en daarom moeten wij voorkomen, dat wij knechten van mensen worden.’ Zij mogen echter aan de andere kant

al wat zulke dienaren in de naam des Heeren aan waarschuwingen, straffen, onderwijs en vermaningen geven, maar niet lichtvaardig verdenken, oordelen of verachten, zoals velen dat nu helaas gewend zijn te doen. (...) Want als zij uit de kerk komen, bespeurt men bij hen niets, dat erop zou wijzen dat zij door de preek ertoe bewogen zijn om hun zonden beter in te zien, zich des te hartelijker aan Christus over te geven en nog meer ernst te maken met hun bekering. Zij veroordelen alleen en ze schelden op wat gezegd is. (...) En als ze al enige lof hebben op de preek, dan is dat meestal omdat ze het zo prettig vonden dat anderen eens vermaand werden.

Om dergelijke lichtvaardige oordelen te voorkomen, moeten oudsten worden ingeschakeld.

Als men de kerk zou voorzien van oudsten (...), dat wil zeggen van godvrezende, betrouwbare en echt ijverige mensen, dan wordt daardoor voorkomen dat mensen die slechts iets van de christelijke geest hebben en gemakkelijk en onrijp een oordeel vellen over de dienst van Christus of haar verdenken of verachten in leer, straf en tucht.¹⁸⁷

4.2.6. Overeenkomsten en verschillen met de *Pastorale* (1559)

Sarcerius schreef zijn *Pastorale* (1559) met name voor ‘jonge en eenvoudige, beginnende predikanten’. Ook Bucer had met zijn boek, naast de gemeente en overheden, ambtsdragers op het oog. Wie onderwijst wil iets overdragen. Daarbij zijn zowel de inhoud van als de vorm waarin het onderwijs wordt gegeven van belang. Om het eigene van Sarcerius’ *Pastorale* (1559) op het spoor te komen, worden hieronder overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud in kaart gebracht.

¹⁸⁷ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 229-230.

4.2.6.1. *Overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud*

Didactisch gezien vallen twee overeenkomsten op. De eerste overeenkomst betreft de dialoogvorm waarvan beiden zich bedienen. Zowel Sarcerius als Bucer werpen telkens denkbeeldige vragen en tegenwerpingen op, waarop zij dan vervolgens ingaan, teneinde hun redeneringen kracht bij te zetten. De tweede overeenkomst betreft de wijze waarop Sarcerius en Bucer hun ideeën onderbouwen. Voor beiden is de Bijbel telkens het uitgangspunt. Daarnaast doen beiden regelmatig een beroep op de vroege kerk alsook op tijdgenoten. Sarcerius benoemt zijn contemporaine bronnen echter wel concreter dan Bucer.

Behalve deze overeenkomsten is er in de opzet ook een duidelijk verschil te constateren. In 3.2.2. is een overzicht te lezen van de onderwerpen die Sarcerius behandelt. Bucer heeft zelf een inhoudsopgave gemaakt.¹⁸⁸ Een vergelijking leert dat Bucer gestructureerder te werk gaat dan Sarcerius. Sarcerius neemt in zijn boek ook werk van anderen op, waardoor er nogal eens herhalingen optreden. De *Pastorale* (1559) heeft daardoor een wat chaotische structuur. Het grondpatroon van Bucers *Von der waren Seelsorge* is overzichtelijker en logischer en is bovendien nog eens voorzien van een samenvatting. Toch is ook Bucer niet vrij van herhaling.¹⁸⁹

Inhoudelijk gezien valt het volgende te constateren. Als het om de leer over het ambt gaat springt vooral een grote mate van overeenkomst tussen Sarcerius en Bucer in het oog. Anders dan Bucer neemt Sarcerius voor zijn beschrijving van het ambt de doop als uitgangspunt. Toch staat bij beiden als principieel uitgangspunt voorop dat iedereen in Gods kerk geroepen is mee te werken aan de bouw van Gods Koninkrijk op aarde. Het ambt staat ten dienste van Christus' heerschappij op aarde. Daarbij krijgen mensen wel verschillende taken toegeschikt. Hoewel die taken verschillende verantwoordelijkheden met zich meebrengen, is er geen sprake van rangorde.

Sarcerius is van mening dat bij het inrichten van de kerk geluisterd dient te worden naar wat Christus daarover leert. Christus stelde toen Hij nog op aarde was speciale dienaren aan en is daar vanuit de hemel

¹⁸⁸ Bucer, *Von der waren Seelsorge*, 90.

¹⁸⁹ Stupperich wijst erop dat Bucer, zoals vaker, ook nu niet de tijd voor een zorgvuldige voorbereiding nam. Hij was er zich van bewust geen afgerond werk te publiceren, maar troostte zich met de gedachte dat het werk desondanks wel van nut kon zijn. Stupperich, 'Einleitung', 69.

mee doorgaan. Bucer ziet het niet anders. Beiden hechten groot belang aan een goede werving en selectie van de speciale dienaren van de kerk. Met name de brief aan Titus en 1 Timotheüs 3 zijn daarin voor beiden leidend. De Heilige Geest geeft de gaven die voor het ambt nodig zijn. Via de weg van het gebed komt men op het spoor wie door de Geest bekwaamd zijn om zich verder kunnen bekwamen. Dienaren mogen niet aan de gemeente worden opgedrongen, maar dienen door bekwame en wijze mensen te worden gekozen. Zij moeten publiek en met instemming van de gemeente en onder handoplegging worden bevestigd. Vanwege hun ambt zal men de geordineerde dienaren eren.

Sarcerius werkt veel concreter en uitvoeriger uit op welke wijze de bevestiging dient te geschieden. Als het gaat is om wie bevestigd mogen worden brengt Sarcerius het aspect van roeping onder de aandacht. Dit element van roeping ontbreekt bij Bucer. Beiden accentueren het belang van een zuivere levenswandel van de dienaren. Sarcerius onderstreept herhaaldelijk dat een dienaar van God ook recht in de leer moet zijn. Bucer heeft hier minder aandacht voor.

Zowel Sarcerius als Bucer heeft oog voor de variatie aan ambten in de Bijbel. Toch komen zij op twee punten verschillend uit. Sarcerius wil zich niet binden aan een bepaald aantal ambten, maar vindt in ieder geval de volgende ambten wenselijk: oudsten, superintendents (bischoppen, opzieners), pastores, leraren (doctores), diakenen en kosteren. Bucer houdt de mogelijkheid open dat God ook vandaag nog apostelen geeft. Maar de gewone dienaren van de kerk zijn de herders/leraars en diakenen. Herders en leraars worden door Bucer ook 'oudsten' en 'bischoppen' genoemd. Het ambt van bisschop en oudste is een en hetzelfde ambt. Met andere woorden, Sarcerius acht zes verschillende ambten een minimum, terwijl volgens Bucer de kerk met twee ambten kan volstaan.

Een ander verschil openbaart zich als het om het aantal ambtsdragers per gemeente gaat. Sarcerius stelt dat wanneer in één persoon verschillende gaven verenigd zijn, men in een gemeente met minder ambten toe kan dan wanneer die gaven over meer personen zijn verdeeld. Voor Bucer wordt het aantal benodigde ambtsdragers niet bepaald door de aanwezige gaven van de ambtsdrager maar door de behoefte van de gemeente. Elke gemeente echter wel moet ten minste enkele oudsten hebben.

Het voornaamste van het ambt is volgens Sarcerius: 'das Euangelium recht lere[n]', de sacramenten uitdelen, boetvaardigen hun zonden vergeven, de onboetvaardigen hun zonden voorhouden en door middel van kerkelijke straffen tot de ware leer brengen, aan genoemde punten

zelf ook belang hechten, zich erin oefenen en laten oefenen.¹⁹⁰ Ook Bucer noemt al deze elementen als taken van Gods dienaren, maar bij hem valt anders dan bij Sarcerius de klemtoon meer op het leven met Christus dan op de leer.

In zijn *Pastorale* (1559) besteedt Sarcerius zowel ruim aandacht aan de betekenis van sacramenten in het algemeen als aan doop en avondmaal in het bijzonder. Bij de doop wordt ook het vormsel ter sprake gebracht en bij het avondmaal de biecht. Bucer brengt doop en avondmaal slechts terloops ter sprake.

Sacramenten, stelt Sarcerius, zijn door Christus Zelf ingesteld. Christus schonk ons deze uiterlijke tekenen met het oog op onze zwakheid, opdat wij Gods woord van vergeving der zonden, gerechtigheid en eeuwig leven zouden geloven. Bucer ziet het op gelijke wijze. Het ontvangen van de sacramenten helpt in alle dingen van het leven meer en beter met Christus te rekenen. Omdat het een bevel van Christus is, moet iedereen worden aangespoord de sacramenten te gebruiken. Beiden rekenen, in tegenstelling tot de kerk van Rome, alleen doop en avondmaal tot de sacramenten.

Sarcerius accentueert dat sacramenten alleen met vrucht worden gebruikt wanneer ze in geloof worden aanvaard en het Woord wordt geloofd waarvan zij een teken zijn. Dit accent legt Bucer niet. Sarcerius bespreekt ook thema's als erfzonde, transsubstantiatie en de zogenaamde 'Winckelmessen'. Bucer zwijgt erover.

Sarcerius geeft veel concrete, praktische richtlijnen voor het bedienen van de doop en het avondmaal en doet dat eveneens met betrekking tot de praktijk van het vormsel en de biecht. Bij Bucer is niets van dit al te vinden.

Wat de tucht betreft zijn er naast overeenkomsten ook verschillen aan te wijzen. Voor Sarcerius gaat het bij tucht om meer dan wat speelt rond de toelating bij het avondmaal. Het gaat om 'Disciplin', dat is levenstucht. Christus wil Heere over het hele leven zijn. Bij Bucer is dat niet anders. Voor beiden is Mattheüs 18 leidraad wanneer er sprake is van openbare zonde. Tucht is derhalve niet voorbehouden aan ambts-

190 'Vom Kirchenamt (welchs da furnemlich stehet das man das Euangelium recht lere/ die Sacramente recht ausspende/ den Busfertigen ire sünden auflöse/ vnd den Unbusfertigen dieselbige vorbehalte/ vnd durch kirchenstraffen zur Busse treibe) recht leren/ das selbige hoch/ gros/ vnd nötig achten/ selbst vbe an sich vben lasse.' Sarcerius Erasmus, *Pastorale*, e iii v.

dragers. Nee, gemeenteleden dienen op elkaar toe te zien. Beiden onderstrepen het fundamentele onderscheid in verantwoordelijkheden van kerk en overheid. De kerk hanteert het geestelijk zwaard en daar heeft de overheid niets mee van doen. Omgekeerd heffen kerkelijk straffen de door de overheid opgelegde straffen niet op.

Het doel van tuchtmaatregelen is ‘Besserung’. Met een liefdevol hart moet de in zonden gevallen zondaar worden teruggebracht tot een leven met Christus. Het aansporen tot ‘Besserung’ is, hoewel de dienaren daar een bijzondere rol in spelen, een taak voor de hele gemeente. De wederopname van een in de ban gedane zondaar is een publieke zaak en zal gepaard gaan met een proeftijd. Beiden onderstrepen de noodzaak van de tucht. Het ontbreken van de tucht is een ernstige zaak waarover men zich zal moeten verantwoorden tegenover God. Beiden zien als het om levenstucht gaat ook een taak voor de overheid weggelegd.

Naast al deze overeenkomsten zijn er ook verschillen. Sarcerius brengt met nadruk naar voren dat het oordeel over een onbekeerlijke houding niet alleen in de prediking, maar ook in de biecht moet worden aangezegd. Bucer besteedt gaan specifieke aandacht aan de biecht als zodanig.

Sarcerius wijst een op te richten consistorie als gremium voor het opleggen en uitvoeren van tuchtmaatregelen aan. Bucer kent in *Von der waren Seelsorge* de figuur van een consistorie (nog) niet. Sarcerius is heel concreet en uitvoerig in het aanwijzen van welke zonden tuchtwaardig zijn en schrijft in dat kader bijvoorbeeld uitvoerig over zonden die familieverbanden betreffen. Bucer is minder uitgebreid in het aanwijzen van wat tuchtwaardig is. Sarcerius reikte voor zowel het afsnijden van de gemeente als het weer opnemen in de gemeente concrete formulieren aan. Hij is daarin meer op de praktijk gericht dan Bucer, bij wie dergelijke concrete handleidingen ontbreken. Sarcerius beveelt zowel de grote als de kleine ban aan. Bij de grote ban wordt de zondaar ook uit het publieke leven gestoten. Men kan er daarbij kiezen om de zondaar ook van alle sociale contacten uit de sluiten. Sarcerius benoemt heel concreet aan welke sociale contacten gedacht moet worden. Bucer kent de grote ban ook, maar gaat minder ver. Voor Bucer is omgang met hen die buitengesloten zijn wel geoorloofd als het gaat om contacten in de familie en noodzakelijke contacten in het maatschappelijk leven.

Wanneer het om de prediking gaat, is duidelijk dat de aandacht die Sarcerius in zijn *Pastorale* (1559) aan de prediking wijdt vele malen groter is dan bij Bucer het geval is. Sarcerius brengt de prediking expliciet ter sprake, Bucer slechts impliciet.

De inhoud van de prediking bestaat voor Sarcerius vooral uit Wet en Evangelie. Bucer ziet het niet anders en spreekt van boete en vergeving. Voor zoals Sarcerius als Bucer is het de taak van de hele gemeente toe te zien op de inhoud van de prediking. Voor beiden is de wisselwerking tussen prediking en concrete contacten met gemeenteleden van wezenlijk belang. Wil de herder zijn schapen weiden zal hij die ook moeten kennen. Bij Sarcerius verloopt dit contact vooral via de biecht, Bucer focust meer op bezoekwerk.

Sarcerius pleit voor een zodanig traktement dat de dienaren zich ook ook geheel kunnen toelagen op de prediking. Voor Sarcerius is methodische preekvoorbereiding een must. Hij maakt in zijn *Pastorale* (1559) de regels van de klassieke retorica op concrete wijze vruchtbaar voor de prediking. Daarbij vraagt hij aandacht voor de klassieke overtuigingsmiddelen van *ethos*, *logos* en *pathos*. Wie wil preken, moet telkens opnieuw voorstudie doen en zich daarop blijvend toelagen. Studeren en preken kan echter niet zonder gebed. Dergelijk praktisch en concreet onderwijs over prediking ontbreekt bij Bucer geheel.

Er zijn dus heel wat overeenkomsten tussen de *Pastorale* en *Von der waren Seelsorge* te constateren. Of Sarcerius bij het schrijven van zijn *Pastorale* concreet gebruik heeft gemaakt van *Von der waren Seelsorge*, is moeilijk vast te stellen. Ook is niet vast te stellen of en in hoeverre zij elkaar hebben beïnvloed tijdens hun contacten in en rondom Keulen.

Wel is aangaande zowel de didactische aanpak als de inhoudelijke verwerking van een aantal thema's opmerkelijk veel overeenkomst vast te stellen. Een in het oog springend punt hierbij is de opvatting dat het ambt ten dienste staat van Christus' heerschappij op aarde en in het bijzonder tot 'Besserung' van zowel de gemeente als geheel als de individuele leden. De bijzondere ambten ontslaan de gemeenteleden echter niet van hun taak op elkaar toe te zien. De kerk kan, in verband met genoemde 'Besserung', niet zonder tucht. Ook tucht is allereerst een zaak van de hele gemeente en vraagt van de daartoe geroepen ambtsdragers maatwerk. Wil de tucht aan zijn doel beantwoorden, dan zijn concrete maatregelen nodig. Ik sluit niet uit dat Sarcerius het accent op 'Besserung' aan Bucer heeft ontleend.

Dat Bucer, anders dan Sarcerius, zowel de sacramenten als de prediking in zijn boek niet thematiseert en er derhalve ook minder aandacht aan besteedt dan Sarcerius, kan verklaard worden als men de auteursintenties vergelijkt. Tijdens de visitaties die Sarcerius als superintendent in het graafschap Mansfeld aflegde, stuitte hij ook op veel onwetendheid over het sacrament en op allerei misstanden aangaande het bedienen van

de sacramenten. Sarcerius wilde ook op deze gebieden zijn collega's een concrete handreiking doen. Reden te over om aparte aandacht aan zowel de sacramenten als de prediking te besteden.

Bucer liep, zoals gezegd, in Straatsburg tegen andere problemen aan. De confrontaties met de verschillende stromingen in en buiten de stad riepen vragen op als: Hoe wordt het heil bemiddeld (Rome)? Wat is kerk-zijn (dopersen)? Hoe verhouden kerk en staat zich (epicuristen)? Bucer wilde zowel voor de gemeente, als voor de ambtsdragers en de overheid een handreiking bieden om met deze vragen om te kunnen gaan. Onderwijs over sacrament en prediking had voor Bucer op dat moment niet direct prioriteit. Bovendien is de doelgroep waarvoor Bucer schreef breder dan het lezerspubliek waarop Sarcerius zich richtte. Bucer richtte zich allereerst op de hele gemeente en in de tweede plaats op overheden en ambtsdragers. Sarcerius richtte zich primair op de dienaren van de kerk.

4.3. De *officio pastorali ministrorum ecclesiae* (1546) – Johannes Rivius

4.3.1. De auteur en zijn boek

Lorichs *Pastorale Pfarampt etc.* is te typeren als een werk dat de overgang typeert van de handboeken uit de middeleeuwen naar die van de reformatie. Pas ruim tien jaar later verschijnt het eerste lutherse pastorale handboek in Duitsland, te weten: *De officio pastorali ministrorum ecclesiae*¹⁹¹ van Johannes Rivius.¹⁹² Dit boek beleefde tot in de zeventiende

191 Het boek verscheen in 1546 onder de titel: *De officio Pastoralis Ministrorum ecclesiae in pagis Libellus, ijs etiam, qui in Urbibus Evangelion docent, non inutilis* (Basel 1546). Ik benutte: *De officio Pastoralis Ministrorum Ecclesiae in pagis Liber 1* In: *Iohannis Rivii Atthendoriensis, viri doctiss. de vera & salutari Ecclesiae doctrina, deque pia hominis Christiani vita, Opera Theologica omnia, in unum volumen collecta, Libris constans XXVI: Accessit, Vita eiusdem / in qua & Librorum Catalogus recensetur. Item, Rerum & verborum in his memorabilium copiosus Index / descripta a Georgio Fabricio Chemnicense* (Basel 1562), 683-709. Met het uitgeven van de verzamelde werken van Rivius werd al drie jaar na zijn overlijden begonnen door Blasius Fabricius, zijn schoonzoon Praetorius en de Bazelse boekhandelaar Oporinus. Het voorwoord werd in 1562 opgedragen aan keurvorst August van Saksen Meissen. In 1614 werd het opnieuw uitgegeven. Saxenburger meldt dat de uitgave in de editie van 1562 niet verschilt van die van 1546, behalve dat het voorwoord is weggelaten. Saxenburger, *Johannes Rivius*, 43, 50. Zie ook hieronder noot 205.

192 Burnett, 'The Evolution', 543.

eeuw menige herdruk. Toch meende Sarcerius, ruim tien jaar na het verschijnen van *De officio*, een eigen pastoraal handboek voor lutherse predikanten op de markt te moeten brengen. Die actie doet de vraag rijzen of en waarin de *Pastorale* dan verschilt met *De officio* van Rivius.

Hieronder wordt nagegaan wat Rivius pastores inhoudelijk te bieden had. Het betreft een samenvattende beschrijving en analyse. Om het eigene van de *Pastorale* op het spoor te komen, wordt de inhoud van *De officio* vervolgens vergeleken met de inhoud van de *Pastorale*.

4.3.1.1. *De auteur*

De auteur van *De officio*, Johannes Rivius, werd op 1 augustus 1500 in het Westfaalse Attendorn geboren.¹⁹³ ‘Oberpfarrer’ Tilemann Müll (Mullius) bij wie hij ook enige tijd in huis woonde, leerde hem Grieks en Latijn. Müll onderwierp zijn leerlingen aan een strak schema. In huis werd bijvoorbeeld dagelijks gemusiceerd en werden klassieke werken en gedichten geanalyseerd. Volgens Saxenberger vormde het zingen van hymnen een wezenlijke bouwsteen voor de vroomheid die het leven van Rivius zou kenmerken.¹⁹⁴ Rivius studeerde in Keulen wijsbegeerte en werd leraar op een school die aan de Mariakirche was verbonden. Hij werkte er drie jaar. Vervolgens deed hij in kloosterbibliotheken van verschillende steden langs de Rijn onderzoek naar oude klassieke werken. Omdat hij niet vond wat hij zocht, beproefde hij zijn geluk in Leipzig. Daar werd hij opgenomen in een kring van geleerden van wie er volgens Saxenberger enkelen sympathiseerden met de ideeën van Luther. Op die manier schijnt Rivius steeds meer voor de nieuwe leer te zijn gewonnen.¹⁹⁵

Begin 1524 werd hij leraar in Zwickau. Nog in hetzelfde jaar trouwde hij daar met Anna Beerenwald, een dochter van de burgemeester. Bekend is dat Rivius in Zwickau de zorg en opvoeding van een zoon van Stephan

193 De biografische gegevens zijn ontleend aan: Jahn, *Johann Rivius*; Saxenberger, *Johannes Rivius*, 1 n. 1 Volgens Saxenberger is de biografie van Jahn ‘im ganzen nur eine Wiedergabe der *Vita Rivii* von Fabricius’. Hardeland, *Seelsorge*, 287-290; Müller, ‘Rivius, Johann’ (RE); Müller, ‘Rivius, Johannes’ (ADB).

194 Saxenberger, *Johannes Rivius*, 3.

195 Saxenberger meldt – hij citeert Goes – dat Rivius onder andere in contact stond met de rector van de Thomasschule Caspar Borner en de universitaire docenten Andreas Camicianus en Johann von Weissenstadt. Hij sloot er vriendschap met onder meer Tulichius en Hegendorfinus; dezen zouden beiden in het geheim aanhangers van Luther zijn geweest. Saxenberger, *Johannes Rivius*, 4.

Siber van Schönaue kreeg toevertrouwd. Siber was een van de eerste katholieke geestelijken die na de reformatie in het huwelijk was getreden. Dat Rivius bewilligde in deze taak laat zien dat hij zich het gedachtegoed van de reformatie steeds meer eigen maakte.

Zijn reformatorische inslag kwam nog duidelijker aan het licht toen hij in 1531 rector werd van de school in Annaberg. Bij het reformeren van het onderwijs aldaar maakte Rivius namelijk gebruik van adviezen van Melanchthon en Camerarius. Rivius liet zijn leerlingen kennis maken met schrijvers als Vergilius, Cicero en Ovidius. Hij leerde zijn pupillen kritisch op de teksten te zijn. Samen met zijn leerlingen zong hij geestelijke liederen en kerkgezangen. Vanwege zijn kritische houding werd hij in de kerk door de geestelijke Johannes Zeidler beschimpt en gesmaad. De boot was helemaal aan toen Rivius op een van de hoge feestdagen weigerde met zijn leerlingen een bepaald lied in de kerk te zingen, omdat hij bezwaren tegen de tekst van het lied had. Vanwege hun weigering mishandelde Zeidler de kinderen van het koor en deed hij zijn beklag bij hertog Georg van Saksen. De hertog sommeerde Rivius zich in Dresden te verantwoorden. Rivius' verklaring schijnt naar tevredenheid te zijn geweest. Toch besloot hij terug te treden en een privéschool te starten. Vanwege zijn evangelische invloed op de katholieke jongeren werd hij in 1535 door hertog Georg alsnog uit het gebied verbannen.

Rivius vond onderdak in het nabijgelegen Marienberg en ook nog korte tijd in Schneeberg. In beide steden was hij actief als docent totdat hertog Hendrik van Saksen hem vroeg hem naar Freiburg te komen. Hendrik benoemde Rivius tot rector van de school aldaar. Die benoeming was niet zonder reden. Hendrik achtte Rivius namelijk bij uitstek geschikt om zijn zoon, prins August, te onderwijzen.

In Freiburg bond Rivius de strijd aan met Jacob Schencken, de reformator van Freiburg. Naar zeggen van Jahn had deze reformator zogenaamde antinomistische ideeën.¹⁹⁶ Rivius mocht in 1540 August gaan begeleiden bij zijn studie aan de universiteit van Leipzig. Ook kreeg hij graaf Johannes van Mansfeld, zoon van graaf Albrecht van Mansfeld, onder zijn hoede. Gedrieën betrokken zij in Leipzig een woning.

Op 10 augustus 1541 overleed hertog Hendrik. Zoon Maurits vroeg Rivius de opbrengst van de verkoop van een gesloten klooster in te zetten voor het stichten van scholen in Pforta, Meissen en Merseburg. Deze inspanningen van Rivius beloonde Maurits door hem tot inspecteur van

¹⁹⁶ Jahn, *Johann Rivius*, 31.

de landscholen in het gebied van Meissen te benoemen. In 1544 kreeg hij zelfs het opzicht over alle scholen in het hertogdom.

Te Meissen werd in 1545 een consistorie opgericht. Maurits stelde Rivius aan als ‘geistlichen Rath und Beysitzer’.¹⁹⁷ Tot aan zijn dood bleef hij actief als lid van het consistorie. Toen in 1547 het opzicht over de scholen door de universiteit van Leipzig werd overgenomen, was Rivius zeer teleurgesteld. Naarmate de jaren verstreken nam zijn zwaarmoedigheid toe en kampte hij met allerlei lichamelijke kwalen. Vanwege de pest, die een einde maakte aan het leven van zowel zijn zoon Paulus als aan dat van een kleinkind en van zijn vrouw, vluchtte Rivius naar de zijns inziens gezonde omgeving van een landgoed aan de Elbe. Op dit landgoed werd hij zelf echter ook door de pest getroffen. Kort voor zijn sterven sprak hij: ‘Christus schickte es mit mir nach seinem Willen.’ En op zijn sterfbed sprak hij: ‘Ich lebe der gewissen Zuversicht, einen gnädigen Gott im Himmel zu haben, um Christi willen, der mich seines Geistes Gegenwart auch im Tode nicht verlassen wird (...). Jesus Christus, Sohn des lebendigen Gottes, in deine hände empfehle ich meinen Geist (...).’¹⁹⁸ Johannes Rivius overleed op 1 januari 1553.

Zijn biografen zijn positief over zowel zijn bijdragen aan de taalwetenschap als over zijn theologische werken en de wijze waarop hijzelf naar het Evangelie leefde. Niet tevreden met wat voorhanden was, schreef Rivius zelf boeken over taalkunde, retoriek en dialectiek. Hij mag, aldus Jahn, worden gerekend tot de mensen die in Duitsland in zijn tijd voor een herleving van het Latijn en Grieks hebben gezorgd. Onder de tijdgenoten van Rivius schijnt zijn redenaarstalent vermaard te zijn geweest.¹⁹⁹ Saxenburger roemt zijn fenomenale kennis van de Romeinse literatuur en de geschiedenis van de vroege kerk.²⁰⁰

Behalve in taalkunde, was Rivius ook sterk geïnteresseerd in de theologie, zozeer dat hij op een gegeven moment geen filologische boeken meer schreef. In al zijn theologische werken komt naar voren dat een mens alleen dankzij Jezus’ dood zalig kan worden. Die belijdenis komt vervolgens tot uiting in een leven met Christus. Hij heeft nauwkeurig omschreven hoe een dergelijk leven eruitziet. Wat hij schreef,

197 Jahn, *Johann Rivius*, 39.

198 Jahn, *Johann Rivius*, 41-42.

199 Jahn, *Johann Rivius*, 52.

200 Saxenburger, *Johannes Rivius*, 38.

bracht hij zelf in praktijk. Volgens Jahn was Rivius met zijn vroomheid, strenge levenstucht en meer dan gewone ijver velen tot een voorbeeld.²⁰¹

Een voorbeeld van christelijke levenswandel gaf hij eveneens in de manier waarop hij met mensen uit zowel zijn eigen kringen als uit de kerk van Rome polemiseerde. Naar het inzicht van Saxenburger had Rivius moeite met het karakter van Luther en was de reformator uit Wittenberg hem niet in alles even sympathiek. Positiever is Rivius over Erasmus. Hij noemt hem ‘het licht van de wetenschap’ en ziet hem ook als iemand die de theologie weer de juiste richting gewezen heeft. Ook voor zogenaamde gematigde katholieken als Latomus en Sadolet had Rivius waardering, daarentegen uitte hij zich negatief over Eck en Witzel. Met de laatste kruiste hij in zijn geschriften vaak de degens.²⁰² Toen hij de kerk van Rome had verlaten, zette hij zijn vriendschap met katholieke vrienden voort. Saxenburger beschrijft zijn theologische positie als volgt: ‘In dem grossen Kampfe zwischen Katholiken und Protestanten gehörte Rivius zur vermittelnden Partei.’²⁰³ Rivius vond bijvoorbeeld dat allerlei gebruiken die zijns inziens in beginsel goed waren, in de reformatie te snel werden afgeschaft, zonder dat er goed over was nagedacht.

4.3.1.2. *Motieven*

Rivius schreef zijn *De officio pastoralis ministrorum ecclesiae* in 1546, in de periode dus waarin hij lid was van het consistorium te Meissen. Zijn boek is opgedragen aan Wolfgang van Luttichaw, juridisch adviseur van de Saksische keurvorst.²⁰⁴ Maar het eigenlijke adres was de verder onbekende predikant Fabianus Victor.²⁰⁵ Hij was waarschijnlijk een oud-leerling van Rivius. Victor was niet al te jong meer toen hij ergens op het platteland predikant werd.²⁰⁶ Hoewel hij het volste vertrouwen

201 Jahn, *Johann Rivius*, 55.

202 Saxenburger, *Johannes Rivius*, 39-40.

203 Saxenburger, *Johannes Rivius*, 42.

204 ‘Iohan Rivius, Atthendoriensis ornatiss. uiro D. Wolfgango a Lvtichaw Iurisconsulto, ac Electoris Saxoniae consiliario, S. D.’ Rivius, *De officio*, 683.

205 In de eerste uitgave wordt de naam van Victor een aantal keren genoemd (‘Widmung’, 8, 10 en 79). Om onverklaarbare redenen is zijn naam in het verzamelde werk weggelaten. Saxenburger, *Johannes Rivius*, 50. Zie ook Trümper, ‘Anleitung’, 470 n. 3.

206 ‘Quem & propter aetatem maturam usu rerum ac iudicio valere scio, & ob singularem eruditionem idoneum in primis verbi salutiferi praeconem & dispensatorem mysteriorum Dei fore confido.’ Rivius, *De officio*, 684.

in Victor heeft, wil Rivius hem waarschuwen en bepaalde zaken aanreiken die van nut kunnen zijn in een plattelandsgemeente. Hij acht dit noodzakelijk omdat zij die in dergelijke plaatsen zeer jonge of niet goed opgeleide mannen aanstellen, onvoldoende oog hebben voor de last die een herder in een plattelandsgemeente te dragen krijgt.²⁰⁷ Sommigen hebben door hun onvolwassen leeftijd een gebrek aan levenservaring, anderen zijn onervaren en onbekwaam in het onderwijzen. Zowel de jeugdige leeftijd als het gebrek aan ervaring in het doceren, levert hun onvoldoende inzicht op om hun taak onder de aan hen toevertrouwde kudde met gezag te kunnen uitoefenen.²⁰⁸

Rivius weet met welke schapen een herder in gemeenschappen op het platteland te maken krijgt:

De mensen, onbehouwen en boers, van wie vaak de eenvoud van de geest en eerlijkheid zeer is geprezen, zijn nu zo doortrapt, sluw en kwaadaardig, dat het alles overtreft. Bovendien hebben ze geen enkele trouw, eerlijkheid, deugdzaamheid: of die is, als die er al is, zeker heel gering. Vandaag de dag menen zij dat liegen, meened plegen, stelen en meisjes verleiden, bijna een spel, ja, een grap is. In de kroeg drinken, braken en spelen: voor hen is het dagelijkse praktijk. Wat nog meer? Bijna niets is zo'n ernstige misdaad, zo'n grote schande, dat de plattelandsbevolking ervoor terugschrikt. Ik spreek uit ervaring. (...) Wat geloofd moet worden en op welke manier men behoort te leven, weten ze niet. Zij spannen zich er ook niet voor in om dat te weten. Als je zou vragen: Welke wet? Welk Evangelie? dan zou je spreken tot stommen. Kortom: niets hebben zij, waardoor zij aan iemand aannemelijk kunnen maken dat ze Christenen zijn.²⁰⁹

207 Trümper wijst op wat Maria Theiss (*Pfarrer*, 69) schreef. Zij betoogt dat de stadspredikanten in doorsnee goed opgeleid zijn, maar dat de predikanten in de plattelandsgemeenten veel aanleiding tot kritiek gaven. Velen waren zonder deugdelijk te zijn geëxamineerd uit de 'Handwerkersstand' tot de 'geistlichen Stand' toegetreten. Sociaal gezien genoten plattelandspredikanten weinig aanzien. Voor hun financiële positie was het opheffen van het celibaat ongunstig; zij verdienden aanzienlijk minder dan hun collega's in de stad. Trümper, 'Anleitung', 471 n. 12.

208 Rivius, *De officio*, 684.

209 Rivius, *De officio*, 684.

Daarom geldt: ‘Zij, aan wie kerken op het platteland worden toevertrouwd, nemen een veel moeilijker en zwaarder ambt op zich dan in de steden.’²¹⁰

Wanneer Rivius deze zaken naar voren brengt, zegt hij dus uit ervaring te spreken. Deze ervaring zal hij hebben opgedaan toen hij in Meissen het opzicht over de scholen voerde én door wat hij tegenkwam als lid van het consistorie.

Met zijn boek wil Rivius in een leemte voorzien. Door de samenstelling van de stadsgemeenten in verhouding tot die op het platteland hebben stadspredikanten het naar zijn idee relatief gemakkelijk. Daarnaast zijn zij die in een stad werken in doorsnee ook nog eens beter opgeleid. Bovendien konden pastores in de stad, aldus Hardeland, zich gemakkelijker van advies laten voorzien dan de dorpspastores. Alle reden dus om pastores die niet in een stad werken een handreiking te doen. Hardeland typeert *De officio* als ‘(...) die älteste Pastoralanweisung, die aus der lutherischen Kirche hervorgegangen ist und als solche ein wertvoller Beitrag zu der Geschichte der speciellen Seelsorge in der Reformationszeit.’²¹¹ Het boek voorzag in een behoefte, want het werd voor zover bekend in 1549, 1562, 1574, 1617, 1697 en in 1714 herdrukt.

4.3.2. De ambten

Rivius gaat nergens in op het aantal ambten. En passant noemt hij de figuur van de bisschop, maar in zijn boek richt hij zich op de werkzaamheden van de figuur die wij ‘predikant’ noemen.²¹² Voor dit ambt gebruikt hij verschillende termen en omschrijvingen. Predikanten zijn ouderlingen (*presbyteros*), stuurlui (*gubernatores*), bestuurders/leiders (*rectores*), leraren (*doctores*), herders (*pastores*), dienaren van Christus (*ministri Christi*), gezanten van Christus (*legationes Christi*), herders en verzorgers van de harten (*pastores et curatores animarum*).²¹³ Voor alles moeten zij ‘verkondigers van het heilbrengende woord en beheerders van de geheimenissen Gods’ zijn.²¹⁴

210 ‘Quo difficiliorem & duriorum, quam in urbibus, provinciam suscipiunt, quibus ecclesiae rusticanae committuntur.’ Rivius, *De officio*, 684.

211 Hardeland, *Seelsorge*, 288.

212 Rivius, *De officio*, 695.

213 Rivius, *De officio*, 684, 685, 706, 707.

214 Rivius, *De officio*, 684.

Het predikantschap is een prachtige taak. Want er bestaat niets waarmee je meer je dank aan God kunt tonen dan door het vervullen van het ambt. Op Zijn beurt verleent God nergens meer goedkeuring aan dan aan het dienen van Hem in een ambt. Goede en getrouwe dienaren zullen ‘over veel’ worden aangesteld en mogen binnengaan in de vreugde van hun Heere. Ook is er niets nuttiger voor het volk en de staat dan het ambt en is er niets dat aangenamer voor een mens is dan het ambt.²¹⁵ Het predikantschap kent echter ook een ernstige kant. Want je moet je ervoor inspannen dat je door God nooit beschuldigd en veroordeeld zult worden van nalatigheid.²¹⁶

Het ambt van predikant is zo belangrijk dat een gemeente niet zonder kan. Wie, om wat voor reden dan ook tijdelijk afwezig is, dient voor een plaatsvervanger te zorgen. Rivius beveelt Victor het volgende aan:

Wanneer je op een gegeven moment noodzakelijkerwijs op reis moet, dien je niet eerder te vertrekken dan dat je met de herder van het dichtstbijzijnde dorp hebt besproken dat hij jou, tijdens jouw afwezigheid, vervangt en jouw taken waarneemt. Want in afwezigheid van de herder gebeurt het vaak dat een pasgeboren jongetje dat dreigt te sterven onmiddellijk moet worden gedoopt, dat een van de ouderen dreigt te sterven en moet worden getroost of dat zich plotseling iets vergelijkbaars voordoet dat de aanwezigheid van de herder verlangt. Hier zie je hoe gevaarlijk het is, als je niet van tevoren hebt gezorgd, dat je in zulke zaken je verantwoordelijkheden neemt.²¹⁷

4.3.2.1. *De taken van een ambtsdrager*

Rivius benoemt de taken van een predikant concreet. Een heel voorname taak betreft het onderwijzen. Een predikant moet bekwaam zijn tegen-sprekers te weerleggen en de mensen weten aan te sporen en door de gezonde leer te onderwijzen, spreekt hij Paulus na.²¹⁸ Hij moet de beginselen van het geloof, zoals die in de catechismus staan beschreven, zorgvuldig in de harten en de oren inprenten.²¹⁹

215 Rivius, *De officio*, 696, 699, 706, 707.

216 Rivius, *De officio*, 695.

217 Rivius, *De officio*, 705.

218 Rivius, *De officio*, 684.

219 Rivius, *De officio*, 686.

Naast het onderwijzen behoren ook het vertroosten, het preken van berouw en vergeving, het bedienen van de sacramenten, het uitoefenen van de christelijke tucht en het troosten van de zieken tot de kerntaken van de predikant. Een predikant dient, zegt Rivius,

de sacramenten uit te delen, in de naam van Christus berouw en vergeving van zonden te verkondigen, en dat zowel in het openbaar als privé, zwakken te versterken, gebrokenen op te richten, bedroefden te troosten, dwalenden naar de weg terug te leiden, een ieder te herinneren aan zijn taak berouwhebbenden te vergeven door het gezag van Christus en hen die zich in het openbaar misdragen of zich schandelijk gedragen uit de heilige gemeenschap te verwijderen.²²⁰

Een predikant behoort ook geschillen te beslechten. Wanneer er sprake is van ruzie tussen bijvoorbeeld familieleden of burens of van haat of onenigheid, is het de taak van de ambtsdrager zich in te spannen de eenheid te herstellen.²²¹ Andere taken zijn het inspecteren van alles wat met huwelijkssluitingen heeft te maken²²² en toezien op het beheer van de kerkelijke kassen.²²³

Deze taken kunnen vorm en inhoud gegeven worden door middel van kerkdiensten en huisbezoeken. Kerkdiensten moeten in ieder geval op zon- en feestdagen worden belegd, maar ook op andere momenten die de predikant daarvoor geschikt acht. De mensen moeten worden aangespoord geen verstek te laten gaan.²²⁴

Naast de kerkdienst vindt Rivius ook het huisbezoek een geëigend middel met behulp waarvan een ambtsdrager zijn taken kan vervullen. Hij geeft Victor daarvoor de volgende aanwijzingen: ‘Minstens eenmaal

220 ‘(...) administrare sacramenta, praedicare in nomine Christi paenitentiam & remissionem peccatorum, idque & publice & privatim, confirmare imbecilles, erigere afflictos, consolari maestos, reducere in viam errantes, sui quunque officii admonere, paenitentes autoritate Christi absoluere, palam scelestos ac flagitiosos e sacra communitate eicere (...)’ Rivius, *De officio*, 706.

221 Rivius, *De officio*, 700.

222 Voor welke verbintenissen wel en welke niet geoorloofd zijn, vormt Leviticus de leidraad. Daarnaast is kennis van zowel het burgerlijk als bisschoppelijk recht een must. Bij twijfel is het goed advies te vragen aan de bisschop en de aartsbisschop. Rivius, *De officio*, 701.

223 Rivius, *De officio*, 698.

224 Rivius, *De officio*, 687, 704.

per jaar zul je de stand zaken opmaken bij een heer des huizes door te vragen en te informeren, op welke manier zijn vrouw, kinderen, slaven en slavinnen zich thuis gedragen: kortom, de gehele familie.²²⁵ Waar het niet goed zit, moet vermaan plaatsvinden. Rivius ziet dit bezoekwerk als een middel waarmee de zeden van allen gecorrigeerd en verbeterd kunnen worden. Hij beveelt Victor de volgende werkwijze aan:

Je zou naar bevinden verscheidene heren des huizes, eenieder op zijn tijd, met hun gehele huis jaarlijks in de kerk kunnen ontbieden en hen, in het openbaar en in het bijzijn van toehoorders, kunnen ondervragen op welke manier eenieder zich thuis gedraagt. Daarna moet je, al naar gelang de zaak zelf dit vereist, degenen die hun taak naar behoren hebben verricht zeer prijzen en de ongehoorzamen straffen.²²⁶

4.3.2.2. Voorbeeldfunctie

Rivius vraagt nadrukkelijk aandacht voor de voorbeeldfunctie van de predikant. Door de manier waarop de pastor in het leven staat, oefent hij veel invloed uit. Hij houdt Victor voor:

Bezie nu de dingen die jouw verantwoordelijkheid zijn. Je weet heel goed dat het leven van een leider en leraar soms meer bijdraagt aan het corrigeren van andermans zeden dan de leer. Zoals jij verlangt dat het volk is, dat aan jouw trouwe *zorg* is toevertrouwd, zo moet jij jezelf aan hem tonen, opdat het volk een voorbeeld aan jou neemt. Je moet je erop toeleggen om dat te zijn, waartoe de apostel aanspoort: onberispelijk, waakzaam, bedachtzaam, gematigd, gastvrij, rechtvaardig, vroom, ingetogen, niet meedogenloos, niet opvliegend, geen zuiplap, geen moordenaar, niet op schandelijke wijze toegewijd aan winst, afkerig van gevechten, afkerig van gierigheid, een goed hoofd van je huis, opdat je ernstig en standvastig bent voor je familie in de opvoeding. Kortom, betoon je in alle dingen als een voorbeeld van de goede werken.²²⁷

²²⁵ Rivius, *De officio*, 698.

²²⁶ Rivius, *De officio*, 699.

²²⁷ 'Nunc, quae tuae partes sint, vide. Non ignoras, interdum vitam ipsam rectoris & doctoris plus afferre momenti ad corrigendos aliorum mores, quam doctrinam. Qualem ergo commissum fidei tuae populum esse cupis, talem ei temetipse fac ostendas, videlicet ut is exemplum de te capiat. Studeas esse, id quod Apostolus monet, inculpatus, vigilans, sobrius, modestus, hospitalis, iustus, pius, continens, non

Wanneer de predikant het verkeerde voorbeeld geeft, heeft hij, wanneer hij vermaant, geen poot om op te staan.

Met welke woorden zal hij anderen terechtwijzen, die aan gelijke ondeugden lijden? Met welke geloofwaardigheid zal hij de kuisheid aanprijzen, die thuis een minnares voedt? En op welke manier zal hij, die voortdurend dronken is, aansporen tot nuchterheid? Hoezeer doet hij afbreuk aan zijn gezag, die de hele dag in de kroeg zit tussen hen die drinken, spugen en dansen? Hoeveel plattelanders zullen hem tot leraar maken, die zij voortdurend als metgezel bij het drinken hebben? Of hoe zal hij een goede spreker zijn in de kerk, die een onbehoorlijke schreeuwer is tussen de drinkbikers? Op welke manier zal hij de aan hem toevertrouwde geheimen van anderen voor zich houden, die zelf dronken zijn eigen geheimen uitstort?²²⁸

Wie niet leeft wat hij onderwijst, bouwt niet op maar breekt af. Het omgekeerde is ook waar. Wanneer zijn leven overeenkomt met wat hij preekt, zullen de mensen, naar het woord van de Heere Jezus, de hemelse Vader verheerlijken. Dan heeft zijn onderwijs gezag. Iedereen zal dan geloven dat degene die onderwijst door God gezonden is en als het ware uit de hemel is gevallen.²²⁹ Een voorganger dient zich toe te leggen op de richtlijnen die Paulus in 1 Timotheüs 3 geeft.²³⁰

Voor veel levensterreinen geeft Rivius concreet aan hoe een pastor zich dient te gedragen. Waar een pastor ook gaat of staat, steeds zal hij zich bewust moeten zijn van zijn rol. Als echtgenoot moet hij het goede voorbeeld geven. Zijn vrouw moet hem onderdanig zijn en hij moet op zijn beurt zijn vrouw liefhebben en niet scherp tegenover haar zijn. Hij moet zelf met allen de vrede bewaren, maar ook zijn familie mag geen aanleiding tot ruzie geven tussen hem en de plattelandsbevolking.²³¹ Op feestjes mag hij niet te opgewekt zijn, niet te veel eten

praefractus, non iracundus, non vinolentus, non percussor, non turpiter lucro deditus, alienus a pugnīs, alienus ab avaricia, bene domui tuae praesis, ut sis gravis & constans familiae disciplina: per omnia denique temetipsum praebeas formam bonorum operum.' Rivius, *De officio*, 685.

228 Rivius, *De officio*, 685.

229 Rivius, *De officio*, 685-686.

230 Rivius, *De officio*, 685.

231 Rivius, *De officio*, 700.

en moet hij zijn woorden zorgvuldig kiezen. Matigheid (*modestia*) en waardigheid (*dignitas*) zullen zijn hele optreden moeten doortrekken. Hij mag niet in het openbaar met misdadigers of goddeloos levende mensen in contact treden, behalve wanneer hij hen wil vermanen. Met de platelandsbevolking mag hij niet al te vertrouwelijk omgaan. Hij zal zich noch in politieke, noch in andermans, noch in wereldlijke zaken bindendringen.²³² Kortom, hij zal zich ‘naar het woord van Paulus, vroom, rechtvaardig, rechtschapen, heilig, zuiver, sober en gematigd gedragen en met allen liefdevol en vriendelijk, waardig aan God, waardig aan het Evangelie van Christus leven, ja wandelen zoals het heiligen betaamt.’²³³

4.3.3. De sacramenten

Doop en avondmaal zijn de sacramenten die God Zelf instelde. Deze sacramenten worden bediend op door speciaal aan God gewijde dagen.²³⁴

4.3.3.1. De doop

Aangaande de doop geeft Rivius slechts een paar korte, praktische aanwijzingen. Wie de doop bedient moet met heel zijn hart bidden voor het heil van het kind en ook de doopgetuigen aansporen tot gebed. Deze peetooms moeten voorts gewezen worden op hun taak het kind vertrouwd te maken met ‘de orthodoxe heilige mysteriën van het geloof’, als de ouders in gebreke blijven.

Alle aanwezigen dienen onderwijs over de betekenis van de doop te ontvangen. Rivius beveelt Victor aan:

Ten slotte zul je met je gehele verstand proberen te bewerkstelligen, dat allen die aanwezig zijn de grootte en de eerbiedwaardigheid van deze rite en dit door God ingestelde sacrament begrijpen, opdat zij zeer goed weten welke zaak er wordt uitgevoerd: kortom, opdat hun invalt, dat de doop een bad is van wedergeboorte en vernieuwing door de Heilige Geest, zoals Paulus tegen Titus zegt.²³⁵

232 Rivius, *De officio*, 696-698.

233 Rivius, *De officio*, 686.

234 Rivius, *De officio*, 787.

235 Rivius, *De officio*, 694.

Wanneer een kindje dreigt te sterven, zal het zo snel mogelijk moeten worden gedoopt.²³⁶ Evenals bij het avondmaal, geldt ook van de doop dat hij die de doop bedient er ook zelf door wordt versterkt: ‘Als je doopt, denk je na over de wonderlijke goedheid van God door het water en de Geest van de vernieuwing, die ons als zonen aanneemt.’²³⁷

4.3.3.2. *Het heilig avondmaal*

Het heilig avondmaal kan niet naar zijn bedoeling functioneren als er geen onderwijs en voorafgaand onderzoek plaatsvindt. Rivius schrijft:

de plattelandsbevolking moet onderwezen worden aangaande wat werkelijk berouw is en over wat het gebruik van het sacrament van het avondmaal betekent, opdat ze niet als onreine zwijnen in deze huiveringwekkende en aanbiddingswaardige mysteriën binnendringen en niet onwaardig (zoals de apostel zegt) tot hun veroordeling van het heilige brood eten of de beker van de Heere drinken. Je moet zeggen vergeving hebben ontvangen en dat zij het lichaam van de Heere nemen. Niet omdat het toegestaan is te zondigen, maar zodat het niet schaadt om te hebben gezondigd: opdat er vergeving is voor de daden, maar geen goedkeuring van het handelen, zoals Augustinus zegt.²³⁸

Duidelijk moet worden dat het avondmaal niet automatisch tot vergeving leidt: ‘(...) als iemand in staat is wat hij gestolen heeft terug te geven, maar dat niet wil doen, echter wel duizendmaal om vergeving vraagt en duizendmaal aan de heilige maaltijd deelneemt, zal hij geenszins vergeving van zonde verwerven, tenzij hij teruggeeft wat hij heeft weggenomen of geroofd.’²³⁹

Het avondmaal versterkt het vertrouwen in de ontvangen genade en leidt tot dankzegging. Wie avondmaal viert, geeft zich over aan de

236 Rivius, *De officio*, 705.

237 Rivius, *De officio*, 706.

238 ‘(...) & docendi homines rusticani, quae sit vera paenitentia, quis usus sacramenti eucharistiae, ne tanquam immundi sues ad haec tremenda & adoranda mysteria irrumpant, neve indigne (ut Apostolus ait) ad condemnationem sui pane sacro vescantur, aut poculum Domini bibant. Absolvi eos & corpus Domini sumere dicas, non ut peccare liceat, sed ut peccasse non noceat: ut sit factis remissio, non permissio faciendi, quemadmodum Augustinus inquit.’ Rivius, *De officio*, 703.

239 Rivius, *De officio*, 702.

barmhartigheid van God en legt, naar het voorbeeld van Christus, zijn leven in de handen van de Heere.²⁴⁰

Dit onderwijs zal vanaf de kansel klinken, maar ook tijdens de biecht gegeven worden. Tijdens de biecht dient maatwerk geleverd te worden. Rivus spoort aan onderscheid te maken tussen hen die vanwege hun leeftijd onervaren zijn en tussen hen die in vroomheid en christelijke leer vooruitgang hebben geboekt. Hij schrijft:

Je zult, kortom, alle dingen onderrichten overeenkomstig eenieders begripsvermogen. Je zult de minder voorzichtigen waarschuwen, je zult de onverschilligen terechtwijzen, je zult de snel lopenden aansporen (zoals wordt gezegd), je zult een prikkel toevoegen aan de aarzelenden, je zult de terneergeslagenen en kleinmoedigen oprichten, je zult de verdwaalden op de weg terug leiden, je zult degenen troosten die niet tevreden zijn met zichzelf vanwege een bewustzijn van de zonde, je zult angst en schrik bezorgen aan degenen die al te koppig zijn, je zult zorgen wegnemen van de angstigen: kortom, je zult allen aansporen om een vroom en heilig leven te leiden. Je zult een ieder aansporen bedacht te zijn op de dood, die bijna in enkele ogenblikken dreigt, en dat men zich gereedmaakt voor de dag waarop het sterven daar is en dat men de gegeven tijd die nog rest voor berouw niet verwaarloost of verliest.²⁴¹

Tijdens de biecht wordt duidelijk wie wel en wie niet tot het avondmaal kan worden toegelaten. Rivus onderwijst Victor:

En je moet niemand aan de heilige maaltijd toelaten, als diegene niet eerder zeer zorgvuldig onderzocht is: opdat niet iemand als het ware met vuile voeten (zoals wordt gezegd) tot de heilige en goddelijke maaltijd nadert. Daarom zul je ook bevelen dat er wordt gebiecht en dat

²⁴⁰ Rivius, *De officio*, 693.

²⁴¹ ‘(...) denique pro suo quaeque captu erudies, minus cautos admonebis, castigabis segniores, currentes (ut digitur) incitabis, cessantibus calcar addes, eriges afflictos & pusillanimes, errantes in viam reduces, propter conscientiam peccati sibi displicentibus consolationem adhibebis, obstinationibus metum ac terrorem iniicies, scrupulos meticulosos eximes: breviter, omnes ad agenda pie sancteque vitam extimulabis: omnes de morte singulis pene momentis imminente cogitare, & illum ad diem quo erit e vita migrandum, sese parare, neque datum paenitentiae tempus negligere atque amittere iubebis.’ Rivius, *De officio*, 695.

zij vergeving vragen, die verlangen om aan de maaltijd te worden toegelaten, opdat alle dingen passend en naar behoren worden uitgevoerd en gebeuren, zoals Paulus vermaant. Openlijk zul je verdorven en goddeloos levende mensen afweren, die geen enkele hoop bieden dat ze hun leven beteren, opdat je niet het heilige aan de honden geeft. Dat is wat de Verlosser in het Evangelie verbiedt. Het is noodzakelijk dat je in het bijzonder de dronkenlappen onder hen van het heilig avondmaal weert, die bijna voortdurend in de kroeg neerzakken, terwijl ze thuis hun vrouw en kleine kinderen verwaarlozen en afzien van de zorg voor het bewaren van het gehele familievermogen.²⁴²

Wie de biecht afneemt en het avondmaal bedient, wordt zelf ook zeer verrijkt:

Als je het lichaam en bloed van de Heere uitdeelt, komt in je gedachten de heilbrengende dood van Christus, Die Zichzelf voor het heil van het menselijk geslacht als offer op het altaar van het kruis prijs gaf. En als je biechtenden vergeeft, herinner je je de onbeschrijflijke genade van God, Die tot hulp van de mens omwille van Christus de zonden kwijtscheldt.²⁴³

4.3.4. De tucht

Hoewel hij het woord ‘tucht’ zelf niet bezigt, omschrijft en motiveert Rivius de tucht inhoudelijk op verschillende manieren. Zoals een arts omgang heeft met een zieke, zo moet een pastor zorg dragen voor het heil van mensen die goddeloos leven door hen te waarschuwen en terecht te wijzen. Tucht is je als een herder bekommeren om schapen die in diepe kloven zijn terecht gekomen en hen redden.²⁴⁴ Geen schaapje dat aan de zorg van de herder is toevertrouwd en voor wie Christus is gestorven mag verloren gaan.²⁴⁵ Wie tucht over de schapen oefent, kan op haat en vijandigheid rekenen, maar moet zich daardoor niet laten weerhouden. Rivius wijst in dit verband onder andere op de woorden van Ezechiël:

²⁴² Rivius, *De officio*, 695.

²⁴³ ‘Sive distribuis corpus & sanguinem Domini, iam salutiferae mortis Christi in mentem venit, qui se victimam in ara crucis pro salute homini generis obtulit. Sive confitentes absoluis, inenarrabilem Dei clementiam recordaris, hominis ministerio peccata propter Christum remittentis.’ Rivius, *De officio*, 706.

²⁴⁴ Rivius, *De officio*, 697.

²⁴⁵ Rivius, *De officio*, 689.

‘Als jij, terwijl Ik tegen een goddeloze zeg dat hij zal sterven door de dood, het hem niet hebt verkondigd en hem niet aangesproken hebt om zich van de goddeloze weg af te keren en te leven, zal de goddeloze zelf zeker sterven in zijn onrecht, maar van zijn bloed zal Ik jou rekenschap vragen.’²⁴⁶

4.3.4.1. *Op welke wijze de tucht moet worden beoefend*

Tucht begint op de kansel door te waarschuwen tegen de gevolgen van een goddeloos leven en op te roepen tot berouw, bekering, verbetering, het doden van het vlees en het vechten tegen de verleidingen van satan. Om hiervoor de juiste toon te vinden, is gebed voorafgaande aan de samenkomst onmisbaar.²⁴⁷ Het volk moeten de rampen worden voorgehouden die Sodom en Gomorra en het volk Israël ten deel vielen toen ze ongehoorzaam waren aan God. Tegen hoerenlopen en overspel moet worden gewaarschuwd aan de hand van de Hebreeënbrief. Over de gevolgen van dronkenschap, hebzucht, kwaadsprekerij en liegen moet onderwezen worden aan de hand Paulus’ brieven aan de Korintheïers en de Efeziërs.²⁴⁸ Behalve de kansel biedt ook de biecht goede mogelijkheden om te waarschuwen en te onderwijzen.²⁴⁹

Zij die zich niet onder het Woord scharen, moeten daartoe worden aangespoord. In het aansporen tot het bijwonen van de kerkdiensten ziet Rivius ook een taak voor de overheid weggelegd:

Op de tijd dat de herder vanaf de kansel spreekt en met het gelovige volk de hemelse mysteriën deelt, dwaalt een zeer groot deel van de platelandsbevolking zelf rond op de begraafplaats en vermaakt zich met ongepaste verhalen. De tijd die gegeven moet worden aan de heilige bijeenkomst, gebruiken zij voor de meest levenloze dwaasheden. Laat daarom de herder met de heer van het dorp bespreken, dat hij zich erop toelegt om hen, op welke manier dan ook, van deze zo slechte en goddeloze gewoonte af te brengen. Laat hij het doen uit hoofde van het gezag dat hij bij hen heeft en hen dringend aansporen deel te nemen aan

246 Rivius, *De officio*, 700 Rivius doelt hier op Ezechiël 3:20.

247 Rivius, *De officio*, 690, 691, 692.

248 Rivius, *De officio*, 691.

249 Rivius, *De officio*, 695 zie verder 4.3.4.1.

de goddelijke zaak en de heilige samenkomst en straf opleggen aan hen die te weinig naar het bevel hebben geluisterd.²⁵⁰

Zonder Mattheüs 18 expliciet te noemen, volgt Rivius in zijn adviezen over de tucht de richtlijn die Jezus in daar geeft. Want wie zich nalatig toont in het luisteren naar het Woord van God, moet in het geheim persoonlijk en onder vier ogen worden gewaarschuwd en terecht gewezen. Rivius beveelt Victor aan degene die nalatig is als volgt te benaderen:

Je moet smeken en dringend verzoeken dat hij maatregelen treft voor zijn heil. Je moet tonen hoe streng God, Degene die Zijn Woord heeft veracht, straft: en hoe jij, geleid door je ambt, met inachtneming van je taak deze dingen niet kan verzwijgen, omdat je weet dat je ooit rekenschap moet afleggen over je schapen.

Belangrijk is te communiceren dat de gegeven waarschuwing voortkomt uit een zeer goed hart. Een hart dat bezorgd is om het heil van wie nalatig is.²⁵¹

De waarschuwing onder vier ogen moet een aantal malen worden herhaald.²⁵² Aansporing, berisping en kritiek moeten duidelijk zijn, maar nooit op harde toon tot klinken worden gebracht. Geduld, mildheid, zachtmoedigheid en gematigdheid zullen het meeste effect sorteren.²⁵³

Indien de waarschuwing geen resultaat heeft moeten er, naar het woord van de Heiland, ook getuigen worden bij geroepen.²⁵⁴ Indien iemand vastberaden blijft volharden in zijn zonden, moet hij aan de bisschop worden overgedragen, opdat die een remedie aandraagt. Mensen die zich niet toeleggen op het verbeteren van hun leven zullen ondertussen

250 'Et quoniam multo maxima pars hominum agrestium, quo tempore Pastore suggesto concionatur, populoque fideli mysteria caelestia dispensat, eodem ipsi in caemiterio fere obambulant, & ineptis fabulis ibi semet oblectant: & quod dandum erat concioni sacrae tempus, nugis inanissimis consumunt: agat cum pagi domino Pastor, ut ab hac eos consuetudine tam mala atque impia abducere quovis pacto studeat, proque imperio quod in illos habet, interesse rei divinae & concioni sacrae cogat, irrogata mulcta iis qui minus dicto fuerint audientes.' Rivius, *De officio*, 692.

251 Rivius, *De officio*, 686.

252 Rivius, *De officio*, 687, 695.

253 Rivius, *De officio*, 689-699.

254 Rivius, *De officio*, 700.

niet toegelaten worden tot de maaltijd van de Heere. Rivius beroept zich hierbij behalve op de Schrift ook op de traditie: ‘Want ook de canones, die ze “van de Apostelen” noemen, bevelen dat leken van het avondmaal worden afgehouden, die ofwel zwelgen in dobbelspel ofwel in dronkenschappen, behalve als ze het opgeven, nadat ze zijn gewaarschuwd.’²⁵⁵

Wie volhardt dient uiteindelijk te worden geëxcommuniceerd.²⁵⁶ Kerkelijke straffen maken straffen van overheidswege niet overbodig. Het doel van de tucht is dat mensen weer gaan delen in heil. Dat is zowel voor de betrokkenen als voor de pastor zelf reden tot grote blijdschap.²⁵⁷

4.3.4.2. *Tucht over zieken*

Speciale aandacht schenkt Rivius aan tucht over zieken. Hij schrijft aan Victor:

Ik zou willen dat je het bezoeken en troosten van zieken zo wijs mogelijk doet (deze dingen zijn immers niet het minste deel van je ambt en taak) en je moet in de eerste plaats proberen te bereiken, dat de zieke zijn zonden herkent en de ware en grote pijn van deze dingen in zijn hart begrijpt.²⁵⁸

Het is de kunst te laten zien dat ziekte door een genadige God wordt gezonden en in dienst van iemands heil wordt ingezet. Het is beter in het hier en nu straffen te dragen, dan om na de dood voortdurend bestraffingen te dragen.²⁵⁹

255 ‘Nam & canones, quos Apostolorum vocant, iubent a communione seiungi laicos, qui vel aleae vel ebrietatibus indulgent, nisi moniti desinant.’ Rivius, *De officio*, 695. Vermoedelijk duidt Rivius hier op een besluit van het Concilie van Carthago (418-419). In besluit 3 staat: ‘Gratus episcopus dixit: Ergo persuasio interdum prudentes solet arcere a peccatis, dum imprudentes debet metus huiusmodi constringere, si sanum consilium respuunt et salutare mandatum. Si ergo laici sunt, post communionem si contempserint, a communione separentur.’ Bruns, *Canones apostolorum*, 113.

256 Rivius, *De officio*, 687.

257 Rivius, *De officio*, 695.

258 ‘(...) id quod velim quam saepissime facias (est enim haec quoque non minima officii atque muneris tui pars) primum omnium hoc efficere coneris, ut aegrotans peccata sua agnoscat, & verum atque ingentem de his animo dolorem capiat.’ Rivius, *De officio*, 692.

259 Rivius, *De officio*, 694.

De zieke moet zijn zonden onder ogen zien en ernaar gaan verlangen weg te vluchten van zijn ondeugden en schanddadens. Hij mag zonder aarzelen geloven dat het bloed van Jezus Christus de verzoening van alle zonden is. De pastor zal erop wijzen dat geen enkel berouw bij God te laat is, als het maar ernstig en waar is. Hij kan daartoe als illustraties bijvoorbeeld de gelijkenis van het verloren schaap, de bekering van Zacheüs en de moordenaar aan het kruis aandragen. Ook mag hij wijzen op de voorbede van de kerk en op het feit dat God aanwezig is bij degene die zijn hulp aanroept en dat Hij degene die worstelt met satan sterkte en kracht verleent. Hierna moet de zieke bevolen worden zijn zonden te belijden en zo vergeving te zoeken. Opdat hij niet in een of andere twijfel neerzinkt in het geweten mogen daarna brood en wijn worden uitgereikt.²⁶⁰

De pastor zal telkens voordat hij weggaat voor de zieke bidden. Victor krijgt het volgende advies: ‘Als je je taak juist wilt verrichten, moet je de zieke herhaaldelijk opzoeken, hem zo liefdevol mogelijk als je kunt troosten en ook aanwezig zijn bij hem aan het einde, wanneer hij sterft.’²⁶¹

4.3.5. De prediking

Rivius besteedt concreet aandacht aan de prediking. Naar zijn overtuiging moet er niet alleen op zon- en feestdagen worden gepreekt, maar ook op gewone dagen. Ja, zo vaak als er zich een gelegenheid voordoet, moet het woord van God en de leer van het Evangelie van de kansel klinken. Ook al is de sabbat afgeschaft, toch zondigen zij die de samenkomsten van de gelovigen verzuimen tegen het – volgens de lutherse tellling – derde gebod. Want de kern, namelijk dat God dagen wil die speciaal aan Hem zijn gewijd, staat nog steeds overeind.²⁶²

Hoewel Rivius zelf leerboeken over retorica en dialectiek schreef, maakt hij in de wijze waarop hij over prediking schrijft geen gebruik van klassieke termen. Maar aan alles is te merken dat hij wat hij van de klassieke retorica heeft geleerd op de prediking wil toepassen.

4.3.5.1. Wat er gepreekt moet worden

In de klassieke retorica is de eerste taak van een redenaar het vinden of

²⁶⁰ Rivius, *De officio*, 693.

²⁶¹ ‘Quod si recte fungi munere tuo voles, crebro aegrotantem revisas, quam poteris amantissime consoleris, atque etiam ad extremum e vita excessuro adsis.’ Rivius, *De officio*, 694.

²⁶² Rivius, *De officio*, 687 en 704.

bedenken van de inhoud van de rede. Zonder dit principe te beschrijven en te benoemen, past Rivius het wel toe. Want hij acht het van groot belang dat in de prediking telkens opnieuw de grondbeginselen van de christelijke leer worden herhaald. Het gaat hierbij vooral om de Decaloog, het Apostolicum, de Bergrede, de doop en het avondmaal.²⁶³ Anders gezegd, behalve zaken die betrekking hebben op de verlossing, dienen ook de heiliging en het levendmakende werk van de Geest te worden onderwezen.²⁶⁴ Voortdurende herhaling is belangrijk, want de boerengeesten zijn in doorsnee nogal langzaam.²⁶⁵ Daarom luidt Rivius' advies: 'Laten ze al deze dingen beter onthouden dan hun eigen naam en hun nagels en vingers, zoals Satyricus zingt.'²⁶⁶

Voor het overdragen van de leer is het preken over en het overhoren van de catechismus het meest geëigende middel. Rivius schrijft aan Victor:

Je weet wat mijn advies is. De catechismus dus (...), moet op feestdagen voortdurend ingeprent worden, zodat de jongens worden aangespoord die dingen, die ze hebben gehoord en geleerd, in volgorde te herhalen, zodat allen die aanwezig zijn, opnieuw zorgvuldig en aandachtig luisteren en niet minder hun harten en zielen, dan hun oren ernaar wenden.²⁶⁷

De leer van de kerk moet op de feestdagen na de lunch aan de orde komen. Op de ochtenden zal de uitleg van het Evangelie centraal staan. Het gebruikelijke leesrooster zal daarbij leidraad zijn. Wanneer het Evangelie wordt uitgelegd, mag de verdiepingsslag naar de leer en het leven niet ontbreken. Wat gepreekt wordt, moet bovendien in het belang van de hoorder zijn. Rivius noemt in dit verband tal van zaken die dan aan de orde kunnen komen, waaronder: de leer van de drie-eenheid, het onderscheid tussen Wet en Evangelie, troost in tijden van ellende en rampspoed, naastenliefde, matigheid, kuisheid, gehoorzaamheid aan ouders en gezagsdragers, het opvoeden van kinderen in de vreze des Heeren, het huwelijk, het renteverbod en het geven van aalmoezen.

263 Rivius, *De officio*, 686.

264 Rivius, *De officio*, 690.

265 Rivius, *De officio*, 688.

266 'Haec cuncta melius teneant quam nomen suum, quamque unguis digitosque suos, ut canit Satyricus.' Rivius, *De officio*, 688.

267 Rivius, *De officio*, 687.

Ook zullen de in de preek dwalingen en bijgeloof moeten worden bestreden en ondeugden van leiders als magistraten en bisschoppen aan de kaak worden gesteld. Kritiek leveren vraagt echter wel om matigheid.²⁶⁸ In de preek mag de waarschuwing niet ontbreken. Wanneer gewezen wordt op de straffen die God eens voor Zijn volk heeft aangewend, leert de plattelandsbevolking ontzag voor God.²⁶⁹

4.3.5.2. *Hoe er gepreikt moet worden*

In de klassieke retorica gelden de volgende drie basisvoorwaarden voor communicatie. Een spreker moet de aandacht van de hoorder weten te trekken en vast te houden, wat hij zegt moet begrepen en ten slotte ook aanvaard worden.²⁷⁰ Zonder deze voorwaarden te thematiseren schenkt Rivius aan alle drie aandacht.

Om de aandacht te trekken en vast te houden is het belangrijk dat het betoog een goede opbouw heeft. Rivius pleit er voor goed na te denken over de indeling van de preek.²⁷¹ Hij meldt niet welk genus hij voor de preek geschikt acht. Maar omdat hij als doel van de prediking ‘overtuigen’ (*persuadere*) noemt, ligt het voor de hand dat Rivius vooral aan het *genus iudicale* als het meest geëigende genus voor de prediking heeft gedacht.²⁷²

Rivius spoort Victor aan de preek zo op te zetten dat deze past bij de geest van de plattelander en diens begripsvermogen. Alleen wat heilzaam, nuttig en noodzakelijk is, mag in de preek terechtkomen. Voor menselijke verzinsels is sowieso geen plaats.²⁷³

Een preek komt tot zijn recht wanneer er niet alleen zorgvuldig en aandachtig wordt geluisterd, maar de hoorders ook hun harten en zielen ernaar wenden, kortom als ze tot aanvaarding komen.²⁷⁴

De drie basisvoorwaarden voor communicatie zullen alleen maar effect sorteren indien zij gekoppeld worden aan de overtuigingsmiddelen *ethos*, *pathos* en *logos* (karakter, emotie en argumentatie). Daarbij moet ook nog eens rekening worden gehouden met de stijldeugden ‘correctheid, duidelijke

²⁶⁸ Rivius, *De officio*, 688–689.

²⁶⁹ Rivius, *De officio*, 690.

²⁷⁰ Braet, *Retorische kritiek*, 18.

²⁷¹ Rivius, *De officio*, 689.

²⁷² Rivius, *De officio*, 687.

²⁷³ Rivius, *De officio*, 689.

²⁷⁴ Rivius, *De officio*, 687.

lijkheid, aantrekkelijkheid en passendheid'.²⁷⁵ Zonder concreet naar deze begrippen te verwijzen, besteedt Rivius zakelijk gezien wel aandacht aan enkele van deze middelen en deugden.

Ethos is niet iets wat de schrijver of spreker zelf heeft, het wordt hem toegeschreven. Het gaat om de indruk die het publiek van de spreker heeft. Van belang is daarbij vooral hoe iets wordt gezegd. Rivius geeft Victor hiervoor hele concrete aanwijzingen:

Kortom, verkondig vreedzaam, met een rustig hart en met christelijke geest het Evangelie. Toch moeten ondeugden in alle opzichten worden afgebroken zonder dat iemands naam wordt geschaad. Dwalingen, verbonden met enige goddeloosheid, moeten, als de zaak daar aanleiding toe geeft, vrijmoedig aan de kaak worden gesteld. Maar wel zo, dat het niet lijkt alsof je dat uit haat tegen iemand doet. Je zult je er eveneens voor hoeden, dat je niet een afkomst, stad of algemene stand bekritiseert en bespot, dat je niet door afgunst ontvlamt, noch zelf je gezag bedreigt, terwijl men meent dat je dat meer doet uit emotie dan uit inzicht.²⁷⁶ (...) Ook de aansporing, de berisping en de kritiek, hoewel rechtvaardig, zul je op enige wijze altijd verzachten, opdat mag blijken dat je zeer ongaarne tot dit soort kritiek overgaat, alleen door je herderlijke taak gedwongen.²⁷⁷

Een rede moet *pathos*, emotie, te weeg brengen. Want pas als de hoorder in de laag van zijn existentie is geraakt, zal hij ook gaan willen en geloven wat er wordt gezegd. Rivius is ervan doordrongen dat, wil een preek geen verkeerde emoties losmaken, de prediker zijn eigen emoties goed moet weten te reguleren en op de toonhoogte van de Geest moet spreken. Hij spoort Victor tot het volgende aan:

²⁷⁵ Breat, *Retorische kritiek*, 12.

²⁷⁶ 'Breviter, placide, sedato pectore et Evangelico plane spiritu Evangelium praedices. Vitia tamen generatim, sic ut nullius perstringatur nomen, carpantur: errores cum impietate aliqua coniuncti, si res ita tulerit, coarguantur, libere quidem, sed ita tamen, ut ne odio cuiusquam adductus ad id faciendum videare. Itidem cavebis, ne aut nationem ullam, aut civitatem, aut ordinem universum vituperes atque insectere, ne quid invidiae tibi conflēs, neve auctoritatem ipse tuam minuas, dum affectu magis quam iudicio id facere existimaris (...)' Rivius, *De officio*, 688.

²⁷⁷ Rivius, *De officio*, 689.

Het meest en in de eerste plaats zul je je ervoor inspannen, dat jij een bijeenkomst zult houden en dat je je met zeer intens en vurig gebed hiervoor gereedmaakt; je moet zo zijn gestemd in je geest, dat je zelf tot op zekere hoogte brandend en met je gehele hart vurig en ontvlamd nadert om de geesten van anderen op te wekken en te ontvlammen. Want hij die zelf geheel koud is en nonchalant en met een nogal onverschillige geest in het spreken, zou anderen nauwelijks kunnen bewegen tot toewijding aan het geloof.²⁷⁸

Ook klinkt er een waarschuwing:

Je zult je er elke keer weer voor hoeden om in de openbare samenkomst persoonlijke gevoelens prijs te geven, noch door een of andere aanval van je geest en als het ware door vuur en hitte van je voornemen weggerukt, blindelings en onbedacht iets eruit flappen, zoals wel gebeurt, zonder inzicht en maat. (...) Overweeg zorgvuldig bij jezelf wat je zegt, op welke manier en bij wie.²⁷⁹

Aan de stijldeugden besteedt Rivius slechts terloops aandacht. Over goddelijke zaken moet altijd eervol worden gesproken (passendheid), zoals de leraren van de vroege kerk deden.²⁸⁰ En de prediker moet zich toeleggen op het maken van heldere, korte, sobere preken (duidelijkheid).²⁸¹

Prediking vraagt volledige inzet, zowel in de voorbereiding als op de kansel. Maar over het effect van de prediking gaat de prediker niet zelf. Uit Rivius' pen vloeit de volgende bemoediging voor Victor:

God treft door Zijn woord doel. En wel zo dat het door jou gezaaide zaad van het goddelijke woord, net als de gelijkenis uit het Evangelie is: het een valt op de weg en wordt vertrapt; het ander valt op rots-

278 'Id autem vel maxime atque in primis operam dabis, ut concionem habiturus, intentissima prius atque ardentissima precatone ad eam te compares: ac ita sis animo affectus, ut ad excitandas & inflammandas aliorum mentes, ipse ardens quodammodo & toto pectore incensus atque inflammatus accedas. Nam qui totus ipse friget, & segniter animoque languidiore ad dicendum aggreditur, is vehementer alios commovere ad studium pietatis vix sane poterit.' Rivius, *De officio*, 692.

279 Rivius, *De officio*, 688.

280 Rivius, *De officio*, 690.

281 Rivius, *De officio*, 690 en 704.

achtige grond, waar het opgekome ne verdroogt; het ander weer tussen de doornstruiken, waar wordt verstikt wat tevoorschijn kwam; toch zal er ook zaad zijn dat op goede aarde valt en, groot geworden, honderdvoudig vrucht draagt.²⁸²

Wie preekt is geheel afhankelijk van de stem van de Heere.²⁸³

4.3.6. Overeenkomsten en verschillen met de *Pastorale* (1559)

Sarcerius schreef zijn *Pastorale* (1559) met name voor ‘jonge en eenvoudige, beginnende predikanten’. Rivius richt zich in zijn boek tot Victor, een ervaren predikant. Hem wil hij een handreiking doen om in de specifieke situatie van de plattelandspredikant goed te kunnen functioneren. Beide boeken hebben een onderwijzend karakter. Vorm en inhoud bepalen de kwaliteit van het onderwijs. Om het eigene van Sarcerius’ *Pastorale* (1559) op het spoor te komen, worden hieronder de overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud in kaart gebracht.

4.3.6.1. *Overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud*

Vanuit het oogpunt van didactiek valt op dat zowel Sarcerius als Rivius in hun boek proberen te rubriceren, maar zich beiden telkens laten verleiden tot uitstapjes naar andere onderwerpen. Daardoor bevatten beide boeken nogal wat herhalingen.

Beide auteurs verwijzen om hun betoog kracht bij te zetten veelvuldig naar de Bijbel. Rivius veronderstelt daarbij de vindplaatsen als bekend, Sarcerius benoemt de tekstplaatsen meestal heel concreet en onderbouwt wat hij zegt ook consequenter met Schriftplaatsen. Hoewel ook Rivius om zijn ideeën te onderbouwen een beroep doet op de traditie van de kerk, geldt dit voor Sarcerius in veel sterkere mate. Anders dan Sarcerius verwijst Rivius niet naar tijdgenoten. Sarcerius richt zich tot de lezer in het algemeen, Rivius spreekt Victor heel persoonlijk in de tweede persoon aan en daarmee ook de lezer die zich met de eerste lezer kan identificeren.

282 ‘(...) efficax est per verbum suum Deus. Ac ut sparsum abs te semen verbi divini, iuxta parabolam Evangelicam, aliud circa viam cadat, & conculcetur: aliud in loca saxosa, ubi ortum exarescat: aliud inter spinas, unde enatum suffocetur: erit tamen etiam quod in terram bonam incidat, & adultum ferat fructum centuplum.’ Rivius, *De officio*, 703.

283 Rivius, *De officio*, 706.

Inhoudelijk valt het volgende te constateren. Sarcerius laat het ambt opkomen uit de doop en gaat uitvoerig in op de werving en selectie, het eigene van de verschillende ambten en de wijze waarop ambtsdragers bevestigd dienen te worden. Van dit alles is bij Rivius niets te lezen. Toch zijn er ook hier overeenkomsten. Sarcerius maakt door bevestigingsformulieren af te drukken duidelijk wat de taken van de predikant zijn. Rivius benoemt deze taken in zijn lopend betoog. Zakelijk gezien komen de werkzaamheden die zij aan een predikant toedichten overeen. Aangaande het functioneren van ambtsdragers accentueren zowel Sarcerius als Rivius dat leer en leven één dienen te zijn, zij het dat Rivius nadrukkelijker aandacht vraagt voor de voorbeeldfunctie van de predikant dan Sarcerius. Voor beiden vormt de leidraad wat Paulus over leer en leven in het ambt aanreikt.

Sacramenten zijn door God ingesteld, bedoeld om het geloof te versterken. Sacramenten dienen in geloof te worden aanvaard. Deze opvatting is zowel Sarcerius als Rivius toegedaan. Beiden achten onderwijs over de sacramenten van eminent belang, want hierover bestaat onder invloed van allerlei wind van leer veel misverstand. Sarcerius handelt vele malen uitvoeriger over de doop dan Rivius. Sarcerius gaat uitvoerig in op het goed recht van de kinderdoop, bestrijdt heel concreet allerlei dwalingen, bespreekt het vormsel en geeft allerlei praktische aanwijzingen over de bediening van de doop. Rivius rept hier met geen woord over. Over het avondmaal is Sarcerius eveneens vele malen uitvoeriger dan Rivius. Sarcerius gaat uitgebreider in op wie wel en wie niet tot het avondmaal mogen worden toegelaten, behandelt de leer van de transsubstantiatie en geeft concrete praktische aanwijzingen voor de liturgie. Beide auteurs vinden dat alleen zij mogen deelnemen aan de tafel, aan wie voorafgaande aan de viering de biecht is afgenomen. Zowel Rivius als Sarcerius pleit voor maatwerk tijdens de biecht. De biechtvader moet inzoomen op de pastorant. Sarcerius gaat daarbij uitvoerig in op de kwaliteiten waaraan een biechtvader moet voldoen.

Met betrekking tot de tucht zijn er naast overeenkomsten ook verschillen aan te wijzen. Voor Sarcerius gaat het bij tucht om meer dan wat speelt rond de toelating bij het avondmaal. Het gaat om 'Disciplin', dat is levenstucht. Christus wil Heere over het hele leven zijn. Bij Rivius is dat niet anders. Zowel Sarcerius als Rivius laten zich, wanneer er sprake is van een openbare zonde, leiden door Mattheüs 18. Beiden accentueren dat kerkelijke straffen de straffen van overheidswegen niet ongedaan maken.

Tucht bedoelt het afgedwaalde schaap tot erkenning van zijn dwaalweg te brengen, zijn zonden te laten belijden en het opnieuw de weg van Christus te leren gaan. Sarcerius spreekt in dit verband over *Besserung*, Rivius over *emendus*. Sarcerius ziet het waarschuwen en aanspreken van openbare zondaren als de taak van de hele gemeente, waarbij aan de dienaren een speciale rol is toebedeeld. Bij Rivius blijft de gemeente buiten beeld bij het uitoefenen van de tucht, behalve dan dat er getuigen kunnen worden ingeschakeld. Beiden onderstrepen de noodzaak van de tucht. Het ontbreken van de tucht is een ernstige zaak waarover men zich zal moeten verantwoorden tegenover God. Beide auteurs zien als het om levenstucht gaat ook een taak voor de overheid weggelegd. Sarcerius en Rivius vinden allebei dat straf voor een onbekeerlijke levenshouding niet alleen in de prediking, maar ook in de biecht moet worden aangezegd. Sarcerius ziet een consistorie als het gremium voor het opleggen en uitvoeren van tuchtmaatregelen. Rivius zwijgt over een consistorium. Sarcerius schrijft veel concreter en uitvoeriger dan Rivius over welke zonden tuchtwaardig zijn. Sarcerius reikt voor zowel het afsnijden van de gemeente als het weer opnemen in de gemeente concrete formulieren aan. Hij is daarin meer op de praktijk gericht dan Rivius. Anders dan Sarcerius kent Rivius de grote ban, waarbij de zondaar ook beperkingen in het publieke leven worden opgelegd, niet.

Wanneer het om de prediking gaat, onderstrepen beide auteurs het belang ervan aan de hand van het derde gebod. God Zelf wil dat op aan Hem gewijde dagen wet, verlossing en heiliging worden gepreekt. Sarcerius benoemt concreet dat hij de regels van de klassieke retorica vruchtbaar wil maken voor de prediking. Rivius noemt dit niet, maar doet het inhoudelijk gezien ook. Beiden vragen aandacht voor de structuur van de preek en maken werk van de klassieke overtuigingsmiddelen *ethos*, *logos* en *pathos*. Anders dan Rivius besteedt Sarcerius er uitvoerig en concreet aandacht aan hoe een preek gemaakt moet worden. Hij stimuleert daarvoor ook voortgaande studie. Voor beiden is de wisselwerking tussen prediking en concrete contacten met gemeenteleden van wezenlijk belang. Wil de herder zijn schapen weiden, dan zal hij die ook moeten kennen. Bij Sarcerius verloopt dit contact vooral via de biecht, Rivius wijst ook op het belang van bezoekwerk. Sarcerius ziet het als taak van de hele gemeente toe te zien op de inhoud van de prediking. Rivius zwijgt hierover. Zowel Rivius als Sarcerius onderstrepen het belang van gebed, want de vrucht op de prediking komt van God Zelf. Preken kan alleen maar in afhankelijkheid van God.

4.4. *Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus* (1562) – Niels Hemmingsen

4.4.1. De auteur en zijn boek

Drie jaar na het verschijnen van de *Pastorale* liet Niels Hemmingsen in 1562 zijn *Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus* het licht zien.²⁸⁴ De receptie van Hemmingsens boek is beduidend groter dan die van de *Pastorale*. Het beleefde meer herdrukken en werd ook in het Duits vertaald.²⁸⁵ De *Pastor* kon zich in meer populariteit verheugen dan de *Pastorale*.²⁸⁶ Deze grotere ‘Wirkungeschichte’ roept de vraag wakker waarin de *Pastorale* verschilt van Hemmingsens werk.

Hieronder wordt nagegaan wat Hemmingsens *Pastor* pastores inhoudelijk te bieden had. Het betreft een samenvattende beschrijving en een analyse. Om het eigene van de *Pastorale* op het spoor te komen, wordt de inhoud van de *Pastor* vervolgens vergeleken met de inhoud van de *Pastorale*.

4.4.1.1. De auteur

De *Pastor* werd geschreven door Niels Hemmingsen.²⁸⁷ Hij werd op 4 juni 1513 geboren in het Deense Errindlev op Lolland. Na de dood van zijn vader zorgde zijn oom Hans Nielsen ervoor dat hij een gedegen opleiding kreeg door hem verschillende scholen te laten bezoeken.

Niels zette zijn studies voort aan de universiteit van Wittenberg. In Wittenberg bewonderde Hemmingsen vooral Melanchthon. Zij corresponderden hun leven lang met elkaar.²⁸⁸ Op 29 sept. 1542 werd Niels Hemmingsen magister. Hij vond werk als huisleraar in Malmø. Nog in hetzelfde jaar werd hij aan de universiteit van Kopenhagen als

284 Het boek wordt veelal met *Pastor* aangeduid. De volledige titel luidt als volgt: *Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus, per Nicolaum Hemmingium. Affecerunt buc XXXVII. Proportiones delegitima veri cultus Dei ratione* (Kopenhagen 1562). Het voorwoord is gedateerd 12 maart 1562.

285 Zie hieronder noot 299 en 300.

286 Burnett, ‘The Evolution’, 545.

287 Voor de historische achtergrond van de *Pastor* en biografische gegevens maakte ik gebruik van: Jakubowski-Tiessen, ‘Niels Hemmingsen’; Johansen, ‘Preacher and audience’; Lausten, *Niels Hemmingsen*; Nielsen, ‘Hemmingsen, Niels’; Skarsten, ‘Hemmingsen, Niels’.

288 ‘Niels Hemmingsen beundrede Melanchthon unâdeligt, og sendte breve og hilsener til hinanden resten af livet.’ Lausten, *Niels Hemmingsen*, 15.

professor aangesteld om Grieks te doceren. Met zijn studenten las hij de klassieken alsook de brieven van Paulus. In 1545 mocht hij ook dialectiek gaan doceren. Bij zijn onderwijs benutte hij zowel leerboeken van zijn leermeester Melanchthon als van Cicero. Ook werd hem gevraagd colleges Hebreeuws te geven. Hemmingsen behaalde op 7 maart 1553 de graad *Baccalaureatus in Theologia*. Kort daarna werd hij ook professor in de theologie. In deze jaren kreeg hij, naast zijn aanstelling aan de universiteit, een aanstelling als pastor van de kerk van de Heilige Geest in Kopenhagen. Gedurende vele jaren was hij geestelijk raadsman van de koningen Frederik II (1534-1588) en Christian IV (1577-1648). Tijdens zijn leven schreef Hemmingsen meer dan honderd boeken. Behalve zijn *Pastor* hebben met name de hieronder besproken boeken tot ver over de Deense grenzen invloed gehad.

Zijn *Enchiridion theologicum* (1557) is een dogmatisch handboek dat Hemmingsen zelf vooral zag als een hulpmiddel bij het verstaan van Melanchthons werk en in het bijzonder bij diens *Loci Communes*.

Van Hemmingsens *De methodis libri duo* (1555) handelt het twee deel over de theologische methode, waaronder hij ‘de procedure of het principe waarmee de Schrift kan worden geïnterpreteerd en preken kunnen worden gemaakt’ verstaat.²⁸⁹ Het verscheen in 1574 ook in het Engels. Hoe zijn methode met het oog op de prediking gepraktiseerd moest worden, liet hij zien in zijn *Evangeliepostil* van 1561. Het werd vele malen herdrukt en verscheen behalve in het Deens ook in het Engels en Duits. Skarsten typeert het boek als volgt: ‘It was not a series of sermons on the pericope texts but rather served as outlines and models for preaching, forcing pastors into serious exegesis of the bible text.’²⁹⁰ De commentaren die hij op veel Bijbelboeken schreef, zijn eveneens illustraties van zijn methodische aanpak.

289 Veelal wordt gesteld dat Hemmingsen in dit boek sterk leunt op de aanpak van Melanchthon. Zo schrijft Lausten bijvoorbeeld: ‘In der Methodenleer folgt er Melanchthon, aber er erwehrt dessen Regeln (...)’ Lausten, *Niels Hemmingsen*, 349. Hagen dicht Hemmingsen echter originaliteit toe: ‘Whereas Melanchthon’s “pious pastors and theologians” are custodians of Scripture, Hemmingen’s “expert interpreters” must pay attention to meaning, sense, and translation.’ Hagen, ‘De Exegetica Methodo’, 190. Volgens Hagen heeft Hemmingsen veel ontleend aan het derde boek van *De doctrina* van Augustinus. Hagen, ‘De Exegetica Methodo’, 189.

290 Skarsten, ‘Hemmingsen, Niels’, 222.

Spraakmakend waren zijn publicaties over het avondmaal. Toen in Duitsland de zogenaamde avondmaalsstrijd uitbrak, vroeg de koning de visie van de professoren van de universiteit van Kopenhagen op het avondmaal. Hemmingsen schreef toen *Tavle om Herrens Nadvere* (1557). Alle professoren moesten het onderschrijven. Het document sloot aan bij Luthers positie en bij de Augsburgse Confessie. In 1570 nam hij in zijn boek *Livsens vej* echter afstand van de ubiquiteitsleer en hij deed dat in *Demonstratio indubitatae veritatis de Domine Jesu* van 1571 nogmaals. In 1574 ziet zijn *Syntagma instituionum Christianarum* het licht. De avondmaalsleer van de *Syntagma* is verwant aan die van Calvijn. Ook in de Bijbelcommentaren die hij publiceerde, greep hij op Calvijn terug.

Zijn boeken over het huwelijk *Om Ecteskab* (1572) en het natuurrecht *Om naturens lov* (1562) en *De lege naturae apodictica methodus* (1563) waren eveneens invloedrijk.

Een doorsnee van zijn bekendste werken maakt duidelijk dat Hemmingsen graag methodisch te werk ging, vaak polemiseerde en over een veelheid van onderwerpen schreef. Naast leerstellige thema's hadden namelijk ook allerlei sociale aspecten zijn aandacht. Deze speerpunten zeggen iets over zijn persoon. Hemmingsen stond voor de waarheid van het geloof dat hij beleed en bond de strijd aan tegen de kerk van Rome, de joden, de islam en de wederdopers. Hij schreef, zoals gezegd, over de sacramenten en het overdragen van de leer, maar ook over de uitverkiezing – hierin volgde hij anders dan in zijn avondmaalsleer Calvijn niet – sociaal onrecht, de taak van de overheid, kunst en het belang van goed onderwijs. Naar zijn stellige overtuiging legt het Evangelie beslag op het héle leven.

Het publiceren van de *Syntagma* leverde hem forse kritiek op, van met name Jacob Andreae (1528-1590). Andreae maakte Hemmingsen uit voor 'Philippist' en 'Kryptocalvinist'. Op herhaaldelijk aandringen van koning Frederik II, die daartoe werd aangespoord door zijn zwager keurvorst August van Saksen, herriep Hemmingsen uiteindelijk zijn uitalingen over het avondmaal. Omdat de stroom van verdachtmakingen en klachten echter niet opdroogde werd hij op 29 juli 1579 alsnog als professor ontslagen. De koning sommeerde hem naar Roskilde te gaan. Hij werd er lid van het domkapittel. Gedurende twintig jaar ontving Hemmingsen er tal van gasten uit binnen- en buitenland die hem advies kwamen vragen of in zijn kennis wilden delen. Hemmingsen bleef ondanks zijn ontslag actief als raadgever van de koning. Ook bleef hij publiceren.

Op 23 mei 1600 ontsliep Niels Hemmingsen. Bisschop Binstруп van Seeland noemde Hemmingsen in zijn grafrede ‘een man die naar waarheid een licht voor Denemarken is geweest, een zeer nuttig werktuig voor Gods gemeente, een sieraad en een voortreffelijke versiering voor de scholen.’²⁹¹ Anderen gaven hem nog bij zijn leven de bijnaam ‘Praeceptor Daniae’. In een terugblik op het leven van Hemmingsen merkt Lausten op dat Hemmingsens invloed enorm groot is geweest. Zijn arbeid stempelde tal van pastores, bisschoppen en geleerden in met name Denemarken en Noorwegen. Maar hij was, aldus Lausten, ook van grote betekenis voor de rest van Europa. Vanwege de activiteiten van de zogenaamde gnesiolutheranen was de receptie van zijn werk in de zeventiende eeuw gering. Maar in het piëtisme van de achttiende en in de opwekkingsbewegingen van de negentiende eeuw werd Hemmingsen opnieuw gelezen.²⁹²

4.4.1.2. *Motieven*

Hemmingsen draagt zijn *Pastor* op aan Tyge Asmundsen (1522-1586), de superintendent van Lund.²⁹³ Hij noemt hem ‘zijn lieve broeder in Christus’. Zij zullen elkaar als broeders hebben leren kennen toen Asmundsen in Kopenhagen gedurende korte tijd zowel professor als pastor was (1558-1560). Asmundsen had het moeilijk vanwege de vele conflicten in het bisdom in Lund.²⁹⁴ Het is goed mogelijk dat Hemmingsen door het boek aan Asmundsen op te dragen hem een hart onder de riem wilde steken. In ieder geval zal het boek Asmundsen in de praktijk van pas zijn gekomen, want in het boek staan zowel aanwijzingen voor pastores als voor superintendents.

Hemmingsens wens is dat dit boek voor vrome pastores en zielzorgers een raadgever zal zijn en tot nut mag zijn voor hen die de opdracht hebben de schapen te weiden.²⁹⁵ Verderop meldt Hemmingsen met zijn boek eenvoudige pastores op het oog te hebben. Omdat zij met vele dingen worden belast, wil hij hen in de dagelijkse gang van zaken met

291 Geciteerd naar: Nielsen, ‘Hemmingsen, Niels’, 663.

292 Lausten, *Niels Hemmingsen*, 347 en 353.

293 ‘Reverendo viro doctrina ac pietate praestanti, magistro Teconi Asmvdo, Ecclesiarum Scanicarum Episcopo vigilantissimo, suo fratri in Christo charissimo, gratiam ac pacem precatur.’ Hemmingsen, *Pastor*, A2.

294 Bricka, ‘Asmundsen’, 360-361.

295 Hemmingsen, *Pastor*, A7-A7v.

raad en hulp bijstaan.²⁹⁶ Die raad en daad hadden de pastores meer dan nodig. Want meteen al in de eerste regels van het voorwoord wordt duidelijk hoever de kerk van zijn dagen in zijn ogen verwijderd is geraakt van het kerkelijk leven van de vroege kerk.²⁹⁷ Als pastor van ‘de kerk van de Heilige Geest’ wist hij uit ervaring wat het ambt aan zegen en zorg, vreugde en moeiten met zich mee brengt.

De metafoor van de herder uit de titel was niet nieuw. Al in zijn *De Methodis libri duo* (1555) stelt Hemmingsen de prediker voor als een herder die zijn schapen voedt met hemels voedsel, te weten: het Woord van God. Predikers zijn slechts instrumenten die het Woord doorgeven. Zij behoren te weten hoe zij dit hemels onderwijs (*doctrinae coelestis*) moeten onderwijzen, want God Zelf heeft dit pad gewezen waarlangs mensen kunnen overgaan van de dood naar het leven. Het Woord van God is hiervoor de enige gids.²⁹⁸

De *Pastor* voorzag in een behoefte en beleefde vele herdrukken.²⁹⁹ Het boek werd zowel in het Duits (1566, 1569 en 1639) als in het Engels (1574 en 1576) uitgegeven.³⁰⁰

4.4.2. De ambten

In de *Pastor* is geen uitgebreide ambtsleer te vinden. Hemmingsen focust vooral op de metaforen waarmee in de Bijbel het werk in dienst van God wordt aangeduid en op de persoon die het ambt draagt. De ambtsdrager is als herder een voorbeeld van de kudde. De auteur maakt duidelijk wat

296 ‘Ego enim nunc simplicioribus & occupatioribus do consilium, quod iudico ijs maxime profuturum. Nam ea quae aliquis saepius & familiarius agit, fiunt veluti domestica, & difficilius veniunt in obliuionem (...).’ Hemmingsen, *Pastor*, 13.

297 Hemmingsen, *Pastor*, A2.

298 Johansen, ‘Preacher and audience’, 312.

299 Herdrukken verschenen bijvoorbeeld te Leipzig in 1565, 1570 en 1574, te Genève in 1575 en 1579, te Erfurt in 1585 en te Rostock in 1590.

300 *Pastor. Unterrichtung, wie ein Pfarherr und Seelsorger in Lehr, Leben, und allem Wandel sich Christlich verhalten soll* (Leipzig 1566); *Pastor. Hoch-notwendige Unterrichtung, Wie ein Pfarherr und Seelsorger in Lehr, Leben, und allem Wandel sich Christlich verhalten sol* (Hamburg 1639). Mij bleek dat het in deze uitgave niet om een letterlijke vertaling gaat, maar om een weergave waaraan de vertaler zelf veel heeft toegevoegd. De Engelse titel luidt: *The preacher, or Methode of preachinge. Very necessarye for all those that by the true preaching of the Worde of God, labour to pull down the Synagoge of Sathair, and to buyde up the Temple of God* (Londen 1574).

‘het voorbeeld-zijn’ zowel voor hemzelf als voor de omgang met anderen betekent.

4.4.2.1. *De inhoud van en de toegang tot het ambt*

Hemmingsen maakt in dit boek geen onderscheid tussen de verschillende ambten. De veelvuldig gebruikte termen ‘pastor’ en ‘minister’ maken duidelijk dat hij zich in zijn boek richt op de ambtsdrager die wij ‘predikant’ noemen. Een ambtsdrager ontleent zijn gezag aan Christus van Wie hij het ontvangt. Daarom kan een ambtsdrager niets anders doen wat zijn Heere hem bevolen heeft te doen.

Hij die toegang vraagt tot het ambt, zal getoetst worden op geschiktheid.³⁰¹ Bij de beraadslagingen over het al dan niet geschikt zijn voor het ambt, moet men zorgvuldig met elkaar omgaan en zich niet laten meeslepen door gevoelens, eigen voorkeuren of onterechte afkeer. Het is nuttig dat beslissingen aangaande verkiezing, roeping, ordineren en goedkeuren in de kerk na rijp beraad genomen worden en door Gods Geest worden geleid en ieder zich door Hem laat sturen.³⁰²

Het is de taak van bisschoppen of superintendenten erop toe te zien dat deze toetsing ook daadwerkelijk plaatsvindt. Bij het examen van de dienaren des Woords moet op drie dingen worden gelet: of er onderwijs is genoten, of de levenswandel zodanig is dat die past bij het ambt en of iemand geschikt is voor het ambt.³⁰³

Iemand die het ambt wil bekleden moet, kennis hebben van de leer. Hij moet de voornaamste onderdelen kennen en weet hebben van definities en indelingen en die met voorbeelden en teksten uit de Schrift kunnen onderbouwen. Hij moet de heilsgeschiedenis kennen en de verhalen van zowel het Oude als het Nieuwe Testament.³⁰⁴

Over wat het ambt inhoudt wil Hemmingsen kort zijn, namelijk ‘weiden’. Maar weiden is een kunst waarvan de onderdelen niet gemakkelijk zijn uit te leggen.³⁰⁵ De Heilige Geest gebruikt veel namen om de

301 Hemmingsen, *Pastor*, 214-216.

302 Hemmingsen, *Pastor*, 118.

303 ‘Examen eorum qui sunt recipiendi ad ministerium verbi, triplex esse debet: an sint docti, an mores tantae functioni congruant, an sint ad faciendum officium idonei.’ Hemmingsen, *Pastor*, 217.

304 Hemmingsen, *Pastor*, 217.

305 ‘Interrogatus quis quodnam sit pastoris officium: breviter quidem, & recte respondere potest, pascere: sed pascendi ars, & huius partes, non tam facile explicantur.’

dienaren van het Woord aan te duiden. Hemmingsen geeft het woord ‘weiden’ een praktische invulling door al die verschillende aanduidingen concreet uit te werken. Voor zover die titels niet een verwijzing naar de prediking bevatten,³⁰⁶ volgt hieronder een korte samenvatting van wat Hemmingsen erover naar voren brengt.³⁰⁷

- *Wachter*. Als wachters hebben pastores zowel over de wereld als over de kerk te waken. Zij hebben immers twee ogen. Zij zullen zowel over de leer als over de zeden waken.
- *Opziener*. Als opzieners zullen zij toezien op de rechte leer en een godzalige levenswandel. Zij zullen in de parochies rechtspreken. Niet naar eigen inzicht, maar naar het Woord van God en volgens de ware tucht. Zij zijn de beschermers en de leiders van de kerken. Zij moeten niet heerszuchtig optreden, want zij zijn rekenschap schuldig aan hun Koning Christus.
- *Bouwmeester*. In 1 Korinthe 3:10-11 lezen we: ‘Overeenkomstig de genade van God die mij gegeven is, heb ik als een wijs bouwmeester het fundament gelegd en een ander bouwt daarop. Ieder dient er echter op toe te zien hoe hij daarop bouwt. Want niemand kan een ander fundament leggen dan wat gelegd is, dat is Jezus Christus.’ Hieruit leren we drie dingen: Christus is het fundament, de kerk het gebouw, de dienaren van het Woord de bouwmeesters (*architectos*). De dienaren moeten hun arbeid geheel laten bepalen door het fundament.
- *Licht der wereld*. Hoewel alle gelovigen lichtdragers en kinderen van het licht worden genoemd, zijn de dienaren van het woord in het bijzonder geroepen om, naar Jezus’ bevel, Zijn licht onder de mensen te laten schijnen, opdat zij hun goede daden zien en hun Vader in de hemel verheerlijken. Het gaat bij dat licht zowel om de leer als om het leven.
- *Zout der aarde*. Wil een dienaar door middel van de leer van de hemel smaak aan de aarde geven, dan zal hij zelf in leer en leven zout moeten zijn.
- *Oudste*. Door dit woord worden de dienaren van het Woord eraan

Hemmingsen, *Pastor*, 124.

306 Zie daarvoor 4.4.5. In verband met de prediking komen de volgende aanduidingen voor de ambtsdrager aan de orde: profeet, bazuin, heraut, gezant, beheerder, visser van mensen, zaaier/boer.

307 Hemmingsen, *Pastor*, 125-140.

herinnerd dat zij niet wankelmoedig en lichtvaardig moeten zijn, maar eerbaar en dapper als mannen betaamt om zo aanzien bij het volk te verwerven.

- *Herder*. Met dit woord worden de dienaren van het Woord het meest aangeduid. Het geeft veel aspecten weer. De herders van Christus voeren naar hemelse weiden waar het voedsel Gods Woord is. Zij houden de kudde gezond en bewaren hem voor wolven die de schaapskooi binnen willen dringen. Zij behoeden de kudde voor valse leer en een onchristelijke levenswandel. Zoals de schapen zich stoten aan doornen en scherpe stenen, komen de gelovigen die het Woord van God horen ook allerlei moeiten en aanvechtingen tegen. De zielenherder moet hen daarbij helpen en zal hun naar leer en leven tot een voorbeeld zijn. Naar het woord van Augustinus kenmerkt het ambt van herder zich door liefde. Het moet de herder niet om zichzelf te doen zijn, maar om Christus. In een huurling brandt niet het vuur van de liefde voor Christus. Een huurling zoekt eigen gewin en niet het goede voor de schapen.

Hemmingsen vat een en ander als volgt samen: ‘Wat is weiden? Dat is niets anders dan de mensen met het levende Woord spijzigen en verwikken.’³⁰⁸

4.4.2.2. *De taken van de ambtsdrager*

Hemmingsen kleurt ‘weiden’ niet alleen met behulp van verschillende Bijbelse woorden in, maar benoemt ook verschillende taken van de ambtsdrager concreet. De kudde van Christus weiden doe je door: hem het Woord van God te onderwijzen, hem de sacramenten te bedienen, hem te regeren door middel van de tucht, voor de kudde te bidden, zorg voor de armen te hebben en een voorbeeld voor de kudde te zijn.³⁰⁹

Naar het voorbeeld van Christus en van de apostelen en profeten houdt het gebed voor de kudde het volgende in. De pastor mag God danken voor de vrucht van Zijn Woord die hij opmerkt en Hem bidden of zijn inspanningen tot heil van de kudde mogen zijn. Hij zal de kudde

308 ‘Quid ergo est pascere? Hoc nihil aliud est, quam homines verbo vitae alere, & reficere.’ Hemmingsen, *Pastor*, 143.

309 Hemmingsen, *Pastor*, 143-144. Omdat prediking, sacrament en tucht apart aan de orde komen, volgt hieronder een samenvatting van wat Hemmingsen over het gebed en de armenzorg schrijft. De voorbeeldfunctie komt ter sprake bij ‘de ambtsdrager als persoon’.

voortdurend opdragen aan Christus, de eeuwige en voornaamste van alle herders. In concreto zal de pastor in ieder geval bidden of Gods naam in de hele wereld geheiligd mag worden en zal hij bidden voor alle wereldlijke leiders in het universum, voor de aan hem gegeven kerk en voor verschillende tijdgebonden zaken. Hemmingsen reikt voor elk onderdeel formuliergebeden aan.³¹⁰

Een pastor moet zich om de armen bekommeren, de gemeenteleden oproepen om van harte voor de armen te zorgen en zal erop toezien dat de aalmoezen niet aan onwaardige personen worden uitgedeeld. Geloofsgenoten zullen in het bijzonder worden bedacht.

Hemmingsen onderscheidt vier soorten armen om wie de pastor zich moet bekommeren: medearbeiders die vanwege het geloof al hun bezittingen zijn kwijtgeraakt; leerlingen die met het oog op de dienst aan de kerk worden opgeleid; bedelaars en armen die weliswaar niet publiekelijk bedelen, maar thuis aan veel tekort hebben.³¹¹ Een pastor die zich om de armen bekommert, geeft zodoende gehoor aan de opdracht die op vele plaatsen in de Bijbel klinkt. Zijn innerlijke houding is daarbij van groot belang. In Tobit 4: 7 staat: 'Geef aalmoezen van je bezit en als je aalmoezen geeft, doe het dan zonder bedenken.' Het doel van aalmoezen geven is Gods eer, de vertroosting van mensen in nood en een voorbeeld geven dat navolging oproept.³¹²

Om zijn ambt goed te kunnen uitoefenen zal er in het levensonderhoud van de dienaren van de kerk moeten worden voorzien. De Bijbel is daar duidelijk over: 'De arbeider is zijn loon waard' (1 Tim. 5:18). En: 'Zo heeft de Heere ook met het oog op hen die het Evangelie verkondigen, opgedragen dat zij van het Evangelie leven' (1 Kor. 9:14).³¹³ Een christelijke overheid dient ervoor te zorgen dat de dienaren van het Evangelie naar behoren onderhouden worden en dat zij die naar de prediking luisteren hem ook van loon voorzien.³¹⁴ Een pastor moet tevreden zijn met wat hij krijgt en daar samen met wat hij van de akker haalt van leven.³¹⁵

Hemmingsen vraagt niet alleen aandacht voor de stoffelijke beloning, maar ook voor andersoortig loon. Wie zijn ambt naar behoren vervult,

310 Hemmingsen, *Pastor*, 203-208.

311 Hemmingsen, *Pastor*, 208-210.

312 Hemmingsen, *Pastor*, 66-73.

313 Hemmingsen, *Pastor*, 216.

314 Hemmingsen, *Pastor*, 219.

315 Hemmingsen, *Pastor*, 110.

ontvangt in het tijdelijke leven namelijk ook eer, een goed geweten en vermeerdering van gaven en zal tevens in het eeuwige leven worden beloond. Het omgekeerde geldt echter ook. Wie zijn ambt slecht invult, zal met zowel tijdelijke als eeuwige straffen te maken krijgen. Slecht gepraat van vrome mensen, een geschonden geweten, vermindering van gaven zullen hem in het hier en nu treffen. Ook zal God zijn familie straffen. Denk maar aan de hogepriester Eli. Wat de eeuwige straf betreft, wijst Hemmingsen op Ezechiël die schrijft dat een dienaar verplicht is een slecht mens te waarschuwen, want anders zal een slecht mens zeker sterven (Ez. 3:18). Van wie niet waarschuwt, zal God zijn bloed eisen.³¹⁶

Via kerkvisitatie dienen bisschoppen en superintendanten toe te zien op de dienaren van de kerk. Bij visitatie zullen de volgende punten aan de orde moeten komen: hoe de predikant zijn ambt invult; of het volk wordt aangespoord te gehoorzamen aan het Evangelie; of de kerkelijke goederen goed worden beheerd; of het volk wordt opgeroepen naar vermogen de armen te onderhouden; en of ieder aangespoord wordt in zijn ambt te handelen naar de vreze Gods, in geloof, met geduld, etc.³¹⁷

4.4.2.3. *De ambtsdrager als persoon*

Hemmingsen acht het van groot belang dat een pastor naar geest en lichaam rein is en wijdt hier relatief veel woorden aan. Hij wijst op 1 Timotheüs 5:2 waar Paulus Timotheüs aanbeveelt: Houd jezelf rein. Of denk aan 1 Timotheüs 4:16 waar Paulus Timotheüs aanspoort: ‘Geef acht op uzelf.’ De mens wordt door het bloed van Christus een nieuwe schepping. Zijn geest, zijn denken, zijn gevoel, zijn wil en zijn streven worden nieuw. Die delen beïnvloeden elkaar onderling, zowel negatief als positief.³¹⁸ Hemmingsen werkt ieder onderdeel afzonderlijk uit, waarbij de wil de minste aandacht krijgt. Want de wil volgt veelal het denken en het voelen.³¹⁹

Nieuw van geest wordt men door te drinken uit de reine klare bron van Gods Woord. Daardoor wordt het verstand verlicht en het denken geregeerd en de hele handel en wandel van de mens aangestuurd. Het lezen van het Woord reinigt de geest. Lezen, studeren en zich oefenen in het Woord is tevergeefs wanneer niet onze Opperherder ons met Zijn

³¹⁶ Hemmingsen, *Pastor*, 219–228.

³¹⁷ Hemmingsen, *Pastor*, 218.

³¹⁸ Hemmingsen, *Pastor*, 2–4.

³¹⁹ Hemmingsen, *Pastor*, 37–38.

Geest ons verlicht en bijstaat. Hemmingsen beveelt vooral het lezen van Psalmen, de profeten en de brieven van Paulus aan. Voorts zal de pastor zich telkens opnieuw de fundamenteën van christelijk geloof eigen moeten maken. Men is nooit uitgeleerd. Het is zoals Cicero heeft gezegd: ‘Men moet zich ijverig inspannen om te voorkomen dat men het onbekende niet voor bekend houdt (...).’ Vooral de werken van Melanchthon zijn het lezen meer dan waard.³²⁰

Als het over *vernieuwd in het denken* worden gaat, wijst Hemmingsen eerst op Damascenus. Hij stelde: ons denken kent drie bronnen, te weten God, de duivel en het zelf. Zoals rook bijen verdrijft, kunnen genade en de Heilige Geest onze verkeerde gedachten verdrijven. De duivel geeft ons gedachten die met het fundament van het geloof strijdig zijn. Dergelijke gedachten moeten met behulp van Gods Woord, de leer van de Katholieke Kerk en heldere stemmen en voorbeelden uit de geschiedenis van de kerk en gebed worden onderdrukt.

Augustinus heeft gezegd dat de dood die naar onze zielen opstijgt door vijf vensters naar binnen komt. Het eerste venster betreft de ogen. Jezus leerde immers dat de ogen het hele lichaam verduisteren. Men doet er goed aan dat waar de ogen naar toegetrokken worden te vermijden, het te ontvluchten en aandachtig te bidden. Want God zal immers niet toelaten dat wij boven ons vermogen verzocht worden. Het tweede venster is ons gehoor. Wat via onze oren aan verleidelijke dingen, overspelige zaken en schandelijke, profane liedjes binnenkomt wekt verkeerde gedachten op en vergiftigt ons hart. Het derde venster is de reuk, het vierde venster de smaak, het vijfde venster het aanraken. Wanneer verkeerde gedachten lang in onze gedachten zijn, wekken ze begeerte op en gaan die de wil regeren.

Hemmingsen verwoordt ook de verschillen tussen een *melancholicus*, *flegmaticus*, *cholericus* en een *sanguineus*. Een pastor moet in dezen zichzelf kennen.³²¹

Op ons denken hebben verschillende affecten invloed. Ons lichaam beïnvloedt ons denken door middel van zelfliefde, gierigheid en de angst in de toekomst arm te zijn. Zelfliefde moeten zielzorgers zoveel mogelijk dempen. Zich bekleden met deugden als liefde en zelfbeheersing zal gierigheid overwinnen, terwijl Jezus' woorden over het je geen zorgen voor de dag van morgen maken, de twijfel over de toekomst zullen wegnemen.³²²

320 Hemmingsen, *Pastor*; 5-12.

321 Hemmingsen, *Pastor*; 13-22.

322 Hemmingsen, *Pastor*; 23-29.

Boosheid en begeerte zijn de geestelijke affecten die ons denken beïnvloeden. Wanneer een pastor vanwege bijvoorbeeld een belediging boos wordt, moet hij bedenken hoe vaak hij God gekwetst heeft en vergeving ontvangen heeft. Ten tweede herinnere hij zich dat wie een ander niet vergeeft, naar Mattheüs 18, zelf ook geen vergeving van God zal ontvangen. Ten derde bedenke hij zich dat hij zelf ook een mens is en zodoende zelf ook anderen kwetst. Ten vierde wete hij dat hij door boos te worden zichzelf schade toebrengt. Ten vijfde overwege hij Spreuken 15:1: ‘Een zacht antwoord keert woede af, maar een krenkend woord wekt toorn op.’ Ten zesde bedenke hij dat het stillen van boosheid een loffelijke deugd is. Ten zevende bedenke hij de negatieve effecten van boosheid zoals onrust en het afnemen van de kracht van de Heilige Geest (Gregorius). Naast boosheid die haar oorsprong in ons ongeduld vindt, is er ook heilige toorn over slechtheid, zoals die bijvoorbeeld in Pinehas, Paulus, Christus en andere vrome heiligen opwelde. Iedere pastor moet zichzelf beproeven en zich afvragen of zijn boosheid voortkomt uit liefde tot God of uit ongeduld.

Bij begeerte, het tweede geestelijk affect, kan onderscheiden worden tussen natuurlijke en niet-natuurlijke begeerte. De natuurlijke begeerte betreft het verlangen naar eten en drinken en het verlangen naar vrouwen. Wat onder niet-natuurlijke begeerte moet worden verstaan, vinden we in wat door God verboden wordt: ‘U zult niet begeren het huis van uw naaste. U zult niet begeren de vrouw van uw naaste, noch zijn slaaf, noch zijn slavin, noch zijn rund, noch zijn ezel, noch iets wat van uw naaste is’ (Ex. 20:17).

Paulus maakt in dit verband ook nog een ander onderscheid: ‘Want het vlees begeert tegen de Geest in, en de Geest tegen het vlees in’ (Gal. 5:17). Wat de Geest uit kan werken in een wedergeboren mens meldt de apostel vooral in Efeze 4 en Galaten 5. Een goede pastor zal de Heilige Geest opwekken door zich naar 2 Timotheüs 1 te oefenen in de godsvrucht. God schenkt hem immers Zijn genade. Die gave van God is niets anders dan een brandende vlam in de harten van de wedergeborenen, die het vuur van satan en ons eigen vlees uitdooft. Het werk van de Geest wordt gestimuleerd door bezig te zijn met de christelijke leer, door de Geest aan te roepen, door boetedoening, door te strijden tegen allerlei boze neigingen en te bedenken dat we als pastor geduldig het kruis moeten dragen.³²³

323 Hemmingsen, *Pastor*, 30-36.

Een pastor dient niet alleen zijn geest, maar ook zijn lichaam zuiver te houden. Aan zijn lijf moet een pastor niet al te veel aandacht besteden, vindt Hemmingsen. Hij onderscheidt vier manieren waarop een pastor met zijn lichaam om kan gaan, te weten: op epicureïsche wijze, op farizeïstische manier, op een burgerlijke (*politicum*) manier en op christelijke wijze.

Het vele eten en drinken en de aandacht voor kleding, waarmee een epicureïsche levenswijze gepaard gaat, brengt de mens alleen maar schade toe. Zij die Gods Woord serieus nemen, zullen zich in alle deze dingen matigen en zich eerbaar gedragen. Een farizeïstische manier van doen ontkomt niet aan huichelarij en werkt ook niet, omdat goede werken een mens niet rechtvaardig voor God maken. Vooral monniken maken zich hier schuldig aan. Een burgerlijk leven conformeert zich aan wat gewoon is. Dan geeft men zich bijvoorbeeld over aan worstelen, zwaardvechten, kunstzinnige uitingen (*technica*) of men gaat vanwege de gezondheid wandelen of op een andere manier bewegen. Dit laatste zal men niet verbieden. Een christelijke levenswijze ontspringt aan geloof en richt zich op wat goed en nuttig is. Door vasten, werken, schrijven en studeren zal de geest het lichaam aan zich onderwerpen. Aan de andere kant mag men, naar Kolossenzen 2:23, het lichaam niet verachten. Matigheid is bij dit alles van groot belang.

Een pastor zal alles vermijden en ontvluchten wat de geest en het lichaam kan bezoedelen. Het gaat om wat Paulus in 1 Thessalonicenzen 5:23 schrijft: ‘En moge de God van de vrede Zelf u geheel en al heiligen, en mogen uw geheel oprechte geest, de ziel en het lichaam onberispelijk bewaard worden bij de komst van onze Heere Jezus Christus.’ Hemmingsen levert een gebedstekst aan voor een gebed waarin de Opperherder om hulp gevraagd wordt om lichaam en ziel te heiligen.³²⁴

Hemmingsen geeft concrete aanwijzingen aangaande de wijze waarop een pastor zich zowel in huis als daarbuiten dient te gedragen. Hij is immers geroepen altijd en overal een voorbeeld voor de kudde te zijn. 1 Timotheüs 5:8 maakt duidelijk hoezeer instructie met het oog op het verzorgen en voorleven van zijn huisgenoten nodig is: ‘Maar als iemand de zijnen en vooral zijn huisgenoten niet verzorgt, heeft hij het geloof verloochend en is hij erger dan een ongelovige.’

Een pastor moet een godvrezende en vredelievende vrouw kiezen en zal haar aansporen haar schoonheid niet in uiterlijke dingen als goud en

324 Hemmingsen, *Pastor*, 38-44.

mooie kleding te zoeken, maar in vroomheid en goede zeden. Omdat de vrouw uit de rib van de man is genomen, moet hij haar liefhebben als zijn eigen vlees. Wanneer zij zich zwak voelt of moe is, zal hij haar verkwikken en verzorgen als zijn eigen vlees. Omdat de vrouw uit zijn zij en niet uit zijn hoofd is genomen, zal de vrouw niet zijn hoofd zijn. Omdat zij ook niet uit zijn voeten is genomen, mag hij haar ook niet behandelen alsof zij zijn dienstmeid is. Omdat zij uit het midden van zijn lijf is genomen zal hij haar liefhebben als zijn eigen vlees en in alles bijstaan.³²⁵

Een pastor zal voor zijn kinderen bidden en hen vertrouwd maken met de inhoud van de Schrift, de leer en de sacramenten. Daartoe zal hij iedere morgen met hen in alle vroegte samen komen. Indien nodig moeten de kinderen worden gestraft. De pastor zal als personeel alleen mensen aannemen die godvruchtig leven en deugden bezitten als vriendelijkheid en wijsheid. Hij moet in hun onderhoud voorzien en hen stimuleren aan de publieke eredienst deel te nemen. Evenals de kinderen van de pastor geven zij hiermee aan anderen het goede voorbeeld. Wat hij ontvangt, moet een pastor in bescheidenheid aanwenden. Zijn eerste en voornaamste zorg is de zaligheid van zijn ziel (en niet zijn akker).³²⁶

Niet alleen is het van belang hoe de pastor zich in huis gedraagt, het komt er ook buitenshuis op aan een voorbeeld voor de kudde te zijn. Zie bijvoorbeeld 1 Timotheüs 4:12 waar Paulus tegen Timotheüs zegt: ‘maar wees een voorbeeld voor de gelovigen in woord, in wandel, in liefde, in geest, in geloof en in reinheid’.

Mensen die in hoogheid zijn gezeten, ouder zijn, een ambt bekleden en over hem zijn gesteld, zullen door de pastor worden geëerd. De kleding van een pastor zal waardig en ingetogen zijn, zoals past bij de dienst aan God. Zoals elke stand zijn eigen kleding heeft en aan de kleding te herkennen is, zo moet het ook met de pastor zijn. Zwarte kleding verdient de voorkeur. Een pastor moet met zijn kleding geen lof willen oogsten.

Voor wat betreft het maken van gebaren is Jezus Sirach 19:29-30 een kerntekst: ‘Aan zijn oogopslag wordt iemand gekend en aan de wijze waarop hij u aanziet wordt de verstandige man gekend. Iemands kleding en de lach van zijn tanden en ook de gang van een mens melden wie hij is’. In zijn taalgebruik zal de pastor zich laten gezeggen door Paulus die schrijft: ‘Laat er geen vuile taal uit uw mond komen, maar *wel* iets goeds, dat nuttig is tot opbouw, opdat het genade geeft aan hen die het horen’

325 Hemmingsen, *Pastor*, 45-57.

326 Hemmingsen, *Pastor*, 57-78.

(Ef. 4:29) en ‘Laat uw woord altijd aangenaam zijn, met zout smakelijk gemaakt, opdat u weet hoe u iedereen moet antwoorden’ (Kol. 4:6).³²⁷

Van belang is ook dat men zich in gezelschap naar behoren weet te gedragen en weet waar men als pastor wel en waar beter niet kan verschijnen. Een pastor zal zich niet ophouden in herbergen en schenkerijen of in het huis van mensen die een slechte naam hebben. Want op die manier zal hij het ambt in kwaad daglicht stellen onder de mensen. Er is een onderscheid tussen zogenaamde eerbare en oneerbare samenkomsten. Eerbaar is wat de Grieken ‘agapè’ noemen en ook de maaltijden die bij trouwerijen en doopdiensten worden aangericht waaraan armen mogen deelnemen (zie Luk. 14:12-14). Dorps- en jaarfeesten mogen bijgewoond worden indien er geen sprake is van bijgeloof en zedeloosheid en men zich niet vol zuipt. Ook synodes waar pastores samenkomen kunnen tot de ‘eerbare bijeenkomsten’ worden gerekend.

Een pastor moet zich weten te matigen, zowel in vrolijkheid als bij het drinken van wijn. ‘En word niet dronken van wijn, waarin losbandigheid is, maar word vervuld met de Geest’ (Ef. 5:18) is de leidraad. Men zal niet te lang op feesten en bijeenkomsten blijven.³²⁸

Een pastor moet, kortom, toezien op zichzelf. Alleen zo zal hij de taken waarvoor hij geroepen is ook kunnen uitvoeren en geloofwaardig overkomen. Want het is de taak van pastores het rijk van de duivel te bestrijden en op te treden tegen openlijk bedreven zonden als tirannie, ontucht, ongerechtigheid, gewelddadigheid, dronkenschap, jaloersheid en toverij. Pastores mogen daarbij een voorbeeld nemen aan Elia, Nathan, Jeremia, Petrus, Paulus, Ambrosius, etc.³²⁹ Wil de tucht functioneren dan moeten leer en leven van de pastores overeenstemmen en dienen zij zelf een voorbeeld te zijn.³³⁰ Wie zuiver leeft en recht in de leer is, zit op de rechterstoel en is ieders rechter.³³¹

4.4.3. De sacramenten

Christenen komen naar de kerk om het Woord te horen, om te bidden en de sacramenten te ontvangen.³³² Hemmingsen onderscheidt twee sacra-

³²⁷ Hemmingsen, *Pastor*, 78-99.

³²⁸ Hemmingsen, *Pastor*, 100-109.

³²⁹ Hemmingsen, *Pastor*, A6.

³³⁰ Hemmingsen, *Pastor*, A2v.

³³¹ Hemmingsen, *Pastor*, A4.

³³² ‘Coetum Ecclesiasticum voco, congregationem Ecclesiae, ad audiendum verbum, ad

menten, te weten de doop en het heilig avondmaal. In het kader van het avondmaal brengt hij ook de biecht ter sprake.

4.4.3.1. *De doop*

Elke pastor zal zijn kinderen thuis over de doop onderwijzen. Hij moet hun leren dat de doop een teken van de vergeving der zonden door het bloed van Christus en een voortdurende prediking tot bekering is. Zo ook dat de doop een zegel is van de weldaden van Christus en het eeuwige leven. Hij moet zijn kinderen herinneren aan de betekenis van het reine kleed dat met de doop wordt aangetrokken en hen er aan herinneren dat zij te allen tijde gekleed en getooid zijn met de gerechtigheid van Christus en daarom altijd moeten bedenken dat zij zuiver en heilig leven.³³³

Hemmingsen brengt de doop opnieuw ter sprake wanneer hij over het bedienen van de sacramenten schrijft als een van de taken van de pastor. Het is Christus Zelf Die door de doop voor reiniging zorgt en daarvoor de handen van de priester gebruikt. Daarbij moet de Heilige Schrift worden geciteerd, moet duidelijk worden waarom de kleine kinderen van de kerk worden gedoopt en moet het kind in de gebeden van de gemeente worden aanbevolen. De ouders dienen te worden aangespoord dit nieuwe schepsel vroom op te voeden.³³⁴

4.4.3.2. *Het avondmaal*

Hemmingsen vindt dat over het avondmaal meer onderwijs gegeven moet worden dan over de doop en is er daarom zelf ook uitvoeriger over. Brood en wijn zijn het zichtbare evangeliewoord. Een pastor moet zich ervoor hoeden zonden van een ander op zich te laden. Hij mag het sacrament niet uitreiken aan hen die in openbare zonden leven. Wie aan de maaltijd deelneemt, mag geen zuiper, echtbreker, vloeker, godslasteraar of onbeschaamd of oneerbaar persoon zijn, maar dient waardig naar het Evangelie te leven en in zijn wijze van leven het bloed van Christus waardig zijn.

Chrysostomus zegt dat hij nog eerder zijn lijf in stukken wil laten scheuren dan dat hij willens en wetens het lichaam en bloed van Christus

precandum, ad percipiendum sacramenta, congregatam. Sunt enim hi tres fines, cur pii in aedibus sacris seu templis conveniant.' Hemmingsen, *Pastor*, 111.

333 Hemmingsen, *Pastor*, 58-59.

334 Hemmingsen, *Pastor*, 176.

aan iemand uitdeelt die een onbekeerd en lasterlijk leven leidt. Het heilige mag immers niet voor de honden worden geworpen. Wie er weet van heeft dat een ander zich niet heeft bekeerd en hem toch het sacrament uitreikt, laat zelf veroordeling en vervloeking op zich. Daarnaast wordt zijn geweten aangetast en zal zijn blindheid alleen maar erger worden. Dergelijke zonden worden, naar het woord van Paulus aan de Korinthiërs, met vele doden en zieken gestraft. Ambrosius wordt terecht geprezen, omdat hij keizer Theodosius het avondmaal weigerde zolang deze niet openlijk boete had gedaan. Wil een pastor niet het oordeel over zich afroepen, dan zal hij in staat moeten zijn het verschil te kennen tussen hen die werkelijk van Christus zijn en hen die bezeten zijn.³³⁵

De pastor zal zelf ook het sacrament ontvangen. Zo belijdt hij zijn geloof en is hij een voorbeeld voor zijn hoorders. Wanneer een pastor zelf slechts zelden avondmaal viert, werkt hij verachting van het sacrament in de hand.³³⁶

‘Aan niemand mag in onze kerken de heilige maaltijd worden bediend, dan alleen aan hem die van te voren door zijn eigen pastor de biecht is afgenomen’, schrijft Hemmingsen.³³⁷ Vervolgens beschrijft hij hoe de biecht concreet moeten worden afgenomen:

- De pastor zal de handel en wandel van degene die aan het sacrament wil deelnemen aan de orde stellen. Hij zal in zijn oordeel iemands maatschappelijke positie meewegen.
- Eenieder moet in staat zijn de catechismus, de Tien Geboden, de Apostolische Geloofsbelijdenis, het Gebed van de Heere en de leer van de sacramenten naar voren te brengen. Aan wie dit niet kan, zal de maaltijd van de Heere niet worden bediend. Wanneer men echter een van deze onderdelen wel kan opzeggen en men voornemens is zich op dit punt te bekeren en men de zonde ziet, dan zal men wel worden toegelaten. De pastor moet hier handelen als een arts die de ziekte aanwijst, zodat de patiënt het medicijn tot zich wil nemen. Wanneer een biechteling zijn zonden erkent en aan de pastor vraagt of er medicijn is tegen Gods vloek, zal hij erop wijzen dat men alleen met hulp en raad van Christus aan de eeuwige dood en verdoemenis kan ontkomen.
- De pastor zal de biechteling vertroosten met woorden uit de Schrift

³³⁵ Hemmingsen, *Pastor*, 176-178.

³³⁶ Hemmingsen, *Pastor*, 114.

³³⁷ ‘Iam quia in nostris Ecclesiis, nemo ad sacram huius coenae communionem admittitur, nisi qui antea se suo pastori examinandum exhibuerit (...)’ Hemmingsen, *Pastor*, 178.

en met voorbeelden waaruit blijkt dat God niet de dood van de zondaar wil, maar dat hij zich bekeert en leeft. Er is genoegdoening voor de zonde van de wereld in de kruisdood van Jezus.

- Nu volgt de absolutie. De pastor zal de biechteling vragen of hij erkent dat Christus hem gunstig gezind en zijn enige middelaar is. Dan zal de pastor zeggen dat ook voor de rechterstoel in de hemel zijn zonde in genade zullen worden aangezien. Want dit is waarheid: 'Wie in de Zoon van God gelooft heeft eeuwig leven' (Joh. 3:16). Hemmingsen levert een tekst met behulp waarvan de absolutie kan worden gegeven.
- Daarna zal de biechteling worden aangespoord zich te hoeden voor de ontrouw van de duivel, slechte voorbeelden uit de wereld en de ontrouw van het vlees en ook aangespoord worden zich te oefenen in een vroom leven, voortdurend gebed, slecht gezelschap te mijden, af te zien van vreten en zuipen en in te zien hoe gevaarlijk het is in dergelijke zonden te vallen.³³⁸

4.4.4. De tucht

De tucht acht Hemmingsen van groot belang. Meteen al in de eerste zinnen van zijn voorwoord brengt hij die ter sprake. Met hem beklagen vele andere vrome en godvruchtige mensen zich over het verval van de tucht.³³⁹ Wie zal niet bedroefd zijn als hij de huidige verderfelijke zeden vergelijkt met die van de vroege kerk. Hoewel vele vrome geleerden de tucht wel proberen in te voeren, blijft het vaak steken bij het aanpakken van het bijgeloof. Het is de verdienste van Luther en Melanchthon dat de leer weer gezuiverd is en de tucht weer functioneert.³⁴⁰ Tucht moet zowel over de leer als over het leven worden geoefend.

4.4.4.1 De houding waarmee de tucht moet worden uitgeoefend

Tucht, zo maakt de Bijbelse term 'opziener' duidelijk, is een aspect van het weiden van de kudde. De dienaren zullen toe zien op de rechte leer en een godzalig levenswandel. Zij zullen in de parochies rechtspreken. Niet naar eigen inzicht, maar naar het Woord van God en volgens de ware tucht.

³³⁸ Hemmingsen, *Pastor*, 178-184.

³³⁹ 'Cvm hac proxima aestate, charissime frater, una essemus, saepe incidimus in iustissimam laxatae disciplinae Ecclesiasticae querelam: quae sane querela procul dubio nobis cum omnibus pijs est communis.' Hemmingsen, *Pastor*, A2.

³⁴⁰ Hemmingsen, *Pastor*, A2-A2v.

Op diverse plaatsen in zijn boek vraagt Hemmingsen aandacht voor de innerlijke houding waarmee de tucht moeten worden toegepast. Pastores moeten waken voor heerszuchtig optreden, want zij zijn rekenschap schuldig aan Koning Christus.³⁴¹ Wanneer er een geschil is over de leer zal een pastor zich matig en bescheiden opstellen. Hij zal meer oog hebben voor de waarheid dan voor eigen roem en overwinning.³⁴² Wie voor verwarring en tweespalt zorgt en zich niets gelegen laat liggen aan de kerkelijke autoriteiten, zal door God worden gestraft.³⁴³

In tuchtzaken aangaande de zeden moet een pastor, wil hij niet onrechtvaardig handelen, zijn verstand bewaren. Daarbij moet hij de regel uit 1 Timotheüs 5:1-2 in acht nemen: ‘Vaar niet uit tegen een oude man, maar spoor hem aan als een vader, jonge mannen als broers, oude vrouwen als moeders, jonge vrouwen als zusters, in alle reinheid.’ Zoals aan een medicijn een zoete smaak wordt gegeven zodat de zieke het tot zich nemen kan, zo zal ook de straf die de zoete smaak van de liefde bevat beter overkomen. Huichelarij is echter de dood in de pot. Men moet met iedereen het goede voorhebben en zich niet laten leiden door eigen gevoelens.³⁴⁴

4.4.4.2. *De uitoefening van de tucht*

Aan de concrete uitoefening van de tucht besteedt Hemmingsen apart aandacht.³⁴⁵ Op het gebied van de tucht moet een pastor niet nalatig, maar juist ijverig zijn. De tucht bestaat uit twee delen: onderwijzing en terechtwijzing. Het doel van zulke levenstucht is dat wij in Christus blijven en niet van Zijn lichaam worden afgesneden.

Bij de tucht gaat het om zowel innerlijke als uiterlijke tucht. De innerlijke tucht betreft het bewustzijn en het denken, het gevoel en de wil. De uiterlijke tucht regeert de tong, de gebaren, de kleding, etc.³⁴⁶ Bij dit alles vormen de Tien Geboden de leidraad.

³⁴¹ Hemmingsen, *Pastor*, 129.

³⁴² Hemmingsen, *Pastor*, 116.

³⁴³ Hemmingsen, *Pastor*, 118.

³⁴⁴ Hemmingsen, *Pastor*, 119-121.

³⁴⁵ ‘De disciplina, Qua pastor suum gregem regere posit.’ Hemmingsen, *Pastor*, 184.

³⁴⁶ ‘Porro disciplina haec absoluitur instructione & correctione. (...) Interna est mentis, cogitationum, affectuum, voluntatis. Haec diligenter commendanda est auditoribus. Externa est linguae, gestuum, vestitus etc.’ Hemmingsen, *Pastor*, 185.

Hemmingsen maakt onderscheid tussen *delicta* en *crimina*. *Delicta* zijn zonden waar niemand vanwege onze verderfelijke natuur aan ontkomt. De pastor moet op dit punt een voortdurend vermaan laten klinken.³⁴⁷

Onder *crimina* verstaat hij zaken als ontucht, echtbreuk, tirannie, geweld, sekten, van de waarheid afdwalen en dergelijke zonden waaraan men publiekelijk aanstoot neemt. Een pastor moet bij dergelijke zonden niet scherp vermanen, maar op vaderlijke wijze en met wijsheid blijven aandringen op bekering en daarbij op de gevaren en ergernissen wijzen.

Wanneer ‘de vaderlijke bestraffingen’ tevergeefs zijn en niet helpen, is er geen andere weg dan naar het consistorie te gaan. Daarin mogen niet meer dan twee of drie genabuurde pastores zitten en verder enkele van de voornaamste parochianen. In het consistorie zal de dader ernstig worden vermaand en hem voorgehouden worden hoezeer hij God en de kerk heeft beledigd. Dan zal de dader zich ofwel bekeren of in zijn zonden volharden. Men zal hem al dan niet straffen, naar wat in een agenda is beschreven.³⁴⁸

Hoe te handelen met iemand die berouw over zijn zonden heeft en zijn leven wil beteren? Men zal zo iemand niet lichtvaardig weer opnemen. Men zal hem na enkele dagen weer spreken en hem ernstig herinneren aan Gods toorn over de zonden en hem de ware bekering voorhouden. Ook zal hem nog eens worden voorgehouden hoe ernstig belediging van Gods kerk is. Als het hem ernst blijft, zal hij voor enkele eerlijke mannen verschijnen. Zij treden als getuigen op als hem wordt gevraagd of hij het met de overheid of zijn naaste weer goed wil maken. Als hij dit wil, zal hem absolutie worden verleend. Daartoe wordt een dag afgesproken waarop hij in de kerk zal verschijnen. Na de preek zal hij bij het altaar gaan staan. Daar zullen hem de volgende vragen worden gesteld:

- of hij erkent gedaan te hebben waarvan hij openlijk wordt beschuldigd;
- of hij berouw heeft over de door hem begane zonden en dit berouw met woord en daad zal tonen;
- of hij zijn leven met Gods hulp tot vastheid wil brengen en zijn leven op het punt van zijn overtreding wil veranderen, zoals hij heeft beloofd;
- of hij een ernstig voornemen heeft zijn leven te beteren en naar Gods woord te leven;
- of hij weer in de gunst van de kerk wil komen.

³⁴⁷ Hemmingsen, *Pastor*, 186-187.

³⁴⁸ Hemmingsen, *Pastor*, 186-187.

Hemmingsen geeft een tekst waarmee de zondaar zijn zonde kan belijden. Wanneer er schuld is beleden, moet de pastor de zondaar vragen of hij gelooft dat God zijn zonden kan vergeven. De boeteling moet dan voor de pastor knielen. Hemmingsen levert ook een tekst waarmee dan vervolgens de absolutie gegeven kan worden. In voorkomende gevallen zal er bij ernstige zaken een beroep worden gedaan op de superintendent.³⁴⁹

Hoe te handelen met iemand die na vermaan weigert boete te doen? In zo'n geval moet men overgaan tot de extreme remedie van de excommunicatie. Hemmingsen maakt het volgende onderscheid:

- de geestelijke ban, waarbij een mens, omdat zijn geloof schipbreuk leed en hij een slecht geweten heeft, wordt afgesneden van de gemeenschap met het mystieke lichaam van Christus;
- de sacramentele ban, waarbij een mens, als gevolg van zij onbekeerlijkheid, het heilig avondmaal wordt ontzegd; hier moet de pastor handelend optreden;
- de morele ban, waarbij een mens de omgang met medegelovigen wordt ontzegd.³⁵⁰

Wanneer er iemand in de ban wordt gedaan, zal de pastor de gemeente aansporen zich zo te gedragen dat men zichzelf niet van het lichaam van Christus afsnijdt.

Van belang is dat de pastor niet op zijn eigen oordeel en gevoelens afgaat. Als er geen consistorie is geformeerd om een oordeel te vellen, beveelt Hemmingsen de pastor aan op zoek te gaan naar ten minste twee verstandige en vrome mannen met wie hij kan overleggen en wier mening hij kan horen. Wanneer hij zulke mensen niet in zijn omgeving heeft, moet hij twee collega's in de arm nemen en samen met hen de dader horen.

De uitkomsten zullen op de kansel worden gemeld. De gemeente moet worden opgeroepen voor de goddeloze te bidden. De volgende zondag zal de excommunicatie worden voorgelezen. Hemmingsen levert de tekst van een formulier dat daarbij kan worden gebruikt.³⁵¹

³⁴⁹ Hemmingsen, *Pastor*, 187-191.

³⁵⁰ 'Spiritualis excommunicatio, est qua excluditur homo a communione corporis Christi mystici, hoc sit naufragio fidei & mala conscientia. Sacramentalis excommunicatio, est qua alicui interdicitur sacrae coenae usus: quod sit propter impenitentiam. Moralis excommunicatio, est qua is qui scandalo Ecclesiam offendit, a societate et familiari cum piis conuictu arcetur.' Hemmingsen, *Pastor*, 192.

³⁵¹ Hemmingsen, *Pastor*, 197-200.

4.4.5. De prediking

Over de prediking komt Hemmingsen vooral te spreken in kader van het weiden van de kudde. Het weiden van de kudde maakt hij concreet door de verschillende namen te bespreken waarmee in de Schrift de dienaren van het Woord worden aangeduid.³⁵² In nogal wat van die metaforen wordt duidelijk wat prediking is en ook wat er gepreikt moet worden. Onder een speciaal kopje wordt het preken over de leer besproken en geeft hij concrete aanwijzingen over de preekstructuur.

4.4.5.1. Aard en inhoud van de prediking

De prediker is een ‘gezant’ die het woord van Zijn zender, dat is het Evangelie, moet spreken.³⁵³ Hij spreekt dus niet namens zichzelf en bedenkt ook de inhoud niet zelf. Als gezanten van God brengen predikanten alleen wat God hun heeft bevolen. Zij wachten als knechten op Gods bevelen. Ook de naam ‘profeet’ herinnert Gods dienaren eraan dat zij maar niet naar eigen in goeddunken in de kerk van Christus preken, maar alleen preken wat God Zelf heeft aangewezen. Zij leggen aan het volk zowel de oude profeten als Gods openbaringen over de toekomst uit. Zij preken over wat geloofd moet worden om gered te worden en zeggen het oordeel aan over hen die dit afwijzen. Gods dienaren zijn ‘bazuinen’ die goddelozen en huichelaars voortdurend zowel hun zonden moeten voorhouden alsook de straffen die met die zonden gepaard gaan.

De metafoor van ‘beheerder van het geheimenis Gods’ (1 Kor. 4:1) maakt duidelijk dat de preken het hanteren van de sleutels van het Koninkrijk der hemelen inhoudt. Zoals een huismeester de sleutel beheert, hebben ook de dienaren van het Woord sleutels ontvangen waarmee zij de hemel openen en toesluiten. Wanneer het Evangelie van bekering en vergeving der zonden door Christus wordt gepreikt, gebruiken de beheerders de ene sleutel waarmee het hemelrijk wordt geopend. Wanneer zij die het Woord horen het echter niet in geloof tot zich nemen, wordt door de beheerders de andere sleutel gebruikt waarmee het hemelrijk wordt toegesloten. Er is immers gezegd: ‘Wie niet geloofd zal hebben, zal veroemd worden’ (Mar. 16:16).

Het beeld van de predikant als ‘getuige’ laat zien dat wat de predikant preekt door hemzelf heen moet gaan. Als getuige zal men niet anders willen zoeken en spreken dan wat door de profeten en evangelisten is

³⁵² Zie 4.4.2.1.

³⁵³ Hemmingsen, *Pastor*, 215.

geschreven. Men zal alles vervloeken wat openlijk tegen dat Woord van God wordt ingebracht. Als getuige zal de dienaar het woord getrouw preken en toepassen, omdat hij in zijn eigen leven de wijsheid van dit getuigenis ervaart.³⁵⁴

Bekering en vergeving van zonden zal een predikant, omdat hij ‘heraut’ is, aan de hele wereld verkondigen. God Zelf bepaalt echter als Zender naar welke concrete mensen Hij Zijn gezanten zendt.

Wie preekt, zaait en mag vrucht verwachten. Het zaad wordt gestrooid door de prediking van het Woord en draagt vrucht door het hemelse regenwater. De prediker is daarom ook ‘landman’. Zoals een boer ploegt, moet ook de prediker door de prediking van de wet het hart van de mensen loswoelen en hen zo geschikt maken voor het Evangelie. Het Evangelie vindt ingang bij heel verschillende mensen. Een prediker is immers een ‘visser van mensen’. Zoals in een net grote en kleine vissen worden gevangen, worden ook door de prediking van het woord wijzen en dwazen, aanzienlijken en onaanzienlijken en rijken en armen tot God bekeerd.³⁵⁵

4.4.5.2. *Hoe er gepreekt moet worden*

Voor een pastor moet de leer van de apostelen en profeten het fundament zijn. Zo zullen joden, mohammedanen en epicureërs hem niet aan het twifelen kunnen brengen.³⁵⁶ Wie in een preek de leer uiteen wil zetten dient volgens Hemmingsen gebruik te maken van het *genus didascalicum*. Nu eens door middel van een enkelvoudig samengesteld thema dan weer eens een meervoudig samengesteld thema.³⁵⁷ Zodoende kan wat uit het geheel van de leer naar voren wordt gebracht, als de delen van een lichaam, ordelijk worden ingedeeld en naar haar vorm de juiste plaats krijgen. Daarbij moet men op zichzelf staande definities, beschrijvingen en voorbeelden met behulp van de verschillende delen van de Schrift kunnen beschrijven. Wanneer een pastor zich dit eigen maakt, zal preken en onderwijzen hem niet zwaar vallen. Hij moet zich hierin wel doorlopend blijven verbeteren. De leer wordt helder uiteengezet wanneer:

³⁵⁴ Hemmingsen, *Pastor*, 126-130.

³⁵⁵ Hemmingsen, *Pastor*, 132-133.

³⁵⁶ Hemmingsen, *Pastor*, 145.

³⁵⁷ ‘(...) quae constabit methodo didascalica, nunc simplici, nunc composite.’ Hemmingsen, *Pastor*, 148.

- een pastor de zaken die hij samengevat voor zijn hoorders naar voren wil brengen, zelf goed heeft begrepen;
- deze inhoud in (verschillende) onderdelen wordt verdeeld;
- hij bij het disponeren de verschillende delen niet vergeet;
- hij elk onderdeel voorziet van spreken en voorbeelden die zowel tegen als voor (de definitie) pleiten;
- hij daarna samengevat herhaalt wat hij van de leer wil tonen en aanbeveelt;
- hij streeft naar eenvoudigheid door dezelfde woorden telkens te herhalen en die zo begrijpelijk mogelijk te kiezen; dit geldt zeker als het om het onderwijs in de leer van de catechismus gaat;
- hij aan het slot van de preek de voornaamste zaken nog eens herhaalt en de hoorders duidelijk maakt waarin zij moeten worden aangespoord, vertroost, aangeklaagd en opgeschrikt, zoals dat naar zijn inzicht nodig is.³⁵⁸

Met deze aanpak sluit Hemmingsen aan bij zijn leermeester Melanchthon die de klassieke retorica vruchtbaar wilde maken voor de prediking. Melanchthon was het ook die aan de genera, zoals die in de klassieke oudheid voor redevoeringen werden onderscheiden, het *genus didascalicum* of *didacticum* toevoegde.³⁵⁹ Omdat Hemmingsen aan de universiteit van Kopenhagen ook dialectiek doceerde, was deze methode hem op het lijf geschreven. Wat Hemmingsen over preekstructuren naar voor brengt, had hij al eerder in zijn *De Methodis* naar voren gebracht. Johansen stelt dat Hemmingsen wil voorkomen dat er op de preekstoel wordt gekeuveld en dat hij daarom een methode aanreikt, waardoor preken logisch en begrijpelijk zijn. Een beroep op de verbeelding en het gebruik van voorbeelden zijn daarbij van groot belang. Substantiële teksten citeren en logisch deduceren, maken een dergelijke prediking mogelijk. De in de Bijbel verborgen doctrines moeten worden opgespoord en in de preek worden verklaard.³⁶⁰

Een predikant zal echter niet alleen aandacht besteden aan de preekstructuur, maar ook aan de hoorder. Zoals een arts die bij allerlei kwalen de juiste remedie weet voor te schrijven, zo moet men ook weten hoe men met verstand het Woord van God moet toepassen.

358 Hemmingsen, *Pastor*, 149-150. Hoewel hij het woord niet gebruikt, is het duidelijk dat hij hier op de zogenaamde *peroratio* duidt.

359 Zie hiervoor De Groot, *Leerling*, 12-17.

360 Johansen, 'Preacher and audience', 312.

Wie geen onderscheid weet te maken, zal tevergeefs onderwijzen. Het maakt verschil of je te maken hebt met een huichelaar, een bedroefde zondaar, iemand die (God) lastert of een ergerlijk leven leidt, iemand die het Evangelie niet kent of iemand die een twijfelaar of een sterke (gelovige) is. Christus is ons hierin voorgegaan. Christus ging met verschillende mensen verschillend om. Om hen te bewegen (*movere*), maakte Hij gebruik van bedreigingen, voorbeelden en vergelijkingen.³⁶¹

Het woord *movere* wordt door Hemmingsen opvallend vaak gebruikt. In de klassieke retorica wordt met *movere* aangeduid, dat een toespraak wil emotioneren, wil ontroeren. Wanneer *movere* het doel is, wordt het hart gezocht, teneinde de hoorder te bewegen tot een nieuwe zienswijze of een bepaald gedrag.³⁶² Het gaat Hemmingsen erom dat een mens door de prediking van de wet gewetenswroeging krijgt en zich gestimuleerd weet om als wedergeboren christen naar Gods bedoeling te leven. De hoorder moet zo geraakt worden, dat hij ook werkelijk een nieuw leven wil gaan leiden.³⁶³

Hemmingsen geeft tal van voorbeelden van welke remedie voor welke kwaal moet worden gebruikt. Vooral kruisdragen is daarin een belangrijk thema. De pastor zal troosten wie een kruis draagt en daarbij ook op de wil van de Vader wijzen.³⁶⁴ Ook gaat hij uitgebreid in op de wijze waarop een pastor om moet gaan met mensen die te kampen hebben met allerlei aanvechtingen en verleidingen³⁶⁵ en op hoe te troosten bij rouw.³⁶⁶

Omdat een menselijke stem niets uitricht wanneer Gods Geest het hart niet beweegt, moeten pastores niet alleen hun gehoor, maar ook zichzelf aansporen tot gebed en oprecht voor het aangezicht van God naderen, zich verootmoedigen en bidden of Hij hem wil bijstaan en zijn stem en woorden zo wil aanwenden opdat die dienstbaar zijn aan de zaligheid van de zielen van de hoorders. Hemmingsen levert daarvoor de tekst van een gebed.³⁶⁷

361 Hemmingsen, *Pastor*, 151-155.

362 Oskamp en Geel, *Concreet en beeldend preken*, 35.

363 Zie hiervoor ook Johansen, 'Preacher and audience', 312.

364 Hemmingsen, *Pastor*, 163-165.

365 Hemmingsen, *Pastor*, 165-170.

366 Hemmingsen, *Pastor*, 170-175.

367 Hemmingsen, *Pastor*, 150-151.

4.4.6. Overeenkomsten en verschillen met de *Pastorale* (1559)

Sarcerius schreef zijn *Pastorale* (1559) met name voor ‘jonge en eenvoudige, beginnende predikanten’. Hemmingsen beoogt met zijn boek eenvoudige pastores, in de niet-eenvoudige dagelijkse gang van zaken, met raad en daad bij te staan. Sarcerius en Hemmingsen hebben dus dezelfde doelgroep op het oog.

Beide boeken hebben een onderwijzend karakter. Vorm en inhoud bepalen de kwaliteit van het onderwijs. Teneinde het eigene van Sarcerius’ *Pastorale* (1559) op het spoor te komen, worden hieronder de overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud in kaart gebracht.

4.4.6.1. Overeenkomsten en verschillen naar opzet en inhoud

Vanuit didactisch oogpunt bezien, valt op dat zowel Hemmingsen als Sarcerius zeer praktisch zijn ingesteld. Beide auteurs reiken in hun boek concrete formuleren, gebeden en protocollen aan. Sarcerius bestrijkt daarbij wel meer terreinen van het kerkelijk leven dan Hemmingsen. Beiden beschrijven concreet hoe de tucht moet worden gepraktiseerd en leveren teksten aan die gebruikt kunnen worden bij de wederopname van de zondaar. Daarnaast is er bij Hemmingsen een gebedstekst te vinden met behulp waarvan de pastor God kan vragen hem naar lichaam en ziel te heiligen en ook gebedsteksten om voorbede te doen. De *Pastorale* kent dergelijke gebedsteksten niet. In de *Pastorale* staan, anders dan in de *Pastor*, wel formuleren voor bijvoorbeeld het bevestigen van ambtsdragers, een protocol voor het vormsel en allerlei praktische aanwijzingen met betrekking tot de viering van het avondmaal.

Qua opzet en aanpak is Hemmingsens *Pastor* veel ordelijker dan de *Pastorale* van Sarcerius. Omdat Sarcerius in zijn boek ook werk van anderen opneemt, bevat het nogal wat herhalingen. Hemmingsen geeft telkens duidelijk aan wat hij zal gaan behandelen en hoe hij dat zal gaan doen. Hij brengt in zijn *Pastor* in praktijk wat hij zelf in zijn *De methodis* aanbeval, namelijk dat definities, verdelingen en onderverdelingen tot een beter verstaan leiden.³⁶⁸ Als professor in de dialectiek is die manier van werken hem eigen geworden.

Kenmerkend voor hun beider aanpak is het veelvuldig citeren van Bijbelteksten. Die Schriftteksten vormen vrijwel altijd het fundament van hun betoog. Vaker dan Hemmingsen doet Sarcerius een beroep op

368 Zie voor een samenvatting van de door Hemmingsen voorgestane methode: Hagen, ‘De Exegetica Methodo’, 181-196.

schrijvers uit de klassieke oudheid, de kerkvaders en tijdgenoten. Wat zijn contemporaine bronnen betreft, beperkt Hemmingsen zich, anders dan Sarcerius, tot Luther en Melanchthon.

Inhoudelijk gezien valt het volgende waar te nemen. Ten aanzien van het ambt valt op dat Sarcerius, hoewel hij zich niet aan een bepaald aantal ambten wil binden, concreet een aantal ambten noemt en beschrijft. Hemmingsen wijdt daar geen woord aan en geeft voor de figuur die wij predikant noemen verschillende synoniemen zoals ‘pastor’ en ‘dienaar van het Woord’. En passant noemt hij ook de figuur van de superintendent of bisschop.

Beiden noemen de volgende taken van de ambtsdrager: mensen onderwijzen uit Gods Woord, het uitdelen van de sacramenten, het oefenen van de tucht en als herder een voorbeeld voor de kudde te zijn. Anders dan Sarcerius noemt Hemmingsen als voorname taken van de ambtsdrager ook het bidden voor de kudde en de zorg voor de armen.

Sarcerius maakt veel werk van de werving, selectie, de roeping en het bevestigen van de ambtsdragers. Hemmingsen beperkt zich tot het benoemen van de competenties die bij de beroepen pastor dienen te worden getoetst en tot het beschrijven van de geestelijke houding waarmee deze toetsing moet plaatsvinden. Beiden vinden dat wie ambtsdrager wil worden, gedegen kennis van de Schrift en de leer moet bezitten en een vroom leven dient te leiden.

Zowel Sarcerius als Hemmingsen benadrukt dat leer en leven met elkaar moeten stroken. Hemmingsen is echter veel concreter en uitvoeriger dan Sarcerius in zijn aanwijzingen voor het gedrag van de pastor, zowel in huis als buitenshuis. Hemmingsen geeft meer concrete handreikingen met behulp waarvan een pastor naar lichaam en geest gezond kan blijven. Wie zijn taak naar behoren uitvoert, zal rijkelijk worden beloond.

Beiden accentueren het belang van permanente educatie. Een pastor moet tijd vrijmaken om zich telkens opnieuw in de Schrift en de leer te verdiepen. Daartoe zal hij ook boeken aanschaffen.

Sarcerius bespreekt uitvoerig wat een sacrament is. Vervolgens besteedt hij uitgebreid aandacht aan de doop. Het goed recht van de kinderdoop, de rechten en plichten van de ouders en peters en meters, de wijze waarop de doop moet worden bediend, het weerleggen van dwaalleer over de doop en het vormsel komen uitgebreid aan bod. Hemmingsen besteedt relatief weinig woorden aan de doop. Ook het avondmaal krijgt bij Sarcerius veel aandacht. Het doel van het avondmaal, wie wel en wie niet mogen deelnemen, allerlei praktische zaken en de wijze waarop Christus

in het lichaam en bloed aanwezig is en het weerleggen van dwalingen in de leer komen aan de orde. Hierin treedt een groot verschil met de *Pastor* aan het licht. Hemmingsen noemt een aantal van deze zaken wel, maar werkt feitelijk alleen wat breder uit wie wel en wie niet avondmaal mogen vieren.

Zowel Hemmingsen als Sarcerius geven in hun boek ruimte aan de biecht. Wat zij over de biecht naar voren brengen, komt inhoudelijk overeen. Wie avondmaal wil vieren, moet vooraf gebiecht hebben. Anders dan Hemmingsen schrijft Sarcerius er niet alleen over de hoe de biecht moet worden afgenomen, maar heeft hij ook aandacht voor de persoon van de biechtvader.

Als het over de tucht over publieke zonden gaat, zijn er veel overeenkomsten tussen de *Pastorale* en de *Pastor*. Om de tucht op goede wijze te kunnen uitoefenen is het samenstellen van een consistorie noodzakelijk. De leden mogen zich in hun oordeel niet door eigen emoties laten leiden. Het doel van de tucht is het behoud van de zondaar. Over de wijze waarop een zondaar weer opgenomen kan worden in de gemeenschap van de kerk verschillen Sarcerius en Hemmingsen niet van inzicht. Behalve het oordeel van het consistorie, moeten er ook andere getuigen zijn en zowel de schuldbelijdenis als de absolutie dient in het midden van de gemeente in een eredienst te geschieden.

Naast overeenkomsten zijn er ook verschillen. Sarcerius onderbouwt wat hij schrijft met veel meer Bijbelse gegevens dan Hemmingsen. Sarcerius beklemtoont dat tucht een taak van de hele gemeente is en benoemt de rol van de gemeente ook concreet. Die notie speelt bij Hemmingsen veel minder een rol. Ook gaat Sarcerius, anders dan Hemmingsen, in op de verhouding tussen overheid en kerk die ieder hun eigen verantwoordelijkheden hebben.

Sarcerius is veel uitvoerig in de zaken die hij strafwaardig acht en noemt bijvoorbeeld ook het structureel verzuimen van kerkdiensten en wegblijven bij het avondmaal. Met nadruk stelt Sarcerius dat voor dienaren van de overheid en de kerk dezelfde regels gelden als voor ieder ander. Dit geluid is bij Hemmingsen niet te horen.

Sarcerius en Hemmingsen pleiten beiden voor de zogenaamde kleine ban, waardoor zij die geen berouw tonen, worden uitgesloten van de sacramenten en de gemeenschap der heiligen (het luisteren naar de preek is volgens Sarcerius te allen tijde wel toegestaan). Sarcerius kent echter ook de grote ban waarbij de onbekeerde zondaar ook in het sociale leven veel beperkingen worden opgelegd.

Sarcerius zet, als het over de prediking gaat, uiteen wát prediking is en waarom preken aan het ambt is verbonden. Hemmingsen besteedt alleen aandacht aan het feit dat een prediker nooit namens zichzelf, maar altijd namens zijn Zender spreekt. Anders dan Sarcerius benadrukt hij dat preken het bedienen van de sleutels van het Koninkrijk der hemelen is.

Inhoudelijk gezien gaat het in de prediking om bekering en vergeving, om Wet en Evangelie, zo benadrukken Sarcerius en Hemmingsen beiden. ‘Evangelie’ betekent niet alleen ‘vergeving’, maar ook concreet aanwijzen hoe de schapen in het dagelijks leven de Herder op alle terreinen van het leven kunnen navolgen. God Zelf geeft leiding aan wie waar preekt.

Wie preekt moet de hoorder kennen, vinden beide auteurs. Sarcerius ziet de biecht als een ideaal moment om de hoorder te leren kennen. Hemmingsen maakt die koppeling niet, maar geeft concreet aan hoe men pastoranten die te maken hebben met bijvoorbeeld lijden, aanvechtingen, verleidingen en verdriet op de preekstoel kan weiden. Beiden zijn ervan overtuigd dat de hoorder niet alleen in zijn ratio, maar ook in zijn gevoel moet worden aangesproken.

Beide schrijvers hechten aan een methodische preekvoorbereiding en geven concrete aanwijzingen op basis van wat de klassieke retorica aanreikt. Hemmingsen ziet het zogenaamde *genus didascalicum* als een geschikte vorm met behulp waarvan de leer kan worden verkondigd. Hoewel Sarcerius de genera die hij geschikt acht voor de prediking niet concreet benoemt, is het evident dat men zijn in ogen zowel het *genus deliberativum* (de politieke rede) als het *genus demonstrativum* (de gelegenheidstoespraak) voor de preek kan benutten.

Hemmingsen beperkt zich tot het benoemen van enkele onderdelen van het *genus didascalicum*, maar werkt die verder niet uit.³⁶⁹ De handreiking die Sarcerius doet, is veel uitgebreider en concreter. Hij geeft zelfs een complete uitwerking van een thema en neemt de lezer zo echt bij de hand. Hoe belangrijk de inzet van de prediker ook is, voor het welslagen van de preek is hij afhankelijk van God Zelf. Hemmingsen en Sarcerius stellen eensluidend: preken kan niet zonder gebed. Sterker dan Hemmingsen benadrukt Sarcerius bij het maken van de preek, het houden van de preek en bij het loslaten van de preek het werk van de Heilige Geest.

369 De keuze voor deze beperking kan goed te maken hebben met het feit dat Hemmingsen een jaar eerder zijn *Evangeliepostil* uitgaf. Wie concrete toepassingen van zijn methode zocht, kon daarin prima terecht.

Het vergelijken van de *Pastorale* met andere pastorale handboeken laat zien waar Sarcerius zich onderscheidde. Per boek werden de overeenkomsten en verschillen beschreven. De vraag is of er in de detailvergelijking ook een grote gemene deler is te ontdekken die het eigene van de bijdrage van Sarcerius' *Pastorale* aan de (voortgaande) de vorming van predikanten in Duitsland in de zestiende eeuw in beeld brengt. Dergelijke hoofdlijnen worden in het volgende hoofdstuk beschreven.

HOOFDSTUK 5

Het eigene van de bijdrage van de *Pastorale* (1559) aan de vorming van predikanten en haar receptie

Nu de *Pastorale* is vergeleken met vier andere manualen die geschreven werden om pastores handvatten te bieden voor de ambtelijke praktijk, kan de balans worden opgemaakt. In het vorig hoofdstuk werd onder de titel ‘overeenkomst en verschillen’ het eigene van de *Pastorale* vooral op detailniveau benoemd. Op basis van de gegeven vergelijkingen zijn echter ook hoofdlijnen te ontdekken. Het eigene van de bijdrage van de *Pastorale* aan de (voortgaande) vorming van predikanten komt met name tot uitdrukking in zowel haar onderwijzende en praktische inhoud als in haar vergaande en tegelijk ontspannen benadering. Een vraag die daaruit voortvloeit, is of en in hoeverre dit boek met haar specifieke kwaliteiten invloed heeft uitgeoefend. Met andere woorden: wat is de receptie van de *Pastorale*?

5.1. Het eigene van de bijdrage van de *Pastorale* (1559) aan de vorming van predikanten

5.1.1. De onderwijzende inhoud van de *Pastorale* (1559)

De *Pastorale* is te typeren als een ‘papieren opleider’, als ‘leerboek voor permanente educatie’ of als ‘een papieren mentor voor beginnende predikanten’. Wie opleidt en wie inhoud wil geven aan permanente educatie, denkt na over didactiek. In vergelijking met andere manualen gaat Sarcerius in de *Pastorale* aan de ene kant qua indeling van de stof over het geheel van het boek niet al te ordelijk te werk, aan de andere kant is de wijze waarop hij de stof behandelt wel opmerkelijk ordelijk en doordacht.¹

1 Zowel Lorich, Bucer als Hemmingsen gaan ordelijker en gestructureerder te werk, zie

Omdat hij in zijn boek ook werk van anderen opneemt, bevat zijn boek nogal wat herhalingen en kenmerkt het zich door een wat chaotische structuur. De oorzaak hiervan is vooral gelegen in het feit dat Sarcerius in zijn boek integraal werken van anderen een plaats heeft gegeven. In het door hem opgenomen boek van Urbanus Rhegius worden bijvoorbeeld de mis en de biecht aan de orde gesteld. Verderop in het boek behandelt Sarcerius deze onderwerpen zelf gewoon opnieuw. De vraag waarom hij als onderwijsman hiervoor gekozen heeft, kan tweeledig worden beantwoord. Als didacticus zou Sarcerius het bewust gezocht kunnen hebben in de kracht van herhaling. De vele herhalingen kunnen ook minder positief worden geduid en zouden mogelijk te wijten kunnen zijn aan het feit dat Sarcerius, zoals Burnett stelt, eerder gepubliceerde werken gerecycled en slordig gereedigeerd heeft. Zonder haar stelling te onderbouwen, stelt Burnett: ‘Some of Sarcerius’s material was recycled from books he had published previously.’²

De wijze waarop Sarcerius zijn onderwerpen behandelt, is daarentegen in doorsnee wel zeer ordelijk en van een vast grondpatroon voorzien. Sarcerius hanteert vaak het volgende schema: een korte samenvatting van de lutherse leer aangaande het onderwerp waarbij Schrift en traditie het uitgangspunt vormen, daarna wordt weergegeven hoe het op dit punt zowel in de leer als in de praktijk fout kan gaan en vervolgens hoe de pastor op specifieke problemen kan ingaan. Mogelijk heeft hij het grondschema van ‘definitie, inhoud, vorm, wijze van bedienen en effect’ ontleend aan het middeleeuwse manuaal *Cura Pastoralis*, dat op zijn beurt waarschijnlijk weer leunt op *De articulis fidei et sacramentis ecclesiae* van Thomas van Aquino.³ Hoe dan ook, een dergelijke behandeling van onderwerpen is in vergelijking tot de andere handboeken uniek en heel behulpzaam voor de lezer om grip op de materie te krijgen.

De *Pastorale* onderscheidt zich ook van andere handboeken door de dialoogvorm. Sarcerius is met zijn lezers in gesprek. Hij werpt vragen en tegenwerpingen op en beantwoordt die. Deze aanpak is alleen in Bucers *Von der waren Seelsorge* op vergelijkbare wijze te vinden. Een pastor moet zijn schapen kennen, stelt Sarcerius. Via kerkvisitatie, de door hem geleide synodes en zijn rol in de consistories wist hij wat er onder zijn lezers leefde. De ‘eenvoudige predikanten’ voor wie Sarcerius schreef, zullen zich, meer dan in de andere handboeken, gekend hebben geweten

hoofdstuk 4.1.6.1, 4.2.6.1 en 4.4.6.1.

2 Burnett, ‘The Evolution’, 549.

3 Zie 3.2.2.

in hun vragen en tegenwerpingen.⁴ Waarschijnlijk heeft Sarcerius de dialoogvorm ook aan de *Cura Pastoralis* ontleend.⁵

De manualen uit de middeleeuwen waren er vaak op gericht hoe een pastor in de praktijk van het kerkelijk leven vorm en inhoud kan geven aan de sacramenten en waar hij zich voor diende te hoeden. Daarnaast kreeg ook de persoonlijke vroomheid van de pastor veel aandacht. Hij is immers de kudde ten voorbeeld. De theologische onderbouwing van de te voeren praktijk kwam er in doorsnee bekaaid vanaf. De meeste verwijzingen in de middeleeuwse handboeken golden conciliaire besluiten en pauselijke decreten. In de woorden van Dykema: ‘De boeken zijn op de praktijk gericht en daarom niet primair devotioneel of theologisch van aard.’⁶ De pastorale handboeken die in de zestiende eeuw verschenen, hebben veel meer oog voor de theologie die aan de kerkelijke praktijk ten grondslag ligt. Van alle besproken handboeken gaat in de *Pastorale* de meeste aandacht uit naar de theologie van ambt, sacrament, tucht en prediking. Niet vreemd, want Sarcerius’ doel is hen die in de kerken zijn aangesteld bij de ware religie te bewaren, misbruiken op te heffen en tot verbetering te komen.⁷ Die ‘ware religie’ krijgt veel accent. Ook in de andere handboeken dienen Bijbelteksten, geschriften van kerkvaders, besluiten van concilies en kerkordes als onderligger voor de praktijk. Sarcerius is echter vaak veel concreter en noemt in zijn polemieken ook de tegenstanders, zowel uit het verleden als zijn eigen tijd, bij naam en toenaam. Wanneer hij bijvoorbeeld de valkuilen bespreekt waar een pastor bij het bedienen van doop en avondmaal of het afnemen van de biecht mee te maken kan krijgen, beperkt hij zich niet tot de

4 Een voorbeeld: Sarcerius stelt in het hoofdstuk ‘Vom Beruff vom Kirchendiener’ dat niemand zich aan een gemeente mag opdringen. Dat deden de profeten van het Oude Testament en bijvoorbeeld Matthias in het Nieuwe Testament ook niet. Men moet wachten tot men beroepen wordt. Hierop volgt een zogenaamde ‘Einrede’: ‘Ja lieber/ du sagst viel von erwarten des Beruffs/ wie wenn Gott eines vergesse?’ Na het antwoord op deze vraag volgt een volgende ‘Einrede’: ‘Wer versichert aber einen/ seines rechtmessigen Beruffs/ wenn einer von einer Gemeinde/ oder von denen so es die Kirche macht gegeben/ beruffen wird/ das solcher Beruff von Gott sey/ und im welgefellig?’ Wanneer Sarcerius op deze vraag is ingegaan, klinkt de volgende ‘Einrede’: ‘Was heisst hier eindringer?’ Sarcerius, *Pastorale*, B iii v - B iii v. Zie voor dialogische passages ook noot 245 van hoofdstuk 3 en de eerste passages van 3.6.1.

5 Zie 3.2.2.

6 Dykema, *Conflicting Expectations*, 162.

7 Sarcerius, *Pastorale*, iii.

praktijk, maar bespreekt ook valkuilen die te maken hebben met de leer. Novatianus, Pelagius, Zwingli, Karlstadt, Oecolampadius, de wederdopers en de kerk van Rome krijgen ervanlangs. Als docent weet Sarcerius hoe belangrijk het voor leerlingen is te weten waarom iets al dan niet gedaan moet worden. Wie weet waaróm hij iets doet, zal het ook volhouden als er tegenstand of vragen komen en gemotiveerd blijven.

Het bespreken van valkuilen is op zichzelf genomen ook kenmerkend voor de aanpak van Sarcerius en is in geen van de andere handboeken op die manier te vinden. ‘Hoe voorkom ik fouten en wat moet ik doen wanneer ik toch fouten maak?’ was een belangrijk uitgangspunt voor de schrijvers van de pastorale handboeken uit de middeleeuwen. Het lijkt er sterk op dat Sarcerius zich door deze insteek heeft laten inspireren, maar er een eigen weg mee is gegaan door niet in de praktijk te blijven steken, maar ook te waarschuwen voor theologische dwalingen.

Als onderwijsman wist Sarcerius hoe belangrijk voorbeelden zijn. Leren is het meest effectief wanneer de theorie gekoppeld wordt aan praktijkvoorbeelden. Anders dan de andere handboeken biedt de *Pastorale* concrete voorbeelden. Sarcerius put daarbij uit eigen ervaring. Zo vertelt hij in het kader van het belang dat er goed toegezien wordt op te beroepen dienaren bijvoorbeeld over een analfabeet die vierentwintig jaar lang de mis heeft opgedragen, zonder dat iemand door had dat de dienaar niet kon lezen.⁸ Wanneer Sarcerius homiletische aanwijzingen geeft, wijst hij op het belang van het zelf samen stellen van een *Locus Communis*. Met behulp van *Loci* kan men namelijk een *thema* goed uitwerken. Hij laat het dan niet bij aanwijzingen, maar laat aan de hand van het Bijbelse kernwoord ‘geloof’ stap voor stap zien hoe men zelf als prediker in de praktijk een *locus* kan samen stellen.⁹ Dergelijk instructief onderwijs is in andere handboeken niet in die mate te vinden.

5.1.2. De praktische inhoud van de *Pastorale* (1559)

Behalve de goede didactische kwaliteiten is ook de grote praktische bruikbaarheid karakteristiek voor de *Pastorale*. Die praktische bruikbaarheid is groter dan van andere pastorale handboeken.

Sarcerius reikt diverse formulieren en gebeden aan die door hemzelf zijn opgesteld. Daarnaast heeft Sarcerius in zijn *Pastorale* ook liturgische teksten van anderen afgedrukt of verwijst hij daarnaar.

⁸ Sarcerius, *Pastorale*, B iiiiii v - vi.

⁹ Zie 3.6.2.

Sarcerius heeft bijvoorbeeld een tekst opgesteld die gebruikt kan worden bij de bevestiging van ambtsdragers. Maar hij levert ook een tekst van Luther aan met behulp waarvan een te bevestigen ambtsdrager zijn belofte van trouw in het midden van de gemeente kan afleggen en een tekst die de superintendent kan gebruiken om een goed getuigenis van de kandidaat te geven. Zelf levert hij bijvoorbeeld teksten aan met behulp waarvan de ban gepraktiseerd kan worden, zowel de afsnijding als de wederopname, en geeft hij concrete aanwijzingen voor het samenstellen van een consistorie. Sarcerius verwijst daarnaast ook naar wat over de tucht beschreven staat in de kerkordes van Meckelenburg en tevens naar een geschrift van de keurvorst van Saksen. Kenmerkend voor de *Pastorale* zijn ook de vele praktische aanwijzingen voor het vieren van het heilig avondmaal en een uitgewerkt protocol voor het vormsel. Alleen bij Hemmingsen zijn dergelijke concrete teksten eveneens te vinden, maar Sarcerius bestrijkt meer terreinen van het kerkelijk leven dan Hemmingsen.

De concrete formulieren en protocollen vallen op omdat Sarcerius, in het kader van de uniformiteit pleit voor het verstrekken van een agenda aan iedere ambtsdrager. In een dergelijke agenda staat beschreven hoe men moet dopen, het avondmaal moet bedienen, de biecht moet afnemen, absolutie kan verlenen, zieken kan troosten en het huwelijk kan bevestigen.¹⁰ Het overhandigen van een agenda is helemaal in lijn met de *ordinandi* waarover de besluittekst van het Vierde Lateraans Concilie (1215) spreekt. Bisschoppen moesten voor dienstboeken zorgen waarin beschreven stond hoe de heilige dienst in de kerk moest worden verricht en hoe men de sacramenten moest bedienen.¹¹ Als iedere pastor over een agenda beschikt, waarom heeft Sarcerius dan toch nog liturgische teksten en protocollen in zijn boek opgenomen? Een mogelijkheid is dat hij in de praktijk van de visitatie constateerde dat de theorie verschilde van de werkelijkheid en dat niet elke ambtsdrager over een agenda beschikte. Een andere optie is dat hij juist aangaande die kerkelijke gebruiken welke door de reformatie een verandering hadden ondergaan nog eens extra aandacht wilde vragen, omdat de verlegenheid op die punten het grootst was. Het ging hierbij vooral om:

1. de bevestiging van ambtsdragers: deze was niet langer een sacrament en resulteerde in meer nadruk op prediking dan voorheen;

¹⁰ Sarcerius, *Pastorale*, D vi.

¹¹ Zie 3.1.1.

2. de bediening van het avondmaal: niet langer de mis celebreren;
3. de uitoefening van de tucht, die praktisch tot een dode letter was geworden.

In de *Pastorale* is meer dan in andere pastorale handboeken aandacht voor de profielen van de verschillende ambten en de vraag hoe die in te vullen, een kwestie waar men in elke parochie tegenaan liep. De *Pastorale* biedt meer dan de andere handboeken concrete handvatten voor met name de werving, de invulling van de ambten, het loopbaanbeleid en de competenties van de biechtvader.

Sarcerius onderscheidt meer ambten dan Lorich, Bucer, Rivius en Hemmingsen doen. Hoewel Sarcerius zich niet wil vastpinnen op een precies aantal ambten, vindt hij de volgende zes ambten wel het minimum: het ambt van oudste, superintendent (bisschop, opziener), pastor, leraar, uitdeler van de sacramenten, diaken en koster. En hoewel het niet wenselijk is, kan het in de praktijk zo zijn dat één persoon meerdere ambten bekleedt. Sarcerius roept met andere woorden op om gavengericht te denken. Wie het ambt van bisschop, oudste of pastor gaat bekleden, moet bij voorkeur eerst ervaring in een ander, eenvoudiger, ambt hebben opgedaan. Behalve ervaring, plaveit ook voortgaande studie de weg naar een ambt waarin meer verantwoordelijkheid wordt gedragen. Traktementsschalen vormen daarvoor een goede stimulans.¹² Voor wie onzeker is over zijn functioneren, heeft Sarcerius het volgende advies: bezie of je al dan niet zegen en vrucht op je werk ervaart. Dergelijke opmerkingen over 'loopbaanbeleid' waren in de kerk van Rome wel te horen,¹³ maar in de pastorale handboeken zijn deze alleen bij Sarcerius te vernemen.

Als enige wijdt Sarcerius ook een apart hoofdstuk aan de werving van dienaren. Ouders hebben de taak hun kinderen te stimuleren een godvruchtig leven te leiden en hen aan te sporen de kerk in een bijzonder ambt te dienen.

Andere praktisch kenmerken die de eigenheid van de *Pastorale* rondom het ambt laten zien, betreffen de door Sarcerius genoemde competenties die een biechtvader behoort te bezitten alsook de aanwijzingen die hij geeft om het mogelijk te maken dat een biechtvader het volhoudt. Want de biecht aanhoren, is een zware taak. Biechtvaders dienen verstandige, wijze en ervaren mannen te zijn. Alleen zij die ook preken, zullen de

¹² Zie 3.4.3.

¹³ Zie daarvoor bijvoorbeeld Callewier, *Papen van Brugge*, 199-232 (De uitbouw van een kerkelijke loopbaan).

biecht afnemen. Zij moeten niet te veel mensen achterelkaar de biecht afnemen en daarnaast ook tijden van verkwikking inbouwen. Wanneer het probleem dat gebiecht wordt een zodanige kluwen is dat men er zelf niet uitkomt, zal men advies aan de superintendent of pastor vragen, zonder daarbij plaats en persoon te noemen.¹⁴

Als kerntaken voor een ambtsdrager ziet Sarcerius het Evangelie onderwijzen, de sacramenten uitdelen en de kerkelijke tucht oefenen.¹⁵ In zijn boek gaat Sarcerius concreet in op vragen die dienaren van de kerk kunnen hebben als het om de praktijk van prediking, tucht en sacrament gaat. Sarcerius geeft op deze punten niet alleen meer theologische onderbouwing dan Lorich, Bucer, Rivius en Hemmingsen, hij is vooral ook concreter.

Hoe maak ik een preek en waar preek ik over? Die vraag stelt elke prediker zich. Sarcerius vertelt hoe je een preek maakt en doet ook suggesties voor de onderwerpen. Hij laat zien hoe een prediker de klassieke retorica kan benutten, zowel in zijn voorbereiding als bij het schrijven van de preek. Men zal methodisch te werk gaan en de preek van een goede structuur voorzien, gebruik maken van goede lectuur, niet te veel Schriftwoorden opvoeren en de preek uitschrijven. Tijdens de voorbereiding en het houden van de preek mag de persoonlijke omgang met God niet ontbreken. Preken doet men met het hart. Wie zelf niet brandt, kan niemand aansteken.¹⁶

Evenals Sarcerius pleiten ook Rivius en Hemmingsen ervoor de klassieke retorica vruchtbaar te maken voor de verkondiging. De wijze waarop Sarcerius dit aanpakt, is echter veel uitgebreider en concreter. Concreet zijn ook de onderwerpen die Sarcerius van belang acht voor de verkondiging. Naast bekering en vergeving (Wet en Evangelie) moet er namelijk volgens hem ook aandacht worden besteed aan Gods voorzienigheid, de sacramenten (inclusief biecht en confirmatie), de christelijke feestdagen, de vrije wil, christelijke vrijheid, de overheid, het ambt, de gave van het ongehuwd blijven, het huwelijk, menselijke instellingen, vasten, gebed, beelden en de christelijke begrafenis.¹⁷ Een dergelijke opsomming is verder alleen ook bij Rivius te vinden.¹⁸

14 Zie 3.4.4.

15 Sarcerius, *Pastorale* (1559), e iii v.

16 Zie 3.7.2.

17 Zie 3.7.1.

18 Rivius noemt in dit verband onder andere: de leer van de drie-eenheid, het onderscheid

Rondom de doop leefden concrete vragen, zoals: Wat zijn de taken van de peters en meters, waar mag er gedoopt worden (ook thuis?) en waarmee (geurig water, veel of weinig water?) mag er wel en niet worden gedoopt? Moet een kindje dat door een ketter gedoopt is opnieuw worden gedoopt? Moet een doodgeboren kindje ook worden gedoopt? Ook rond het avondmaal leefden concrete vragen, zoals: Wie mogen er wel en wie niet meedoen? Wat te doen als je allergisch voor alcohol bent? Hoe te handelen als de hostie op de grond valt? Op deze en tal van andere vragen gaat Sarcerius praktisch en concreet in.¹⁹ Daarin onderscheidt de *Pastorale* zich duidelijk van andere pastorale handboeken.

Pastores die verlegen waren met het uitoefenen van de tucht, vonden in de *Pastorale* concretere handvatten voor de praktijk dan in de andere handboeken. Tucht oefenen vraagt om wijsheid. Vooral in de dorpen acht Sarcerius veel pastores en oudsten niet competent genoeg om de tucht toe te passen. Daarom pleit hij voor het samenstellen een consistorie of 'Geistliche gerichte'. Dit gremium neemt het besluit. De pastor locus kondigt de ban af. Wanneer er geen oudsten in een gemeente aanwezig zijn en er ook geen consistorie is, dan moet de pastor eerlijke en godvruchtige lieden in de gemeente zoeken. Alleen bij Hemmingsen is ook een pleidooi te lezen voor het opzetten van een consistorie.

5.1.3. De vergaande én ontspannen benadering van de *Pastorale* (1559)

De vergelijking met andere pastorale handboeken leert dat Sarcerius vooral als het om het oefenen van de tucht gaat, verder ging dan Lorich, Bucer, Rivius en Hemmingsen wilden gaan. In de *Pastorale* worden meer zonden tuchtwaardig geacht dan in de andere handboeken. Wie in zonden volhardt, krijgt bij Sarcerius te maken met de grote ban.

Evenals voor Sarcerius is ook voor Lorich, Rivius en Hemmingsen de biecht een voorwaarde om avondmaal te vieren. In de biecht wordt het geweten van de zondaar die berouwvol zijn zonden belijdt, ontlast en hem wordt vergeving aangezegd.²⁰ In alle besproken pastorale hand-

tussen Wet en Evangelie, troost in tijden van ellende en rampspoed, naastenliefde, matigheid, kuisheid, gehoorzaamheid aan ouders en gezagsdragers, het opvoeden van kinderen in de vrede des Heeren, het huwelijk, het renteverbod en het geven van aalmoezen. Zie 4.3.5.1.

¹⁹ Zie 3.5.2. en 3.5.3.

²⁰ Bucer uit zich in zijn *Von der waren Seelsorge* niet concreet over de biecht.

boeken worden concrete zonden benoemd die tuchtwaardig zijn als men daarin volhardt. Sarcerius noemt echter heel wat zaken die in zijn ogen tuchtwaardig zijn, maar waarover de andere auteurs niet reppen. Hij somt bijvoorbeeld een aantal zaken op die met de kerkgang te maken hebben. Wie niet meer naar de kerk gaat om Gods Woord te horen, zonder aanleiding Goede Vrijdag, Pasen, Pinksteren en Kerst niet viert en die dagen niet heiligt of enkele jaren achtereen geen avondmaal heeft gevierd, dient van het avondmaal te worden gehouden. Daarnaast worden de volgende gedragingen alleen door Sarcerius als tuchtwaardig benoemd: het verachten en lasteren van Gods Woord, bij Gods naam zweren, meined, spelen, dansen, zich met waarzeggerij en toverij inlaten en het hebben van meerdere vrouwen tegelijk. In tegenstelling tot Sarcerius noemt Lorich op zijn beurt ook sodomie en beroving als tuchtwaardig en noemt Bucer het niet eren van de overheid, na-ijver en laster als redenen om iemand onder de tucht te stellen, zaken waarover Sarcerius zwijgt. Duidelijk is dat Sarcerius' opsomming uitgebreider is. Het niet benoemen, wil niet zeggen dat alle door Sarcerius genoemde zaken voor Lorich, Bucer, Rivius en Hemmingen niet tuchtwaardig zouden zijn. Vooral in het uitsluiten van hen die slordig in hun kerkgang en avondmaalsviering zijn of zich bezighouden met dansen en spelen, is Sarcerius echter radicaler.

In alle vijf de handboeken wordt een pleidooi gevoerd om wie gezondigd heeft en daarin volhardt het heilig avondmaal en de gemeenschap met medegelovigen te ontzeggen. Doel is de zondaar tot inzicht en bekering te bewegen. Die afhouding wordt de 'de kleine ban' genoemd. Sarcerius noemt daarbij ook nog dat het betreffende gemeentelid niet als peter bij het doopvont mag staan, niet mag huwen en niet op het christelijk deel van het kerkhof begraven mag worden. Sarcerius is hierin opnieuw radicaler en concreter dan de andere auteurs.

Sarcerius en Bucer kennen als volgende stap van de tucht ook nog 'de grote ban'. In dat geval worden de zondaar niet alleen in het kerkelijk leven, maar ook in het publieke leven beperkingen opgelegd. Ook nu weer is Sarcerius daarin het meest concreet en radicaal. Voor Bucer is omgang met hen die buitengesloten zijn nog wel geoorloofd als het gaat om contacten in de familie en noodzakelijke contacten in het maatschappelijk leven. Maar van Sarcerius mag men met wie als publieke zondaar verbannen is niet eten en drinken, geen gemeenschap hebben, geen handeldrijven, hen niet in huis nemen, hen ook niet groeten, enz. Het enige recht van de zondaar is naar de kerk te gaan om Gods Woord te horen.

Wie geroepen wordt om in een bijzonder ambt de kerk te dienen, moet daarvoor geschikt zijn, krijgt veel taken toebedeeld, moet hard werken en stuit op weerstand. Daarover zijn de pastorale handboeken eensluidend. Toch hoeft een ambtsdrager niet vanwege het vele werk of eigen onvermogen in de stress te schieten of zich door tegenslag uit het veld te laten slaan. Het is namelijk de Heilige Geest die toerust en voor vrucht op het werk zorgt. Die ontspannen kant van het ambt krijgt in de *Pastorale* vaker accent dan in de ander manualen.

Als het om ambt gaat, wijst Sarcerius op het woord ‘gezalfde’. De Heilige Geest zalft de ambtsdragers, dat wil zeggen, zij worden door de Heilige Geest van schone, nuttige en heerlijke goederen en gaven voorzien.²¹ Ambtsdragers gaan in tot de oogst en kunnen hun taak alleen maar in de kracht van de Heilige Geest volbrengen. Gebed om de Geest is voor ambtsdragers onmisbaar.²²

Volgens Sarcerius wordt een kind in de doop door het werk van de Heilige Geest wedergeboren. Toch zal de gemeente bij het vormsel bidden om de Heilige Geest voor de jongeren, opdat zij voortdurend in gemeenschap met Christus zullen blijven en in de waarheid ingeleid mogen worden en zullen blijven.²³ Tijdens de biecht geschiedt de absolutie in de naam en de kracht van de Heilige Geest en is de vrucht van Jezus’ genoegdoening voor de zonden voldoende.²⁴

Diverse keren herhaalt Sarcerius dat de Heilige Geest geloof in de harten van de mensen werkt door de prediking van Gods Woord. Gods Woord is het uiterlijke middel waardoor de Heilige Geest het geloof werkt. De prediking van de wet activeert het hart tot het belijden van zonden en doet haar opschrikken voor Gods gericht. Vervolgens werkt de Heilige Geest in ons hart vertrouwen in Gods beloften, namelijk dat die beloften ook voor ons zijn.²⁵

Zowel Bucer als Hemmingsen benadrukken net als Sarcerius dat de Heilige Geest ambtsdragers bekwaamt en vrucht laat dragen. Lorch spreekt evenals Sarcerius ook over het verband tussen wedergeboorte, doop en de Heilige Geest. En Hemmingsen accentueert op eenzelfde wijze als Sarcerius dat alleen de Heilige Geest onder de prediking harten

21 Zie 3.4.1.

22 Zie 3.4.4.

23 Zie 3.5.2.

24 Zie 3.4.4.

25 Zie 3.6.2.

kan bewegen. Bij Sarcerius is de aandacht voor het werk van de Geest echter prominenter en veelvuldiger aanwezig. Onder leiding van de Geest hoeft een dienaar van God zich niet alleen in te spannen, maar mag en kan hij zich ook ontspannen.

5.2. Voorbeelden van receptie van de *Pastorale* (1559)

De receptie van de *Pastorale* was vooral in de eerste jaren na haar verschijnen groot. Veel van wat Sarcerius in zijn manuaal aanbeval werd in kerkelijke besluiten vervat en vervolgens ook gepraktiseerd. Daarnaast redigeerde zijn zoon Willem Sarcerius drie herdrukken, waaraan hij andere boeken van zijn vader toevoegde. De verdere doorwerking van de *Pastorale* is moeilijk na te gaan en lijkt daardoor gering.

5.2.1. De Praktijk in de zestiger jaren

Dat Sarcerius en zijn *Pastorale* in Mansfeld niet uit beeld verdwenen, is op zichzelf genomen opmerkelijk. Sarcerius was immers met alle graven in conflict gekomen. Zij vonden hem voornamelijk op het gebied van de tucht te rechtlijnig en verweten hem ook solistisch optreden. In oktober 1559 zag Sarcerius zich genoodzaakt zijn ontslag in te dienen en naar Maagdenburg te vertrekken alwaar hij al snel overleed.²⁶

Gezien alle commotie lag het niet voor de hand dat de graven nog oor zouden hebben voor de ideeën en inzichten van Sarcerius. Kort na zijn vertrek veranderde echter in Mansfeld de situatie. Vooral het overlijden van graaf Albrecht op 5 maart 1560 (Saalberg) was aanleiding voor een nieuwe koers. Hieronymus Menzel, predikant van de Nikolaikirche in Eisleben, nam daar in zijn 'Leichpredigt' bij de begrafenis van de edelman al een voorschot op. Hij prees graaf Albrecht als 'dienaar van God', die zijn grote moed en scherp verstand heeft ingezet om de valse leer te bestrijden. Tegelijk verzweeg hij de 'menselijke gebreken' van de graaf niet. In kerkelijke zaken was hij ongeduldig en had hij een gebrekkig inzicht. Hij stelde zich onnodig vijandig op tegen 'den fromen und trewen Predigern'. Ongetwijfeld doelde Menzel hier onder andere op zijn verbannen collega Sarcerius. Ook in wereldlijke zaken zorgde de graaf voor onzalige onenigheid en verwijdering tussen de vorsten van het graafschap. Daarbij moest volgens Menzel wel worden bedacht dat

²⁶ Zie 2.5.7., 2.5.8. en 2.6.

de graaf de dupe was geworden van listige hovelingen en het werk van de duivel. Op zijn sterfbed heeft graaf Albrecht over veel zaken spijt betuigd. Met zijn preek wilde Menzel de jonge generatie graven richting wijzen. Hij drong aan op eenheid tussen de graven. De overheid moet voedster van de kerk blijven en het kerkelijk ambt hoogachten. God heeft immers geen gebied in Duitsland zo gezegend met goede en trouwe dienaren als Mansfeld.²⁷

In Mittelort was graaf Christoph na de dood van zijn vader graaf Gebhardt (13 september 1558) aangetreden en Albrecht werd in Hinterort opgevolgd door de graven Volrad, Karel en Hans. In Vorderort was graaf Hans Georg actief. De woorden van Menzel waren niet tegen dovemansoren gesproken. Al in mei 1560 kwamen de regerende graven tot overeenstemming over het zogenaamde *ius patronatus*. Zij zouden hieraan voortaan in gezamenlijkheid gestalte geven.²⁸

Eind mei 1560 werd een synode belegd. Ter synode waren de predikanten van Eisleben, vertegenwoordigers van de drie kanselarijen en ongeveer vijftig predikanten uit Vorderort aanwezig. Hieronymus Menzel volgde als superintendent Sarcerius op. Cyriakus Spangenberg bleef ‘Generaldekan’.

Op deze synode werd eenstemmig besloten de ideeën van Sarcerius aangaande het formeren van een consistorie in praktijk te brengen. Zowel in zijn *Pastorale*²⁹ als in zijn *Von Consistorien*³⁰ had Sarcerius een pleidooi gevoerd voor het oprichten van een consistorie. Een en ander werd door de synode vervat in de zogenaamde *Konsistorialordnung*.³¹ Haar inhoud gaat terug op wat Sarcerius voorstond. Het gremium bestond uit vijf leden uit de wereldlijke stand en zes leden uit de geestelijke stand. Zij moesten eens per maand samenkomen. Tot hun verantwoordelijkheid behoorden het aanstellen van ‘Pfarrer, Prediger und Schulmeister’, het opzicht over leervragen (de *credenda*), het toezien op het naleven van de kerkorde (de *agenda*), huwelijkszaken, de tucht en het uitvaardigen van kerkelijke straffen. Het consistorie gaat nadrukkelijk niet over wereldlijke straffen. Wie gedaagd wordt, is verplicht te verschijnen. Voor wat betreft de tucht drukte de *Pastorale* (1559) dus een fors stempel op het kerkelijk leven in het graafschap Mansfeld.

27 Berndorff, *Die Prediger*, 193-194.

28 Berndorff, *Die Prediger*, 65.

29 Sarcerius, *Pastorale*, Y iiii - Z.

30 Sarcerius, *Von christlichen/ nötigen/ vnd nützen Consistorien oder Geistlichen Gerichten*.

31 Sehling, *Die evangelische Kirchenordnungen* II, 195-197.

In 1562 kwamen voor het eerst sinds acht jaar vertegenwoordigers uit alle gebieden van het graafschap op een synode te Eisleben bijeen. Meer dan honderd predikanten gaven acte de presence. Ter synode kwamen die onderwerpen aan de orde die Sarcerius had voorgeschreven in *Von Synodis*, te weten: leer, sacrament, eredienst, levenswandel en kerkelijke financiën. In het bijzijn van de graven nam men op al deze punten besluiten. Besluiten waarin de inhoud van de *Pastorale* resoneert. Ter synode sprak men ook over de *Bekentnis der Prediger in der Grafschaft Mansfeld*, waar Sarcerius een grote hand in heeft gehad.³² De tekst werd ter synode geactualiseerd, aangescherpt en gepubliceerd onder de titel *Kurtzer Bericht*.³³ Dit *Kurtzer Bericht* werd als symbool van de hervonden eenheid door alle afgevaardigden ondertekend. Menzel liet het *Kurtzer Bericht* zowel in het Duits als in het Latijn drukken.³⁴

Op de synode van Eisleben werd met name over de kerkelijke ban heftig gediscussieerd.³⁵ Er werd besloten zonder aanzien des persoons de ban te praktiseren. Openlijke boetedoening was daarbij een reële optie. De graven stonden toe wat Sarcerius had aanbevolen, namelijk dat lokale geestelijken het recht hebben om de kleine ban toe te passen en mensen het avondmaal te onthouden. De grote ban kon, zoals Sarcerius adviseerde, slechts door het consistorie worden opgelegd.³⁶

Men besloot, omdat er kennelijke tot dan toe vooral in het Latijn gezongen werd, Luthers gezangenboek verplicht te stellen en ook drong men aan op het zingen van Psalmen. Dit is in lijn met wat Sarcerius in de *Pastorale* schrijft. Bij zijn uiteenzetting over ‘menselijke tradities’ maakt Sarcerius onderscheid tussen onder andere *ordinales* en *institutoria*. De *ordinales* dienen ertoe dat alles ordelijk en sierlijk toegaat in de gemeente, de *institutoria* dienen ter onderwijzing. Gezangen behoren tot de tweede categorie. Door middel van de gezangen worden het ongeletterde volk en de jeugd onderwezen. Daarom vindt Sarcerius dat in het Duits gezongen moet worden.³⁷

32 *Bekentnis der Prediger in der Grafschaft Mansfeld*.

33 *Kurtzer Bericht/ Wes sich die Prediger/ in der Grafschaft Mansfeld/ in jrem Synodo zu Eisleben dieses 1562. Jares/ [...] einbellig verglichen haben*.

34 Berndorff, *Die Prediger*, 200 en 267.

35 Berndorff, *Die Prediger*, 68, 173-174.

36 Sarcerius, *Pastorale*, U iiii en V.

37 Sarcerius, *Pastorale*, g iii en h iiii v.

Er werd besloten voortaan strenger toe te zien op regelmatige kerkgang, zowel op zondag als op de feestdagen. In zijn *Pastorale* vindt Sarcerius het niet meer of zelden naar de kerk gaan strafwaardig.³⁸ Stellen die trouwen, moeten in de huwelijksdienst worden aangespoord tot regelmatige kerkgang.³⁹ Ook somt Sarcerius eenentwintig feestdagen op waarvoor de pastores hun schapen moeten oproepen naar de kerk te komen.⁴⁰ Ook op dit punt valt de echo van Sarcerius' handboek dus waar te nemen.

Met het oog op de synode had Menzel een agenda samengesteld die de eenheid moest bevorderen en presenteerde die ter synode. Precies het punt van het bevorderen van de eenheid had Sarcerius in zijn *Pastorale* aangesneden. Sarcerius dringt sterk aan op het ter hand stellen van een dergelijke agenda.⁴¹ Deze moet zijns inziens meteen na de bevestiging worden overhandigd. De kersverse dienaar vindt daarin aanwijzingen over hoe men moet dopen, hoe men het avondmaal moet bedienen, de biecht moet aanhoren, absolutie kan verlenen, zieken kan troosten en het huwelijk kan bevestigen. Hij moet niet zijn eigen agenda meenemen en gebruiken, want dan ontstaat er een ongelijkheid die ergernis kan opwekken.⁴²

Voor wat betreft de doop hield men in de agenda aan het exorcisme vast. Sarcerius had een andere lijn uit gezet. Wat niet door Jezus Zelf is ingesteld, moet ook niet gepraktiseerd worden.⁴³ Aangaande het heilig avondmaal werd ter synode een besluit genomen over een kwestie die zich al twintig jaar lang voortsleepte. Simon Wolffram had namelijk beweerd dat de kracht van het heilig avondmaal gelegen is in de handeling zelf. De synode wees deze opvatting nu af en stelde: de kracht van het avondmaal is niet gelegen in de handeling, maar in de instellingswoorden.⁴⁴ In aansluiting bij het besluit van de synode van 1557 werd daarom de elevatie, dat wil zeggen het opheffen van de kelk en de hostie, opnieuw afgewezen. Met dit besluit volgde men Luther. Luther

38 Sarcerius, *Pastorale*, U iii.

39 Sarcerius, *Pastorale*, b ii.

40 Sarcerius, *Pastorale*, h iii v.

41 Zie hierboven noot 10.

42 Sarcerius, *Pastorale*, D vii.

43 'So sollen die Kirchendiener/ die Papistischen Ceremonien/ bey dem Tauffe billich vnterlassen/ denn sie sein vom Herrn Christo nicht eingesetzt (...)' Sarcerius, *Pastorale*, P iii.

44 Berndorff, *Prediger*, 180-181.

had lange tijd aan de elevatie had vastgehouden, want daarmee werd de reële aanwezigheid van Christus in het avondmaal zijns inziens onderstreept. ‘Pas toen hij merkte, dat de gemeente niet los kon komen van de afgoderij, de aanbidding van de elementen, hield hij er mee op.’⁴⁵ Ook in lijn met Luther was het accentueren van ‘de scheppende kracht’ van het avondmaal. Wat in de agenda over het avondmaal naar voren werd gebracht, was helemaal in lijn met wat Sarcerius daarover had geschreven.⁴⁶

5.2.2. Herdrukken

Naast wat er van de inhoud van de *Pastorale* (1559) naar aanleiding van synode besluiten in het graafschap Mansfeld werd gepraktiseerd, werd haar invloed ook tastbaar in de herdrukken die zoon Willem Sarcerius (1536-1582)⁴⁷ zowel in 1562⁴⁸ als in 1565⁴⁹ en 1566⁵⁰ verzorgde.

45 Kooiman, *Luther*, 90.

46 ‘Der Beschluss von 1562 beendete einen zwanzigjährigen Disput [namelijk het dispuut met Wolffram, CTdG] autoritär im Sinne des Sarcerius.’ Berndorff, *Die Prediger*, 181.

47 Willem Sarcerius werd in 1536 in Siegen geboren en studeerde in Jena. Hij was hofprediker op het slot Eisleben bij Hans Georg von Vorderort (1560-1568) en predikant in de St.-Andreas (1568-1574) en in de St.-Peter (1560-1582) te Eisleben. In 1574 werd hij uit het ambt gezet, omdat hij in de strijd over de erfzonde de kant van Spangenberg had gekozen. Daarna was hij nog op verschillende plaatsen actief. Hij was predikant in Kärnten en tot 1578 ook hofprediker van de uitgeweken graaf Volrad van Hinterort op de ‘Neue Hütte’ in Saalberg/Leutenberg. In 1580 werd hij superintendant in het graafschap Styne. Hij overleed in 1582 te Altkirchen. Berndorff, *Die Prediger*, 91.

48 *PASTORALE oder Hirtenbuch, Erasmus Sarcerij, itzund auff ein newes ubersehen, und mit vielen andern notwendigen darzu gehörenden und nützlichen Büchlein vermehret.* Durch Wilhelmm Sarcerium.

49 *PASTORALE oder Hirtenbuch/ Darin das gantz Ampt aller trewer Pastorn/ Lehrer/ unnd Diener der Christlichen Kirchen/ beider ihr Lehr unnd leben belangend/ beschrieben wird. Vormalts durch den Ehrwürdigen Herrn Erasmus Sarcerium seligen gestellt. Jetzt aber durch desselbigen Son/ Herrn Wilhelmm Sarcerium/ auff newe ubersehen/ mit folgenden schriften/ so auch von jetztemeltem seinem Vater seligen gemacht sind/ vermehret (...).*

50 *PASTORALE oder Hirtenbuch/ Darin das gantz Ampt aller trewer Pastorn/ Lehrer/ unnd Diener der Christlichen Kirchen/ beider ihr Lehr unnd leben belangend/ beschrieben wird. Vormalts durch den Ehrwürdigen Herrn Erasmus Sarcerium seligen gestellt. Jetzt aber durch desselbigen Son/ Herrn Wilhelmm Sarcerium/ auff newe ubersehen/ mit folgenden schriften/ so auch von jetztemeltem seinem Vater seligen gemacht sind/ vermehret (...) Allen trewen Lehrer vnd Kirchplegern zuwissen sehr nützlich vnd notwendig.*

De herdruk van 1562 draagt hij op aan Johann Georg von Mansfeld-Vorderort. Aan de hand van de gelijkenis van de ponden uit Lukas 19 maakt Willem in het voorwoord van het boek duidelijk welke doelgroep hij ermee op het oog heeft.⁵¹ Zoals in de gelijkenis worden ook door Willem drie soorten dienaren getekend.

De eerste categorie betreft verstandige mensen die van God veel gaven hebben ontvangen en zodoende voor het ambt geschikt zijn. Zij roepen dag en nacht God om de Heilige Geest om met goed verstand de heilzame leer te kunnen onderwijzen en door een vruchtbaar leven de mensen voor te kunnen gaan en leiding te kunnen geven. Zij bevinden zich op de lijn van Enos, Henoch, Noach, Lot, Abraham, Melchizedek, Mozes, Aäron, Elia, Elisa en de profeten. En eveneens op de lijn van de apostelen, Augustinus, Ambrosius, Luther, Brenz, Cordatus, Amsdorffius, Spangenberg, Illyricus en andere vaders en trouwe leraren.

De tweede categorie noemt hij ‘middelmatige mensen’ of *mediocres*. Zij zijn in geschiktheid, verstand en begrip aan de hierboven genoemden niet gelijk. Willem wenst dat zij het ene pond dat zij van God ontvangen hebben, niet begraven of laten verkommen, maar er mee handelen: biddend, lezend en ijverig studerend. Laten zij het zo mogen doen dat zij niet tekort zullen schieten wanneer zij over de aan hen toevertrouwde schaapjes rekenschap zullen moeten afleggen.

Als derde categorie noemt hij roekeloze, drieste en ‘lichtvaardige lieden’. Deze categorie dienaren dringt zichzelf op en koopt zichzelf in het ambt in. Zulke dienaren zijn het leidinggeven in de kerk niet alleen onwaardig, maar zij zijn ook nog eens uit op eigen gewin. Christus noemt hen ‘huurlingen’ en ‘ontrouwe knechten’.⁵²

De eerste categorie heeft geen nader onderwijs nodig en de laatste categorie wil van raad en onderwijzing niet weten. De tweede categorie mag men echter de goede leer en vermaning niet onthouden. Zij moeten geholpen worden hun ambt zo goed mogelijk uit te oefenen. Ten eerste omdat zij leergierig en bereidwillig zijn en ten tweede omdat het ambt zo hoog en zwaar is dat zij niet in staat zijn zelf voor meer vrucht te zorgen. De derde categorie is nergens gevoelig voor.

Voor de tweede categorie schreef Erasmus Sarcerius zijn boek. Willem schrijft:

51 Willem Sarcerius noemt die gelijkenis en de tekstplaats zelf niet, maar uit de inhoud wordt duidelijk dat hij op de gelijkenis van de ponden doelt (Luk. 19:11-27).

52 W. Sarcerius, *Pastorale* (1562), ii v.

Mijn geliefde en in Christus ontslapen vader, heeft op basis van zijn door God ontvangen gaven en zijn jarenlange ervaring, het nu volgende boek geschreven voor middelmatige (*mediocres*) en beginnende predikanten. Zij vinden hierin alles was zij in het ambt voor leer en leven en de gevraagde discipline nodig hebben. (...) Het boek wil in de dorpen waar zij werken de ware religie brengen en daar waar die [religie] zwak is haar versterken.⁵³

Met zijn heruitgaven wil Willem dus ‘de ware religie’ bevorderen. Die ware religie wordt zijns inziens bevorderd door geschikte leraren die staan in de lijn van ‘de apostelen, Augustinus, Ambrosius, Luther, Brenz, Cordatus, Amsdorff, Spangenberg, Illyricus en andere vaders en trouwe leraren’. Door juist ook Spangenberg en Illyricus te noemen, haakt hij aan bij het theologisch debat van die dagen en ziet hij voor de *Pastorale* (1562) een taak weggelegd. Cyriakus Spangenberg (1528-1604) was namelijk een van de voornaamste spreekbuizen van de Mansfelder theologen. Het debat ging met name over de opvattingen van Flacius Illyricus aangaande de erfzonde.⁵⁴ Illyricus werd, evenals Johan Wigand, ontslagen als docent aan de universiteit van Jena. Hij vond in 1561 asiel in Mansfeld, waar men verontwaardigd was over zijn ontslag. Ook de verdreven predikanten Tilmann Heshusius (Maagdenburg) en Simon Musäus (Bremen) konden op steun van de Mansfelders rekenen. De overheden aldaar hadden in de optiek van de Mansfelders de ‘driestandenleer’ met voeten getreden door deze predikanten te ontslaan.

Inmiddels werd ook het *Kurtzer Bericht* in Duitsland meer en meer bekend. Hierin werd onder andere het antinomisme van Johann Agricola, de leer over de goede werken van Georg Major, het ontkennen van de tweenaturenleer door Caspar Schwenckfeld, het synergisme (over de vrije wil) van Viktor Strigel gekritiseerd en werd ook afstand genomen van niet bij name genoemde ‘adiaforisten’ en wederdopers. In het voorwoord werd de loftrumpet over Luther gestoken. Wat Luther leerde, was in verval geraakt.⁵⁵ Op die manier werd indirect ook kritiek geleverd op de universiteiten van Wittenberg, Leipzig en Jena en hun landsheren. Uit Braunschweig-Lüneburg (Joachim Mörlin), Straatsburg (Johannes Marbach en Johannes Flinner) en Frankfurt (Harmann Beyer) kwam

53 W. Sarcerius, *Pastorale* (1562), iii.

54 Zie hiervoor onder andere Christman, *Doctrinal Controversy*, 48-60.

55 Berndorff, *Die Prediger*, 266.

echter support voor de Mansfelder theologen. Een geschrift over het avondmaal dat aan de hugenoten in Frankrijk ter hand werd gesteld en door graaf Volrad persoonlijk werd overhandigd, verslechterde de verhouding met Wittenberg. Volgens Berndorff nam Generalsuperintendent Paul Eber van Wittenberg namelijk zowel aanstoot aan de inhoud als aan de internationale pretenties van het document.⁵⁶

Willem Sarcerius was de volgende overtuiging toegedaan: Wie de *Pastorale* van mijn vader leest, krijgt iets goeds in handen en zal meer en meer thuis raken in de ware religie en haar kunnen onderwijzen. De heruitgave diende met andere woorden ook een kerkpolitiek doel: de ware religie zoals die door de Mansfelder theologen werd voorgestaan.

Behalve impliciet maakt Willem Sarcerius in zijn voorwoord ook expliciet helder wat hem motiveert een herdruk van het boek van zijn vader te laten verschijnen. Hij somt er vier redenen voor op:

1. Hij hoopt dat de kerken wat in dit boek aangaande kerkelijke straffen, visitaties en synodes geschreven staat en door Erasmus Sarcerius in praktijk is gebracht, zullen overwegen, in praktijk brengen en voortzetten. En wel omdat wat zijn vader geschreven heeft op Gods Woord stoelt en zowel in het tijdelijke als eeuwige leven voor welzijn zorgt.
2. Hij hoopt dat het geschrevene de graaf zal motiveren de duivel en zijn aanhangers een halt toe te roepen het 'schedlich en schendlich Bapsthumb' te verbieden en de heilzame leer van het heilig Evangelie te bevorderen. Daarvoor is dit boek zeer nuttig en dienstbaar. Wat Erasmus Sarcerius heeft voorgesteld zal werkelijk tot verbetering leiden.
3. Hij wil het boekje over de jaarlijkse visitatie en de andere traktaten die hij aan de uitgave van 1559 heeft toegevoegd, de beschermheer van zijn vader niet onthouden.⁵⁷
4. Hij bedoelt het ook als eerbetoon aan zijn vader en als een blijk van dankbaarheid voor alles wat hij van zijn vader hier in Eisleben heeft ontvangen.⁵⁸

56 Berndorff, *Die Prediger*, 70.

57 W. Sarcerius, *Pastorale* (1562), iii v.

58 'Ich habe aber solchs corrigierte vnd vermehrerete Buch Ewer Gnaden zuschreiben/ vnd unter E.S. Namen in Druck offentlich verfertigen sollen vnd wollen. Erstlich/ dieweil nach anleitung dieses Buchs, der mehrer teil der Kirchen in E.S. herschafften (Gott hab lob) ist angerichtet vnd bestellet worden/ vnd darinnen noch heutigs tages in diesem Buch verfaste Kirchenstraffen/ Visitaciones vnd Synodi geübt vnd gehalten werden/ auff das E.S. dieser Ceremonien vnd Christlicher werck aller/ vrsachen

Om deze doelen te bevorderen heeft Willem in de heruitgave eerder geschreven boeken van zijn vader vervlochten. Willem noemt de volgende werken: *Von der Ordination*, *Vom Banne*, *Von der Visitation*, *Von Conciliën und Synoden*, *Von Consistorien* en *Von Geistlichen Gütern*.⁵⁹ Vrijwel zeker dienden deze boeken als ondersteuning voor de pastores om de besluiten van de synode van 1562 uit te kunnen voeren. De toegevoegde boeken sluiten namelijk tamelijk nauw aan bij items waarover ter synode werd besloten. *Von Consistorien* sloot aan bij de besluiten van de synode van 1560.

Willem Sarcerius heeft in 1562 weet van ‘middelmatige predikanten’, mannen die het niet licht zal vallen alle besloten veranderingen door te voeren en of te handhaven. Zoals kerkvisitatie voor zijn vader in 1559 een forse impuls gaf aan het schrijven van zijn *Pastorale*, zouden de uitkomsten van een visitatieronde ook voor Willem mede aanleiding geweest kunnen zijn voor de heruitgave van de *Pastorale*.⁶⁰ Menzel was zijn arbeid als superintendent namelijk begonnen door in 1560 samen met collega Cyriakus Spangenberg en jurist Chilian Goldstein in alle drie de graafschappen een visitatieronde te doen.⁶¹ De uitkomsten geven vooral op het gebied van Bijbelkennis, vertrouwdeheid met de prediking en financiële zorg voor de predikanten een wat rooskleuriger beeld van de situatie in het graafschap dan de uitkomsten van de visitatieronden onder leiding van Erasmus Sarcerius deden.

Toch blijkt er op vele terreinen, zowel in leer als in leven, nog van alles mis te zijn.⁶² Aan het slot van zijn voorwoord spreekt Willem Sarcerius de hoop uit dat allerlei ergerlijke zonden, in welke laag van de samenleving dan ook begaan, bestraft zullen worden. Ook stelt hij dat wanneer de voorstellen van zijn vader in praktijk worden gebracht, die werkelijk

daraus sehen vnd erkennen/ vnd bey sich gnediglich erwegen mögen/ vnd wie bisher geschehen solche handzuhaben/ vnd noch ferner fortzusetzen bewegt werden (...). Darnach zum anderen/ so verhoff ich es werde einmal der bermhertzige Gott/ es dahin ordnen vnd schicken (...) beide meine Gnedige herren/ wider des Teufels willen vnd seiner Anhenger ver hinderung/ in iren Landen das schedliche vnnd schendlich Bapsthumb abschaffen/ vnd die reine heilsame Lere des heiligen Euangelii anzurichten werden (...).’ W. Sarcerius, *Pastorale* (1562), iii.

⁵⁹ Zie 1.4.1.

⁶⁰ Zie 2.7.2.

⁶¹ Berndorff, *Die Prediger*, 67.

⁶² Berndorff, *Die Prediger*, 189.

tot verbetering zullen leiden.⁶³ Kennelijk is er dus nog heel wat te verbeteren. Omdat Willem met Menzel samenwerkte, zal hij op de hoogte zijn geweest van de uitkomsten van de visitatie.⁶⁴ Hij heeft de herdruk mede op verzoek van enkele vrienden het daglicht doen zien.⁶⁵ Mogelijk is Menzel een van die vrienden geweest. Met andere woorden, de heruitgave van 1562 dient niet alleen om de ‘ware religie’ te bevorderen, maar ook om een praktische handreiking te zijn. Willem spreekt dan ook de hoop uit dat het boek werkelijk de naam van een *Pastorale* oder *Hirtenbuch* zal dragen en hebben.⁶⁶

De heruitgaven van 1565 en 1566 zullen opnieuw in verband hebben gestaan met de kerkpolitieke ontwikkelingen in die dagen.⁶⁷ Want in 1564 werd er in het Mansfelder land wederom een grote synode belegd. Onder leiding van Menzel en Spangenberg werd de *Confessio et sententia* opgesteld.⁶⁸ Een belijdenis waarin belangrijke leervragen aan de orde kwamen. Het werd zowel door de graven als door honderdnegentien andere personen ondertekend, onder wie predikanten, diakenen en burgers. De leer van onder andere Eber, Major, Strigel, Stössel, Agricola en de Heidelbergse Catechismus werd onder kritiek gesteld.

In diezelfde periode werd door de Wittenbergers een uitgave van Luthers werk door de Eisleber Johannes Aurifaber als ‘een apenwerk’ betiteld. De Mansfelders uitten op hun beurt kritiek op de heruitgave van Luthers Catechismus waarin een aanpassing aangaande de avondmaalsleer had plaatsgevonden. Het ‘sub speciebus panis et vini’ van de *Confessio Augustana* was namelijk vervangen door ‘cum pane et vini’.⁶⁹ Het zal niet zonder reden geweest zijn dat Willem juist in deze periode opnieuw herdrukken van de *Pastorale* verzorgde. Hij beoogde evenals in 1562 met zijn boek de pastores van Mansfeld bij ‘de ware religie’ te bewaren.⁷⁰

63 W. Sarcerius, *Pastorale* (1562), iiiii.

64 Berndorff, *Die Prediger*, 65.

65 W. Sarcerius, *Pastorale* (1562), iii.

66 W. Sarcerius, *Pastorale* (1562), iii v.

67 Op wat woorden over de drukker na, is het voorwoord van deze drukken identiek aan dat van 1562.

68 *Confessio & Sententia Ministrorum verbi in Comitatu Mansfeldensi de Dogmatis quorundam proximo triennio publice editis*.

69 Berndorff, *Die Prediger*, 70 en 337.

70 Selderhuis, ‘Kirche im Aufbau’, 103 schrijft terecht: ‘Wilhelm Sarcerius wird diesen

De editie van 1562 was, evenals die van 1559, bij Gaubisch in Eisleben gedrukt. Opmerkelijk genoeg verscheen de vermeerderde herdruk van 1565 bij Sigmund Feyerabend in Frankfurt am Main.⁷¹ Feyerabend had daar sinds 1559 een drukkerij. Het is heel goed mogelijk dat Willem in Frankfurt terecht is gekomen via superintendent Cyriakus Spangenberg. De superintendent had namelijk vele en warme contacten in Frankfurt.⁷² Spangenberg liet zich positief uit over Willem Sarcerius. Als prediker had Willem volgens Spangenberg ‘herrliche, schöne Gaben’.⁷³ Het is niet uitgesloten dat Willem hoopte dat een heruitgave in Frankfurt het bereik van het boek van zijn vader zou vergroten. Frankfurt kende in die tijd namelijk ook al haar vermaarde ‘Buchmesse’.⁷⁴

5.2.3. Voorbeelden van verdere receptie

De invloed van de *Pastorale* in het graafschap Mansfeld nam flink af toen superintendent Hieronymus Menzel in 1582 in plaats van Sarcerius’ *Pastorale* de zojuist verschenen *Pastorale Lutheri* van Konrad Porta aanbeval.⁷⁵ Berndorff stelt dat de het boek van Porta het boek van Sarcerius verving.⁷⁶ In zijn *Pastorale* had Porta samengebracht wat Luther over verschillende pastorale onderwerpen heeft geschreven. Zoals Willem zich bij zijn heruitgaven door kerkpolitieke motieven liet leiden, was dit ook het geval bij Menzel. Door dit boek te promoten zette hij een duidelijke lijn uit: noch Illyricus, noch Melanchthon, maar Luther is onze leidsman

Wunsch gehabt haben, weil das Buch nicht nur ein praktisches Handbuch ist, sondern auch, weil an vielen Stellen es sich der evangelischen Lehre auseinandersetzt. Das Ziel des Erasmus Sarcerius selbst mit seinem *Pastorale* war deutlicher auf die Pfarrer und nicht auf die Polemik gerichtet.’

71 De laatste woorden van het boek luiden: ‘Getruckt zu Frankfurt am Mayn durch Peter Schmidt/ In verlegung Sigmund Feyerabends und Simon Hüters Anno M.D. LXV.’

72 Berndorff, *Die Prediger*, 238.

73 Berndorff, *Die Prediger*, 92.

74 Zie voor de relatie tussen de Mansfelder theologen en de Frankfurter Buchmesse: Berndorff, *Die Prediger*, 245-246.

75 Konrad Porta, *Pastorale Lutheri. Dast ist. Nützlicher vnd nötiger Vnterricht/ von dem fürnemsten Stücken zum heiligen Ministerium gehörig/ Für anfabende Prediger vnd Kirchendiener zusammengbracht/ Sampt einem schönen Register vnd schönen Vorrede M. Hieronymi Mencilii/ der Grafschaft Mansfelt Superintendenten.*

76 ‘Noch 1582 sollte eine “*Pastorale Lutheri*”, die der Generaldekan Konrad Porta zusammenstellte, die “*Pastorale*” des Sarcerius ersetzen, da die allein auf Originaldokumente Luthers zurückgriff.’ Berndorff, *Die Prediger*, 278.

en ons oriëntatiepunt. Precies dat was ook de focus van Porta. Met zijn boek bedoelde hij de ware leer te promoten en de valse leer te verwerpen. In de ontstane tegenstellingen tussen de zogenaamde gnesiolutherranen en philippisten wilde Porta met zijn boek eenheid in leer en liturgie bewerkstelligen.⁷⁷

In zijn voorwoord refereert Porta aan Hemmingsen en Sarcerius. Toch meent hij genoeg redenen te hebben voor dit boek:

1. Andere schrijvers zijn vriendelijk en verward. Luther is altijd gepassioneerd en helder. Geen enkele schrijver baseert zijn adviezen zo goed op de Schrift als Luther dat doet.
2. De meeste pastores kunnen zich niet de inhoud van al Luthers werken eigen maken, daarom is het goed hun de noodzakelijke kennis met betrekking tot hun roeping te verschaffen. Als jonge pastores dit boek lezen, zullen zij zich gestimuleerd voelen zelf werken van Luther te kopen.
3. Door de reformator zelf direct aan het woord te laten, wordt vermeden dat halfbakken kennis als doctrine wordt geleerd.
4. Het boek demonstreert hoe onwaar de beweringen zijn van hen die zeggen dat Luthers werken niet systematisch genoeg zijn om gebruikt te kunnen worden.⁷⁸

In het boek krijgt het verwerpen van de valse leer veel aandacht, waaronder de leer van Illyricus. Omdat Willem Sarcerius sympathiseerde met de ideeën van Illyricus werd hem in 1574 het predikantschap ontnomen en verlaat hij Mansfeld.⁷⁹ Dit ontslag zal voor veel pastores mede aanleiding zijn geweest de *Pastorale* van Sarcerius te vervangen door die van Porta. Porta's boek voorzag in ieder geval in een behoefte. Het werd in een periode van vijftientig jaar vijf keer herdrukt.⁸⁰

Muurling noemt in zijn *Practische Godgeleerdheid* in 1851 de *Pastorale* een 'handleiding over het werk der Evangeliebedienaar voor de kerken van de reformatie'.⁸¹ Verwijzingen naar de inhoud van de *Pastorale* treft men echter bij Muurling niet aan.

77 Dykema, 'Handbooks', 153.

78 Porta, *Pastorale Lutheri*, bb iii - cc iii.

79 Zie hierboven noot 47.

80 Burnett, 'The Evolution', 556.

81 Muurling, *Practische Godgeleerdheid* 1, 17.

J.J. van Oosterzee besteedt in zijn handboek voor praktische theologie van 1895 diverse keren aandacht aan de *Pastorale*.⁸² In zijn overzicht van de geschiedenis van de praktische theologie noemt hij de *Pastorale* ‘eene eerste poging tot meer systematisch bearbeiding der rijke stof’.⁸³ Wanneer Van Oosterzee de geschiedenis van de homiletiek beschrijft, duidt hij Erasmus Sarcerius als ‘steunpilaar der orthodoxie’ en is hij positief over diens homiletische inzichten: ‘Ook voor de theorie der prediking deed hij het zijne door de uitgave van zijn “Pastorale (1562)”, waarin veel zeer goede homiletische voorschriften voorkomen (...)’.⁸⁴ Van Oosterzee verwijst naar de *Pastorale* zonder daarbij inhoudelijk te worden. In hoeverre zijn lezers de moeite genomen hebben de *Pastorale* ook daadwerkelijk ter hand te nemen en te benutten is moeilijk na te gaan.

82 Van Oosterzee, *Practische Theologie*.

83 Van Oosterzee, *Practische Theologie*, 11.

84 Van Oosterzee, *Practische Theologie*, 168-169.

HOOFDSTUK 6

Conclusies

Wat is de inhoud en context van Sarcerius' Pastorale in vergelijking tot andere pastorale handboeken uit Duitsland in de zestiende eeuw en in het bijzonder op het gebied van de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking? zo luidt de centrale vraag van dit onderzoek. Hieronder worden de gevonden antwoorden nog eens in gecomprimeerde vorm weergegeven. Daar de *Pastorale* geschreven werd met het oog op de vorming en voortgaande vorming van predikanten, wordt ten slotte gezocht naar wat die antwoorden ons vandaag hebben te zeggen.

6.1. Conclusies aangaande de relatie tussen de context en de inhoud van de *Pastorale*

Dat er in de *Pastorale* vooral aandacht is voor de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking, blijkt alles te maken hebben met zowel de levensgeschiedenis van Sarcerius als met de directe context waarin het boek werd geschreven. Zijn vorming, zijn opgedane ervaringen als leraar, zijn werk in Nassau-Dillenburg, Leipzig en Mansfeld als organisator en reformator van de kerk en zijn eigen ervaringen als prediker van Gods Woord kwamen Sarcerius van pas bij het schrijven van de *Pastorale*. Al deze ervaringen zijn daarom niet alleen bepalend voor de keuze van de onderwerpen, maar ook voor de opzet en de inhoud geweest. Het is aanmerkelijk dat vooral de drie visitatieronden in het graafschap Mansfeld in de tweede helft van de vijftiger jaren van de zestiende eeuw Sarcerius de impuls hebben gegeven voor het schrijven van zijn *Pastorale*.

De kerkvisitaties en synodes waarin hij als superintendent in Nassau-Dillenburg en Mansfeld leidinggaf, verschaften Sarcerius inzicht in de zwakke plekken van zowel de voorgangers als de gemeenteleden. Veel voorgangers gingen mank aan kennis van de leer en methodische preekvoorbereiding was velen vreemd. Op grond van zijn opgedane waarnemingen tijdens de visitaties en op grond van zijn eigen ervaringen met betrekking tot de kracht van de prediking voelde Sarcerius sterke

impulsen om schriftelijk onderwijs over de prediking te geven. Sarcerius heeft diverse malen persoonlijk ervaren hoeveel impact de prediking kan hebben. Heel concreet was dat het geval toen hij in de omgeving van Keulen preekte. Maar ook de preken die hij bijvoorbeeld op de landdag in Leipzig hield en de preek over verzoening in de slotkapel van slot Mansfeld trokken diepe sporen in het leven van de hoorders. Omdat hij in zijn studie in de retorica was geschoold en als docent zich nog verder in de retorica had bekwaamd, was Sarcerius het belang van methodisch werken hoe langer hoe meer gaan inzien. Op basis van deze inzichten voelde hij een drive predikanten een handreiking te doen voor methodische preekvoorbereiding. Om vast te houden aan de ware leer – Sarcerius kwam tijdens de visitaties regelmatig dwaalleer tegen – brak hij een lans voor het gebruik van *Loci Communes* en voortgaande studie.

De visitaties lieten Sarcerius ook zien dat lang niet iedereen in de praktijk van het dagelijks leven Jezus navolgde. Schrijnende toestanden in de plaatselijke kerken deden hem hoe langer hoe meer het belang van de tucht beseffen. Daarom ging hij al in Nassau-Dillenburg over levenstucht (heiliging) en de ban schrijven en bleef hij dat doen. Bij het uitoefenen van de tucht is het zijns inziens van belang te weten wat wel en wat niet tuchtwaardig is, wie de tucht dient uit te oefenen en hoe zij dient te worden gepraktiseerd.

De praktijk van de tucht dwong Sarcerius na te denken over de onderscheiden verantwoordelijkheden van kerk en overheid. Omdat vooral in Nassau-Dillenburg het toezicht op leer en leven van predikanten en gemeenteleden op verzet stuitte, begon Sarcerius een ambtsleer te ontwikkelen. Ook in Mansfeld ontstond verschil van inzicht met de graven over hun verantwoordelijkheden aangaande het bevorderen van een geheiligd leven van hun onderdanen en over wat de onderscheiden verantwoordelijkheden van overheid en kerk zijn. De eigen taak van de kerk spitste zich met name toe op het punt van de tucht over ambtsdragers. Redenen genoeg om in woord en geschrift onderwijs over de ambten te geven. Daarnaast vormde de geringe omvang van veel parochies voor Sarcerius, die als superintendent geacht werd leiding te geven aan de kerken in zijn ressort, een impuls om na te denken over het aantal ambten en de invulling van de ambten.

Al in Lübeck raakte Sarcerius betrokken in een polemiek over het heilig avondmaal en ervoer hij hoe belangrijk het is als predikanten de leer goed uiteen kunnen zetten. Van Luther heeft hij in Wittenberg geleerd wat het onderscheid is tussen de avondmaalsleer van Rome en Zürich enerzijds en wat Luther als de Bijbelse leer zag anderzijds.

Voor al tijdens de visitaties in Mansfeld stuitte Sarcerius op avondmaalsmijding. Voor een deel kwam die mijding voort uit de onverschilligheid van gemeenteleden. Voor een ander deel was het gebrek aan kennis van en onderricht door de predikanten debet aan het massaal wegblijven bij het avondmaal. Toen Sarcerius zijn *Pastorale* schreef, was hij als superintendent actief in Vorderort. In dit deel van het graafschap Mansfeld had het katholicisme lang standgehouden en was voortdurende aandacht voor de sacramenten geen overbodige luxe. Voorts scherpten ook de godsdienstgesprekken waar Sarcerius aan deelnam zijn denken over het avondmaal. De gesprekken in Keulen met bisschop Von Wied, zijn bemoeienissen met de *Repetitio confessionis Augustanae Saxonica* (1551), de religiegesprekken te Worms (1557), zijn medewerking aan het zogenaamde *Weimarer Konfutationsbuch* (1558) alsook de kritiek uit Wittenberg en Jena op zijn houding in Worms, zullen extra impulsen geweest zijn waardoor Sarcerius ook in zijn *Pastorale* aandacht aan het heilig avondmaal besteedde.

In praktisch alle plaatsen waar hij als docent en superintendent werkte, werd Sarcerius geconfronteerd met wederdopers en allerlei praktijken rondom het doopvont die hij niet in de Schrift kon terugvinden. Vandaar ook dat de doop zijn voortdurende aandacht had en hij in zijn *Pastorale* uitvoerig ingaat op de doop.

6.2. Conclusies aangaande de inhoud van de *Pastorale*

Genre

Sarcerius was niet de eerste die een handboek voor de kerkelijke praktijk schreef. Zijn boek staat in de traditie van de middeleeuwse manualen. De inhoud van deze boeken was vooral op de liturgische praktijk gericht. Evenals de handboeken van de late middeleeuwen wilde ook de *Pastorale* in een leemte voorzien. Namelijk de leemte van het geringe opleidingsniveau van de gemiddelde predikant en het gebrek aan scholing en ervaring op het gebied van zielzorg.

Sarcerius schreef zijn pastoraal handboek voornamelijk voor ‘jonge, eenvoudige, beginnende predikanten’. Zijn theologische uitgangspunt is evenwel anders dan dat van de manualen uit de middeleeuwen. Zielzorg is niet de specifieke opdracht van de ambtsdragers alleen, zielzorg is de verantwoordelijkheid van iedere christen. Predikanten en zielzorgers zijn specifieke aanduidingen voor wat de taak van iedere gelovige is.

De onderwerpen die Sarcerius in de *Pastorale* aansnijdt, komen grotendeels overeen met de onderwerpen die in de manualen uit de middeleeuwen aan de orde worden gesteld. Voor het schrijven van een pastoraal handboek bestond geen vast format. De volgorde waarin Sarcerius zijn onderwerpen aan de orde stelt, doet nog het meest denken aan die van de *Cura pastoralis*. De pastoralia van de late middeleeuwen grepen veelal terug op conciliaire besluiten en pauselijke decreten. Sarcerius gaat meestal anders te werk. Hij onderbouwt wat hij schrijft soms ook met teksten van concilies, maar veel vaker met woorden uit de Bijbel, citaten van kerkvaders, van tijdgenoten en uit actuele belijdenissen.

De *Pastorale* is daarom te typeren als ‘een papieren opleider voor predikanten’, als ‘leerboek voor permanente educatie’, als ‘een papieren mentor voor beginnende predikanten’ of als ‘een handboek voor onervaren predikanten’.

Voor wat betreft de onderwerpen, de didactische vormgeving en de bronnen is er in de *Pastorale* in vergelijking tot de middeleeuwse handboeken dus zowel sprake van continuïteit als van discontinuïteit.

De ambten

Het algemene uitgangspunt voor de ambten is de doop. Want zij die de naam Christen dragen hebben de taak de naam van Jezus Christus te promoten. Voor Sarcerius is het doel van het ambt het uitstallen van de ware godsdienst waardoor het rijk van Christus bevorderd wordt. Daarom moet er omgezien worden naar personen die het kerkelijk ambt getrouw kunnen uitoefenen, recht in de leer zijn en een voorbeeldig leven leiden. Van belang is die personen goed te selecteren, hun die ambten toe te delen waartoe zij gaven hebben ontvangen en hen in het openbaar te bevestigen. Omdat God Zelf het ambt heeft ingesteld, dient men respect voor ambtsdragers te hebben en moet er in hun onderhoud worden voorzien.

Willen er voldoende ambtsdragers zijn dan heeft de kerk ouders nodig die een voorbeeld voor hun kinderen zijn en hun kinderen in de ware godsvrucht opvoeden. Voor de aanwas van ambtsdragers in de kerken is voortdurend gebed nodig. Alleen wie naar leer en leven geschikt is voor het ambt en zich door God geroepen weet, dient beroepen te worden. Niemand mag zichzelf opdringen.

Het is niet mogelijk op basis van de gegevens uit de Bijbel en de vroege kerk een bepaald aantal ambten vast te stellen. Het aantal in te stellen ambten hangt sterk samen met de gaven van de persoon die beroepen

wordt en met de plaatselijke situatie. Wie het ambt van bisschop, oudste of pastor gaat bekleden, moet eerst ervaring in een ander, eenvoudiger ambt hebben opgedaan. Behalve ervaring, plaveit ook voortgaande studie de weg naar een ambt waarin meer verantwoordelijkheid wordt gedragen. Traktementsschalen vormen daarvoor een goede stimulans.

De dienaren van de kerk moeten in het openbaar en onder handoplegging en gebed worden bevestigd. Op die manier wordt duidelijk dat iemand deze hoge taak slechts onder leiding van de Heilige Geest kan volbrengen. Alleen wie zich geroepen weet mag worden bevestigd. De praktijk zal uitwijzen of de roeping al dan niet rechtmatig en Gode welgevallig is. De uitoefening van het ambt speelt zich af binnen de kaders van de agenda die wordt overhandigd. De ambtsdrager moet een voorbeeld voor de kudde zijn. Hij zal daartoe acht op zichzelf moeten slaan. Aan de andere kant is het ook de taak van de gemeente en in het bijzonder van de superintendent toe te zien op zijn levenswandel.

Een ambtsdrager dient zich vooral met de volgende taken bezig te houden: het zuivere Evangelie verkondigen, de sacramenten bedienen, boetvaardigen hun zonden vergeven, de onboetvaardigen hun zonden voorhouden en door middel van kerkelijke straffen tot de ware leer brengen, aan genoemde punten zelf ook belang hechten, zich erin oefenen en laten oefenen.

De sacramenten

Christus heeft twee sacramenten ingesteld, te weten: doop en avondmaal. Hij schonk ons deze uiterlijke tekenen met het oog op onze zwakheid, opdat wij Gods woord van vergeving der zonden, gerechtigheid en eeuwig leven zouden geloven. Sacramenten kunnen daarom alleen met vrucht worden gebruikt wanneer die in geloof worden aanvaard en het Woord, waarvan zij een teken zijn, wordt geloofd. De werking van de sacramenten is niet met het verstand te doorgronden en is ook niet aan een persoon of een plaats gebonden. Sacramenten mogen uitsluitend bediend worden door bevestigde ambtsdragers.

De doop is door Christus ingesteld om zowel ons geloof te versterken als om ons op te roepen tot een nieuw leven. Op grond van Bijbelse gegevens mag de doop aan kinderen niet worden onthouden. Wie zijn kind niet ten doop houdt staat het werk van de Heilige Geest in het kind in de weg. Zich opnieuw laten dopen is eveneens uit den boze. De doop kan niet worden herhaald. Zowel degene die de doop bedient als de ouders en de peters en de meters moeten kennis van het geloof en de

sacramenten bezitten en als christen leven. De doop geschiedt vanwege de erfzonde. Wie gedoopt is wordt echter niet vrij van zonden, maar heeft dagelijks vergeving nodig. Kinderen die door de heilige doop wederom geboren worden en door toedoen van de Heilige Geest tot persoonlijk belijden zijn gekomen, mogen onder handoplegging van bij voorkeur de superintendent het vormsel ontvangen.

Het avondmaal is de gemeenschap met het lichaam en bloed van Christus, die ons in het heilig avondmaal met brood en wijn werkelijk geschonken wordt. Brood en wijn veranderen niet in het lichaam en bloed van Christus. Ook al valt dit niet met het verstand te beredeneren, toch is Christus na de consecratie wel in de tekenen van brood en wijn aanwezig. Het avondmaal is daarom meer dan een gedachtenismaal.

Het avondmaal wil ons geloof versterken. Het werkt niet automatisch, maar vraagt om geloof. In het sacrament van brood en wijn komt God ons in onze zwakheid tegemoet. Het avondmaal is ons gegeven opdat onze harten er zeker van worden dat Christus Zijn lichaam voor ons heeft gegeven en tot afwassing van onze zonden Zijn bloed heeft vergoten en opdat wij zo getroost worden. Daarnaast roept het avondmaal ons op heilig te leven.

Het avondmaal viert men samen. Daarom mag de dienaar het niet alleen vieren. Niet iedereen mag avondmaal vieren. Het sacrament mag niet aan kinderen worden uitgereikt en ook niet aan hen die naar leer of leven het bloed van Christus niet waardig zijn. Het sacrament is bestemd voor hen die boete willen doen, berouw over hun zonden hebben, zich door Gods genade en barmhartigheid willen laten oprichten, naar vergeving van zonden verlangen en deze gezindheid in de biecht hebben kenbaar gemaakt.

De biecht is een uitgelezen middel om onverstandige en onwetende mensen te onderwijzen over Christus en over wat nodig is om tot zaligheid te komen. Vertwijfelde gelovigen mogen tijdens de biecht met behulp van Gods woord tot zekerheid komen. De biecht is een aansporing een nieuw leven te beginnen en te geloven dat alleen dankzij Jezus Christus Gods genade en barmhartigheid ons deel wordt. Wie dat gelooft, mag naar het woord van Christus Zelf in Zijn naam vergeving van zonden ontvangen. Absolutie geschiedt in de naam van Jezus en de kracht van de Heilige Geest en is de vrucht van Jezus' genoegdoening voor de zonden en van Zijn opstanding. Om die vergeving te ontvangen, is alleen geloof nodig en geen daden waarmee de zonden moeten worden geboet. Biechtvaders dienen verstandige, wijze en ervaren mannen te zijn en moeten maatwerk kunnen leveren. Het is niet goed onbekende

personen de biecht af te nemen en de absolutie te verlenen, want op die manier loopt men het risico dat ook ‘onwaardige personen’, die mogelijk elders in de ban zijn gedaan, aan het sacrament deelnemen.

De tucht

Uitgangspunt voor de tucht is wat de Heere in Mattheüs 18 leert. Op basis van de rol die God haar in het uitvoeren van Jezus’ instructies in de samenleving heeft gegeven, heeft de geestelijke stand hierin een geheel eigen taak. Zij dient het geestelijk zwaard te hanteren en behoort onboetvaardige en halsstarrige mensen, zolang er geen verbetering optreedt, de absolutie en daarmee ook het avondmaal te weigeren. Dit alles heeft als doel dat de zondaar tot berouw, boetedoening en inkeer komt. Sarcerius benoemt concreet wat zijns inziens tuchtwaardig is. Tucht is de verantwoordelijkheid van de hele gemeente. Men zal de zondaren blijven aansporen hun leven te beteren en hen proberen terug te winnen voor Christus.

Vanwege de ongeschiktheid van veel pastores en oudsten in dorpen en gehuchten, pleit Sarcerius ervoor dat een consistorie tot de ban besluit. De ban zelf wordt dan op advies van dit gremium door de pastor locus afgelezen. Zij die de sleutels hanteren, mogen zich niet laten leiden door nijd, boosheid en haat.

Op grond van de Bijbelse gegevens kan men niet met vermaningen als straf volstaan. De zondaar zal, behoudens het verkeren onder de prediking, worden uitgesloten van alle rechten die hem als kerklid toekomen. Wanneer men het wijs acht, kan hij zelfs van alle sociale contacten in de gemeenschap worden buitengesloten. Zowel de ‘kleine ban’ als de ‘grote ban’ kunnen dus gehanteerd worden als middel om de zondaar toe inkeer te brengen.

Voor dienaren van kerk en staat zal men als het om de ban gaat geen uitzonderingen maken. Wil men tot kerkelijke straffen overgaan, kan dat niet zonder dat er sprake is van voldoende bewijs en er zal daarbij ook sprake dienen te zijn van hoor en wederhoor.

Wanneer er sprake is van berouw en boetedoening zullen zij die in het openbaar hebben gezondigd in het midden van de gemeente boete doen en de absolutie ontvangen. Mocht er van overheidswege een straf zijn opgelegd, is de kerkelijke straf daarmee niet ongedaan gemaakt.

De prediking

Omdat God Zelf heeft bepaald dat het geloof uit het gehoor is, kan de

kerk niet zonder prediking. De kern van de inhoud van de verkondiging is de prediking van Wet en Evangelie. Het Evangelie preken, is het doen opschrikken en beangstigen van het geweten door de prediking van de wet, opdat men tot belijdenis van zonden komt en vast gaat geloven dat God de zonden vergeven wil en van Zijn toorn en straffen wil afzien wille van Zijn lieve Zoon alleen. Vanwege het grote belang dat zodoende met de prediking is gemoeid, moet de gemeente in het levensonderhoud van de predikers voorzien en zich, zowel op de zon- als op de feestdagen, getrouw onder de prediking scharen.

De wisselwerking tussen pastoraat en prediking is onmisbaar. Wil een herder zijn schapen kunnen voeden, moet hij die kennen. Om de schapen te kunnen voeden zal een prediker methodisch te werk gaan en de regels van de retorica hanteren. Met behulp van de regels van de retorica kan men een ordelijke preek maken. Dat is van belang want ons hart is erop aangelegd. Tegelijk bieden de regels van de retorica een hermeneutische sleutel op het slot van de Bijbel en theologische lectuur. Want zowel de Schriften als goede theologische lectuur zijn namelijk volgens de principes van de retorica gecomponeerd. In navolging van Melanchthon heeft Sarcerius de regels van de klassieke retorica vruchtbaar gemaakt voor de prediking. Als een van de eersten schreef hij over homiletiek in het Duits en hij verschaftte zodoende ook predikers die het Latijn niet machtig waren concreet materiaal voor de preekvoorbereiding.

Geheel in lijn met de opvattingen van de klassieke retorica wordt aandacht gevraagd voor de klassieke overtuigingsmiddelen van *ethos*, *logos* en *pathos*. Wie preekt, moet wat hij verkondigt ook zelf in praktijk brengen en een brandend hart voor het Evangelie hebben. Wil de hoorder overtuigd worden van de waarheid van het Evangelie, dan zijn goede argumenten van groot belang. Daarom moet er werk worden gemaakt van het verzamelen van dergelijke argumenten in een zogenaamde *Locus Communis*. Geloven is echter niet alleen iets van het verstand, maar ook iets van het gevoel; daarom moet het Evangelie ook op emotioneel niveau worden gecommuniceerd.

Wie wil preken, moet telkens opnieuw voorstudie doen en zich daarop blijvend toeleegen. Studeren en preken kan echter niet zonder gebed. Want uiteindelijk is het de Heilige Geest die de Schrift doet verstaan en de harten van de hoorders zo beweegt dat men ook op de leer van het Evangelie gaat vertrouwen.

6.3. Conclusies aangaande het eigene van de bijdrage van de *Pastorale* (1559) aan de vorming van predikanten in Duitsland in de zestiende eeuw en haar receptie

Wat het eigene van Sarcerius' bijdrage met zijn *Pastorale* aan de vorming van predikanten in de lutherse kerken van de zestiende eeuw is geweest, krijgt reliëf door de vergelijking met andere pastorale handboeken uit de zestiende eeuw, te weten: *Pastorale Pfarampt etc.* (1537) van Gerhard Lorich, *Von der waren Seelsorge* (1538) van Martin Bucer, *De officio Pastoralis Ministrorum ecclesiae* (1546) van Johannes Rivius en *Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus* (1562) van Niels Hemmingsen.

Hoewel het grondpatroon van de *Pastorale* niet al te ordelijk is, blinkt zij toch uit door haar didactische kwaliteiten: onderwerpen worden op een methodisch-verantwoorde manier gepresenteerd, de veelvuldig gehanteerde dialoogvorm zorgt bij de lezer voor een grote mate van betrokkenheid en herkenbaarheid, de theologische onderbouwing en de daaraan gekoppelde instructieve voorbeelden vormen een stimulans het gebodene ook te praktiseren.

De praktische bruikbaarheid van de *Pastorale* is relatief groot. Voor tal van zaken uit de kerkelijke praktijk worden formulieren, protocollen en gebeden aangereikt en wordt de lezer gestimuleerd met het oog op de tucht een consistorie in te stellen. De pastor ontvangt voorts ook concrete handvatten voor zaken als de werving van ambtsdragers, hoe hen in de praktijk in te zetten en de mogelijkheden van loopbaanontwikkeling. Met behulp van voorbeelden wordt uitgebreid duidelijk gemaakt hoe de klassieke retorica vruchtbaar kan worden gemaakt voor de prediking.

Vergaand is de *Pastorale* als het om de tucht gaat. Veel zaken uit leer en leven worden als zondig en in geval van volharding als tuchtwaardig beschouwd. Wie zich niet laat gezeggen, zal uiteindelijk te maken krijgen met de grote ban en zodoende niet alleen van het kerkelijk leven uitgesloten worden, maar ook van het sociale leven.

De lezer van de *Pastorale* (1559) wordt uitgedaagd hard en consciëntieus te werken en te leven, maar tegelijk mag hij zich ontspannen. Want het is de Heilige Geest die enerzijds de herder competenties en gaven schenkt en anderzijds voor geloof en *Besserung* bij de schapen zorgt.

Het eigene van de bijdrage van de *Pastorale* aan de vorming van predikanten komt dus vooral tot uitdrukking in zowel haar didactische kwaliteiten en praktische inhoud als in haar vergaand karakter en ontspannen benadering.

Sarcerius heeft zijn *Pastorale* niet voor niets geschreven. Kort na het verschijnen van de *Pastorale* werd als gevolg van synodebesluiten veel waarvoor Sarcerius had gepleit in de kerken van het graafschap Mansfeld in praktijk gebracht. In verband met tuchtzaken kwam er een consistorie en werd de zogenaamde grote ban als mogelijke tuchtmaatregel opengehouden. In dit kader werd ook besloten voortaan strenger toe te zien op regelmatige kerkgang, zowel op zondag als op de feestdagen. In de eredienst zou voortaan in het Duits worden gezongen en kelk en de hostie mochten niet meer geëleveerd worden. De uniformiteit van de erediensten werd bevorderd door het opstellen van een agenda die aan elke ambtsdrager in het graafschap moest worden overhandigd.

Door middel van heruitgaven waaraan andere werken van Sarcerius werden toegevoegd, wilde zijn zoon Willem ‘middelmatische predikanten’ een handreiking bieden bij het uitvoeren van de synodebesluiten. Ongetwijfeld zal dit boek in menig pastorie zijn opengegaan en zo invloed hebben uitgeoefend op de praktijk van het kerkelijk leven. Die invloed is echter moeilijk concreet te traceren. Met de heruitgaven beoogde Willem ook de ware religie te bevorderen. Hij wilde zodoende een bijdrage leveren aan de theologische debatten waarin de Mansfelder theologen verwickeld waren geraakt. De *Pastorale* zal beslist hebben bijgedragen aan wat Berndorff het Sonderbewusstsein van de predikers van Mansfeld noemt.¹

Met het verschijnen van de *Pastorale Lutheri* (1582) van Konrad Porta nam de invloed van de *Pastorale* sterk af. Zowel Porta als superintendent Menzel, die het voorwoord van de *Pastorale Lutheri* schreef, stonden kerkpolitieke doelen voor ogen. Het boek moest namelijk een dam opwerpen tegen de invloeden van de werken van Illyricus en Melanchthon.

In Nederland besteedden in de achttiende eeuw de professoren Muurling en Van Oosterzee in hun handboeken praktische theologie aandacht aan de *Pastorale*, zonder daarbij echter op de inhoud in te gaan.

6.4. Conclusies aangaande de *Pastorale* en de huidige kerkelijke praktijk

Met zijn *Pastorale* wilde Sarcerius met name jonge en minder geschoolde dienaren van de kerk tot een hand en een voet zijn. Daarbij heeft Sarcerius zowel oog voor de theologie als oog voor de praktijk van het geloofde

¹ Zie vooral de conclusies van zijn *Die Prediger*, 349-357.

leven in kerk en samenleving. Het is mijn overtuiging dat Sarcerius voor zowel onze huidige praktijk van het opleiden van predikanten en hun voortgaande vorming als voor het kerkelijk leven waardevolle aanzetten biedt. Deze aanzetten worden in de onderstaande stellingen verwoord. In zijn *Pastorale* poneert Sarcerius heel wat stellingen en maakt hij veelvuldig gebruik van opsommingen. De vorm van de slotparagraaf is zodoende een knipoog naar de *Pastorale*.

6.4.1. De theologische opleiding

Een. In de gezinnen en de kerken zal voortdurend gebeden worden of de Heere nog dienaren wil uitzenden om de oogst binnen te halen. In navolging van de Rooms Katholieke Kerk zou ook in de protestantse kerken een roepingenzondag daartoe een goede stimulans zijn.

Twee. Nu het leenstelsel zijn intrede heeft gedaan en het aantal zogenaamde late roepingen alleen maar toeneemt, zullen de kerken zich meer dan voorheen moeten toeleggen op het faciliteren van stipendia waar studenten een beroep op kunnen doen.

Drie. Ook al is het in de breedte van de kerken de tendens predikanten meer in teamverband te laten opereren, dan nog zal de predikantenopleiding generalisten moeten blijven opleiden die breed inzetbaar zijn. Dit is te meer van belang daar de kerken, in ieder geval in de westerse wereld, krimpende zijn.

Vier. In een tijd waarin regelmatig het adagium ‘niet de leer maar de Heer’ klinkt, dient de geloofsleer van de kerk in het curriculum van predikantenopleidingen een belangrijke plaats te blijven innemen.

Vijf. Het is de taak van de kerk zich in het publieke domein te laten horen. Theologiestudenten zouden, meer dan nu het geval is, getraind moeten worden in vaardigheden die nodig zijn om deel te kunnen nemen aan het publieke debat én om de overheden op haar verantwoordelijkheden te kunnen aanspreken.

Zes. In het opleiden van theologen dient er voortdurend aandacht te zijn voor de traditie van de kerk, maar daar mag geen halt gehouden worden. Elke keer opnieuw zal antwoord gegeven moeten worden op de vraag: ‘So what?’

Zeven. Theologisch onderwijs zal vooral dialogisch van karakter moeten zijn. Vanuit de eigen visie zal telkens het gesprek met zowel de studenten als met ‘andersdenkenden’ moeten worden gezocht. IJzer scherpt men met ijzer (Spr. 27:17).

Acht. Studenten die worden opgeleid tot predikant hebben recht op instructief onderwijs. Dat wil zeggen dat zij bijvoorbeeld concrete handreikingen ontvangen voor het maken van een preek of het voeren van een pastoraal gesprek.

Negen. De opleiding tot predikant dient op de praktijk van het kerkelijk leven gericht te zijn, waarbij telkens het ‘waarom’ van de kerkelijke praktijken en rituelen verhelderd zal moeten worden.

Tien. In het homiletisch onderwijs mag aandacht voor de retorica en in het bijzonder voor de klassieke overtuigingsmiddelen *ethos*, *logos* en *pathos* niet ontbreken. Deze overtuigingsmiddelen passen goed bij de metafoor van de herder waarmee de predikant getypeerd kan worden.

6.4.2. Homiletiek

Elf. Het maken van een preek vraagt om methodische voorbereiding.

Twaalf. Voor een preek zijn zowel de boodschap van het specifieke Schriftgedeelte als de hoorder constitutief.

Dertien. Een goede prediker weet telkens van rol te verwisselen. Hij is afwisselend hoorder onder de hoorders én vertegenwoordiger van God onder de hoorders.

Veertien. In een tijd waarin velen graag ‘feelgoodpreken’ willen horen, blijft het de taak van de gereformeerde prediking ‘het geweten te laten opschrikken’.

Vijftien. Wie niet actief is in het pastoraat, zou niet moeten preken.

6.4.3. Permanente educatie

Zestien. Predikanten zouden vaker dan tot nu toe te doen gebruikelijk is, in groepsverband en onder deskundige leiding, feedback op elkaars preken moeten geven.

Zeventien. Elke predikant zou verplicht lid moeten zijn van een intervisiegroep.

Achttien. De toenemende aandacht voor loopbaanbeleid binnen de kerken is een goede zaak.

Negentien. Elke predikant zou, voor wat betreft de permanente educatie, door een daartoe door de kerken aangewezen functionaris persoonlijk moeten worden begeleid. Zo wordt voorkomen dat de predikant zich alleen op basis van persoonlijke voorkeuren verder bekwaamt en kan hij ook andere competenties verder ontwikkelen.

Twintig. In evaluatiegesprekken tussen predikant en kerkenraad zou de persoonlijke levenswandel van de predikant en zijn spiritualiteit een vast punt op de agenda moeten zijn.

6.4.4. Het gemeentelven

Eenentwintig. De kerken zouden het moeten aandurven het aantal ambten aan te passen aan de plaatselijke situatie en/of aan de gaven en competenties van de ambtsdragers.

Tweeëntwintig. Om de gemeente te behoeden voor dwaalleer zouden kerkenraden erop moeten toezien dat er rondom doop, avondmaal, huwelijk en bevestiging van ambtsdragers Bijbels onderwijs uit daartoe bestemde formulieren blijft klinken. Deze formulieren dienen zo opgesteld te zijn, dat zij voor eenieder toegankelijk zijn en blijven.

Drieëntwintig. Op basis van Jezus' onderwijs in Mattheüs 18 zouden gemeenteleden vrijmoediger moeten zijn om elkaar aan te spreken op het punt van levensheiliging. Tucht is een zaak van de hele gemeente.

Vierentwintig. Kerkenraden zouden niet moeten schromen daadwerkelijk de tucht uit te oefenen, ook al stuit dit zowel binnen als buiten de gemeente vaak op weerstand.

Vijfentwintig. De kerken zouden elkaar en zichzelf regelmatige kerkvisite moeten gunnen.

BIJLAGE I

Samenvatting van Erasmus Sarcerius' *Von Jherlicher Visitation* (1555)

Het boek bestaat uit twee delen:¹

1. Form und Weise einer Visitation für die Graf- und Herrschaft Mansfeld²

a. De tijd voor de visitatie. Visitatie moet plaatsvinden na Pinksteren of in de herfst na de oogst. Dat zijn de beste weken. De visitatiecommissie moet niet alleen uit geestelijken, maar ook uit wereldlijke personen bestaan.

b. De voorbereiding. Men zal de pastores en zielzorgers van tevoren op de hoogte stellen en melden hoe de visitatie gestalte krijgt. Onderwerpen: de leer, de kerkorde, hoe men in het ambt staat, hoe men met elkaar en de bezittingen van de gemeente omgaat. Er dienen getuigenissen van mensen uit de omgeving aanwezig te zijn. De gemeente wordt geacht aanwezig te zijn.

c. De gang van zaken bij de visitatie. Iedere predikant zal een korte preek houden, teneinde te kunnen beoordelen of men de gave van het woord heeft en men al dan niet voor het ambt geschikt is. De superintendent legt het nut van de visitatie nog eens uit: spreken over leer, leven en 'de huishouding' van de predikanten en het kerkelijk en zedelijk leven van de gemeente. De Tien Geboden zijn daarbij de maatstaf. De gemeente wordt op haar kennis van de catechismus bevraagd. Daarna mogen de vrouwen en de kinderen weg. De mannen moeten nu iets zeggen over het functioneren van de predikant. Vervolgens worden de parochianen zelf

1 Hieronder volgt een samenvatting van de tekst zoals die is vinden in de *Pastorale* (1565), 284-387. De indeling naar de tien geboden (deel 2) is ontleend aan Könnecke, 'Die evangelischen Kirchenvisitationen', 57. De samenvatting per gebod is van mijn hand.

2 Sarcerius, *Pastorale* (1565), 284-294.

bevraagd op hun leven. Een hele waslijst van zaken komt aan de orde.
 d. De uitvoering van de genomen besluiten. De graaf en zijn raad buigt zich over alle gebreken en bepalen straffen en boetes. Over kerkelijke zaken gaat het consistorie. De straffen zullen, om vrouwen en kinderen niet de dupe te laten zijn, meer uit gevangenis- dan uit geldstraffen bestaan.

Dan volgen aansporingen voor de predikanten: zorg goed voor de schapen, onderwijs hen, wek hen op de sacramenten te gebruiken, leer hun de catechismus, etc.

e. Algemene zaken aangaande de visitatie. Van onder andere de volgende zaken moet men aantekeningen maken of die beschrijven: de kerkelijke goederen en het patronaatsrecht.

De superintendenden zullen erop toezien dat iedereen over een ritueel (een agenda) beschikt, teneinde afgoderij rond de sacramenten uit te sluiten. De pastor zal zelf zijn pastorie onderhouden, als die in vervallen staat geraakt, is zal er bijstand worden verleend door de leenheren. Als er scholen of ziekenhuizen zijn, zal men kennisnemen van de welstand van de leerlingen en zieken, alsook bezien of de armenzorg goed is geregeld.

Vanwege het feit dat nogal wat pastores niet graag studeren of zonder studie de preekstoel opgaan, moet iedere predikant aantekenen waarover hij preekt en wat hij bestudeert. Dit moet tijdens de visitatie worden overlegd.

Predikanten moeten daarom ook boeken kunnen aanschaffen. Deze blijven het eigendom van de parochie. In ieder geval moeten worden aangeschaft: een Bijbel in het Latijn en een Bijbel in het Duits, een agenda, Luthers grote- en kleine catechismus, de *Loci Communes* van Melanchthon (zowel in het Latijn als in het Duits) en het boekje van Urban Rhegius *Wie man vorsichtlich predigen soll*.

Conflicten waar men gedurende het jaar niet uitkomt zullen in het visitatieboek worden genoteerd. Hiertoe worden vier mannen aangewezen.

2. Von gemeinen Gebrechen, so in allen Visitationen befunden werden³

Om het zedelijke en geestelijke niveau van de gemeente te peilen, moet de visitatie opgezet worden aan de hand van de Tien Geboden.

Het eerste gebod

1-7. Over de onkerkelijkheid van het volk. Velen zijn nalatig in de kerkgang

³ Sarcerius, *Pastorale* (1565), 295-387.

en bekommeren zich niet om hun zaligheid. Oorzaken: predikanten die niet ernstig preken, onze aangeboren zwakheid en regenten die mensen hier niet op bevragen. Wie het Woord niet hoort, zal voor eeuwig ongelukkig zijn. Zowel de overheid als de predikanten moeten de mensen tot kerkgang aansporen (art. 2). Er wordt weinig gebeden en weinigen beijveren zich voor de dienst aan God. Er wordt weinig gedankt en velen schamen zich met psalmen en gezangen God te loven, terwijl zij zich voor schurken- en hoerenliederen niet schamen. Ook wordt er in de kerk veel gekletst. Zoals Josafat en de koning van Ninevé moet de overheid haar onderdanen op dit punt aansporen. De predikanten moeten erop toezien dat de kerk, naar het woord van de Heere, een bedehuis is. In de prediking zal worden opgeroepen tot gebed en lofprijzing. Als dit niets uitwerkt, blijft de ban het enige dat nog rest (art. 7).

8-10. Over welke minachting de priesterstand ervaart. Velen verachten de dienaren van Christus en dragen niets bij aan de kosten van het ambt. De overheid dient op dit punt een voorbeeld te zijn en verachting te weren. Wie hen veracht, veracht immers Christus Zelf (art. 8). Minachting maakt de zielzorgers kleinmoedig en lusteloos. Deze gang van zaken staat jonge mensen in de weg naar het ambt uit te zien (art. 9).

11-13. Over de willekeurige benadering van de orde die men tijdens de godsdienstoefeningen hanteert en het gebrek aan geestelijke en zedelijke toerusting van ambtsdragers. Velen die eerst in de kerk van Rome actief waren, hebben oude gebruiken gehandhaafd, zoals bijvoorbeeld het hanteren van het missaal en het uitreiken van het sacrament onder één gestalte. De biecht en absolutie moeten weer in ere worden hersteld (art. 11). Sommige predikanten kennen de tekst van het Onze Vader en/of de catechismus niet (art. 12). Veel pastores en werkers in de kerk leven een goddeloos leven. Ze leven 'ein Bubenleben', een schurkenleven. De overheid moet niet schromen in dezen 'haar zwaard' te hanteren en hen te straffen die straf verdienen. Superintendenten en consistoria moeten 'het geestelijk zwaard' hanteren (art. 13).

14-23. Over de strijd tegen het slechte beheer over en malversaties aangaande kerkelijke goederen. Grensstenen ontbreken veelal. De boekhouding aangaande rente, belastingen en uitgaven deugt vaak niet (art. 14). Er wordt zowel land als goed gestolen. Veel pastorieën zijn een bouwval. Inkomsten die voor de kerk zijn bestemd, worden aangewend voor de bouw van bruggen en wegen. Er wordt geld uitgeleend zonder onderpand te vragen. De predikanten worden zodanig onderbetaald dat zij nauwelijks te eten of te drinken hebben. Veel pastorieën verkeren in

een zodanig vervallen staat, dat men zijn koeienherders er nog niet in wil laten verblijven (art. 17). Zowel edelen als burgers vorderen ‘familiebezit’ terug waarmee vroeger bijvoorbeeld een altaar is gesticht of huizen zijn betaald (art. 20). Nogal wat pastores lijden armoede. Hoe zou je kunnen preken en studeren met een hongerige maag? Hoe aantrekkelijk is het ambt dan nog voor jonge mannen? (art. 22)

24. Kosters en schoolmeesters zijn vaak goddeloze lieden die zich bezighouden met zuipen, dobbelen en andere schandelijke praktijken. Anderen worden zelf door de boeren bestolen: hun worden inkomsten onthouden.

Het tweede gebod

25-27. Het lasteren van Gods naam en het zweren is in de dorpen schering en inslag. Vanwege het diepe lijden van Zijn Zoon is Gods naam onze eer meer dan waard. De Schrift zegt dat God niemand ongestraft zal laten die Zijn naam ijdel gebruikt. De overheden moeten het lasteren van Gods naam verbieden en overtreders straffen (art. 25). Velen houden zich bezig met toverij en roepen de duivel aan, alsof God niet regeert. De overheden hebben tot taak toverij te verbieden. Het was immers onder het volk Israël ook verboden (art. 26). In veel plaatsen komt men mensen tegen die een valse leer aanhangen of haar aanhangers onderdak bieden: ‘Wiedertäufer, Sakramentariërer oder Zwinglianer, Papisten, Interimnisten und adiaphoristen’. Mensen met dergelijke ideeën moeten uit de gemeente worden geweerd (art. 27).

Het derde gebod

28-31. Aan de orde komen het ontheiligen van de feestdagen en overmatig alcoholgebruik. Volgens Sarcerius is het zich vol zuipen al sinds Tacitus ‘ein Nationalfehler der Deutscher’. Predikanten zuipen vaak gewoon mee. Hoewel we geen ‘sabbatsgebod’ meer hebben, moeten we ons op de zondag wel richten op ‘heilige dingen’. Handhaven van de juiste viering van de feestdagen is de gezamenlijke verantwoordelijkheid van de overheden en de kerk (art. 28). Er is sprake van een schrijnend gebrek aan ‘Nachbarschaft’, vriendelijkheid en bereidwilligheid elkaar te helpen (347). Dit is ernstig, want als wij voor een ander niet barmhartig zijn, zal God ook ons niet barmhartig zijn. En wanneer wij een ander niet vergeven, zullen we zelf ook geen vergeving ontvangen (art. 30). Velen komen dronken naar de biecht of gebruiken het avondmaal, maar bedrinken zich diezelfde dag nog. Hierbij wordt verwezen naar een verwijzing naar 1 Korinthe 11 over het onwaardig eten en drinken (art. 31).

Het vierde gebod

32. Kinderen zijn ongehoorzaam aan hun ouders, burgers aan de overheid en bedienden aan hun meesters. Ouders laten hun kinderen hongervlijden, het omgekeerde komt ook voor. Overheden worden gelasterd en alom wordt geklaagd over personeel dat wild, onbekwaam, goddeloos en ongehoorzaam is.

Het zesde gebod

33. Op veel plaatsen is er sprake van hoererij en echtbreuk. Hier en daar zijn deze praktijken al zo gewoon dat zij niet eens meer als zonden worden beschouwd. Maar het zijn juist deze zonden die God in de Bijbel heftig straft. Onmatig eten en drinken komt veel voor, met alle gevolgen van dien: 'Wo Frau Ceres und Herr Bachus regieren, da wil zu gleich Frau Venus darbey sein.' Waar gedronken wordt, gaat men ook al snel dansen. En de dans is al snel aanleiding tot zonde. Zelfs tijdens de christelijke feesten wordt er gedanst en gedronken en ook 's zondags tijdens de catechismuspraak.

Het zevende tot en met het negende gebod

34-37. Over gebrek aan barmhartigheid, eerlijkheid, oprechtheid en genoegzaamheid. De armen worden niet goed verzorgd. In de handel is men niet eerlijk. Vooral geld uitlenen tegen hoge rente, het zogenaamde 'woekeren' is een algemeen verschijnsel. Er zijn zelfs christenen die nog meer woekerrente vragen dan de joden (art. 34). Velen staan bol van liegen en bedriegen. Leugen komt van de duivel. De overheid moet de waarheid en het recht liefhebben en ervoor zorgen dat de beide tafels van de wet functioneren. De kerk moet haar daartoe aansporen. Pastores moeten zich vooral toeleggen op het waarschuwen tegen meened en vanaf de kansel het negende gebod preken (art. 35). Allerlei (met name genoemde) feesten en kermissen leiden tot ontucht en zijn koren op de molen van de duivel. De overheid zou dergelijke feesten moeten afschaffen en predikanten zouden mensen via de prediking ervan moeten weerhouden (art. 36).

Het tiende gebod

38-46. Hier gaat het over wat geen plaats kon krijgen onder de andere geboden: ontucht en overspel, geheime verlovingsen, het betoveren van andermans vee, abortus, verschillende vrouwen in meerdere plaatsen erop na houden, doopfeesten waarbij de gasten van alles moeten meenemen,

onenigheid over het aan- en aftreden van predikanten en kosteren en ingezameld geld dat de armen en zieken niet ten goede komt.

Na elk artikel worden concrete actiepunten benoemd die tot verbetering zullen leiden. Kerk en overheid hebben hierin beiden een onderscheiden taak. Hieronder volgt een compilatie van de aanwijzingen die Sarcerius geeft.

De overheid heeft niet alleen de taak over de tweede, maar ook over de eerste tafel van de wet te waken. De geestelijken vermanen het volk door middel van prediking en zielzorg; de wereldlijke overheid moet het volk met behulp van dwangmiddelen en straffen in toom te houden. Wanneer geestelijke straffen niet helpen, moet de overheid het zwaard gebruiken om overtreders te straffen. Speelhuizen en drinklokalen, die zich dikwijls in de buurt van de kerken en de kerkhoven bevinden, dienen door de overheid te worden gesloten. Voor dans- en speellokale geldt hetzelfde. Ook moet de overheid verbieden dat het avondmaal alleen onder de gestalte van het brood wordt gevierd. Zij zal de dienaren van de kerk eren en beschermen en zoveel mogelijk godvruchtige mannen in dienst nemen. Wanneer ambtsdragers in de fout gaan, moeten zij niet voor een wereldlijke- maar voor een kerkelijke rechtbank (consistorie) verschijnen. Geestelijken moeten van alle herendiensten worden vrijgehouden. Na hen te hebben beproefd, stelt het consistorie de dienaren aan en ordeneert hen.

Geen predikant zal zonder een ‘agenda’, dat is een ritueel, te bezitten het ambt bekleden. De ‘Sächsische und Nürnbergische Agende’⁴ worden nu gebruikt. Men zal vooral de eerstgenoemde hanteren. Alleen bekwame, godvruchtige en geleerde mannen zullen tot het ambt van predikant worden toegelaten. Omkoperij, familiebanden, medelijden en dergelijke mogen bij de toelating tot het ambt geen rol spelen.

Op synodes moet de superintendent de predikanten bevragen. Men zal hen aansporen het boek van Urban Rhegius *Wie man von den vernemsten Stücken der wahren Religion vorsichtlich und bescheiden predigen soll* ijverig te bestuderen.⁵ Bij de jaarlijkse visitatie zal de predikant worden geëxamineerd. Veel predikanten studeren niet en zijn er ook niet toe in staat, omdat zij zware handenarbeid moeten verrichten. De bezoldiging moet daarom beter. Op synodes moet men aandringen op ijverige studie

4 Zie 2.5.5.1 noot 125.

5 Zie hiervoor 1.4.3.

en trouwe zielzorg. De preken moet in een boek worden opgeschreven. Dat boek dient bij visitatie te worden overlegd. Wie verzuimt, moet men dreigen met afzetting. Over elke tien predikanten moet een deken worden aangesteld.

De overheid heeft te waken over het onderhoud van de kerkelijke goederen. Men zal ook zorgdragen voor priesters die niet met de kerk van Rome hebben gebroken. Bij de visitatie zullen de rekeningen worden overlegd. Wanneer arme gemeenten de predikant niet kunnen onderhouden moeten de kerkelijke goederen worden aangesproken. Ook kunnen parochies worden samengevoegd, maar dat geniet niet de voorkeur. Zelfs wanneer men niets van de kerk van Rome heeft kunnen meenemen, moet het mogelijk zijn het onderhoud van de predikant op te brengen. De overheid zal hierin haar verantwoordelijkheid nemen.

Wie volhardt in het lasteren van Gods naam, zal van het avondmaal worden afgehouden. Het is plicht van de overheid dronkenschap te bestraffen en in het omgaan met drank zelf het goede voorbeeld te geven. Hetzelfde is te zeggen over echtbreken, hoererij en dergelijke. De overheid zal de armenzorg serieus nemen en voor hospitalen zorgen. Zij moet kermessen, de Walpurgisnacht (30 april) en dergelijke verbieden. Zij moet zich ook om de scholen bekommeren. De scholen dient zij jaarlijks te visiteren en van een goed schoolreglement te voorzien. Voor de armen, wezen en weduwen moeten naar Luthers aanwijzingen kassen worden ingericht. Aalmoezen en testamenten moeten die kassen vullen. De predikanten zullen de kassen beheren.

BIJLAGE II

Samenvatting van de resultaten van de tweede en derde visitatieronde (1556, 1558)

Samenvatting van de resultaten van de tweede visitatieronde (1556)⁶

Het eerste gebod: onkerkelijkheid, godsdienstoefeningen en beheer

In elke plaats wordt over de predikant(en) een goed getuigenis aangaande leer en leven gegeven.

Van een zestal plaatsen geldt dat er sprake is van mensen die niet of onregelmatig naar de kerk gaan (Finstedt, Helbra und Bendorff, Vollebenn, Heiligenthal, Lochwitz en Reinsdorff).

De gemeenteleden die de diensten wel bezoeken, zijn niet allen even betrokken aanwezig. Sommigen kletsen onder de prediking vooral onder de catechismuspraak. Anderen verlaten zelfs al voordat de preek is afgelopen de kerk (Heiligenthal en Lochwitz). In Gerbstedt en Tzabenstedt zijn er zijn mannen die onder preek weglopen voor een wandeling.

Nog meer dan de kerkdiensten wordt het sacrament van het heilig avondmaal gemeden (Finstedt, Mollendorff, Gerbstedt en Tzabenstedt, Dorff Heldringen, Reinsdorff en Helffsta) en in Frist zijn er mensen die melden het avondmaal nog niet onder beide gestalten te hebben ontvangen. Als het om de doop gaat, constateren de visitatoren twee misstanden. In Brettleben hebben verschillende mannen die vader zijn geworden, de doop van hun kind uitgesteld om te kunnen zuipen en vreten. Daarnaast zijn er in een viertal plaatsen (Wiederstedt, Dorfschafften des Ambts Heldringen, Heiligenthal en Lochwitz) mannen,

6 Dit is een door mij vervaardigde verkorte en geanonimiseerde rubricering per gebod. Voor de resultaten van de derde visitatieronde geldt hetzelfde. Zie verder 2.5.5.2.

dat wil zeggen peters, de vader en vrienden van de vader, bij de doop aanwezig geweest.⁷

Van de eigendommen van de kerk wordt her en der gestolen. In Mollendorff verbouwen sommigen gewassen op grond van de kerk en zetten het van het geld dat dit oplevert op een zuipen in plaats van het geld ten goede van de kerk te laten komen. In Harres stelen mensen grond van de kerk.

De predikanten klagen over te veel werk, onderbetaling en slechte werkomstandigheden. De predikant van Gerbstedt en Tzabenstedt verzoekt, vanwege het vele werk, om een kapelaan. Van onderbetaling van zowel de koster als de predikant is sprake in Wiederstedt. De predikant beklagt zich dat hij geen grond heeft om iets op te kunnen verbouwen, terwijl hij een collega kent die over twee stukken grond beschikt. In Heiligenthal en Lochwitz moest een predikant zich uit noodzaak meer met landbouw dan met zijn mensen bezighouden. Daarom is de bijdrage verhoogd. Boeren die weigeren de akkers van de kerk te ploegen, waarvan de opbrengst voor de predikant is, zijn gemaand dat voortaan wel te doen. De omvang van die akkers moet met stenen worden aangegeven. De predikant van Helffsta zou uit de opbrengst van de kloostergoederen een toelage van twintig florijnen krijgen, maar heeft die al drie jaar lang niet ontvangen. Een predikant in de Dorfschafften des Ambts Heldrungen heeft zoveel kinderen dat hij een verzoek ingediend heeft voor de bouw van een studeerkamer.

In Helffsta kloppen de rekeningen van de kerk niet. Men heeft de gemeente ertoe aangespoord eraan te werken dat mensen aan hun schulden jegens de kerk voldoen en geadviseerd daarbij ook een beroep op de overheid te doen.

Niet alleen de predikanten klagen. De gemeente van Heiligenthal en Lochwitz beklagt zich dat er na een brand op het terrein van de kerk verwacht wordt dat men subiet klaarstaat een en ander weer op te bouwen.

7 Achtergrond hiervan is dat men de betekenis van de doop niet moet zoeken in de uiterlijke omstandigheden. De betekenis van de doop neemt niet toe naarmate er meer mensen rondom het doopvont staan. Daarnaast drukt Sarcerius de peters op het hart hun taak serieus te nemen. Zij moeten van onbesproken gedrag zijn. Hoe meer mensen bij het doopvont, des te groter de kans dat er mensen aanwezig zijn die hun taak niet serieus zullen nemen en niet van onbesproken gedrag zijn. Daarom vindt Sarcerius drie personen bij het doopvont het maximum. Zie ook 3.4.2.

Tweede gebod: misbruik van Gods naam, smaad, toverij en valse leer

Het misbruiken van Gods naam is een algemeen verschijnsel. Overal treffen de visitatoren mensen aan die Gods naam voortdurend lasteren en doorlopend vloeken (Wiederstedt, Finstedt, Mollendorff, Gerbstedt und Tzabenstedt, Ober Heldrunen und Harres, Brettleben en Helffsta). In Heiligenthal en Lochwitz wordt de naam van God zelfs door kinderen gelasterd.

In Finstedt zijn er mensen die zieken proberen te genezen met behulp van een duivelse zegen. In Gerbstedt und Tzabenstedt leeft iemand van wie de dochter zich in een klooster bevindt en die niet van zins is die dochter daar weg te halen.

Derde gebod: ontbeiligen van feestdagen, haat en nijd, dronken naar de kerk

Iemand in Ober Heldrunen und Harres heeft onder de prediking op zondag grasgemaaid, terwijl een ander hout heeft gehakt.

In een zestal plaatsen leven mannen, vrouwen, burens en echtgenoten met elkaar in onmin en zijn zij niet bereid die ruzies bij te leggen en vergeving te vragen (Wiederstedt, Mollendorff, Gerbstedt und Tzabenstedt, Heldrunen und Harres en Helffsta).

Gemeentelieden van Wiederstedt gaan op zondag, alvorens zich onder de prediking te begeven, eerst naar een dranklokaal. In Mollendorff hebben sommigen in de stille week (Kreuzwoche) bier gedronken. Te Heiligenthal en Lochwitz wordt 'pinksterbier' gedronken en er wordt op Pinksteren ook gedanst.

Vierde gebod: gezagsrelaties tussen ouders en kinderen, burgers en overheden, heren en personeel

Her en der schieten ouders tekort in de geloofsopvoeding. In Helffsta treft men iemand aan die niet kan bidden, het credo en de andere stukken van de catechismus niet kent. Zijn zoon kan daardoor ook niet bidden. Te Heldrunen Dorff maakt men melding van een zestienjarige jongen die de tekst van de Tien Geboden, het Credo en de avondmaalswoorden niet kent.

Ook is er sprake van kinderen die hun ouders niet eren. De zoon van de bakker uit Vollebenn heeft in Gerbstedt op zondag een ton bier gehaald zonder dat zijn vader ervan afwist. Hij heeft toegezegd zijn leven te beteren. In Helbra en Bendorff iemand heeft haar moeder geslagen. Iemand leeft in onmin met zijn zoon, maar heeft toegezegd het goed te

gaan maken. En in Heldrunen und Harres heeft een man zijn vader vervloekt en een ander zijn moeder voor ‘hoer’ uitgescholden.

Toen de predikant van Reinsdorff een vrouw op haar kennis van de catechismus bevroeg, antwoordde zij opzettelijk met nonsens.

Zesde gebod: huwelijk, overmatig eten en drinken, dansen

In Finstedt leeft iemand onwettig met een vrouw samen. Verschillende inwoners van Gerbstedt und Tzabenstedt zijn bij hun vrouw weggegaan. In Brettleben is iemand in het geheim met het ene meisje verloofd, maar in het openbaar met een ander meisje.

Overmatig drinken is een groot probleem (Gerbstedt und Tzabenstedt, Heldrunen und Harres, Brettleben, Dorff Heldrunen, Heilighenthal en Lochwitz). In Gerbstedt und Tzabenstedt wordt gespeeld. Gedanst wordt er in Heldrunen Dorff, Heilighenthal en Lochwitz.

Zevende gebod: eerlijkheid, woeker en armenzorg

In Helbra en Bendorff worden woekerpraktijken beschreven: voor het lenen van dertig gulden wordt in zes weken tijd anderhalve gulden rente gevraagd. Ook in andere plaatsen vinden twijfelachtige transacties plaats.

Samenvatting van de resultaten van de derde visitatieronde (1558)

Evenals van de tweede visitatie volgt hieronder een door mij (CTdG) vervaardigde rubricering per gebod.

Eerste gebod: onkerkelijkheid, godsdienst oefeningen en beheer

In alle plaatsen wordt een goed getuigenis over leer en leven van de predikant(en) gegeven, op één uitzondering na. De gemeente van Rotha en Horla meldt dat haar predikant volledig onbekwaam is. De visitatoren zijn eenzelfde mening toegedaan. Hij staat de ware leer niet voor en kent de rituelen van doop en avondmaal onvoldoende. Er wordt gevraagd om een andere predikant. De visitatoren willen graag op zoek naar een meer geleerde predikant, maar dan moeten de inkomsten voor deze nieuwe predikant beter worden geregeld dan die van de huidige. Men doet daartoe concrete voorstellen. In Volckstedt melden enkelingen dat hun predikant in een preek meer schold en vloekte dan preekte. Anderen vertellen: hij heeft daarvoor excuses aangeboden en herroepen wat hij gezegd heeft.

Van kerkverzuim is sprake in: Leimbach, Fatterroda, Dodendorff und Burg Ornehr en Hauteroda. Velen kiezen in plaats van de kerk voor de kroeg. In Rotha und Horla en Anroda komen voor de catechismuspraak nauwelijks kinderen opdagen.

Maar in de kerk aanwezig zijn, betekent niet automatisch een blijk van grote betrokkenheid. In Polleben loopt een man steevast onder de preek de kerk uit. In Gehoffen hebben sommigen de gewoonte zodra het Evangelie is gelezen de kerk uit te lopen. Een ouderling uit Helbra heeft iemand vermaand vanwege het regelmatig kletsen onder de preken. Ook wordt er onder de prediking gedronken.

Avondmaalsmijding is overal schering en inslag (in Helbra in hoge mate, maar ook in Bornstedt, Leimbach, Fatterroda, Bendorff, Dodendorff und Burg Ornehr, Volckstedt, Gehoffen, Arternn, Mollendorff, Katteriede und Niclas Riede, Leinungen und Morungen, Rotha und Horla, Heiligenthal en Lochwitz, Oberheldtrungen en Harras, Brettlobenn en Reintdorff). In Hauteroda heeft iemand die zelf niet aan het sacrament deelneemt, zijn vrouw verboden wel deel te nemen.

Evenals in de vorige visitatieronde stuiten de visitatoren ook nu op mannen die doop de uitstellen om zich eerst te kunnen bedrinken (Volckstedt, Schonfeldt, Rotha und Horla). Opnieuw komen zij mannen tegen die bij het doopvont gaan staan (Polleben).

Uit de mond van de predikanten wordt het volgende opgetekend: de predikant van Ritteburg vraagt of boeren hem niet ruimer kunnen gedenken, hij werkt in de armste parochie van het gebied en heeft veel kinderen; de predikant van Heiligenthal en Lochwitz vraagt om het opknappen van de pastorie en het ploegen van zijn akker; de predikant van Brettlobenn vraagt de visitatoren of men de leden wil manen de kerkelijke belastingen te betalen, want hij heeft gebrek aan inkomsten; de predikant van Ilwitz beklagt zich over de ramen van de kerk, de wind heeft vrij spel en hij verzoekt de visitatoren te bevelen daaraan iets te doen.

Slechts in twee plaatsen kloppen de rekeningen en worden de kerkelijke registers in orde bevonden (Helfsta en Mollendorff). In alle andere plaatsen ontbreken rekeningen en registers of zijn die niet orde. Onder het financiële wanbeheer valt ook het uitlenen van geld of goed zonder daar een onderpand voor te vragen (praktijk in: Leimbach, Widerstedt, Schonfeld, Arternn, Katteriede und Niclas Riede, Leinungen und Morungen, Oberheldtrungen und Harras).

De terreinen van de kerken worden nauwelijks met stenen gemarkeerd.

Deze omissie wordt geregistreerd in: Leimbach, Fatterroda, Bendorff, Dodendorff und Burg Ornehr, Volckstedt, Widerstedt, Schonfeldt, Artern, Ritteburg, Katteriede und Niclas Riede, Leinungen und Morungen, Heilighenthal en Lochwitz, Oberheldtrungen und Harras en Heldrungen Dorff.

Gebrek aan onderhoud van kerkelijke gebouwen wordt in Leimbach geconstateerd, terwijl in Volckstedt iemand akkers heeft verkocht die de kerk toebehoren.

Tweede gebod: misbruik van Gods naam, smaad, toverij en valse leer

Godslastering is in Helffta en Polleben een algemeen verschijnsel. Verder is er sprake van godslastering in Helbra, Bornstedt, Fatterroda, Bendorff, Reintdorff, Heldtrungen das dorff en in Hauteroda. In Bogstedt zijn veel godslasteraars die bijvoorbeeld bij de wonden van Jezus vloeken. In Finstedt hebben twee mannen, na samen veel bier gedronken te hebben, de ‘duizend wonden’ vervloekt. Te Brettlobenn is godslastering een zo algemeen verschijnsel dat de predikant wordt opgedragen hierover vanaf de preekstoel onderwijs te geven, op te roepen tot schuld belijden en om vergeving te bidden.

In Widerstedt heeft een man, die zijn leven vooral in het café slijt en het met een oude vrouw heeft aangelegd van wie niemand weet of het wel zijn vrouw is, gezegd dat hij Sarcerius weleens in zijn gezicht wil schijten ...

Een vrouw in Hauteroda houdt zich met toverij bezig. Van een echtpaar uit Ritteburg wordt hetzelfde gezegd. Een inwoner van Hauteroda die zijn paard is kwijt geraakt heeft een beroep op een waarzegger gedaan. Ook in Dodendorff und Burg leggen gemeenteleden hun oor te luisteren bij een oude waarzegster.

In Bogstedt leeft een vrouw die de leer van de wederdopers aanhangt en daarom niet naar de kerk gaat en ook niet deelneemt aan het avondmaal. Zij is tot driemaal toe vermaand, echter zonder effect. Er woont op het terrein van de kerk ook nog een priester met zijn huishoudster. Zij gaan eveneens niet ter kerke.

In Heldrungen Dorff wordt melding gemaakt van iemand van wie men vermoedt dat hij een wederdoper is. Hij zegt dat de predikant niet kan bepalen of zijn zonden zijn vergeven. Hij gaat niet aan het avondmaal, maar dient God in zijn hart. Van een edelman die nog ‘papist’ is, is sprake in Brettlobenn. Hij gaat niet naar de kerk en neemt ook geen deel aan het sacrament.

Derde gebod: ontheiligen van de feestdagen, haat en nijd, dronken naar de kerk

In Finstedt heeft een vrouw op zondag vlas gekamd en gewassen. Een vrouw uit Mollendorff deed hetzelfde. Anderen verzamelden op zondag gerst of plukten vruchten. Op de zondag waarop in Friedenburg de visitatie werd aangekondigd, heeft een vrouw de was gedaan. Ook te Oberheldtrungen und Harras wordt op zondag gewerkt. In Fatteroda worden de feestdagen niet gevierd.

In Helffta bevinden zich twee mannen die bij de visitatie van 1556 in onmin met elkaar leefden en dat nog steeds doen.

In Polleben, Dodendorff und Burg, Heiligenthal, Lochwitz, Mollendorff, Gehoffen, Heiligenthal en Lochwitz leven verschillende gemeenteleden met elkaar in onenigheid en zijn niet van zins de ruzie bij te leggen en elkaar te vergeven. Op één uitzondering na. Want in Hauteroda leeft een echtpaar dat elkaar wil vergeven, zodat de duivel zijn zin niet krijgt. Over Helbra wordt opgemerkt: het is een gemeenschap vol nijd en haat.

Vierde gebod: gezagsrelaties tussen ouders en kinderen, burgers en overheden, heren en personeel

Op tal van plaatsen blijken er verstoorde relaties tussen ouders en kinderen te bestaan: iemand heeft met een bijl op het hoofd van zijn schoonmoeder geslagen (Polleben), een ander heeft zijn stiefmoeder geslagen (Dodendorff und Burg Ornehr); er zijn kinderen die hun ouders slaan (Bornstedt), hun niet gehoorzamen (Anroda en Finstedt) of hun moeder voor 'hoer' uitschelden (Finstedt).

In Ilwitz is iemand zo vaak van huis dat zijn vrouw en kinderen honger lijden. En in Finstedt woont een godslasteraar die niet naar de kerk gaat en zijn kinderen niet in de catechismus onderwijst. Gevolg: zijn kinderen kunnen niet eens bidden. Soms is hij een poos weg en moeten zijn vrouw en kinderen bedelen. Voor straf en tucht is hij ongevoelig.

Her en der ontbreekt ontzag voor gezagsdragers. Iemand heeft in Finstedt op zondag tijdens de prediking stro gekeerd. Hij werd daarop door een ouderling vermaand, maar vond dat deze onzin uitkraamde. In Hauteroda leeft een godslasteraar die toen hij daar door de predikant en een ouderling op werd aangesproken, hen begon uit te schelden. De bakker is een zodanig goddeloos mens dat hij gestraft moest worden. Daarop begon hij op de visitatoren te schelden. In bijna alle plaatsen wordt melding gemaakt van de ongehoorzaamheid van het personeel.

Vijfde gebod: doodslag

Een gemeentelid uit Oberheldtrungen heeft na het begaan van een moord en het ondergaan van de straf die daarbij hoorde, geweigerd openlijk boete te doen. In Finstedt leeft iemand die twintig jaar geleden zijn vader heeft vermoord, maar daarvoor nooit openlijk berouw heeft getoond.

Zesde gebod: huwelijk, overmatig eten en drinken, dansen

In Widerstedt heeft iemand een vrouw genomen die eerder is getrouwd geweest en niet kan bewijzen dat het zijn wettige vrouw is. In Gehoffen heeft een vrouw haar man verlaten en een man zijn vrouw. Anders dan tijdens de vorige visitatie treft men nu ook tal van bordelen aan (Helbra, Gehoffen, Arternn). In Volckstedt heeft een hoer twee kinderen en ze weet niet wie de vader is. Zij heeft daarover nog niet in het openbaar spijt betuigd. Een inwoner van deze plaats biedt onderdak aan hoeren en slaapt zelf ook met hen. In Finstedt herbergt de waard hoeren. In Heldtrungen Dorff bevindt zich een boer die hoeren herbergt en elke zondag een dansfeest houdt. Van nog twee mannen wordt gezegd dat zij hoeren in huis hebben opgenomen. Weer anderen worden als hoerenlopers getekend.

Overmatig drankgebruik is alom een groot probleem: in Helbra en Bornstedt houden zich veel zuiplappen op; in Gehoffen wordt vooral op zondag veel brandewijn gedronken; ook in Katteriede und Niclas Riede, Finstedt, Ilwitz en Reintdorff wordt veel gedronken. Van het drinken van 'pinksterbier' is sprake in Heilighenthal en Lochwitz en in Friedenburg. In Mollendorff wordt zowel 'kreuzbier' als 'pinksterbier' gedronken; te Oberheldtrungen und Harras wordt overmatig brandewijn gedronken.

Gedanst wordt er in Leimbach, Anroda (op bruiloften en op zondag), Leinungen und Morungen (op tweede pinksterdag), Reintdorff (op de kermis).

In Dodendorff und Burg Ornehr, Volckstedt, Gehoffen en Bogdstedt worden bruiloften te groots gevierd. Ten slotte wordt er in Leimbach gespeeld en gedobbeld.

Zevende gebod: eerlijkheid, woeker, armenzorg

Te Arternn en Fatterroda is sprake van woekerpraktijken.

Tiende gebod: onder andere doopfeesten

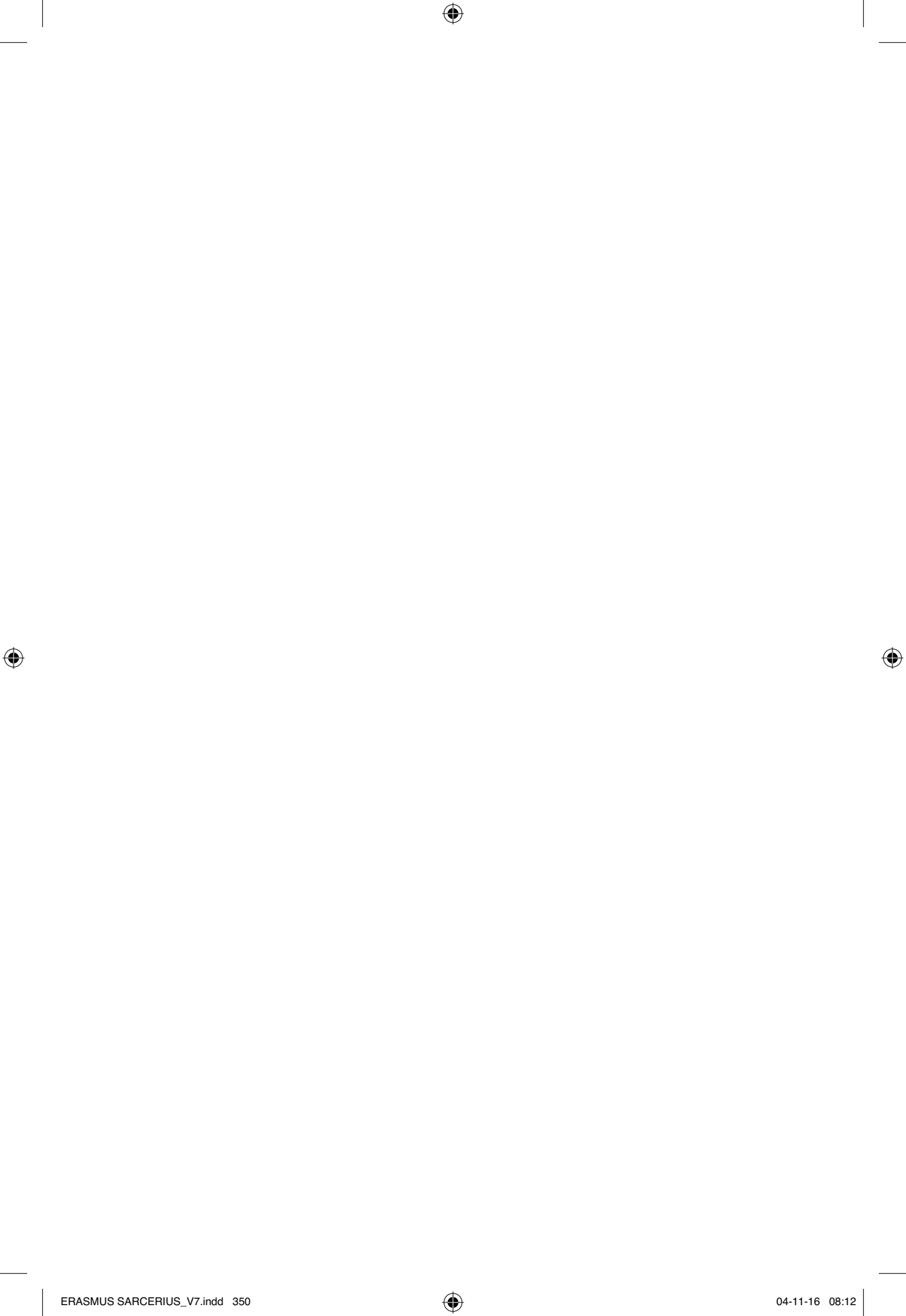
In Bendorff worden feestmalen bij de doop aangelegd en in Bogstedt is sprake van overmatig eten en drinken rond de doop.

BIJLAGE III

Kaart van de in 1556 en 1558 gevisiteerde kerken in het graafschap Mansfeld

Bron: Richard Nürnberger, 'Kirchenvisitationen', 340.

Afkortingen, bronnen en literatuur

Afkortingen

<i>ADB</i>	Allgemeine Deutsche Biographie
<i>AMRbKG</i>	Archiv für mittelhheinische Kirchengeschichte
<i>BBKL</i>	Biographisch-Bibliographisch Kirchenlexicon
<i>BSLK</i>	Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche (Göttingen 1952)
<i>BDS</i>	Martin Bucers Deutsche Schriften
<i>CR</i>	Corpus Reformatorum
<i>DBL</i>	Dansk Biografisk Lexikon
<i>NDB</i>	Neue Deutsche Biographie
<i>RE</i>	Realenencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche
<i>RGG</i>	Religion in Geschichte und Gegenwart
<i>TRE</i>	Theologische Realenzyklopädie
<i>VD</i>	Verzeichnis der im Deutsche Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts
<i>WA</i>	D. Martin Luthers Werke: kritische Gesamtausgabe

Primaire bronnen

Bucer, Martin, *Von der waren Seelsorge/ unnd dem rechten Hirten dienst/ wie der selbige inn der Kirchen Christi bestellet/ unnd verrichtet werden solle, durch Martin Bucer. Hierinn findestu die eygentlichen mittel/ durch welche wir von diser so jämmerlichen/ und verderblichen spaltung und zertrennung der Religion/ wider zü warer eynigkeit der Kirchen/ und der selbigen güter Christlicher ordnung kommen mögen. Nit alleyn den gemeynden Christi, sondern auch den pfarrern vnd obren seer nutzlich zu wissen. Die fürnemsten articul diss büchs besehe am nachgonden blatt* (Straatsburg 1538). Deze tekst wordt geciteerd uit: Stupperich, *BDS* VII, 90-243.

Hemmingsen, Niels, *Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus, per Nicolaum Hemmingium. Affecerunt buc XXXVII. Proportiones dele-*

- gitima veri cultus Dei ratione* (Kopenhagen 1562).
- Lorich, Gerhard, *Pastorale. Pfarampt von allen alten superstitionen vnd missbreuchen/ auch von aller vngegründter newerung gereynigt/ auff eyn Reformation gestelt/ nach der heyligen geschrift des Göttlichen worts/ vnnd der vätter verstandt/ nach der kirchen Regel vnd Exempel. Bey den/ geystlichen vnd weltlichen/ nützlich Zulesen. Zusammen bracht durch Gerhardum Lorich von Hadamar* (Frankfurt 1537) VD16 L 2515.
- Rivius, Joann, *De officio Pastoralis Ministrorum Ecclesiae in pagis Liber 1*, in: id., *Attendoriensis, viri doctiss. de vera & salutari Ecclesiae doctrina, deque pia hominis Christiani vita, Opera Theologica omnia, in unum volumen collecta, Libris constans XXVI: Accessit, Vita eiusdem / in qua & Librorum Catalogus recensetur: Item, Rerum & verborum in his memorabilium copiosus Index / descripta a Georgio Fabricio Chemnicense* (Basel 1562) VD16 R 2660, 683-707.
- Sarcerius, Erasmus, *Pastorale oder Hirtenbuch/ vom Ampt/ Wesen/ und Disciplin der Pastorn/ und Kirchendiener/ Und wie sie von jugend auff studieren sollen/ und hernach auch nützlich lernen in irem gantzen Kirchenampt/ in Lere vnd Leben sich unverweislich verhalten/ desgleichen in Schweren/ vnd ungewöhnlichen fellen erzeugen/ welche sich vmb/ und neben irem Ampte teglich zutragen. Dienstlich die ware Religion recht auszustellen/ da sie nicht ist/ und zuerhalten/ da sie ist* (Mansfeld 1559) VD16 S 1755.

Secundaire bronnen

- Bucer, Martin, *Over de ware zielzorg*, vertaling H.J. Selderhuis, (Kampen 1991).
- Dietrich, Veit, *Agendbüchlein für die Pfarr-Herrn auff dem Land* (Frankfurt 1546).
- Lochmaier, Michael, *Parochiale curatorum Prestantissimi sacre theologie: necnon iuris pontificij doctoris et artium magistri ac ecelesie Patauensis canonici* (Leipzig 1497).
- Melanchthon, Philipp, 'Unterricht der Visitatoren (1528)', in: Robert Stupperich (ed.), *Reformatorsche Verkündigung und Lebensordnung, Klassiker des Protestantismus III* (Bremen 1963), 24-76.
- Melanchthon, Philipp, 'Examen Ordinandorum (1552)', in: Robert Stupperich (ed.), *Melanchthons Werke VI* (Gütersloh 1955), 168-259.
- Monte Rocherii, Guido de, 'Manipulus curatorum (1333)', in: *Handbook*

- for Curates. A Late Medieval Manual on Pastoral Ministry*, Medieval Texts in Translation (Washington DC 2011).
- NN, *Summa Rudium* (circa 1340, gedrukt Reutlingen 1487).
- NN, *Cura pastoralis pro ordinandorum tentamine collecta* (1368; Neurenberg 1512).
- NN, *Nothwendige Entschuldigung der Prediger in der Graffschaft Mansfeld/ Der beschwerlichen aufflag halben/ als solten sie leren/ Das man gute Wercke nur für die lange weil thun soll* (Eisleben 1559) VD16 N1888.
- NN, *Bekentnis der Prediger in der Grafschaft Mansfeld* (Eisleben 1559) VD16 B1519.
- NN, *Kurtzer Bericht/ Wes sich die Prediger/ in der Grafchaft Mansfeld/ in jrem Synodo zu Eisleben dieses 1562. Jares/ [...] einhellig verglichen haben* (Eisleben 1562) VD16 K 2760.
- NN, *Confessio & Sententia Ministrorum verbi in Comitatu Mansfeldensi de Dogmatis quorundam proximo triennio publice editis* (Eisleben 1565) VD16 C4823.
- Porta, Konrad, *Pastorale Lutheri. Dast ist/ Nützlicher vnd nötiger Vnterricht/ von dem fürnemsten Stücken zum heiligen Ministerium gehörig/ Für anfabende Prediger vnd Kirchendiener zusammengebracht/ Sampt einem schönen Register vnd schönen Vorrede M. Hieronymi Mencilii/ der Grafschaft Mansfelt Superintendenten* (Eisleben 1582).
- Praetorius, Zacharias, *Piae Lamentationes de Morte Reverendissimi et sancti viri D. Erasmi* (Eisleben 1560) VD16 P 4703.
- Rhegius, Urbanus, *Wie mann Fursichtiglich fursichtiglich und on ergenis reden sol, von den furnemsten Artikeln Christlicher lere Fur die jungen einfeltigen Prediger* (1536).
- Sarcerius, Erasmus, *Loci aliquot communes et theologici etc, in amico quodam responso, ad Presulis cuiusdam (...)* (Frankfurt 1538).
- Sarcerius, Erasmus, *In Evangelia Dominicalia, Postilla etc.* (Frankfurt 1540) VD16 S 1718.
- Sarcerius, Erasmus, *In Jesum Sirach integra scholia* (Frankfurt 1543) VD16 S 1724.
- Sarcerius, Erasmus, *Creutzbüchlein* (Leipzig 1549) VD16 S 1734.
- Sarcerius, Erasmus, *Ein warnung büchlein/ wie man sich für der alten Papisten groben vnd döplischen/ vnd vornemlich für der newen listigen vnnnd teuschenden leren hüthen sol* (Leipzig 1551) VD16 S 1790.
- Sarcerius, Erasmus, *Ein Tröstliche Predigte vom Creutze/ vber das Euan gelium Matthei am Achten Capittel/ So mann pflegt zu lesen inn der Kirchen/ auff den Vierden Sontag/ nach der Heyligen drey Könige tage/*

- Durch Erasmus Sarcerium zu Nürnberg gepredigt des Jars 1552* (Nürnberg 1552) VD16 S 1778.
- Sarcerius, Erasmus, *Leichpredigte/ des Durchleuchtigsten vnd Hochgebornen Fürsten vnd Herrn/ Herrn Moritzen Herzogen/ vnd Chrf. zu Sachsen etc Hochlöblicher gedechtnis. Gepredigt zu Leipzig den 15. Juli, des Jars M.D.LII Durch Erasmum Sarcerium* (Leipzig 1553) VD16 S 1743.
- Sarcerius, Erasmus, *Ein ander Leichpredigte, vber die Leiche, vnsers seligen Churfürsten zu Sachssen, auff den 20. Tag des Jars 1553* (Leipzig 1553) VD16 S 1744.
- Sarcerius, Erasmus, *Eine Predigt auff dem grossen Landtage zu Leipzig, getan, des Jars M.D.LIII. Den xxj. Augusti. Durch Erasmum Sarcerium* (Leipzig 1553).
- Sarcerius, Erasmus, *Die ander Predigt auff dem grossen Landtage zu Leiptzig/ des Jars M.D.LIII. Auff das Fest Bartelomei* (Leipzig 1553) VD16 S 1760.
- Sarcerius, Erasmus, *Die dritte Predigt auff dem grossen Landtage zu Leiptzig/ des Jars MD.LIII Auff den XII Sontag nach Trinitaris* (Leipzig 1553).
- Sarcerius, Erasmus, *Ein Buch vom Heiligen Ebestande/ vnd von Ehesachen/ mit allem vmbstendigkeiten/ zu diesen dingen gehörig* (Leipzig 1553) VD16 S 1669.
- Sarcerius, Erasmus, *Form und Weise einer Visitation fur die Graff und Herschafft Mansfelt* (Eisleben 1554) VD16 S 1705.
- Sarcerius, Erasmus, *Von Synodis vnd Priesterlichen vorsamlungen (...) in einer jeden Superintendentz durch eine Christliche Obrigkeit musten ausgerichtet werden* (Leipzig 1553) VD16 S 1787.
- Sarcerius, Erasmus, *Einer Christlichen Ordination/ form vnd weise/ vnd was darzu gehörig* (Eisleben 1554) VD16 S 1705.
- Sarcerius, Erasmus, *Hausbuch. Für die einfeltigen Haus veter/ von den vornemsten Artickeln der Christlichen Religion* (Leipzig 1553) VD16 S 1708.
- Sarcerius, Erasmus, *Von mitteln und wegen, die rechte und ware Religion (...) zu befördern und zu erhalten* (Eisleben 1554) VD16 S 1785.
- Sarcerius, Erasmus, *Ein Büchlein/ von dem Banne/ vnd andern Kirchenstraffen* (Eisleben 1555) VD16 S 1672.
- Sarcerius, Erasmus, *Von Jehrlicher Visitation/ vnd was hierdurch fur mengel/ und gebrechen/ fast an allen orten mögen befunden Werden* (Eisleben 1555) VD16 S 1783.
- Sarcerius, Erasmus, *Von christlichen/ nötigen/ vnd nützen Consistorien oder*

- Geistlichen Gerichten* (Eisleben 1555) VD16 S 1780.
- Sarcerius, Erasmus, *Eine Predigt/ gethan auff den Schloss Mansfelt/ im anfang der gütlichen vnterhandlung/ des jars/ 1555. Den 10. Novemb. Von der Brüderlichen versönung/ vber den Text/ Mathei am 5. Capitel* (Eisleben 1556) VD16 S 1762.
- Sarcerius, Erasmus, *Vorschlag einer Kirchen Agenda/ oder Processbüchleins/ die Kirchenstraffen zu üben* (Eisleben 1556) VD16 S 1788.
- Sarcerius, Erasmus, *Vom Heiligen Ebestande/ vnd von Ehesachen (...) fast vmb den halben teil vermehret vnd gebessert* (Eisleben 1556) VD16 S 1670.
- Sarcerius, Erasmus, *Etliche Artickel/ so sich die Pastorn vnd Seelsorger/ in der alten löblichen Grafschafft Mansfelt/ vnter den Wolgeborn vnd Edlen Graffen/ so man nennt die jungen Herren gesessen/ in einer Synode verglichen haben* (Eisleben 1557) VD16 E 4045.
- Sarcerius, Erasmus, *Summarien vnd kurtzer Inhalt sampt einer zimlichen vnd völligen Auslegung/ Vber aller capitel aller biblischen Büchter/ des Alten vnd Newen Testaments* (Eisleben 1558) VD16 S 1777.
- Sarcerius, Erasmus, *Pastorale oder Hirtenbuch, Erasmus Sarcerij, itzund auff ein newes übersehen, und mit vielen andern notwendigen darzu gehörenden und nützlichen Büchlein vermehret Durch Wilbelmum Sarcerium Mitdiener der Kirchen Gottes in Eisleben bey S. Andreas Eisleben* (Eisleben 1562) VD16 S 1756.
- Sarcerius, Erasmus, *Pastorale oder Hirtenbuch/ Darin das gantz Ampt aller trewer Pastorn/ Lehrer/ unnd Diener der Christlichen Kirchen/ beider ihr Lehr unnd leben belangend/ beschrieben wird. Vormalis durch den Ehrwürdigen Herrn Erasmus Sarcerium seligen gestellt. Jetzt aber durch desselbigen Son/ Herrn Wilbelmum Sarcerium/ auffs newe übersehen/ mit folgenden schrifftten/ zo auch von jetztem seinem Vater seligen gemacht sind/ vermehret (...)* (Frankfurt 1565) VD16 S 1557.
- Sarcerius, Erasmus, *Pastorale oder Hirtenbuch/ Darin das gantz Ampt aller trewer Pastorn/ Lehrer/ unnd Diener der Christlichen Kirchen/ beider ihr Lehr unnd leben belangend/ beschrieben wird. Vormalis durch den Ehrwürdigen Herrn Erasmus Sarcerium seligen gestellt. Jetzt aber durch desselbigen Son/ Herrn Wilbelmum Sarcerium/ auffs newe übersehen/ mit folgenden schrifftten/ zo auch von jetztem seinem Vater seligen gemacht sind/ vermehret (...)* Allen trewen Lehrer vnd Kirchplegern zuwissen sehr nützlich vnd notwendig (Frankfurt 1566).
- Sehling, Emil (ed.), *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts* I (Leipzig 1902), II (Leipzig 1904 en 1970), V (Leipzig

- 1913).
- Spangenberg, Cyriacus, *Mansfeldische Chronica. Der erste Theil* (Eisleben 1572) VD16 S 7635.
- Surgant, Johann Ulrich, *Manuale curatorum predicandi prebens modum* (Mainz 1508) VD16 S 10233.
- Wigand, Johann, *Leichpredigt/ bey der Bergrebnis Erasmi Sarceriij/ des Gottseligen vnd berühmpten Lerers in der der Kirche Christit/ nützlich zu lesen* (Leipzig 1560).

Secundaire literatuur

- Arand, Charles P., Robert Kolb & James A. Nestingen, *The Lutheran Confessions. History and Theology of the Book of Concord* (Minneapolis 2012).
- Arend, Sabine, 'Die Kirchenordnungen des Grafschaft Mansfeld im 16. Jahrhundert', in: Kohnle Armin en Siegfried Bräuer, *Von Grafen und Predigern. Zur Reformationsgeschichte des Mansfelder Landes* (Leipzig 2014), 45-67.
- Arnold, Matthieu, 'Kaspar Schwenckfeld von Ossig (1489-1561)', in: Irene Dingel & Volker Leppin (red.), *Das Reformatorenlexikon* (Darmstadt 2014), 226-230.
- Augustinus, Aurelius, *Ketters en scheurmakers [de haeresibus]* bezorgd, vertaald en toegelicht door Joke Gehlen-Springorum en Vincent Hunink (Budel 2009).
- Bakhuizen van den Brink, J.N., *De Nederlandse Belijdenisgeschriften* (Amsterdam 1976).
- Bellito, Christopher M., 'Revisiting Ancient Practices: Priestly training before Trent', in: Ronald B. Begley & Joseph W. Koterski, *Medieval education*, Fordham Series in Medieval Studies 4 (Fordham 2005), 35-49.
- Berndorff, Lothar, *Die Prediger der Grafschaft Mansfeld. Eine Untersuchung zum geistlichen Sonderbewusstsein in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* (Potsdam 2010).
- Berndorff, Lothar, 'Und sechs jar Superattendent zu Eisleben war (Die Amtszeit des Erasmus Sarcerius in der Grafschaft Mansfeld 1553-1559)', in: Stefan Rhein & Günther Wartenberg, *Reformatoren im Mansfelder Land. Erasmus Sarcerius und Cyriacus Spangenberg*, Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 4

- (Leipzig 2006), 49-61.
- Berndorff, Lothar, 'Zum Gebrauch protestantischer Schiedautorität in Publizistik und Kirchpolitik am Beispiel des Mansfelder Klerus', in: Irene Dingel, *Nikolaus von Amsdorf (1483-1565) zwischen Reformation und Politik* (Leipzig 2008), 237-279.
- Beste, Wilhelm, *Die bedeutendsten Kanzelredner der lutherischen Kirch des Reformationszeitalters I* (Leipzig 1856).
- Bierma, Lyle D., *An introduction to the Heidelberg Catechism* (Grand Rapids 2005).
- Boyle, L.E., 'The Fourth Lateran Council and Manuals of Popular Theology', in: Thomas J. Heffernan, *The popular Literature of Medieval England*, Tennessee Studies in Literature 28 (Knoxville 1985), 30-43.
- Braet, Antoine, *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* (Den Haag 2007-2009).
- Bricka, Carl Frederik, 'Asmundsen, Tyge', in: *DBL I* (Kopenhagen 1887), 360-361.
- Brieger, Theodor, 'Ein Brief Johan Aurifabers an Achilles Pirmin Gasser vom 28.1.1.1558', in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 12 (1891), 624-626.
- Brienen, T., *Prediking en vroomheid bij Reformatie en Nadere Reformatie* (Kampen 1975).
- Brienen, T., *Hoornbeeck* (Kampen 2008).
- Brown, D. Catherine, *Pastor and laity in the theology of Jean Gerson* (Cambridge 1986).
- Bruns, Hermann Theodor, *Canones apostolorum et concilliorum veterum selecti Saeculorum Volumen Primum IV. V. VI. VII.* (Berlin 1839).
- Bundschuh, Benno von, *Das Wormser Religionsgespräch von 1557 unter besondere Berücksichtigung der kaiserlichen Religionspolitik* (Münster 1988).
- Burnett, Amy Nelson, 'The Evolution of the Lutheran Pastors' Manual in the Sixteenth Century', in: *Church History* 73 (2004), 536-565.
- Burnett, Amy Nelson, 'Theological Education and Pastoral Training in Basel', in: Lee Palmer Wandel (red.), *History Has Many Voices*, Sixteenth Century Essays and Studies 63 (Kirkville 2003), 131-137.
- Callewier, Hendrik, *De papen van Brugge: De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad* (Leuven 2014).
- Christman, Robert J., *Doctrinal Controversy and Lay Religiosity in Late Reformation Germany. The Case of Mansfeld* (Leiden 2012).

- Dingel, Irene, 'The culture of conflict', in: Robert Kolb (red.), *Lutheran Ecclesiastical Culture 1550-1675* (Leiden 2008), 15-64.
- Dingel, Irene, *Nikolaus von Amsdorf (1483-1565) zwischen Reformation und Politik* (Leipzig 2008).
- Dingel, Irene & Günther Wartenberg (red.), *Georg Major (1502 -1574). Ein Theolog der Wittenberger Reformation* (Leipzig 2005).
- Döllinger, I., *Die Reformation. Ihre innere Entwicklung und ihre Wirkungen im Umfange des Lutherischen Bekenntnisses II* (Regensburg 1848).
- Dyck, Joachim, 'The First German Treatise on Homiletics. Erasmus Sarcer's *Pastorale* and Classical Rhetoric', in: J. Murphy (red.), *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric* (Los Angeles 1983), 221-237.
- Dykema, Peter A., *Conflicting Expectations. Parish Priests in Late Medieval Germany* (Arizona 1998).
- Dykema, Peter A., 'Handbooks for Pastors: Late Medieval Manuals for Parish Priests and Conrad Porta's *Pastorale Lutheri* (1582)', in: Robert J. Bast & Andrew C. Gow (red.), *Continuity and Change. The Harvest of Late-Medieval and Reformation History* (Leiden 2000), 143-162.
- Engelhardt, Johann Georg Veit, 'Erasmus Sarcerius in seinem Verhältnis zur Geschichte der Kirchenzucht und des Kirchenregiments in der lutherischen Kirche', in: *Zeitschrift für die historischen Theologie* 20 (1850), 70-142.
- Eskuche, Gustav, *Sarcerius als Erzieher und Schulmann* (Siegen 1901).
- Gause, Ute, 'Erasmus Sarcerius als christlicher Pädagoge', in: Stefan Rhein & Günther Wartenberg (red.), *Reformatoren im Mansfelder Land. Erasmus Sarcerius und Cyriakus Spangenberg*, Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 4 (Leipzig 2006), 85-100.
- Götze, Ruth, *Wie Luther Kirchenzucht übte* (Göttingen 1958).
- Greschat, Martin, *Martin Bucer. Ein Reformator und seine Zeit 1491-1551* (München 1990).
- Gronauer, Gerhard, 'Reformatorische Pastoral- und Seelsorge im Vergleich. Zwingli "Der Hirt" (1524) und Bucers "Von der waren Seelsorge" (1538)', in: Thomas Schirrmacher (red.), *Anwalt der Liebe – Martin Bucer als Theologe und Seelsorger. Beiträge zum 450. Todestag des Reformators* (Bonn 2002), 96-142.
- Groot, C.T. (Kees) de, *De leerling en zijn meester. Inhoud en doorwerking van Melanchthons visie op de prediking*, Apeldoornse Studies 54 (Apeldoorn 2010).

- Groot, C.T. (Kees) de, 'De jonge Melanchthon en de prediking', in: Frank van der Pol (red.), *Philippus Melanchthon Bruggenbouwer* (Utrecht 2011), 152-166.
- Groot, C.T. (Kees) de, 'Zonder kruisdragen geen waar geloof. Het *Creutzbüchlein* (1549) van Erasmus Sarcerius', in: Erik A. de Boer & Harm J. Boiten (red.), *Godsvrucht in de geschiedenis* (Heerenveen 2015), 159-170.
- Grützmaker, R.H., 'Schwenckfeld', in: *RE* 18 (Leipzig 1906), 72-81.
- Hagen, Kenneth, "'De Exegetica Methodo': Niels Hemmingsen's *De Methodis* (1555)", in: David C. Steinmetz (red.), *The Bible in the Sixteenth Century* (Durham Duke 1990), 181-196.
- Hardeland, August, *Geschichte der speciellen Seelsorge in vorreformatorische Kirche und der Kirche der Reformation* (Berlin 1898).
- Harding, Meyer, 'Het ambt, gezien in het licht van het Luthers kerkbegrip', in: *Luther-Bulletin. Tijdschrift voor het interconfessioneel Lutheronderzoek* 3 (1994), 4-21.
- Haupt, Heinz-Gerhard, 'Comparative history – a contested method', in: *Historisk Tidskrift* 127/4 (2007), 679-714.
- Hauschild, Wolf-Dieter, *Lehrbuch der Kirchen und Dogmengeschichte 2. Reformation und Neuzeit* (Güthersloh 1999).
- Hendrix, Scott, 'Rhegius, Urbanus (1489-1541)', in: *TRE* 29 (Berlin 1998), 155-157.
- Hendrix, Scott, 'Die Bedeutung des Urbanus Rhegius für die Ausbreitung der Wittenberger Reformation', in: Michael Beyer & Günther Wartenberg (red.), *Humanismus und Wittenberger Reformation. Festgabe anlässlich des 500. Geburtstages des Praeceptor Germaniae Philipp Melanchthon am 16. Februar 1997: Helmar Junghans gewidmet* (Leipzig 1996), 53-72.
- Hendrix, Scott, *Preaching the Reformation. The homiletical Handbook of Urbanus Rhegius* (Milwaukee 2003).
- Herrfurt, Hugo, *Veit Dietrichs Predigt, dargestellt an seinen Kinderpredigten* (Friedberg [Hessen] 1935).
- Hollander, August den, 'De Liesveltbijbel van 1526 en later: naar een protestants bijbel', in: Paul Gillaerts e.a., *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen* (Heerenveen 2015), 220-226.
- Jadatz, Heiko, *Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts* (Leipzig 2007).
- Jahn, Cajetan August, *Versuch einer Lebensbeschreibung des Johann Rivius*

- von Attendorn (Bayreuth 1792).
- Johansen, Jens Chr. V., 'Preacher and audience: Scandinavia', in: Larissa Taylor (red.), *Preachers and People in the Reformations and early Modern Period* (Leiden 2001), 297-325.
- Jakubowski-Tiessen, Manfred, 'Niels Hemmingsen', in: *RGG* 3 (Tübingen 2000), 1623.
- Kaufmann, Thomas, *Geschichte der Reformation* (Leipzig 2009).
- Kawerau, S., 'Sarcerius, Erasmus', *RE* 17 (Leipzig 1906), 482-486.
- Kiemayr, Reinhold, 'On the education of the pre-Reformation clergy', in: *Church History* 53 (1984), 7-16.
- Klaus, Bernhard, *Veit Dietrich. Leben und Werk* (Nürnberg 1958).
- Kohnle, Armin, 'Der Reformationsgraf Albrecht von Mansfeld (1480-1560)', in: Armin Kohnle & Siegfried Bräuer (red.), *Von Grafen und Predigern. Zur Refomationsgeschichte des Mansfelder Landes* (Leipzig 2014), 69-93.
- Kolb, Robert (red.), *Lutheran Ecclesiastical Culture 1550-1675* (Leiden-Boston 2008).
- Kooiman, W.J., *Luther zijn weg en werk* (Amsterdam 1954).
- Kühne, Hartmut, 'Erasmus Sarcerius als vortletzter Superintendent der Alten Stadt Magdeburg', in: Stefan Rhein & Günther Wartenberg (red.), *Reformatoren im Mansfelder Land. Erasmus Sarcerius und Cyriakus Spangenberg*, Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 4 (Leipzig 2006), 63-83.
- Könnecke, Max, 'Die evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts. Beiträge zur Reformationsgeschichte', in: Max Könnecke (red.), *Mansfelder Blätter. Mitteilungen des Vereins für Geschichte und Altertümer der Grafschaft Mansfeld zu Eisleben* 12 (1898), 54-116 en 14 (1899), 18-65.
- Krumhaar, Karl, *Die Grafschaft Mansfeld im Reformationszeitalter, mit besonderer Berücksichtigung der Reformationsgeschichte* (Eisleben 1855).
- Kunzler, Michael, 'Humanistischen Kirchenreform und ihre theologischen Grundlagen bei Gerhard Lorich, Pfarrer und Humanist aus Hadamer', in: *AMRbKG* 31 (1979), 75-110.
- Kunzler, Michael, *Die Eucharistietheologie des Hadamerer Pfarrers und Humanisten Gerhard Lorich. Eine Untersuchung der Frage nach einer erasmischen Mess- und Eucharistietheologie im Deutschland des 16. Jahrhunderts*, Reformationgeschichtliche Studien und Texte 119 (Münster 1981).
- Kunzler, Michael, 'Lorich, Gerhard', in: *NDB* 15 (1987), 183-184.

- Lausten, Martin Schwarz, *Niels Hemmingsen. Storbed og fald* (Kopenhagen 2013).
- Lieberg, Hellmut, *Amt und Ordination bei Luther und Melanchthon* (Göttingen 1962).
- Liebmann, Maximilian, *Urbanus Rhegius und die Anfänge der Reformation* (Münster 1980).
- Lohse, Bernard, Wilhelm Neuser, e.a. (red.), *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte 2* (Göttingen 1980).
- Lorenz, Chris, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam Meppel 2002).
- Mehlhausen, Joachim (ed.), *Texte zur Geschichte der evangelische Theologie 3* (Neukirchen-Vluyn 1970).
- Möller, Christian, 'Entstehung und Prägung des Begriffs Seelsorge', in: id. (red.), *Geschichte der Seelsorge in Einzelporträts I* (Göttingen 1994), 9-18.
- Möller, Christian, 'Einführende Bemerkungen zur Seelsorge im 16., 17. und 18. Jahrhundert', in: id. (red.), *Geschichte der Seelsorge in Einzelporträts II* (Göttingen 1995), 9-21.
- Müller, Gg (Georg), 'Rivius, Johannes', in: *ADB 28* (Leipzig 1884), 709-713.
- Müller, Gg (Georg), 'Rivius, Johann R.', in: *RE 17* (Leipzig 1906), 48-50.
- Munter, C.J., *Het avondmaal bij Luther* (Groningen 1954).
- Muurling, W., *Practische Godgeleerdheid. Beschouwing van de Evangeliebediening voornamelijk in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Een handboek voor academische lessen 1* (Groningen 1851).
- Niebergall, A., 'Kirche und Seelsorge nach Bucers Schrift "von der waren Seelsorge"', in: *Jahrbuch der Gesellschaft für niedersächsische Kirchengeschichte 63* (1965), 37-42.
- Nielsen, Fr., 'Hemmingsen Niels (Nicolaus Hemmingi)', in: *RE 7* (Leipzig 1899), 659-662.
- Nürnberg, Richard, 'Die Kirchenvisitationen in der Grafschaft Mansfeld während die Reformationszeit', in: *Zur Geschichte und Volkskunde Mitteldeutschlands*, Fs. Friedrich von Zahn I (Köln 1968), 313-343.
- Oediger, F.W., *Über die Bildung der Geistlichen im späteren Mittelalter, Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 2* (Leiden 1953).
- Oosterzee, J.J. van, *Practische Theologie. Een handboek voor jeugdige Godgeleerden I* (Utrecht 1895).

- Oskamp, Paul & Rudolf Geel, *Concreet en beeldend preken* (Bussum 1999).
- Paulus, N., 'Gerhard Lorichus, ein Convertit des 16. Jahrhunderts', in: *Der Katholik* 74 (1894), 503-528.
- Peters, Christian, 'Erasmus Sarcerius und die Reformation in der Grafschaft Nassau-Dillenburg 1536-1548', in: Christian Peters & Jürgen Kampmann, *Fides et Pietas*, Fs. Martin Brecht (Münster 2002), 57-85.
- Peters, Christian, 'Erasmus Sarcerius und die Reformation in Nassau-Dillenburg (1536-1548)', in: Stefan Rhein & Günther Wartenberg, *Reformatoren im Mansfelder Land. Erasmus Sarcerius und Cyriakus Spangenberg*, Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 4 (Leipzig 2006), 19-47.
- Plomp, J., *De kerkelijke tucht bij Calvijn* (Kampen 1969).
- Praamsma, L., *De kerk van alle tijden 1* (Franeker 1979).
- Raedts, Peter, *De ontdekking van de Middeleeuwen. Geschiedenis van een illusie* (Amsterdam 2012).
- Rasmussen, Harald, 'The Early Modern Pastor between Ideal and Reality', in: *Lutherjahrbuch* 80 (2013), 197-219.
- Roch-Lemmer, Irene, 'Burgern und Schlösser in der "Mansfelder Chronica"', in: Rhein & Wartenberg, *Reformatoren im Mansfelder Land. Erasmus Sarcerius und Cyriakus Spangenberg*, Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 4 (Leipzig 2006), 279-296.
- Röselmüller, Anton Wilhelm, *Leben und Wirken des Erasmus Sarcerius* (Annaberg 1888).
- Saxenberger, Otto, *Johannes Rivius, sein Leben und seine Schriften* (Breslau 1886).
- Scheible, Heinz, *Melanchthon. Eine Biographie* (München 1997).
- Scheible, Heinz, 'Sarcerius, Erasmus', *RGG* 7 (Tübingen 2004), 838.
- Schiess, Traugott (ed.), *Briefwechsel der Brüder Ambrosius und Thomas Blaurer 1509-1548 1: 1509-Juni 1538* (Freiburg 1908).
- Schorn-Schütte, Louise, 'Priest, Preacher, Pastor. Research on Clerical Office in Early Modern Europe', in: *Central European History* 33 (2000) 1-39.
- Seidel, Renate, *Die Grafen von Mansfeld. Geschichte und Geschichten eines Deutsches Adelsgeschlechts* (Egelsbach, 1998).
- Selderhuis, H.J. (Herman), 'Kirche im Aufbau: das "Pastorale oder Hirtenbuch" des Erasmus Sarcerius', in: Stefan Rhein & Günther Wartenberg, *Reformatoren im Mansfelder Land. Erasmus Sarcerius und*

- Cyriakus Spangenberg*, *Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt* 4 (Leipzig 2006), 101-113.
- Selderhuis, H.J. (Herman), *Huwelijk en echtscheiding bij Martin Bucer* (Leiden 1994).
- Sepp, Christiaan, *Verboden lectuur. Een drietal Indices Librorum Prohibitorum toegelicht* (Leiden 1889).
- Skarsten, Trygve R., 'Hemmingsen, Niels', in: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation* 2 (New York 1996), 222-223.
- Speelman, Herman A., 'Melanchthon: visitatie-instructies voor predikanten', in: Frank van der Pol (red.), *Philippus Melanchthon Bruggenbouwer* (Utrecht 2011), 331-391.
- Speelman, Herman, A., *Biechten bij Calvijn* (Heerenveen 2010).
- Spijker, W. (Willem) van 't, *De ambten bij Martin Bucer*; (Kampen 1970).
- Spijker, W. (Willem) van 't, 'De historische plaats en achtergrond van Bucer's geschrift: "Von der waren Seelsorge"', in: *In die Skriflig* 19 (1985) nr. 73, 3-5 en 14-22 en nr. 74, 18-26.
- Spijker, W. (Willem) van 't, 'Melanchthon, Bucer en de Keulse Reformatie', in: Frank van der Pol (red.), *Philippus Melanchthon Bruggenbouwer* (Utrecht 2011), 87-108.
- Stegmann, Andreas, "'evangelium pure docere": Beobachtungen zum Verhältnis von Lehre und Predigt bei Luther und Melanchthon sowie im Luthertum des 16. und 17. Jahrhunderts', in: *Lutherjahrbuch* 81 (2014), 249-302.
- Steubing, Johann Hermann, *Kirchen- und Reformationsgeschichte der Oranien-Naussaaische Lande* (Hadamar 1807).
- Struck, Wolf-Heino, 'Zur Reformation in Nassau-Hadamar', in: *Hessisches Jahrbuch. für Landesgeschichte* 11 (1961), 90-136.
- Struck, Wolf-Heino, 'Das Kirchenwesen der Stadt Hadamar im Mittelalter', in: *AMRbKG* 13 (1961), 49-80.
- Stupperich, Robert, 'Erasmus Sarcerius', in: *Siegerland* 44 (1967), 33-47.
- Stupperich, Robert, 'Einleitung', in: *BDS VII* (Gütersloh 1964), 69-81.
- Tanner, Norman, 'Pastoral Care. The Fourth Lateran Council of 1215', in: G.R. Evans (red.), *A History of Pastoral Care* (New York 2000), 112-125.
- Tanner, Norman (ed.), *Decrees of the ecumenical councils I* (Washington 1990).
- Tenberg, Reinhard, 'Erasmus Sarcerius', *BBKL* 8 (Herzberg 1994), 1361-1374.
- Theiss, Maria, *Pfarrer und Gemeinden in der zweiten Hälfte des 16.*

- Jahrhuderts in den Stiften Magdeburg und Merseburg* (Freiburg 1960).
- Thiselton, Anthony C., *Thiselton on hermeneutics* (Grand Rapids 2006).
- Tietz, Gunter, *Das Erscheinungsbild von Pfarrstand und Pfarrgemeinde des Sächsischen Kurkreises im Spiegel der Visitationsberichte des 16. Jahrhunderts* (Tübingen 1971).
- Trimp, C., 'Het ambt bij Luther', in: M. van Campen e.a., *Reformatie. Prediking en ambt Congresbundel 1992-1993* (Woerden 1994), 76-90.
- Trümper, Hans, 'Eine Anleitung für protestantische Landpfarrer von 1549', in: Edith Ennen & Günter Wiegmann (red.), *Festschrift Mattias Zender* (Bonn 1972), 470-478.
- Versteeg, J.P., *Oog voor elkaar* (Kampen 1980).
- Wartenberg, Günther, 'Mansfeld', in: Anton Schindling & Walter Ziegler (red.), *Territorien des Reiches im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfessie 1500-1600* 6 (Münster 1996), 78-92.
- Wartenberg, Günther, 'Erasmus Sarcerius als Prediger und Organisator', in: Rhein Stefan & Günther Wartenberg (red.), *Reformatoren im Mansfelder Land. Erasmus Sarcerius und Cyriacus Spangenberg*, Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 4 (Leipzig 2006), 115-131.
- Wartenberg, Günther, 'Georg Major in den politisch-theologischen Auseinandersetzungen in Kursachsen zwischen 1546 und 1552', in: Irene Dingel & Günther Wartenberg (red.), *Georg Major (1502-1574). Ein Theolog der Wittenberger Reformation* (Leipzig 2005), 218-227.
- Wassenaar, J.D.T., 'Om te zien hoe het gaat.' *Een historisch onderzoek naar de bedoeling en werkwijze van de kerkvisitatie* (Zoetermeer 2005).
- Wendebourg, Dorothea, 'Taufe und Abendmahl', in: Albrecht Beutel (red.), *Luther Handbuch* (Tübingen 2010), 414-423.
- Zschoch, Helmut, 'Veit Dietrich', in: RGG 2 (Tübingen 1999), 847.
- Zwanepol, K., *Luthers Catechismus* (Heerenveen 2009).

Samenvatting

Dit onderzoek is gewijd aan de eigen bijdrage die Erasmus Sarcerius (1501-1559) met zijn *Pastorale oder Hirtenbuch* (1559) leverde aan de vorming van predikanten in Duitsland in de zestiende eeuw. De eigen bijdrage krijgt reliëf tegen de achtergrond van andere op dat moment beschikbare pastorale handboeken voor predikanten. Het onderzoek spitst zich dan ook toe op de vraag: Wat is de inhoud en context van Sarcerius' *Pastorale* in vergelijking tot andere pastorale handboeken uit Duitsland in de zestiende eeuw en in het bijzonder op het gebied van de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking? In de zoektocht naar het antwoord op die vraag worden vooral primaire bronnen benut en met elkaar vergeleken. Om goed te kunnen vergelijken worden de belangrijkste bronnen gecontextualiseerd door aandacht te schenken aan de biografie van de verschillende auteurs. Deze methode van onderzoek komt in het eerste hoofdstuk aan de orde. In hetzelfde hoofdstuk wordt ook aandacht geschonken aan wat reeds onderzocht is en aan de bibliografische gegevens.

In zijn boek neemt Sarcerius integraal twee teksten van anderen op en eigent zich die zich toe als de zijne. Onderzoek wijst uit dat het gaat om een hoofdstuk uit het *Agendbüchlein für die Pfarr-Herrn auff dem Land* van Veit Dietrich (1505-1549): 'Die fürnemsten Stück schriftlicher Lere/ in welchen die Kirchendiener/ sonderlich wol sollen unterrichtet sein.' Het andere werk betreft: *Wie mann Fursichtiglich und one ergernis predigen soll/ von den furnehmesten Artickeln Christlicher Lere Fur die jungen einfeltigen prediger und alle Christen* van Urbanus Rhegius (1489-1541). Dat Sarcerius juist deze boeken opnam in zijn *Pastorale* is niet zo heel vreemd, want zowel Dietrich als Rhegius hadden dezelfde doelgroep op het oog als waar Sarcerius zijn *Pastorale* voor schreef, namelijk predikanten die vanwege hun geringe opleiding verdere vorming nodig hadden.

In hoofdstuk twee wordt, langs de weg van een biografische schets, onderzocht welke concrete gebeurtenissen in het persoonlijk leven van Sarcerius en welke zaken in kerk en samenleving hebben bijgedragen aan de keuze van de onderwerpen voor de *Pastorale* en de inhoudelijke verwerking daarvan. Het accent valt daarbij vooral op de periode waarin hij als superintendent werkzaam was in het graafschap Mansfeld.

Tijdens zijn opleiding ontdekte Sarcerius de waarde van een grondige

kennis van de retorica. Te Wittenberg werd hij als leerling aan de voeten van Luther en Melanchthon ingewonnen voor de theologie van de reformatie. Als docent in Lübeck, Wenen, Graz, Rostock en Dillenburg heeft Sarcerius ervaren hoezeer goed, gedegen en methodisch onderwijs de jeugd kan vormen in en kneden naar de beginselen van de reformatie. Toen hij in 1537 zijn leraarschap verwisselde voor het ambt van superintendent in het graafschap Nassau-Dillenburg, werd Sarcerius geconfronteerd met een grote mate van onwetendheid bij veel predikanten. Hij wijdde zich daarom aan de voortgaande vorming van predikanten door sterk in te zetten op kerkvisitatie en het beleggen van synodes. De dwalingen in de leer en het gebrek aan levensheiliging waar hij tijdens de visitaties op stuitte, deden hem hoe langer hoe meer het belang van goed onderwijs over de sacramenten en het belang van de tucht beseffen. In deze periode ervoer hij ook de kracht van de prediking waardoor levens en situaties veranderden. Dezelfde ervaringen deed hij op als predikant in Annaberg en Leipzig (1548-1553).

Toen Sarcerius in 1553 superintendent in het graafschap Mansfeld was geworden, schrok hij tijdens de visitaties van het geringe niveau van de doorsneepreek van de Mansfelder predikanten. Dit werkte gering-schatting van het ambt in de hand. Reden te over om aandacht aan zowel preekvoorbereiding als de ambten te besteden. Sarcerius stuitte ook op avondmaalsmijding en gebrek aan kennis over de sacramenten. Zijn deelname aan de religiegesprekken te Worms (1557) en zijn medewerking aan het zogenaamde *Weimarer Konfutationsbuch* (1558) vormden een extra impuls om aandacht te besteden aan het avondmaal. De kerkvisitaties openbaarden Sarcerius ook dat de Tien Geboden met de voeten werden getreden. Deze constateringën vroegen om positief onderwijs over levenstucht (heiliging) en de leer. In Mansfeld kwam Sarcerius herhaaldelijk in conflict met de graven over de al dan niet eigen verantwoordelijkheid van de kerk met betrekking tot het uitoefenen van de tucht over haar leden. Zodoende zag Sarcerius zich genooddaakt ook te schrijven over wat wel en wat niet tuchtwaardig is, wie de tucht dient uit te voeren en hoe zij moet worden gepraktiseerd.

Omdat het voorwoord van de *Pastorale oder Hirtenbuch* in het najaar van 1558 geschreven is, is het zeer aannemelijk dat het publiceren van Sarcerius' pastorale handboek van 1559 vooral onder impuls van de visitaties tot stand is gekomen.

Zijn vorming, zijn eerder opgedane ervaringen als leraar, zijn activiteiten buiten Nassau-Dillenburg, in Leipzig en Mansfeld als organisator

en reformator van de kerk en zijn eigen ervaringen als prediker van Gods Woord kwamen hem zeer van pas bij het schrijven van de *Pastorale*. Die ervaringen zijn daarom niet alleen bepalend voor de keuze van de onderwerpen geweest, maar ook voor de opzet en de inhoud van de *Pastorale*.

Om vast te kunnen stellen wát de eigen bijdrage van Sarcerius aan de (voortgaande) vorming van predikanten in Duitsland in de zestiende eeuw met zijn *Pastorale* is geweest, wordt in hoofdstuk drie de inhoud van het boek beschreven en geanalyseerd wat Sarcerius inhoudelijk gezien over met name de ambten, de sacramenten, de tucht en de prediking in de *Pastorale* naar voren heeft gebracht.

Sarcerius was niet de eerste die een handboek voor de kerkelijke praktijk schreef. Zijn boek staat in de traditie van de middeleeuwse manualen. De inhoud van deze boeken was vooral op de liturgische praktijk gericht. Evenals de handboeken van de late middeleeuwen wilde ook de *Pastorale* in een leemte voorzien. Sarcerius scheef zijn pastoraal handboek voornamelijk voor ‘jonge, eenvoudige, beginnende predikanten’. Zijn theologisch uitgangspunt is evenwel anders dan dat van de manualen uit de middeleeuwen. Zielzorg is niet de specifieke opdracht van de ambtsdragers alleen, zielzorg is de verantwoordelijkheid van iedere christen. Predikanten en zielzorgers zijn specifieke aanduidingen voor wat de taak van iedere gelovige is. De onderwerpen die Sarcerius in de *Pastorale* aansnijdt, komen grotendeels overeen met de onderwerpen die de manualen uit de middeleeuwen aan de orde stellen. De pastoralia van de late middeleeuwen grepen veelal terug op conciliaire besluiten en pauselijke decreten. Sarcerius gaat meestal anders te werk. Hij besteedt meer aandacht aan de theologische onderbouwing van zijn praktische aanwijzingen. Wat hij schrijft onderbouwt hij soms ook wel met teksten van concilies, maar veel vaker met woorden uit de Bijbel, citaten van kerkvaders, van tijdgenoten en uit actuele belijdenissen. De *Pastorale* is te typeren als ‘een papieren opleider voor predikanten’, als ‘leerboek voor permanente educatie’, als ‘een papieren mentor voor beginnende predikanten’ of als ‘een handboek voor onervaren predikanten’.

De ambten

Voor wat de ambten betreft, neem Sarcerius zijn uitgangspunt in de doop. Voor Sarcerius is het doel van het ambt het uitstallen van de ware godsdienst, waardoor het rijk van Christus bevorderd wordt. Daarom moet er omgezien worden naar personen die het kerkelijk ambt getrouw kunnen uitoefenen, recht in de leer zijn en een voorbeeldig leven leiden.

Van belang is die personen goed te selecteren, hun die ambten toe te delen waartoe zij gaven hebben ontvangen en hen in het openbaar te bevestigen. Omdat God Zelf het ambt heeft ingesteld, dient men respect voor ambtsdragers te hebben en moet er in hun onderhoud worden voorzien.

Willen er voldoende ambtsdragers zijn, dan heeft de kerk ouders nodig die een voorbeeld voor hun kinderen zijn en hun kinderen in de ware godsvrucht opvoeden. Voor de aanwas van ambtsdragers in de kerken is voortdurend gebed nodig. Alleen wie naar leer en leven geschikt is voor het ambt en zich door God geroepen weet, dient beroepen te worden. Niemand mag zichzelf opdringen.

Het is niet mogelijk op basis van gegevens uit de Bijbel en de vroege kerk een bepaald aantal ambten vast te stellen. Het aantal in te stellen ambten hangt sterk samen met de gaven van de persoon die beroepen wordt en met de plaatselijke situatie. Wie het ambt van bisschop, oudste of pastor gaat bekleden, moet eerst ervaring in een ander, eenvoudiger, ambt hebben opgedaan. Behalve ervaring, plaveit ook voortgaande studie de weg naar een ambt waarin meer verantwoordelijkheid wordt gedragen. Traktementsschalen vormen daarvoor een goede stimulans.

De dienaren van de kerk moeten in het openbaar en onder handoplegging en gebed worden bevestigd. Op die manier wordt duidelijk dat iemand deze hoge taak slechts onder leiding van de Heilige Geest kan volbrengen. De uitoefening van het ambt speelt zich af binnen de kaders van de agenda die wordt overhandigd. De ambtsdrager moet een voorbeeld van de kudde zijn. Hij zal daartoe acht op zichzelf moeten slaan. Aan de andere kant is het ook de taak van de gemeente – en in het bijzonder van de superintendent – toe te zien op zijn levenswandel.

Een ambtsdrager dient zich vooral met de volgende taken bezig te houden: het Evangelie zuiver verkondigen, de sacramenten bedienen, boetvaardigen hun zonden vergeven, de onboetvaardigen hun zonden voorhouden en door middel van kerkelijke straffen tot de ware leer brengen, aan genoemde punten zelf ook belang hechten, zich erin oefenen en laten oefenen.

De sacramenten

Christus heeft twee sacramenten ingesteld, te weten: doop en avondmaal. Hij schonk ons deze uiterlijke tekenen met het oog op onze zwakheid, opdat wij Gods woord van vergeving der zonden, gerechtigheid en eeuwig leven zouden geloven. Sacramenten kunnen daarom alleen met

vrucht worden gebruikt wanneer die in geloof worden aanvaard en het Woord wordt geloofd waarvan zij een teken zijn. De werking van de sacramenten is niet met het verstand te doorgronden en is ook niet aan een persoon of een plaats gebonden. Sacramenten mogen uitsluitend bediend worden door bevestigde ambtsdragers.

De doop is door Christus ingesteld om zowel ons geloof te versterken als om ons op te roepen tot een nieuw leven. Op grond van de Bijbelse gegevens mag de doop aan kinderen niet worden onthouden. Wie zijn kind niet ten doop houdt, staat het werk van de Heilige Geest in het kind in de weg. Zich opnieuw laten dopen, is eveneens uit den boze. De doop kan niet worden herhaald. Zowel degene die de doop bedient als de ouders en de peters en de meters moeten kennis van het geloof en de sacramenten bezitten en als christen leven. De doop geschiedt vanwege de erfzonde. Wie gedoopt is, wordt echter niet vrij van zonden, maar heeft dagelijks vergeving nodig. Kinderen die door de heilige doop wederom geboren worden en door toedoen van de Heilige Geest tot persoonlijk belijden zijn gekomen, mogen onder handoplegging van bij voorkeur de superintendent het vormsel ontvangen.

Het avondmaal is de gemeenschap met het lichaam en bloed van Christus, die ons in het heilig avondmaal met brood en wijn werkelijk geschonken wordt. Brood en wijn veranderen niet in het lichaam en bloed van Christus. Ook al valt dit niet met het verstand te beredeneren, is Christus na de consecratie wel in de tekenen van brood en wijn aanwezig. Het avondmaal is daarom meer dan een gedachtenismaal.

Het avondmaal wil ons geloof versterken. Het werkt niet automatisch, maar vraagt om geloof. Het avondmaal is ons gegeven, opdat onze harten er zeker van worden, dat Christus Zijn lichaam voor ons heeft gegeven tot afwassing van onze zonden en zijn bloed heeft vergoten en wij zo getroost worden. Daarnaast roept het avondmaal ons op heilig te leven.

Het avondmaal viert men samen. Daarom mag de dienaar het niet alleen vieren. Niet iedereen mag avondmaal vieren. Het sacrament mag niet aan kinderen worden uitgereikt en ook niet aan hen die naar leer of leven het bloed van Christus niet waardig zijn. Het sacrament is bestemd voor hen die boete willen doen, berouw over hun zonden hebben, zich door Gods genade en barmhartigheid willen laten oprichten, naar vergeving van zonden verlangen en deze gezindheid in de biecht hebben kenbaar gemaakt.

De biecht is een uitgelezen middel om onverstandige en onwetende mensen te onderwijzen over Christus en over wat nodig is om tot

zaligheid te komen. Vertwijfelde gelovigen mogen tijdens de biecht met behulp van Gods Woord tot zekerheid komen. Absolutie geschiedt in de naam van Jezus en de kracht van de Heilige Geest en is de vrucht van Jezus' genoegdoening voor de zonden en van Zijn opstanding. Om die vergeving te ontvangen is alleen geloof nodig en geen daden waarmee de zonden moeten worden geboet. Biechtvaders dienen verstandige, wijze en ervaren mannen te zijn en moeten maatwerk kunnen leveren. Het is niet goed onbekende personen de biecht af te nemen en de absolutie te verlenen, want op die manier loopt men het risico dat ook 'onwaardige personen', die mogelijk elders in de ban zijn gedaan, aan het sacrament deelnemen.

De tucht

Uitgangspunt voor de tucht is wat de Heere in Mattheüs 18 leert. De geestelijke stand heeft, op basis van de rol die God haar in de samenleving heeft gegeven, in het uitvoeren van Jezus' instructies een geheel eigen taak. Zij dient het geestelijk zwaard te hanteren en behoort onboetvaardige en halsstarrige mensen, zolang er geen verbetering optreedt, de absolutie en daarmee ook het avondmaal te weigeren. Alles met het doel dat de zondaar tot berouw, boetedoening en inkeer komt. Sarcerius benoemt concreet wat zijns inziens tuchtwaardig is. Tucht is de verantwoordelijkheid van de hele gemeente. Men zal de zondaren blijven aansporen hun leven te beteren en hen proberen terug te winnen voor Christus.

Vanwege de ongeschiktheid van veel pastores en oudsten in dorpen en gehuchten, pleit Sarcerius ervoor dat een consistorie tot de ban besluit. De ban zelf wordt dan op advies van dit gremium door de pastor locus afgelezen. Zij die de sleutels hanteren, mogen zich niet laten leiden door nijd, boosheid en haat.

Op grond van Bijbelse gegevens kan men niet met vermaningen als straf volstaan. De zondaar zal, behoudens het verkeren onder de prediking, worden uitgesloten van alle rechten die hem als kerklid toekomen. Wanneer men het wijs acht, kan hij zelfs van alle sociale contacten in de gemeenschap worden buitengesloten. Zowel de 'kleine ban' als de 'grote ban' kunnen dus als middel gehanteerd worden om de zondaar toe inkeer te brengen.

Voor dienaren van kerk en staat zal men, als het om de ban gaat, geen uitzonderingen maken. Wil men tot kerkelijke straffen overgaan, kan dat niet zonder dat er sprake is van voldoende bewijs en zal er sprake dienen te zijn van hoor en wederhoor.

Wanneer er sprake is van berouw en boetedoening, zullen zij die in het openbaar hebben gezondigd in het midden van de gemeente boete doen en de absolutie ontvangen. Mocht er van overheidswege een straf zijn opgelegd, is de kerkelijke straf daarmee niet ongedaan gemaakt.

De prediking

Omdat God Zelf heeft bepaald dat het geloof uit het gehoor is, kan de kerk niet zonder prediking. De kern van de inhoud van de verkondiging is de prediking van Wet en Evangelie. Het Evangelie preken is het doen opschrikken en beangstigen van het geweten door de prediking van de wet, opdat men tot belijdenis van zonden komt en vast gaat geloven dat God de zonden vergeven wil en van Zijn toorn en straffen wil afzien omwille van Zijn lieve Zoon alleen. De wisselwerking tussen pastoraat en prediking is onmisbaar. Wil een herder zijn schapen kunnen voeden, moet hij die kennen. Om de schapen te kunnen voeden, zal een prediker methodisch te werk gaan en de regels van de retorica hanteren. Met behulp van de regels van de retorica kan men een ordelijke preek maken. Dat is van belang, want ons hart is erop aangelegd. Tegelijk bieden de regels van de retorica een hermeneutische sleutel op het slot van de Bijbel en de theologische lectuur. Want zowel de Schriften als goede theologische lectuur zijn namelijk volgens de principes van de retorica gecomponeerd. In navolging van Melanchthon heeft Sarcerius de regels van de klassieke retorica vruchtbaar gemaakt voor de prediking. Als een van de eersten schreef hij over homiletiek in het Duits en hij verschaftte zodoende ook predikers die het Latijn niet machtig waren concreet materiaal voor de preekvoorbereiding.

Geheel in lijn met de opvattingen van de klassieke retorica wordt aandacht gevraagd voor de klassieke overtuigingsmiddelen van *ethos*, *logos* en *pathos*. Wie preekt, moet wat hij verkondigt ook zelf in praktijk brengen en een brandend hart voor het Evangelie hebben. Om de hoorder te overtuigen van de waarheid van het Evangelie, zijn goede argumenten van groot belang. Daarom moet er werk worden gemaakt van het verzamelen van dergelijke argumenten in een zogenaamde *Locus Communis*. Geloven is echter niet alleen iets van het verstand, maar ook iets van het gevoel; daarom moet het Evangelie ook op emotioneel niveau worden gecommuniceerd.

Wie wil preken moet telkens opnieuw voorstudie doen en zich daarop blijvend toelagen. Studeren en preken kan echter niet zonder gebed. Want uiteindelijk is het de Heilige Geest die de Schrift doet verstaan

en harten van de hoorder zo beweegt dat men ook op leer van Evangelie gaat vertrouwen.

Teneinde het eigene van de *Pastorale* op het spoor te komen, wordt in hoofdstuk vier de inhoud van vier andere manualen beschreven. Vervolgens wordt wat er in die handboeken over de ambten, de sacramenten, de tucht en prediking te vinden is, vergeleken met de inhoud van de *Pastorale* op genoemde punten. De beschrijving van de inhoud wordt telkens voorafgegaan door een korte biografische schets van de auteur. Aan de orde komen de volgende boeken.

Pastorale Pfarumpt etc. (1537) van Gerhard Lorch (1485-1553?). Dit werk typeert de overgang van de handboeken uit de middeleeuwen naar die van de reformatie. Na aanvankelijk met de reformatie te zijn mee gegaan, keerde Lorch terug naar de kerk van Rome. Zijn boek was bedoeld als een handreiking voor pastores die in zijn ogen als taak hebben de kerk te reinigen van alle menselijke gewoonten, misbruik en bijgeloof.

Von der waren Seelsorge (1538) van Martin Bucer (1491-1551). Bucer schreef dit boek in Straatsburg, een stad waar diverse geestelijke stromingen actief waren. De confrontaties met de verschillende stromingen in Straatsburg en daarbuiten legden wezenlijke vragen op tafel. Hoe wordt het heil bemiddeld (Rome)? Wat is kerk-zijn (dopersen)? Hoe verhouden zich kerk en staat (epicuristen)? *Von der waren Seelsorge* wilde voor de gemeente, voor de ambtsdragers en voor de overheid een handreiking bieden om met deze vragen om te kunnen gaan. Na verloop van tijd ging *Von der waren Seelsorge* voor predikanten ook als gids voor de praktijk functioneren.

De officio Pastoralis Ministrorum ecclesia (1546) van Johannes Rivius (1500-1553). Rivius adresseerde zijn boek aan de plattelandspredikant Fabianus Victor. Met zijn boek wilde Rivius in een leemte voorzien. Door de samenstelling van de stadsgemeenten in verhouding tot die op het platteland hebben stadspredikanten het naar zijn idee relatief gemakkelijk. Daarnaast zijn zij die in een stad werken in doorsnee ook nog eens beter opgeleid. Bovendien konden pastores in de stad zich gemakkelijker van advies laten voorzien dan de dorpspastores. Alle reden dus om pastores die niet in een stad werken een handreiking te doen

Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus (1562) van Niels Hemmingsen (1513-1600). Hemmingsen droeg zijn *Pastor* op aan Tyge Asmundsen, de superintendent van Lund. Hemmingsens wens was dat dit boek voor vrome pastores en zielzorgers een raadgever zal zijn en tot

nut mag zijn voor hen die de opdracht hebben de schapen te weiden. Met zijn boek had hij eenvoudige pastores op het oog. Omdat zij met vele dingen worden belast wilde hij hen in de dagelijkse gang van zaken met raad en hulp bijstaan.

Aan het slot van hoofdstuk vier worden de verschillen tussen de *Pastorale* en de andere pastorale handboeken vooral op detailniveau benoemd. In hoofdstuk vijf worden hoofdlijnen gearticuleerd en wordt geconcludeerd dat de eigen bijdrage van de *Pastorale* aan de vorming van predikanten met name tot uitdrukking komt in zowel haar onderwijzende en praktische inhoud als in haar vergaande en tegelijk ontspannen benadering.

Onderwijzend

Hoewel de *Pastorale* een wat chaotische structuur kent, is de wijze waarop Sarcerius zijn onderwerpen behandelt daarentegen in doorsnee zeer ordelijk en van een vast grondpatroon voorzien. Een dergelijke behandeling van onderwerpen is in vergelijking tot de andere handboeken uniek en behulpzaam voor de lezer om grip op de materie te krijgen. De *Pastorale* onderscheidt zich ook van andere handboeken door de dialoogvorm. Sarcerius is met zijn lezers in gesprek. Hij werpt vragen en tegenwerpingen op en beantwoordt die. Van alle besproken handboeken gaat in de *Pastorale* de meeste aandacht uit naar de theologie van ambt, sacrament, tucht en prediking. Die 'ware religie' krijgt veel accent. Ook in de andere handboeken dienen Bijbelteksten, geschriften van kerkvaders en besluiten van concilies en pausen als onderligger voor de praktijk. Sarcerius is echter vaak veel concreter en noemt in zijn polemieken ook de tegenstanders, zowel uit het verleden als zijn eigen tijd, bij naam en toenaam. Als onderwijsman wist Sarcerius hoe belangrijk voorbeelden zijn. Anders dan andere handboeken biedt de *Pastorale* concrete voorbeelden. Wanneer Sarcerius bijvoorbeeld homiletische aanwijzingen geeft, wijst hij op het belang van het zelf samenstellen van een *Locus communis*. Met behulp van *Loci* kan men namelijk een *thema* goed uitwerken. Hij laat het dan niet bij aanwijzingen, maar laat aan de hand van het Bijbels kernwoord 'geloof' stap voor stap zien hoe men zelf als prediker in de praktijk een *locus* kan samenstellen. Dergelijk instructief onderwijs is in andere handboeken niet in die mate te vinden.

Praktisch

De praktische bruikbaarheid van de *Pastorale* is groter dan van andere pastorale handboeken. Sarcerius reikt diverse formulieren, gebeden en pro-

tocollen aan die door hemzelf zijn opgesteld. Daarnaast heeft Sarcerius in zijn *Pastorale* ook liturgische teksten van anderen afgedrukt of verwijst hij daarnaar. In de *Pastorale* is meer dan in andere pastorale handboeken aandacht voor de profielen van de verschillende ambten en de vraag hoe die in te vullen, een kwestie waar men in elke parochie tegenaan liep. De *Pastorale* biedt meer dan de andere handboeken concrete handvatten voor met name de werving, de invulling van de ambten, loopbaanbeleid en de competenties van de biechtvader. Als kerntaken voor een ambtsdrager ziet Sarcerius het Evangelie onderwijzen, de sacramenten uitdelen en de kerkelijke tucht uitoefenen. In zijn boek gaat Sarcerius concreet in op vragen die dienaren van de kerk kunnen hebben als het om de praktijk van prediking, tucht en sacrament gaat. Sarcerius geeft op deze punten niet alleen meer theologische onderbouwing dan Lorich, Bucer, Rivius en Hemmingsen, hij is vooral ook concreter. Aan de orde komen vragen als: Hoe maak ik een preek en waar preek ik over? Wat zijn de taken van de peters en meters? Moet een doodgeboren kindje ook worden gedoopt? Wie mogen er wel en wie niet meedoen aan het avondmaal? Wat te doen als je allergisch voor alcohol bent? Wie moeten de tucht toepassen en hoe dan?

Vergaand

De vergelijking met andere pastorale handboeken leert dat Sarcerius vooral als het gaat om het uitoefenen van de tucht verder ging dan Lorich, Bucer, Rivius en Hemmingsen. In de *Pastorale* worden meer zonden tuchtwaardig geacht dan in de andere handboeken. Wie in zonden volhardt, krijgt bij Sarcerius te maken met de grote ban.

Ontspannen

Wie geroepen wordt om in een bijzonder ambt de kerk te dienen, moet daarvoor geschikt zijn, krijgt veel taken toebedeeld, moet hard werken en stuit op weerstand. Daarover zijn de pastorale handboeken eensluidend. Toch hoeft een ambtsdrager niet vanwege het vele werk of eigen onvermogen in de stress te schieten of zich door tegenslag uit het veld te laten slaan. Het is namelijk de Heilige Geest Die toerust en voor vrucht op het werk zorgt. Onder leiding van de Geest hoeft een dienaar van God zich niet alleen in te spannen, maar mag en kan hij zich ook ontspannen. Die ontspannen kant van het ambt krijgt in de *Pastorale* vaker accent dan in de ander manualen.

Hoofdstuk vijf eindigt met enkele voorbeelden van de receptie van de

Pastorale. De doorwerking van het boek was vooral in de eerste jaren na haar verschijnen groot. Veel van wat Sarcerius in zijn manuaal aanbeval, werd in kerkelijke besluiten vervat en vervolgens ook gepraktiseerd. Daarnaast redigeerde zijn zoon Willem Sarcerius (1536-1582) drie herdrukken (1562, 1565 en 1566), waaraan hij andere boeken van zijn vader toevoegde. De verdere doorwerking van de *Pastorale* is moeilijk na te gaan en lijkt daardoor gering. In ieder geval nam de invloed van de *Pastorale* in het graafschap Mansfeld flink af toen superintendent Hieronymus Menzel in 1582 in plaats van Sarcerius' *Pastorale* de *Pastorale Lutheri* van Konrad Porta aanbeval.

In het zesde en laatste hoofdstuk worden de conclusies nog eens op een rijtje gezet. Tevens wordt nagegaan welke aanzetten de *Pastorale* biedt voor zowel onze huidige praktijk van het opleiden van predikanten en hun voortgaande vorming als voor het kerkelijk leven. In zijn *Pastorale* poneert Sarcerius heel wat stellingen en maakt hij veelvuldig gebruik van opsommingen. Als knipoog naar de *Pastorale* worden daarom in hoofdstuk 6.4. deze aanzetten met betrekking tot de theologische opleiding, de homiletiek, permanente educatie en het gemeenteleven in vijfentwintig stellingen verwoord.

Zusammenfassung

Erasmus Sarcerius' *Pastorale* (1559) und die Pfarrerausbildung im sechzehnten Jahrhundert

Diese Dissertation befasst sich mit dem einzigartigen Beitrag, den Erasmus Sarcerius (1501-1559) mit seinem *Pastorale oder Hirtenbuch* (1559) zur Ausbildung von Pfarrern im Deutschland des 16. Jahrhunderts leistete. Sein einzigartiger Beitrag wird deutlich durch den Vergleich mit anderen zur gleichen Zeit verfügbaren pastoralen Handbüchern für Pfarrer. Die Untersuchung konzentriert sich daher auch auf die Frage: Welchen Inhalt und Kontext hat Sarcerius' *Pastorale* im Vergleich zu anderen pastoralen Handbüchern aus dem 16. Jahrhundert in Deutschland, insbesondere in Bezug auf Kirchenämter, Sakramente, Zucht und Predigt? Auf der Suche nach der Antwort auf diese Frage werden in erster Linie Primärquellen benutzt und miteinander verglichen. Die wichtigsten Quellen werden durch die Biographien der verschiedenen Autoren mit Kontext versehen, um so den Vergleich zu ermöglichen. Dieser Forschungsansatz wird im ersten Kapitel angewandt. Im selben Kapitel wird auch der Stand der aktuellen Forschung berücksichtigt, sowie bibliographische Fragen.

Sarcerius hat für sein Buch zwei Texte von anderen Autoren übernommen und sie sich ganz zu eigen gemacht. Die Forschung hat gezeigt, dass es sich um ein Kapitel aus dem *Agendbüchlein für die Pfarr-Herrn auff dem Land* von Veit Dietrich (1505-1549) handelt: ‚Die fürnemsten Stück schriftlicher Lere/ in welchen die Kirchendiener/ sonderlich wol sollen unterrichtet sein.‘ Das zweite Werk ist *Wie mann Fursichtiglich und one ergernis predigen soll/ von den furnehmesten Artickeln Christlicher Lere Fur die jungen einfeltigen prediger und alle Christen* von Urbanus Rhegius (1489-1541). Dass Sarcerius genau diese Bücher in sein *Pastorale* aufnahm, ist nicht ganz abwegig: Sowohl Dietrich als auch Rhegius hatten die gleich Zielgruppe im Auge, für die auch Sarcerius sein *Pastorale* schrieb, nämlich Pfarrer, die aufgrund ihrer mangelnden Ausbildung weitere Hilfestellung benötigten.

Im zweiten Kapitel wird mittels einer biographischen Skizze untersucht, welche konkreten Ereignisse in Sarcerius' persönlichem Leben, sowie welche Entwicklungen in Kirche und Gesellschaft zur Auswahl der Themen für das *Pastorale* und ihrer inhaltlichen Bearbeitung beigetragen haben. Der Hauptakzent liegt dabei auf dem Zeitraum, in dem er als Superintendent in der Grafschaft Mansfeld tätig war.

Während seiner Ausbildung lernte Sarcerius gründliche Kenntnisse in Rhetorik zu schätzen. In Wittenberg wurde er als Student zu Füßen Luthers und Melanchthons von der Theologie der Reformation überzeugt. Als Lehrer in Lübeck, Wien, Graz, Rostock und Dillenburg erfuhr Sarcerius, wie sehr eine gute, solide und methodische Lehre die Jugend beeinflussen und sie nach den Prinzipien der Reformation formen kann. Als er 1537 seine Lehrtätigkeit aufgab, um Superintendent der Grafschaft Nassau-Dillenburg zu werden, sah sich Sarcerius mit einem hohen Maß an Unwissenheit bei vielen Pfarrern konfrontiert. Daraufhin widmete er sich der kontinuierlichen Weiterbildung von Pfarrern, indem er sich für Visitationen und die Einberufung von Synoden einsetzte. Durch die Abweichungen in der Lehre und dem Mangel an Frömmigkeit, auf die er während der Visitationen stieß, wurde er sich immer mehr der Bedeutung von gutem Unterricht über die Sakramente und der Bedeutung von Kirchenstrafen bewusst. In dieser Zeit machte er auch Erfahrung mit der Macht der Predigt, die Leben und Situationen verändern konnte. Ähnliches erlebte er als Pfarrer in Annaberg und Leipzig (1548-1553).

Als Sarcerius 1553 Superintendent der Grafschaft Mansfeld geworden war, erschrak er über das geringe Niveau der durchschnittlichen Predigt der Mansfelder Pfarrer. Dies führte zur Geringschätzung des Kirchenamtes. Mehr als genug Gründe, um sich sowohl um die Predigtvorbereitung als auch um die Kirchenämter zu kümmern. Sarcerius stieß außerdem auf eine Vermeidung des Abendmahls und mangelndes Wissen über die Sakramente. Seine Teilnahme am Wormser Religionsgespräch (1557) und seine Mitarbeit am sogenannten *Weimarer Konfutationsbuch* (1558) gaben einen zusätzlichen Impuls, dem Abendmahl größere Aufmerksamkeit zu schenken. Seine Visitationen zeigten Sarcerius auch, dass die Zehn Gebote mit Füßen getreten wurden. Diese Erkenntnisse verlangten nach einem positiven Unterricht in Lebenszucht (Heiligung) und den Glaubenssätzen. In Mansfeld geriet Sarcerius wiederholt mit den Grafen in Konflikt darüber, ob die Kirche selbst für die Ausübung der Kirchenstrafe an ihren Mitgliedern verantwortlich war oder nicht.

Schließlich sah sich Sarcerius genötigt, schriftlich festzuhalten, was strafwürdig sei und was nicht, wer die Kirchenstrafe auszuführen habe und wie sie praktiziert werden solle.

Da Sarcerius das Vorwort des *Pastorale oder Hirtenbuch* im Herbst 1558 verfasste, ist anzunehmen, dass die Publikation seines pastoralen Handbuchs durch die Visitationen angeregt wurde.

Seine Ausbildung, seine früheren Erfahrungen als Lehrer, seine Aktivitäten außerhalb von Nassau-Dillenburg und seine Tätigkeit als Organisator und Reformator in Leipzig und Mansfeld, genau wie seine eigenen Erfahrungen als Prediger von Gottes Wort kamen ihm beim Schreiben des *Pastorale* zugute.

Um festzustellen, welchen einzigartigen Beitrag Sarcerius mit seinem *Pastorale* zur (andauernden) Ausbildung von deutschen Pfarrern des 16. Jahrhunderts lieferte, wird in Kapitel 3 der Inhalt des Buches beschrieben. Es wird analysiert, was Sarcerius dort inhaltlich insbesondere zu den Themen Kirchenamt, Sakramente, Zucht und Predigt sagt.

Sarcerius war nicht der erste, der ein Handbuch für die kirchliche Praxis schrieb. Sein Buch steht in der Tradition der mittelalterlichen Manuale, die inhaltlich auf die liturgische Praxis ausgerichtet waren. Genau wie die Handbücher des Spätmittelalters wollte auch das *Pastorale* eine Lücke ausfüllen. Sarcerius schrieb sein pastorales Handbuch vor allem für ‚junge, einfaltigen, beginnende Pastoren‘. Sein theologischer Ausgangspunkt ist allerdings verschieden von dem der mittelalterlichen Manuale: Die Seelsorge sei nicht allein die Aufgabe des Amtsinhabers, sie liege in der Verantwortlichkeit jedes Christen. Pfarrer und Seelsorger seien spezifische Bezeichnungen für etwas, das die Aufgabe jedes Gläubigen ist. Die Themen, die Sarcerius in seinem *Pastorale* anschnidet, stimmen größtenteils mit denen überein, die auch in den Handbüchern des Mittelalters vorkommen. In der spätmittelalterlichen Pastoralliteratur wurde vielfach auf Konzilsbeschlüsse und päpstliche Dekrete zurückgegriffen. Sarcerius hingegen geht meistens anders vor. Er schenkt dem theologischen Unterbau seiner praktischen Anweisungen mehr Aufmerksamkeit. Zwar untermauert auch er seine Aussagen mit Konzilstexten, benutzt aber viel häufiger Bibelstellen, Zitate der Kirchenväter und von Zeitgenossen, sowie zeitgenössische Glaubensbekenntnisse. Das *Pastorale* lässt sich beschreiben als ‚ein papierener Ausbilder für Pfarrer‘ oder als ‚Lehrbuch für eine permanente Weiterbildung‘ oder als ‚ein papierener Mentor für Anfänger im Pfarrersamt‘ oder als ‚ein Handbuch für unerfahrene Pfarrer‘.

Die Kirchenämter

Was die Kirchenämter betrifft, ist der Ausgangspunkt für Sarcerius die Taufe. Für ihn ist das Ziel des Kirchenamtes das Aufzeigen der wahren Religion, wodurch das Reich Christi gefördert wird. Daher müsse man sich nach Personen umsehen, die das Kirchenamt getreu ausüben könnten, dem rechten Glauben folgten und ein vorbildliches Leben führten. Es sei wichtig, bei diesen Personen eine gute Auswahl zu treffen und ihnen die Ämter zuzuteilen, die ihrer Begabung entsprechen und sie öffentlich einzusetzen. Da Gott selbst das Kirchenamt geschaffen habe, müsse man den Amtsträgern Respekt zollen und für ihren Unterhalt sorgen.

Damit es genügend Amtsträger gebe, benötige die Kirche Eltern, die ihren Kindern ein gutes Vorbild sind und sie in wahrer Gottesfurcht erziehen. Für einen Zuwachs von Amtsträgern in den Kirchen sei ständiges Gebet notwendig. Nur wer durch seine Glaubenslehre und sein Leben geeignet sei und den Ruf Gottes gehört habe, solle berufen werden. Niemand dürfe sich selbst nach vorne drängen.

Es sei nicht möglich, auf der Grundlage der biblischen Überlieferung und der frühen Kirche eine bestimmte Anzahl von Kirchenämtern festzustellen. Die Anzahl der zu stiftenden Ämter hänge stark von der Begabung der Person ab, die berufen werde, sowie von der Situation vor Ort. Wer das Amt des Bischofs, Kirchenältesten oder Pfarrer ausüben solle, müsse zunächst Erfahrung in einem anderen, einfacheren, Amt gesammelt haben. Abgesehen von Erfahrung, ebne auch andauerndes Studium den Weg in ein Kirchenamt mit mehr Verantwortung. Ein guter Anreiz dafür sei ein ansteigendes Gehalt.

Die Kirchendiener müssten öffentlich und durch Handauflegung und Gebet eingesetzt werden. Auf diese Weise werde deutlich, dass jemand die anspruchsvolle Aufgabe nur durch den Beistand des Heiligen Geistes erfüllen könne. Die Ausübung des Amtes geschehe im Rahmen der Agenda, die ausgehändigt werde. Der Amtsträger müsse ein Vorbild für seine Schäfchen sein. Er müsse dazu sehr auf sich selbst achten. Auf der anderen Seite sei es auch Aufgabe der Gemeinde und insbesondere des Superintendenten, seinen Lebenswandel zu überprüfen.

Ein Amtsträger solle sich vor allem um die folgenden Aufgaben kümmern: die reine Verkündigung des Evangeliums, die Spendung der Sakramente, Bußfertigen ihre Sünden zu vergeben, den Unbußfertigen ihre Sünden vorzuhalten und sie durch die Mittel der Kirchenstrafen zum wahren Glauben zu bringen, dabei auf die genannten Punkte selbst ebenso Wert legen, sich darin zu üben und üben zu lassen.

Die Sakramente

Soweit bekannt, habe Christus zwei Sakramente eingesetzt: Taufe und Abendmahl. Er habe uns diese äußerlichen Zeichen angesichts unserer Schwäche geschenkt, auf dass wir Gottes Wort von der Vergebung der Sünden, der Gerechtigkeit und dem ewigen Leben glauben. Sakramente könnten daher nur fruchtbringend eingesetzt werden, wenn die Gläubigen angenommen würden und das Wort, dessen Zeichen sie sind, geglaubt werde. Das Wirken der Sakramente könne nicht mit dem Verstand ergründet werden und sei auch nicht an eine Person oder einen Ort gebunden. Sakramente dürften ausschließlich von einem eingesetzten Amtsträger gespendet werden.

Die Taufe sei durch Christus eingesetzt worden, sowohl um den Glauben zu bestärken als auch um uns zu einem neuen Leben aufzurufen. Nach der Aussage der Bibel dürfe die Kindstaufe nicht vorenthalten werden. Wer sein Kind nicht taufen lasse, stelle sich dem Wirken des Heiligen Geistes in dem Kind in den Weg. Genauso sei es verwerflich, sich erneut taufen zu lassen. Die Taufe könne nicht wiederholt werden. Sowohl derjenige, der die Taufe schenke als auch die Eltern und die Paten müssen Kenntnis über den Glauben und die Sakramente besitzen und als Christen leben. Die Taufe findet statt wegen der Erbsünde. Doch sei ein Getaufte nicht frei von Sünde, sondern müsse tägliche Vergebung erfahren. Kinder, die durch die heilige Taufe wiedergeboren und durch das Wirken des Heiligen Geistes zu ihrem persönlichen Bekenntnis gekommen seien, dürfen durch Handauflegung die Firmung empfangen, bevorzugt durch den Superintendenten.

Das Abendmahl sei die Gemeinschaft mit dem Leib und Blut Christi, die uns im heiligen Abendmahl mit Brot und Wein leibhaftig geschenkt werde. Brot und Wein würden sich nicht in den Leib und das Blut Christi verwandeln. Auch wenn dies nicht mit dem Verstand begriffen werden könne, sei Christus nach der Konsekration in den sichtbaren Zeichen von Brot und Wein gegenwärtig. Das Abendmahl sei daher mehr als ein Gedächtnismahl.

Das Abendmahl wolle unseren Glauben stärken. Es wirke nicht automatisch, sondern verlange Glauben. Das Abendmahl werde uns geschenkt, damit unsere Herzen sicher sein könnten, dass Christus Seinen Leib für uns geopfert und Sein Blut vergossen habe, um uns von den Sünden reinzuwaschen und wir so getröstet würden. Außerdem rufe das Abendmahl uns zu einem heiligen Leben auf.

Das Abendmahl feiere man gemeinsam. Der Kirchendiener dürfe es

nicht allein feiern. Auch dürfe nicht jeder das Abendmahl feiern. Das Sakrament dürfe nicht an Kinder gereicht werden, noch an jene, die aufgrund ihres Glaubens oder ihres Lebenswandels des Blutes Christi nicht würdig seien. Das Sakrament sei für diejenigen bestimmt, die Buße tun wollen, ihre Sünden bereuen, sich durch Gottes Gnade und Barmherzigkeit erhöhen lassen wollen, nach Vergebung der Sünden verlangen und die Absicht in der Beichte deutlich gemacht haben. Die Beichte sei ein geeignetes Mittel, um unverständige und unwissende Menschen über Christus zu belehren und sie in dem zu unterrichten, was nötig sei, um die Seligkeit zu erlangen. Zweifelnde Gläubige könnten mit Hilfe des Wort Gottes während der Beichte Gewissheit erlangen. Absolution geschehe im Namen Jesu und die Kraft des Heiligen Geistes sei die Frucht der Genugtuung der Sünden durch Jesus und seiner Auferstehung. Um Vergebung zu erhalten, sei nur Glaube nötig, keine Taten durch die die Sünden gebüßt würden. Beichtväter sollten geschickte, weise und erfahrene Männer sein, die das rechte Maß walten lassen. Es sei nicht ratsam, unbekannten Menschen die Beichte abzunehmen und die Absolution zu erteilen, denn so gehe man das Risiko ein, dass ‚unwürdige Personen‘, die möglicherweise an einem anderen Ort mit dem Bann belegt worden waren, am Sakrament teilnehmen.

Die Zucht

Die Grundlage für die Kirchenstrafe sei die Lehre des Herrn in Matthäus 18. Gemäß ihrer von Gott gegebenen Bestimmung in der Gesellschaft, habe der geistliche Stand bei der Ausführung von Jesu Anweisungen eine eigene Aufgabe. Er handhabe das geistliche Schwert und müsse unbußfertige und halsstarrige Menschen, so lange keine Besserung zu erkennen sei, die Absolution und damit auch das Abendmahl verweigern. Das Ziel sei es, den Sünder zur Reue, Buße und Einkehr zu bewegen. Sarcerius legt genau fest, was seiner Ansicht nach strafwürdig ist. Die Kirchenstrafe liege in der Verantwortung der ganzen Gemeinde. Man solle die Sünder fortwährend dazu ermutigen ihr Leben zu bessern und versuchen sie für Christus zurück zu gewinnen. Aufgrund der mangelnden Eignung vieler Pastoren und Kirchenältesten in Dörfern und ländlichen Siedlungen, plädiert Sarcerius für ein Konsistorium, das den Bann beschließen soll. Der Bann selbst würde dann auf Anraten dieses Gremiums durch den örtlichen Pastor verlesen. Diejenigen, die die Schlüsselgewalt hätten, dürften sich nicht durch Missgunst, Bosheit oder Hass leiten lassen.

Aufgrund der biblischen Überlieferung reichten Ermahnung als Strafe nicht aus. Der Sünder solle von allen Rechten eines Kirchenmitglieds ausgeschlossen werden, mit Ausnahme dem Hören der Predigt. Er könne sogar von allen sozialen Kontakten in der Gemeinschaft ausgeschlossen werden, sollte man dies für nötig erachten. Sowohl der ‚kleine Bann‘ als auch der ‚große Bann‘ könnten so als Mittel gebraucht werden, um Sünder zur Einkehr zu bewegen.

Für Kirchen- und Staatsdiener solle man keine Ausnahme machen, wenn es um den Bann gehe. Der Einsatz von kirchlichen Strafen könne nicht geschehen, ohne das von ausreichendem Beweis die Rede sei und es solle auch eine Anhörung beider Parteien geben.

Was Reue und Buße angeht, sollten die, die in der Öffentlichkeit gesündigt haben, ihre Buße inmitten der Gemeinde tun und die Absolution empfangen. Sollte eine Strafe durch die weltliche Obrigkeit verhängt sein, sei damit die kirchliche Strafe nicht abgegolten.

Die Predigt

Da Gott selbst bestimmt habe, dass der Glaube vom Hören kommt, könne die Kirche nicht ohne Predigt sein. Der inhaltliche Kern der Verkündigung sei die Predigt über Gebote und Evangelium. Das Evangelium zu predigen bedeute das Aufschrecken und das Ängstigen des Gewissens durch die Predigt der Gebote, auf dass man die Sünden bekenne und fest daran glaube, dass Gott die Sünden vergeben wolle und von seinem Zorn und seinen Strafen absehen werde, nur um seines lieben Sohnes willen. Die Wechselwirkung zwischen Pfarramt und Predigt sei unverkennbar. Wollte ein Hirte seine Schäfchen füttern können, müsse er sie kennen. Um seine Schäfchen füttern zu können, müsse ein Prediger methodisch zu Werke gehen und die Regeln der Rhetorik anwenden. Mit Hilfe der Regeln der Rhetorik könne eine ordentliche Predigt erstellt werden. Das sei wichtig, da unser Herz darauf ausgelegt sei. Zugleich böten die Regeln der Rhetorik einen hermeneutischen Schlüssel, um sich die Bibel und die theologische Lektüre zu erschließen. Denn sowohl die Schrift als auch gute theologische Lektüre seien nach den Prinzipien der Rhetorik komponiert. Melanchthon imitierend hat Sarcerius die Regeln der klassischen Rhetorik für die Predigt verwendet. Als einer der ersten schrieb er auf Deutsch über Homiletik und verschaffte so Predigern, die des Lateinischen nicht mächtig waren, konkretes Material für die Predigtvorbereitung.

Ganz im Sinne der Vorstellungen der klassischen Rhetorik liegt das

Augenmerk auf den klassischen Überzeugungsmitteln von *Ethos*, *Logos* und *Pathos*. Wer predige, müsse das, was er verkündigt, auch selbst praktizieren und ein brennendes Herz für das Evangelium haben. Soll der Zuhörer von der Wahrheit des Evangeliums überzeugt werden, seien gute Argumente wichtig. Darum müsse man daran arbeiten, solche Argumente in einem sogenannten *Locus Communis* zu sammeln. Glauben sei allerdings nicht allein Sache des Verstands, sondern auch des Gefühls; darum müsse das Evangelium auch auf emotionaler Ebene kommuniziert werden.

Wer predigen wolle, müsse sich immer wieder neu durch Studium darauf vorbereiten und sich dauerhaft darauf festlegen. Studieren und predigen sei jedoch ohne Gebet nicht möglich. Denn schließlich sei es der Heilige Geist, der die Schrift begreift und die Herzen der Zuhörer so bewegt, dass sie auf die Lehre des Evangeliums vertrauen.

Um der Eigenleistung des *Pastorale* auf die Spur zu kommen, wird in Kapitel 4 der Inhalt von vier anderen Handbüchern beschrieben. Anschließend wird das, was in diesen Büchern über das Kirchenamt, die Sakramente, die Zucht und die Predigt gesagt wird, mit dem Inhalt des *Pastorale* zu den genannten Punkten verglichen. Der Beschreibung des Inhalts geht jeweils eine kurze biographische Skizze des Autors voran. Berücksichtigt werden die folgenden Bücher:

Pastorale Pfarampt etc. (1537) von Gerhard Lorich (1485-1553?). Dieses Werk markiert den Übergang von den mittelalterlichen Handbüchern zu denen der Reformation. Nachdem er anfänglich ein Anhänger der Reformation war, kehrte Lorich später zur römischen Kirche zurück. Sein Buch war als Handreichung für Pastoren gedacht, die seiner Meinung nach die Aufgabe hatte, die Kirche von allen menschlichen Angewohnheiten, allem Missbrauch und Aberglaube zu reinigen.

Von der waren Seelsorge (1538) von Martin Bucer (1491-1551). Bucer schrieb dieses Buch in Straßburg, einer Stadt, in der diverse religiöse Bewegungen aktiv waren. Die Konfrontation mit den verschiedenen Bewegungen in Straßburg und anderswo warf grundsätzliche Fragen auf. Wie wird das Heil vermittelt (Rom)? Was ist Kirche-sein (Täufer)? Wie ist das Verhältnis von Kirche und Staat (Epicuristen)? *Von der waren Seelsorge* will sowohl für die Gemeinde als auch für die Amtsträger und die Obrigkeit einen Leitfaden bieten, um diesen Fragen nachzugehen. Im Laufe der Zeit entwickelte sich *Von der waren Seelsorge* auch zum Praxisführer für Pfarrer.

De officio Pastoralis Ministrorum ecclesiae (1546) von Johannes Rivius (1500-1553). Rivius widmete sein Buch dem Landpfarrer Fabianus Victor. Mit seinem Buch wollte Rivius eine Lücke füllen. Im Vergleich zu ihren Kollegen auf dem Land haben es Stadtpfarrer seiner Ansicht nach relativ einfach, was die Zusammensetzung ihrer Gemeinden betrifft. Daneben sind diejenigen, die in der Stadt arbeiten, im Durchschnitt auch besser ausgebildet. Darüber hinaus können sich Pastoren in einer Stadt besser Rat holen als die Dorfpastoren. Genug Gründe also, um Pastoren, die außerhalb der Städte arbeiten, einen Leitfaden zu geben.

Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus (1562) von Niels Hemmingsen (1513-1600). Hemmingsen widmete seinen *Pastor* Tyge Asmundsen, dem Superintendenten von Lund. Es war Hemmingsens Wunsch, dass dieses Buch frommen Pastoren und Seelsorgern ein Ratgeber sei und Nutzen bringen würde für diejenigen, die den Auftrag haben, die Schäfchen zu weiden. Er hatte für sein Buch einfache Pastoren im Auge. Da sie mit vielen Dingen belastet wurden, wollte er ihnen mit Rat und Hilfe in der täglichen Arbeit beistehen.

Am Ende von Kapitel 4 werden Unterschiede zwischen dem *Pastorale* und den anderen pastoralen Handbüchern besonders auf der Detailebene benannt. In Kapitel 5 kommen die Leitlinien zur Sprache. Daraus wird die Schlussfolgerung gezogen, dass der einzigartige Beitrag des *Pastorale* zur Ausbildung der Pfarrer zugleich in seinem lehrreichen und praktischen Inhalt als auch in seinem weitreichenden und zugleich entlastenden Ansatz besteht.

Lehrreich

Obwohl das *Pastorale* eine etwas chaotische Struktur hat, ist die Art und Weise in der Sarcerius seine Themen behandelt dagegen durchschnittlich gesehen sehr ordentlich und hat ein festes Grundmuster. Im Vergleich zu anderen Handbüchern ist eine derartige Behandlung von Themen einmalig und hilft dem Leser dabei, die Materie in den Griff zu kriegen. Die Dialogform ist ein weiterer Unterschied zwischen dem *Pastorale* und anderen Handbüchern. Sarcerius ist mit seinen Lesern im Gespräch. Er wirft Fragen und Einwände auf und beantwortet diese. Von allen betrachteten Handbüchern wird im *Pastorale* am meisten auf die Theologie von Kirchenamt, Sakrament, Zucht und Predigt eingegangen. Die ‚wahre Religion‘ bekommt einen starken Akzent. Auch in den anderen Handbüchern dienen Bibelzitate, Schriften der Kirchenväter und Konzilsbeschlüsse als Hintergrund für die Praxis.

Sarcerius ist jedoch oft viel konkreter und nennt in seiner Polemik auch namentlich die Gegner, sowohl aus der Vergangenheit als auch Zeitgenossen. Als Lehrer wusste Sarcerius, wie wichtig Beispiele sind. Im Gegensatz zu anderen Handbüchern bietet das *Pastorale* also konkrete Beispiele. Wenn Sarcerius zum Beispiel homiletische Anweisungen gibt, weist er darauf hin, wie wichtig es sei, einen *Locus Communis* selbst zusammenzustellen. Mithilfe von *Loci* könne man nämlich ein *Thema* sehr gut ausarbeiten. Er belässt es nicht bei Anweisungen, sondern zeigt anhand des biblischen Stichworts ‚Glaube‘ Schritt für Schritt wie ein Prediger selbst in der Praxis einen *Locus* zusammenstellen kann. Eine solch aufschlussreiche Anleitung ist in den anderen Handbüchern nicht in dem Maße zu finden.

Praktisch

Der praktische Nutzen des *Pastorale* ist größer als der anderer pastoraler Handbücher. Sarcerius stellt diverse Formulierungen, Gebete und Protokolle zur Verfügung, die von ihm selbst verfasst wurden. Daneben druckte Sarcerius im *Pastorale* auch liturgische Texte von anderen ab oder verweist auf sie. Mehr als in anderen Handbüchern ist im *Pastorale* die Rede vom Profil der verschiedenen Kirchenämter und der Frage, wie sie auszulegen sind. Eine Frage, auf die man in jeder Gemeinde stieß. Das *Pastorale* bietet im Vergleich mit den anderen Handbüchern eine konkrete Handhabe für insbesondere die Rekrutierung, das Auslegen der Kirchenämter, eine Laufbahnpolitik und die Kompetenzen des Beichtvaters. Die Kernaufgabe eines Amtsträgers sieht Sarcerius im Lehren des Evangeliums, im Spenden der Sakramente und in der Ausübung der Kirchenstrafe. Er geht in seinem Buch konkret auf Fragen ein, auf die Kirchendiener stoßen können, wenn es um die Praxis von Predigt, Kirchenstrafe und Sakrament geht. Nicht nur bietet Sarcerius mehr theologische Grundlagen als Lorch, Bucer, Rivius und Hemmingsen, sondern er ist vor allem auch konkreter. Es werden Fragen wie diese behandelt: Wie verfasse ich eine Predigt und über was predige ich? Was sind die Aufgaben der Taufpaten? Muss ein totgeborenes Kind getauft werden? Wer darf am Abendmahl teilnehmen und wer nicht? Was soll man tun, wenn man keinen Alkohol verträgt? Wer darf die Kirchenstrafe anwenden und wie?

Weitreichend

Der Vergleich zu anderen pastoralen Handbüchern zeigt, dass Sarcerius bereit war, weiter zu gehen als Lorch, Bucer, Rivius und Hemmingsen,

wenn es um die praktische Anwendung der Kirchenstrafe ging. Im *Pastorale* werden mehr Sünden als strafwürdig betrachtet als in den anderen Handbüchern. Wer in Sünde verharret, bekommt es bei Sarcerius mit dem Großen Kirchenbann zu tun.

Entlastend

Wer berufen werde, der Kirche in einem besonderen Amt zu dienen, müsse dafür geeignet sein, bekomme viele Aufgaben zugeteilt, müsse hart arbeiten und stoße auf Widerstand - darin sind sich die pastoralen Handbücher einig. Doch müsse ein Amtsträger nicht aufgrund der vielen Arbeit oder seines eigenen Unvermögens verzweifeln oder sich durch Gegenwehr abschrecken lassen. Es sei nämlich der Heilige Geist, der das Rüstzeug verleiht und dafür sorgt, dass die Arbeit Früchte trägt. Unter Anleitung des Heiligen Geistes müsse ein Diener Gottes nicht nur eine Last tragen, sondern könne und dürfe sich auch entlastet fühlen. Die entlastende Seite des Kirchenamtes bekommt im *Pastorale* einen stärkeren Akzent als in den anderen Handbüchern.

Das fünfte Kapitel endet mit einigen Beispielen aus der Rezeptionsgeschichte des *Pastorale*. Die Wirkung des Buchs war vor allem in den ersten Jahren nach dem Erscheinen beträchtlich. Vieles von dem, was Sarcerius in seinem Ratgeber empfahl, wurde in kirchliche Beschlüsse aufgenommen und im Folgenden auch praktiziert. Außerdem gab sein Sohn Wilhelm Sarcerius (1536-1582) drei Nachdrucke (1562, 1565 und 1566) heraus, denen er andere Schriften seines Vaters hinzufügte. Die weitere Wirkungsgeschichte des *Pastorale* ist schwer nachzuvollziehen und scheint daher gering. Auf jeden Fall ließ die Bedeutung des *Pastorale* in der Grafschaft Mansfeld schnell nach als Superintendent Hieronymus Menzel 1582 an Stelle von Sarcerius' *Pastorale* das *Pastorale Lutheri* von Konrad Porta empfahl.

Im sechsten und letzten Kapitel werden die Schlussfolgerungen erneut aufgeführt. Außerdem wird der Frage nachgegangen, welche Ansätze das *Pastorale* sowohl für unsere heutige Ausbildungspraxis für Pfarrer und ihre fortlaufende Weiterbildung als auch für das kirchliche Leben bietet. Diese Ansätze werden in den untenstehenden Thesen ausgearbeitet. In seinem *Pastorale* liefert Sarcerius eine Reihe von Thesen und macht ebenfalls vielfach Gebrauch von Aufzählungen. Dieses Format für die Schlussbemerkungen ist daher ein Augenzwinkern in Richtung des *Pastorale*.

Die theologische Ausbildung

Eins. In den Familien und in den Kirchen sollte fortwährend dafür gebetet werden, dass der Herr Diener aussenden möge, um die Ernte einzufahren. Nach dem Vorbild der römisch-katholischen Kirche könnte auch in den protestantischen Kirchen ein Gebetstag für geistliche Berufungen dafür ein guter Anreiz sein.

Zwei. Nun, da die Studienkredite Einzug gehalten haben und die Anzahl von sogenannten Spätberufenen stetig zunimmt, sollten die Kirchen sich mehr als früher auf die Einrichtung von Stipendien verlegen, die von Studenten in Anspruch genommen werden können.

Drei. Auch wenn in den meisten Kirchen die Tendenz dahin geht, Pfarrer im Teamverband arbeiten zu lassen, muss die Pfarrersausbildung dennoch darauf ausgerichtet sein, Generalisten hervorzubringen, die breit einsetzbar sind. Dies ist umso wichtiger, da die Kirchen, jedenfalls in der westlichen Welt, auf dem Rückzug sind.

Vier. In einer Zeit, in der regelmäßig die Maxime ‚Nicht die Doktrin, sondern der Herr‘ gebraucht wird, muss die Glaubenslehre der Kirche weiterhin in der Ausbildung der Pfarrer einen wichtigen Platz einnehmen.

Fünf. Es ist die Aufgabe der Kirche, ihre Stimme in der Öffentlichkeit hören zu lassen. Theologiestudenten sollten, mehr als es jetzt der Fall ist, die notwendigen Fähigkeiten erlernen, um an öffentlichen Debatten teilzunehmen und um die Regierung auf ihre Verantwortung ansprechen zu können.

Sechs. In der Ausbildung der Theologen sollte stets die Tradition der Kirche beachtet werden, aber dort sollte man nicht enden. Immer wieder aufs Neue muss eine Antwort auf die Frage ‚So what?‘ gefunden werden.

Sieben. Theologieunterricht sollte vor allem einen dialogischen Charakter haben. Ausgehend von den eigenen Ansichten sollte immer wieder das Gespräch sowohl mit Studierenden als auch mit ‚Andersdenkenden‘ gesucht werden. Ein Messer wetzt das andere (Spr. 27:17).

Acht. Studierende, die für das Pfarramt ausgebildet werden, haben das Recht auf instruktiven Unterricht. Damit ist gemeint, dass sie zum

Beispiel konkrete Empfehlungen zum Verfassen einer Predigt oder zum Führen eines Pastoralgesprächs erhalten.

Neun. Die Pfarrerausbildung sollte auf die Praxis des kirchlichen Lebens ausgerichtet sein, wobei stets das ‚Warum‘ der kirchlichen Praktiken und Rituale erläutert werden muss.

Zehn. Im homiletischen Unterricht dürfen die klassische Rhetorik und besonders auch die klassischen Formen der Überzeugung *ethos*, *logos* und *pathos* nicht außer Acht gelassen werden. Diese Formen der Überzeugung passen gut zur Metapher des Hirten, mit der der Pfarrer beschrieben werden kann.

Homiletik

Elf. Das Verfassen einer Predigt verlangt eine methodische Vorbereitung.

Zwölf. Für die Predigt sind sowohl die Botschaft des spezifischen Bibeltextes als auch der Zuhörer ausschlaggebend.

Dreizehn. Ein guter Prediger kann ständig seine Rolle wechseln. Er ist abwechselnd Zuhörer unter den Zuhörern und zugleich der Stellvertreter Gottes unter den Zuhörern.

Vierzehn. In einer Zeit, in der viele Menschen gern ‚Wohlfühlpredigten‘ hören wollen, bleibt die Aufgabe der reformierten Predigt dennoch ‚das Gewissen aufschrecken lassen‘.

Fünfzehn. Wer in der pastoralen Arbeit nicht aktiv ist, sollte nicht predigen dürfen.

Permanente Weiterbildung

Sechzehn. Pfarrer sollten, häufiger als es bislang der Fall ist, sich im Gruppenverband unter kundiger Leitung gegenseitig Feedback zu den Predigten geben.

Siebzehn. Jeder Pfarrer sollte verpflichtet sein, Mitglied einer Intervisiionsgruppe zu werden.

Achtzehn. Die zunehmende Aufmerksamkeit für das Thema Karriereplanung innerhalb der Kirchen ist eine gute Entwicklung.

Neunzehn. Jeder Pfarrer soll in seiner permanenten Weiterbildung von einem von den Kirchen dazu bestimmten Beauftragten persönlich begleitet werden. So lässt sich verhindern, dass der Pfarrer sich allein auf Basis seiner persönlichen Vorlieben weiterqualifiziert. Stattdessen können andere Kompetenzen weiterentwickelt werden.

Zwanzig. In Evaluationsgesprächen zwischen Pfarrer und Kirchenvorstand sollte der persönliche Lebenswandel des Pfarrers und seine Spiritualität ein fester Punkt auf der Tagesordnung sein.

Das Gemeindeleben

Einundzwanzig. Die Kirchen sollten es wagen, die Anzahl der Kirchenämter an die Situation vor Ort und/oder die Begabung und Kompetenz der Amtsinhaber anzupassen.

Zweiundzwanzig. Um eine Gemeinde vor Irrglauben zu schützen, sollte der Kirchenvorstand darauf achten, dass während Taufe, Abendmahl, Trauung und Einsetzung der Amtsträger biblische Lehren aus dazu bestimmten Vorlagen verlesen werden. Diese Vorlagen sollten so entworfen sein, dass sie für jedermann zugänglich sind und bleiben.

Dreiundzwanzig. Gemäß dem, was Jesus in Matthäus 18 lehrt, sollten Gemeindemitglieder offener dafür sein, sich gegenseitig auf das Thema Lebensheiligung anzusprechen. Kirchenstrafe ist Sache der ganzen Gemeinde.

Vierundzwanzig. Kirchenvorstände sollten nicht davor zurückschrecken, die Kirchenstrafe wirklich auszuüben, auch wenn sie damit sowohl inner- als auch außerhalb der Gemeinde oft auf Widerstand stoßen.

Fünfundzwanzig. Die Kirchen sollten sich gegenseitig und auch selbst eine regelmäßige Visitation erlauben.

Summary

Erasmus Sarcerius's (1559) and the Education of Pastors in the Sixteenth Century

This research focuses on the characteristic contribution Erasmus Sarcerius (1501-1559) made to the education of pastors in Germany during the sixteenth century, as put forward in his book *Pastorale oder Hirtenbuch* (1559). His contribution's characteristic features come to the fore against the background of other pastoral manuals available to pastors at the time. Consequently, our research focuses especially on the question: how do the content and context of Sarcerius's *Pastorale* compare to other German pastoral manuals of the sixteenth century, in particular on the subjects of the offices, the sacraments, discipline, and preaching? In searching for an answer to that question, we primarily make use of and compare the primary sources we found. In order to compare them, the main sources are put into context by paying attention to the different authors' biographies. This research method is set out in the first chapter. In that same chapter attention is given to the results of previous research and to the bibliographical data available.

In his work, Sarcerius integrates two complete texts by other authors, which he claims as his own. Research has shown this concerns a chapter from Veit Dietrich's (1505-1549) *Agendbüchlein für die Pfarr-Herrn auff dem Land*: 'Die fürnemsten Stück schriftlicher Lere/ in welchen die Kirchendiener/ sonderlich wol sollen unterricht sein'. The other is *Wie mann Fursichtiglich und one ergernis predigen soll/ von den furnehmesten Artickeln Christlicher Lere Fur die jungen einfeltigen prediger und alle Christen* by Urbanus Rhegius (1489-1541). It need not surprise us overly much that Sarcerius incorporated these two specific texts. Both Dietrich and Rhegius wrote for the same group of readers Sarcerius targeted when he wrote his *Pastorale*: pastors with little education in need of further training.

By means of a biographical outline, the second chapter researches the specific events in Sarcerius's personal life and the issues in church and society that contributed to the choice of subjects discussed in the *Pastorale* and the handling of these with respect to the content. The main

focus here is on the period during which he worked as a superintendent in the county of Mansfeld.

During his own education, Sarcerius learned to value a thorough acquaintance with rhetoric. When studying under Luther and Melanchthon in Wittenberg, he was won over to the theology of the Reformation. As a teacher in Lübeck, Vienna, Graz, Rostock, and Dillenburg, Sarcerius discovered the great value of sound, thorough, and methodical education for the training of young people and moulding them according to Reformed principles. When in 1537 he switched from teaching to the office of superintendent in the county of Nassau-Dillenburg, Sarcerius ran into a general lack of knowledge among the pastors under his supervision. He therefore devoted his energies to the pastors' continuing education by means of church visitations and synods. The aberrations and lack of holy living he encountered during these visitations strengthened his conviction about the importance of sound education on the sacraments and of discipline. During this period, he also experienced the power of preaching with regard to changing lives and situations. The same experience he had during his time as a preacher at Annaberg en Leipzig (1548-1553). After assuming the office of superintendent in the county of Mansfeld (1553), he was shocked by the poor quality of the average sermon held by the Mansfeld pastors he observed during his visitations. He feared this lack of quality might lead to disparagement of the office of pastor. Reason enough to pay attention to both homiletics and the offices. Another issue Sarcerius encountered was shunning of the Eucharist and lack of knowledge on the sacraments. The fact that he took part in the religious debates in Worms and his contribution to the so called *Weimarer Konfutationsbuch* (1558), proved to be a further incentive to address the subject of the Eucharist. From the church visitations Sarcerius also concluded that violation of the Ten Commandments was widespread. These observations made it clear that some positive teaching on discipline (holiness) and doctrine was indispensable. In Mansfeld Sarcerius regularly collided with the counts on the matter of the church's responsibility to discipline its faithful. This forced Sarcerius to write about the necessity of discipline, whose responsibility it is to discipline, and how discipline should be practised.

Because the preface to the *Pastoral oder Hirtenbuch* was written in the autumn of 1558, it seems plausible that publication of Sarcerius's pastoral manual in 1559 came about as a reaction to these visitations.

His own education, his previous experiences as a teacher, his activities

outside of Nassau-Dillenburg and in Leipzig and Mansfeld as a Church organizer and reformer, and his own experience as a preacher of God's Word, all of these must have been a great help in writing the *Pastorale*. These experiences not only determined his choice of subjects, but also the structure and content of his manual.

In order to determine the exact shape of Sarcerius's characteristic contribution to the (continuing) education of German pastors in the sixteenth century through his *Pastorale*, chapter three focuses on a description of the manual's content, as well as an analysis of Sarcerius's views on especially the offices, the sacraments, discipline and preaching, as set out in the *Pastorale*.

Sarcerius was not the first to write a manual for Church practice. His book stands in a tradition of medieval manuals. Their content was primarily focused on liturgical practices. Just like the late medieval manuals, the *Pastorale* was meant to fill in a gap. Sarcerius wrote his pastoral manual primarily for 'young, simple, starting pastors'. Nevertheless, his theological starting point differs from the medieval manuals. For Sarcerius, pastoral care is not a specific task restricted to those holding a Church office, but rather a responsibility of all Christians. As such, 'pastor' is term applicable to any of the faithful. The subjects dealt with in Sarcerius's *Pastorale* are by and large the same as those described in medieval manuals. Late medieval pastoral manuals were usually based on council decisions and papal decrees. In most cases, Sarcerius's approach is somewhat different. He focuses more on the theological foundations of his practical guidelines. At times, he bases his thoughts on council texts, but more often he uses Biblical texts, quotes from the Church Fathers, and from contemporary writers and creeds. The *Pastorale* may well be characterized as a 'paper educator of pastors', a 'manual for continuous education', a 'junior pastors' paper mentor', or a 'manual for inexperienced pastors'.

The offices

Regarding the Church offices, Sarcerius's starting point is Baptism. For Sarcerius, the purpose of the offices is to display the true religion to the advancement of the Kingdom of Christ. For that reason, the right persons have to be found who are able to hold the office faithfully and who are of sound doctrine and lead exemplary lives. It is important to select these persons wisely, to give them a Church office for which they have received the necessary gifts, and to consecrate them publicly. As

God himself created the offices in his Church, respect for those holding an office is needed and they have to be sufficiently supported.

For the number of office holders to be sufficient, the Church needs parents who are good examples for their children and who raise their children to be truly godly persons. Continual prayer is needed for the growth of the number of office holders in the local churches. In order to be called as an office holder, a person has to be of sound doctrine and lead a godly life, but he also has to know he is called by God. No one should impose himself.

It is not possible to determine the right number of Church offices solely based on the Bible or the early Church. This number will depend on both the gifts of the person called to an office and the local situation. Anyone called to the office of bishop, elder or pastor should first have some experience in a different, simpler office. Apart from experience, continuing study also paves the way to holding an office with greater responsibilities. Degrees of allowances are a good way to stimulate this.

Church servants should be consecrated publicly with the laying on of hands and with prayer. This way it is made clear that anyone is only able to fulfil such a high task under the guidance of the Holy Spirit. The office is practised within the framework of a certain agenda. An office holder has to be a good example for his flock. To be so, he will need to keep an eye on himself and his way of living. At the same time, the community also has a task in this, especially the superintendent.

An office holder's main tasks include preaching the gospel purely, administering the sacraments, forgiving the sins of the penitent, confronting the impenitent with their sins and bringing them back to true doctrine by means of Church discipline, holding themselves to all of these matters, and exercising those and receive training in them.

The sacraments

Christ himself created two sacraments: Baptism and Eucharist. These outward signs he gave to us because of our weakness, in order to stimulate our faith in God's message of the forgiveness of sins, justification, and eternal life. Therefore, the sacraments can be used fruitfully only when they are responded to with faith, and when the Word of which they are a sign, is believed. The way the sacraments work cannot be understood by reason only, nor are they limited to a person or a place. The sacraments are to be ministered exclusively by consecrated office holders.

Baptism was established by Christ both to strengthen our faith and to call us to a renewed life. Based on Biblical data, Baptism should not be withheld from small children. Anyone who refuses to bring his child to be baptized, obstructs the Holy Spirit's work in the child. It is also unacceptable to seek to be baptized a second time. As such, Baptism is an unrepeatable event. Anyone involved in a Baptism, be they the one administering it, the parents or the godparents, has to have a certain knowledge of the faith and the sacraments, and to live a Christian life. The reason for Baptism is original sin. This does not mean, however, that anyone who is baptized, is free of sin; they still need forgiveness on a daily basis. A child born again through Baptism who has been led to a personal profession of his or her faith by the Holy Spirit, may receive Confirmation through the laying on of hands, preferably done by the superintendent.

Eucharist means the community with the body and blood of Christ, actually given to us through the bread and wine in the Holy Communion. Bread and wine do not actually transform into Christ's body and blood. This may not be comprehended by reason, but after consecration of bread and wine, Christ is actually present in these signs. In this view, the Eucharist is more than just a remembrance meal.

The Eucharist is intended to strengthen our faith. This is not automatic: there has to be faith in accepting it. The Eucharist is given us to ensure our hearts of the fact that Christ gave his body for us to wash away our sins with the blood he shed, and by the same token to comfort us. Furthermore, the Eucharist calls us to godly living.

The Eucharist is meant to be celebrated as a community. Therefore, it is not to be celebrated by the serving clergyman only. Celebration of the Eucharist is not meant for just anyone. Children are not to participate, nor anyone unworthy of the blood of Christ due to the lack of sound doctrine or ungodly living. The sacrament is meant for those who are penitent, who feel remorse because of their sins, who wish to be raised by the mercy and grace of God, who long for forgiveness of their sins, and who have made known this disposition in confession. Confession is the ultimate way to educate the unwise and the ignorant about Christ and about what is needed to attain salvation. By means of God's Word, doubting believers may receive security during Confession. Absolution is given in Jesus' name through the power of the Holy Spirit and is the fruit of the satisfaction for our sins by Jesus and his resurrection. Only faith is needed in order to be forgiven, not any acts of penance for sins

whatsoever. Confessors have to be wise and sensible men with life experience, who know their faithful. It is unwise to hear confession from or give absolution to unknown persons, because of the risk of letting 'unworthy persons' who may have been excommunicated elsewhere, partake in the Eucharist.

Discipline

Starting point for discipline is the Lord's teaching in Matthew 18. On grounds of the role God gave the clergy in society, they have a specific task in the implementation of the guidelines Christ gave. They are supposed to wield the spiritual sword, and to refuse any unrepentant and obstinate person absolution and access to the Eucharist, so long as no improvement is witnessed. The goal of all of this is to bring the sinner to repentance, penance, and conversion. Sarcarius is quite specific in mentioning behaviour that is worthy of discipline in his view. Discipline is a responsibility of the community as a whole. They will have to keep on encouraging sinners to better their lives and trying to win them back for Christ.

Because of the inaptitude manifested by a great number of ministers and elders in the villages and hamlets, Sarcarius argues for excommunication as one of the consistory's tasks. On their advice, the act of excommunication is then announced by the local pastor. Those who hold the keys should not let themselves be led by envy, anger or hate.

On the basis of Biblical evidence, admonitions alone will not suffice as a punishment. A sinner will be excluded from all that is rightfully his as a Church member, but for his right to be under the Church's preaching. When it is considered wise, he may even be excluded from any social contact within the community. Thus, both full discipline and lesser discipline can be used as a means to lead a sinner to repentance. As to excommunication, no exception should be made for servants of the Church or State. If there is a wish to apply Church discipline, first there has to be sufficient proof and both sides should be heard.

Whenever a sinner shows signs of repentance and remorse, those who have committed public sins shall do penance in front of the whole Church community before receiving absolution. If some form of punishment was applied by the worldly authorities, this will not lead to annulation of Church discipline.

Preaching

Because God himself stipulated that faith comes through hearing,

preaching is essential for the Church. As to content, the heart of preaching is formed by Law and Gospel. To preach the Gospel is to stir and frighten the conscience by preaching the Law, in order to bring a person to confession of sins and to a firm faith in God's willingness to forgive and to abandon his anger and punishment because of his dear Son alone. The interplay between pastoral care and preaching is indispensable. If a shepherd wants to be able to feed his flock, he must know them. In order to feed the sheep, a preacher should work methodically and apply the rules of rhetoric. This should help him to set up an orderly sermon. This is important because our hearts are inclined to that. At the same time, the rules of rhetoric offer a hermeneutical key to unlock the Bible and theological literature. This is so because both the Scriptures and sound theological works are composed according to rhetorical principles. In imitation of Melanchthon, Sarcerius took the rules of classical rhetoric and made them fruitful for preaching. He was one of the first to write about homiletics in German, and in doing so he made much specific material for preaching available to preachers who were untutored in Latin.

In line with classical rhetorical views, attention is given to the classical means of persuasion of *ethos*, *logos*, and *pathos*. A preacher should practice what he preaches and have a heart that burns for the Gospel. If he wishes to convince a hearer of the truth of the Gospel he preaches, the arguments he uses are of vital importance. For this reason, the preacher has to put his effort into collecting such arguments in a so-called *Locus Communis*. However, faith is not just a matter of reason, but also of feelings; that is why the Gospel should also be communicated on an emotional level.

Any preacher should continue to study in his sermon preparations. Studying and preaching are not to be done without prayer, because in the end it is the Holy Spirit who gives insight into Scripture and moves the hearers' hearts so as to start trusting in the teachings of the Gospel.

In order to find the *Pastorale's* typical characteristics, chapter four sets out to describe the content of four other manuals. Next, what is found there on the subjects of the offices, the sacraments, discipline and preaching, is compared to what the *Pastorale* has to say about these same fields of interest. Every time, the description of the content is preceded by a short biography of the author. The following books are used.

Pastorale Pfarampt etc. (1537) by Gerhard Lorich (1485-1553?). This work is characteristic for the transition from medieval manuals to those

of the Reformation. After initially having followed the Reformation, Lorich returned to the Church of Rome. His book was written as a manual for pastors, whose task it is according to him to purify the Church from any human habits, abuses, and superstitions.

Von der waren Seelsorge (1538) by Martin Bucer (1491-1551). Bucer wrote this work when he stayed in Strasbourg, a city where a number of religious movements flourished. Confrontations with the different movements in and outside of Strasbourg brought the crucial issues to light. How is salvation mediated (Rome)? What is the essence of the Church (Baptists)? What is the relationship between Church and State (Epicurists)? In *Von der waren Seelsorge*, Bucer tried to offer a way to deal with these questions to both the Church community and its leaders, and the government. In due course, *Von der waren Seelsorge* also became a practical guide for preachers.

De officio Pastoralis Ministrorum ecclesiae (1546) by Johannes Rivius (1500-1553). Rivius addressed his book to country preacher Fabianus Victor. With this work he tried to fill in a void. According to him, city preachers are relatively easy off compared to their countryside colleagues regarding the make-up of their Church community. Apart from this, pastors working in the cities have generally received better education. Furthermore, for city pastors it is easier to seek advice than for those working in the villages. Ample reason therefore to write a handout for pastors working outside of the cities.

Pastor sive Pastoris optimus vivendi Agendique modus (1562) by Niels Hemmingsen (1513-1600). Hemmingsen dedicated his *Pastor* to Tyge Asmundsen, superintendent in Lund. Hemmingsen wanted his book to offer council to God-fearing preachers and pastors and to be useful to those whose task it is to tend the sheep. He wrote his book especially for the ordinary pastor. Because they are responsible for many things, he intended to offer them help and counsel for their daily business.

Chapter four ends with a detailed description of the differences between the *Pastorale* and the other pastoral manuals. Chapter five sets out the main conclusions, stating that the *Pastorale*'s characteristic contribution to the education of pastors is found in both the educational and practical content and its relatively relaxed approach.

Educational

Although the *Pastorale*'s structure is somewhat chaotic, the way Sarcerius treats his subjects is very orderly and generally follows a fixed pattern.

Compared to the other manuals, this approach of the subjects is unique and helps the reader to get a grip of the matter at hand. Another thing that sets the *Pastorale* apart from other manuals, is the use of dialogue. Sarcerius converses with his readers. He raises questions and objections to which he then formulates an answer. Of all the manuals under examination, the *Pastorale* pays most attention to the *theology* of the office, the sacraments, discipline, and preaching. It regularly stresses what it regards as the ‘true religion’. Just as the *Pastorale*, the other manuals also use quotations from the Bible, the writings of the Church Fathers, the decisions of the councils of the early Church, and the papal decrees as a foundation for practical issues. Yet often Sarcerius treats them more specifically and in his polemics also he mentions opponents by name, both from the past and contemporary. As an educationalist, Sarcerius knew the value of examples and he so includes explicit examples, which is something the other manuals do not have. So, when Sarcerius offers homiletic instructions, he points out the importance of collecting your own *Locus Communis*, for with these Loci, you can develop a *theme* thoroughly. In describing this, he does not limit himself to instructions, but uses the Biblical key word ‘faith’ to show the way to assemble a *locus* from practice. This form of instructive education is very common in the *Pastorale*, to an extent unknown in the other manuals.

Practical

The *Pastorale*’s practical usefulness is clearer than in the case of the other pastoral manuals. Sarcerius offers a number of forms, prayers and protocols, which he himself set up. Furthermore, the *Pastorale* includes liturgical texts not of his own making, or it refers to them. More than the other manuals, the *Pastorale* pays attention to the profiles of the different offices and to the issue of fulfilling them. This was a question any parish had to face. The *Pastorale* also includes more specific instructions for the selection for and content of the offices, career policy, and a confessor’s competences. According to Sarcerius the main tasks of a Church office holder are teaching the gospel, handing out the sacraments, and exercising Church discipline. Sarcerius offers a more solid theological foundation for these points than Lorch, Bucer, Rivius, and Hemmingsen, but he also makes them much more specific. He discusses questions like: How do I write a sermon and what do I choose as its subject? What is the role of a godfather and godmother? Should a stillborn baby be baptized? Whom should you allow to partake in the Eucharist and whom not?

What if a person is allergic to alcohol? Whose task is it to exercise discipline and how should this be done?

Far-reaching

When compared to other pastoral manuals, Sarcerius shows to go further than Lorich, Bucer, Rivius, and Hemmingsen were willing to go, especially regarding the practice of Church discipline. The *Pastorale* considers more sins subject to discipline than the other manuals. In the end, according to Sarcerius anyone persisting in his sins should be excommunicated.

Relaxed

Anyone called to a special office in the Church should be well-suited for it, is allotted a great number of tasks, should work hard, and will meet with resistance. On this the manuals agree. Still, an office holder does not need to get stressed or disheartened because of the workload or his personal inabilities, for it is the Holy Spirit who equips the worker and makes the work fruitful. Under the guidance of the Spirit, a servant of God just needs to put his best effort in the work, but he may also relax. This relaxed side of the office is underlined more often in the *Pastorale* than in the other manuals.

The fifth chapter ends with a number of instances of the way the *Pastorale* was received. The book had considerable impact, especially in the first years after its publication. A great number of Sarcerius's recommendations were incorporated in Church decisions and then put into practice. Furthermore, his son Willem Sarcerius (1536-1582) edited three reprints (1562, 1565, and 1566), to which he added other books his father had written. It is hard to determine any further effect the *Pastorale* may have had, which seems to be less than before. Certainly, the *Pastorale*'s impact in the county of Mansfeld lessened considerably when in 1582 superintendent Hieronymus Menzel recommended to replace Sarcerius's *Pastorale* with Konrad Porta's *Pastorale Lutheri*.

The sixth and final chapter recapitulates the main conclusions. Additionally, a number of principles offered by the *Pastorale* are formulated, which may be useful for both our contemporary practical education of pastors and their continuing education, and the practice of Church life. These principles take the form of a number of propositions which follow hereafter. In his *Pastorale*, Sarcerius himself formulates a great number of propositions, so the way the final paragraph is set up, may be seen as a subtle nod to his work.

Theological education

One. Continuous prayer will be needed in both families and churches, asking God to send out his servants to collect the harvest. A good way to stimulate this would be to have a 'Vocation Sunday' in the Protestant churches, just as the Roman Catholic Church has.

Two. In view of the recent introduction of the student loan system and the continuing increase in the number of so-called 'late callings', more than previously the churches will have to consider providing grants for students to appeal to.

Three. In spite of the growing general tendency to have pastors work in teams, the theological schools will have to continue training generalists able to work in the breadth of Church work. This is even more important in view of the fact that the churches keep shrinking, at least in the Western world.

Four. In a day when the saying 'not doctrine, but the Lord' can be heard regularly, religious doctrine should retain its central position in the curricula of theological colleges.

Five. The Church's task is to make itself heard in the public domain. More than happens now, theological students should be trained in the skills needed to take part in the public debate and to be able to point out the responsibilities of the authorities to them.

Six. In the education of theologians, the Church's tradition should remain central, but that should not be the end of it. Every time an answer must be found to the question 'and so what?'

Seven. Theological education should generally be shaped as a dialogue. Starting with one's own views, discussion with both students and people holding other views should be the aim. Iron sharpens iron (Prov. 27:17).

Eight. Students receiving pastoral training have a right to instructive teaching. This means for instance that they will receive specific instructions how to write a sermon or have a pastoral talk.

Nine. Pastoral education should be aimed at the practice of Church life

and pay continuous attention to the ‘why’ of Church’s practices and rituals.

Ten. Homiletic education must include due attention for rhetoric, especially the classic means of persuasion *ethos*, *logos*, and *pathos*. These match perfectly with the metaphor of the shepherd, which can be used to typify the pastor.

Homiletics

Eleven. Writing a sermon requires methodical preparation.

Twelve. For a sermon both the specific Scripture’s message and the hearer are determining factors.

Thirteen. A good preacher is continually able to switch between his roles. He alternates between being a hearer among hearers and representing God to his hearers.

Fourteen. In a time when many like to listen to ‘feel-good sermons’, a permanent task of Reformed preaching is to ‘stir the conscience’.

Fifteen. Anyone not active in pastoral care should not preach.

Continuing education

Sixteen. More than happens now, pastors should regularly meet under guidance of an expert to give each other feedback on their sermons.

Seventeen. Every pastor should obligatory take part in a peer group for mutual coaching.

Eighteen. The churches’ increasing attention for career policy is a good thing.

Nineteen. Regarding continuing education, every pastor should receive personal guidance from an official formally appointed by the churches. This way, pastors will be prevented from only following their personal preferences in this field. This also allows different abilities to be developed.

Twenty. Evaluation meetings held by pastors and their church council should always include the subject of the pastor's personal way of life and his spirituality.

Church life

Twenty-one. Churches should not shy away from adjusting the number of their offices to the local situation and/or the gifts and abilities of their office holders.

Twenty-two. In order to guard the Church community against heresies, Church councils should ensure the continuing teaching of Biblical principles as formulated in the service forms especially set up for Baptism, the Eucharist, marriage, and the consecration of office holders. These service forms should be set up in such a way that they remain accessible to anyone.

Twenty-three. On basis of Jesus' teaching in Matthew 18, Church members should feel free to talk to one another about their way of living and holiness. Discipline is a responsibility of the community as whole.

Twenty-four. Church councils should not hesitate to actually exercise discipline, not even if this often raises opposition outside of the Church.

Twenty-five. The churches should not begrudge each other and themselves regular Church visitation.

Woord van dank

Het was kort na het afronden van mijn doctoraalscriptie in 2008 dat prof. dr. Herman Selderhuis mij twee dikke orders overhandigde met daarin kopieën van de *Pastorale oder Hirtenbuch* (1566) van Erasmus Sarcerius. ‘Kijk eens of dat iets is om op te promoveren.’ Al na een paar folio’s gelezen te hebben, werd ik enthousiast. En dat enthousiasme is gebleven. Toch duurde het wel even, voordat er een onderzoeksvoorstel lag. In 2009 werd ik namelijk benoemd als docent homiletiek aan de Nederlands Gereformeerde Predikantenopleiding (NGP). Als gevolg van die benoeming oriënteerde ik me op een promotieonderzoek in het veld van de homiletiek. Maar prof. dr. Kees de Ruijter stelde eind 2010 vast: ‘Je hart ligt meer bij Sarcerius dan bij de homiletische onderwerpen waarop je je tot dusver hebt georiënteerd.’ Hij had gelijk. In het vroege voorjaar van 2011 werd mijn onderzoeksvoorstel goedgekeurd. Daarvoor moest nog wel heel wat denkwerk worden verricht, want Lothar Berndorff bleek al een deel van de *Pastorale* en haar achtergrond te hebben onderzocht. Om het boek van een andere kant te benaderen, kwam ik uit op de onderzoeksmodus van het vergelijken en kon ik alsnog aan de slag.

In het hele proces is prof. dr. Herman Selderhuis stimulerend aanwezig geweest. Hij sprak telkens zijn vertrouwen op een goede afloop uit. Hem dank ik hartelijk voor de tijd en energie die hij in het begeleiden heeft gestoken, alsook voor zijn kennis en kunde die hij daarbij ten toon spreidde. Natuurlijk genoot ik, zoals vele anderen, ook telkens van zijn humor. De leden van de onderzoeksgroep Early Modern Reformed Theology (EMRT) van de theologische universiteiten van Apeldoorn en Kampen dank ik voor hun kritische feedback op mijn werk. In het bijzonder noem ik daarbij de naam van dr. Herman Speelman die mij van diverse adviezen heeft voorzien en wiens sympathiek-kritische vragen mij diverse malen verder hebben geholpen. Ook dank ik prof. dr. M.A. Matthias voor zijn aanwijzingen.

Bibliothecaresse Nikè van der Mijden-Groenendijk ben ik zeer dankbaar voor de geboden hulp bij het zoeken van met name literatuur uit de zestiende en zeventiende eeuw en het daarbij betrachte geduld. Myrthe Vos dank ik voor de geboden hulp bij het lezen van het Latijn van Rivius en Martin Strenghtolt en Kees de Wildt voor hun correcties van de tekst. Blij ben ik met de welwillende houding van de kerkenraden

van de Nederlands Gereformeerde Kerken van Zeewolde en Nunspeet die mij toestonden mijn studieverloven aan deze dissertatie te wijden.

Het bestuur van de Johannes a Lasco Bibliotheek in Emden dank ik voor het aan mij verleende stipendium, waardoor ik diverse keren gratis onderdak in Emden had en gebruik kon maken van de faciliteiten en de kennis en kunde van de medewerkers van de bibliotheek aldaar. Het bestuur van de NGP ben ik dankbaar voor de financiële ondersteuning van het onderzoek en de uitgave van het boek in het bijzonder. Blij ben ik met de wijze waarop onze vrienden Atte en Bea, Pieter en Jolanda, alsook mijn collega's van de NGP met me hebben meegeleefd en me hebben gesteund. Ook heb ik al de jaren door steun ervaren van mijn moeder en schoonouders. Helaas kan mijn in 2012 overleden vader het boek niet meer in zijn handen nemen.

Last but not least ben ik veel dank verschuldigd aan mijn vrouw Sarien en onze kinderen. Janneke dank ik voor haar correcties van de Latijnse citaten en haar vertaaladviezen. Koen dank ik voor het delen van zijn kennis aangaande het doen van historisch onderzoek. Gijs en Wout dank ik voor hun welgemeende interesse en positiviteit. Hetzelfde geldt voor schoondochter Jantien en aanstaande schoonzoon Pieter Dirk. Sarien heeft mij al die jaren de vrijheid gegeven om aan dit onderzoek te werken en mij op moeilijke momenten liefdevol gesteund en soms ook correctiewerk verricht. Ik ben blij met wie zij is en dankbaar voor de manier waarop zij in het proces aan mijn zijde is geweest. Bovenal dank ik onze goede God die mij de kracht en de gezondheid schonk het werk te kunnen doen. Het is mijn gebed dat deze studie dienstbaar mag zijn aan de opbouw van Zijn Koninkrijk.

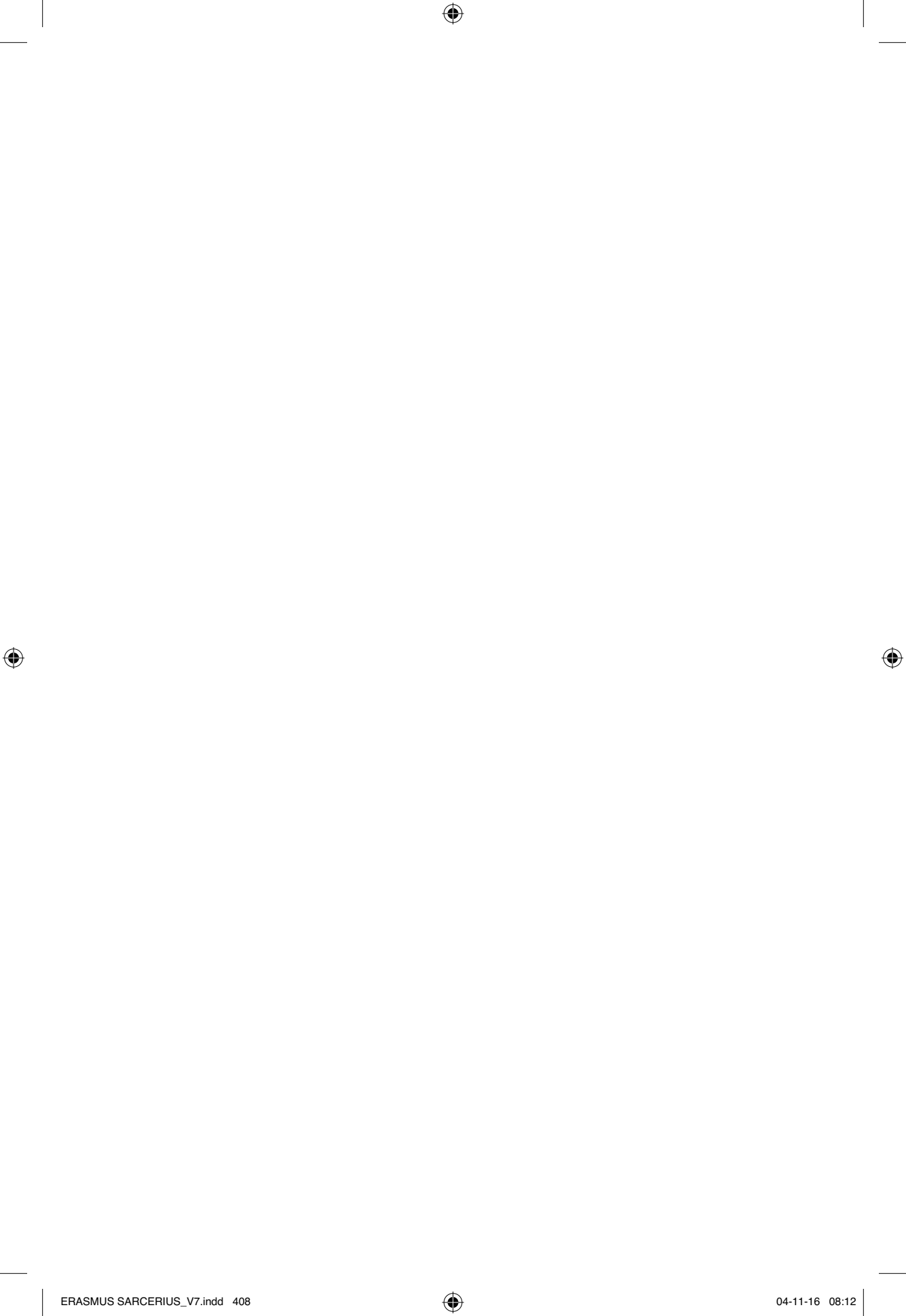
Nunspeet, 26 september 2016

Curriculum vitae

Kees (Cornelis Teunis) de Groot werd op 4 mei 1963 te Zwartebroek geboren en groeide verder op in Rijnswaterwoude (1969-1975) en in Werkendam (vanaf 1975). Hij bezocht scholengemeenschap 'De Wegwijzer' te Sleenwijk, waar hij zijn havodiploma behaalde. Aansluitend volgde hij de opleiding tot onderwijzer aan de Christelijke Pedagogische Academie 'Juliana van Stolberg' te Gorinchem.

Daarna werkte hij twee jaar bij Youth for Christ (1983-1985) en zes jaar in Zeist en Doorn in het voortgezet onderwijs (1986-1992). In die periode was hij ouderling, behaalde hij de Akte godsdienstonderwijs voor het voortgezet onderwijs (1989) en slaagde hij te Utrecht voor het Toelatingsonderzoek tot de studie theologie (Grieks en Latijn 1989). In 1993 kreeg hij de Kandidaatsbul van het Nederlands Gereformeerd Seminarie te Amersfoort uitgereikt.

Hij diende als predikant de Nederlands Gereformeerde Kerken van Steenwijk (1993-1998), Lelystad (samenwerkingsgemeente NGK/CGK 1998-2004) en Zeewolde (2004-2013) en bekleedde diverse kerkelijke functies. Vanaf 1 maart 2013 is hij (deeltijd)predikant van de NGK Nunspeet. Aan de Theologische Universiteit van Apeldoorn slaagde hij in 2008 voor zijn doctoraalexamen. De doctoraalscriptie had als onderwerp: 'Melanchthon en de prediking; inhoud en doorwerking van Melanchthons homiletiek'. Vanaf 2009 is De Groot naast zijn predikantschap parttimedocent aan de Nederlands Gereformeerde Predikantenopleiding, alwaar hij homiletiek doceert. In 1986 trouwde hij met Sarien van Hoffen, met wie hij samen vier kinderen kreeg.

Register

- Agricola, Johann 312, 315
Agricola, Rodolphus 179n
Agricola, Stephan 56
Alstedt 50
Altkirchen 310
Ambrosius van Milaan 96, 108,
154, 174n, 192n, 198, 200, 229,
280, 282, 311, 312
Amsdorf, Nikolaus von 66, 311,
312
Anhalt, Wolf von 58
Annaberg 29n, 30, 31, 42, 45, 46,
48, 168, 242, 366, 378, 392
Anroda 62n, 345, 347, 348
Aquino, Thomas van 95n, 143,
297
Arend, Sabine 115n
Aristides 175
Aristoteles 175
Arius (van Alexandrië) 158, 195,
203
Arnstein 62
Artern Schraplau 50, 52n, 345,
346, 348
Athanasius (van Alexandrië) 192n
Attendorn 241
Atticus, Pomponius 175
Augsburg 26n, 27n, 53, 213
Augustinus, Aurelius 45n, 82,
94n, 96, 123, 126, 129, 136, 143,
155, 174n, 192n, 198, 200, 202,
205, 252, 267n, 273, 276, 311,
312
Aurifaber, Johannes 71n, 315
Babenhausen 42
Bärwald, Jakob 22
Basilius 192n
Beda 207
Beerenwald, Anna 241
Bendorff 61n, 62n, 127, 341,
343-346, 348
Berndorff, Lothar 11, 15, 22, 48,
49, 56, 57, 69, 70, 111, 112, 150,
313, 316, 328
Beyer, Hermann 312
Beza, Theodorus 175n
Bierma, Lyle D. 175n
Blauer, Ambrosius 214
Bodensee 26n
Bog(d)stedt 127, 137, 346, 348
Böhme, Johann 67, 158
Bonn 43
Bonnus, Hermann 33, 72, 161
Bornstedt 62n, 345, 346-348
Braet, Antoine 173, 180
Braunschweig, Hendrik van 55
Braunschweig-Lüneburg 312
Braunschweig-Lüneburg, Ernst
van 27
Braunschweig-Wolfenbüttel 28n
Brenz, Johannes 27n, 50n, 68, 96,
175n, 311, 312
Brettleben/Brettloben 61n, 62n,
63, 64, 121, 341, 343-346
Brienen, T. 130n
Bucer, Martin 11, 14, 18, 19, 27n,
41, 43, 98, 175n, 188, 211-240,
296n, 297, 301-305, 327, 372,
374, 384, 386, 398-400
Bugenhagen, Johannes 31-33, 42

- Bundschuh, Benno von 30, 35n
 Burg Ornehr 62n, 345, 346-348
 Burnett, Amy Nelson 14, 15, 86,
 88, 186, 297
 Calvijn, Johannes 27n, 41, 98,
 167n, 268
 Camerarius, Joachim 47n, 51, 71,
 242
 Capito, Wolfgang 27n
 Carthago 257n
 Cheinto 203
 Christian IV (koning van
 Denemarken) 269
 Chrysostomus 96, 174n, 196, 198,
 205, 207, 281
 Cicero 31, 191, 242, 267
 Clairvaux, Bernhard van 96, 174n
 Clemens 192n, 193, 196, 200
 Clemens VIII (paus) 44n
 Cletus 192n
 Coelius, Michael 54, 55
 Cordatus, Conrad 311, 312
 Cruciger, Caspar 42
 Cyprianus, Thascius Caecilius 96,
 108, 202, 221, 229
 Cyrillus (van Alexandrië) 174n,
 197, 198, 203, 205
 Damascenus, Johannes 276
 Dietrich, Veit 25, 26, 60n, 92, 162,
 365, 377, 391
 Dillenburg 34, 35, 42-44, 73, 366,
 392
 Dingel, Irene 47
 Dionysius 96, 108, 192n
 Dodendorff 62n, 345-348
 Döllinger, I. 71n
 Dresser, Mattäus 41
 Düsseldorf 43
 Dyck, Joachim 14
 Dykema, Peter A. 80, 81, 83, 85,
 298
 Eber, Paul 313
 Eck, Johannes 244
 Eisleben 11n, 20, 22, 50-53, 55, 61,
 158, 306, 307, 308, 310n, 313,
 316
 Elzas 211
 Engelhardt, Johann Georg Veit 14
 Erasmus (van Rotterdam) 82, 191,
 212, 244
 Erfurt 270
 Errindlev 266
 Eskuche, Gustav 29, 30, 31
 Eusebius 202, 221
 Fabianus (paus) 154
 Fatteroda 62n, 345-348
 Feyerabend, Sigmund 316
 Finstedt 61n, 62n, 341, 343, 344,
 346-348
 Flinner, Johannes 312
 Frankfurt (am Main) 312, 316
 Frederik II (koning van
 Denemarken) 267, 268
 Freiburg 26n, 31, 101, 242
 Friede(n)burg 62, 347, 348
 Frist im Friendingurgischem
 Thal 61n, 62n, 136, 341
 Fund, Michael 32
 Gaubisch, Urban 20, 22, 316
 Gause, Ute 35n
 Gehoffen 62n, 345, 347, 348
 Genève 270n
 Gerb(t)stedt 50, 61n, 62, 341-344
 Gerson, Jean 40n, 81, 96, 97,
 142n, 174n
 Goldstein, Chilian 314
 Götze, Ruth 156
 Graz 32, 34n, 73, 366, 378, 392

- Gregorius I (paus) 96, 174n, 205, 277
 Greiffenklau, Richard van 187
 Gronauer, Gerhard 214, 225
 Grossenhain/Meissen 22, 242, 243, 246
 Grote, Geert 82
 Hadamar 186-190, 206n
 Hagen, Kenneth 267n
 Hagenau 27n
 Hall 26n
 Hardeland, August 246
 Harras/Harres 61n, 62n, 342-348
 Harz 30
 Haupt, Heinz-Gerhard 19
 Hauteroda 62n, 345-347
 Heidelberg 175, 186, 212, 315
 Heiligenthal 61n, 62n, 341-348
 Helbra 56, 61n, 62n, 341, 343-348
 Held(t)runge(n) 51, 52n, 58, 61, 62n, 63, 137, 341-344, 346, 348
 Helff(s)ta 61n, 62n, 341-343, 345-347
 Helling, Maurits 56
 Hemmingsen, Niels 14, 18, 19, 76n, 212, 266-295, 296n, 300-305, 317, 327, 372, 374, 385, 386, 399, 400
 Hendrik VIII van Engeland 42
 Hendrix, Scott 27
 Herborn 34
 Heshusius, Tilmann 312
 Hessen, Johan van 52
 Hettstedt 50, 51
 Hiëronymus (van Stridon) 96, 108, 174n, 205, 207
 Hinterort 51, 53n, 55, 58, 66, 67, 74, 158, 310n
 Homerus 31
 Horla 62n, 344, 345
 Illyricus, Matthias Flacius 68, 71, 311, 312, 316, 317, 328
 Ilwitz 62n, 345, 347, 348
 Ingolstadt 26n
 Ireneüs 143, 221
 Isidorus (van Sevilla) 96, 174n
 Isychius 174n
 Jahn, Cajetan August 241-244
 Jena 69, 71, 75, 310n, 312, 321
 Johansen, Jens Chr. V. 289
 Juda, Leo 175n
 Jülich Kleve-Berg, Wilhelm V van 88
 Karel V (keizer) 44n, 45, 52
 Karlstadt, Andreas 26n, 123, 137, 299
 Kärnten 310
 Katteriede 62n, 345, 346, 348
 Keulen 43, 44, 52n, 73, 74, 97, 115n, 186, 188, 212, 239, 241, 320, 321
 Klaus, Bernhard 25
 Knüttel, Wilhelm 43
 Königstein, Erberhard von 187
 Kösnecke, Max 57, 61, 62
 Konstanz 26n
 Kopenhagen 266-269, 289
 Krumhaar, Karl 52
 Kunzler, Michael 189, 190
 Lasco, Johannes à 175n
 Lausten, Martin Schwarz 269
 Lauwe, Hans 61, 62
 Leimbach 62n, 345, 346, 348
 Leinungen und Morungen 345, 346, 348
 Leipzig 22, 30, 31, 41n, 42, 47-50, 56, 58, 72-75, 101, 162, 242, 243, 270, 312, 319, 320, 366, 378, 379,

- 392, 393
 Leo de Grote (paus) 157, 193
 Lieberg, Hellmut 91
 Liegnitz 47
 Linus (bisschop van Rome) 192n
 Lochmaier, Michael 83n, 85
 Lochwitz 61n, 62n, 341-348
 Lohse, Bernard 54
 Lolland 266
 Lorentz, Chris 19n
 Lorch, Gerhard 18, 19, 76n,
 185-211, 212n, 240 296n,
 300-305, 327, 372, 374, 384, 386,
 397-400
 Lübeck 32, 33, 34N, 72, 73, 120,
 161, 320, 366, 378
 Lüneburg 27n
 Luther, Maarten 16, 25n, 26, 27n,
 31, 32, 35n, 37, 38, 50n, 51-54,
 60, 72, 73, 86, 90, 91, 94n, 96,
 99, 101n, 105, 106, 114, 117, 120,
 121, 123, 137, 146, 147, 151-153,
 156, 158, 164, 169, 175n, 180,
 187, 188, 212, 241, 244, 268,
 283, 292, 300, 308-312, 315-317,
 320, 334, 338, 366, 378, 392
 Luttichaw (Lüttichau), Wolfgang
 van 244
 Maagdenburg 52, 70, 71, 306, 312
 Mainz 188, 189
 Major, Georg 11, 50n, 54, 55, 56,
 69, 312, 315
 Mansfeld 15, 17, 29, 50-58, 62n,
 69, 71n, 72, 74, 75, 87, 88, 111,
 121, 129, 134, 146, 149, 157, 158,
 162, 165, 168, 239, 306-308, 310,
 312, 313, 315-317, 319-321, 328,
 349, 365, 366, 375, 378, 379, 387,
 387, 392, 393, 400, zie ook
 Hinterort, Mittelort, Vorderort
 Mansfeld (zu Eisleben), Hans
 Georg von 22, 53, 54, 61, 62n
 Mansfeld (zu Heldringen),
 Johannes Ernst 58, 61
 Mansfeld, Albrecht van 22, 52, 53,
 55, 57, 58, 66, 67, 70, 242, 307
 Mansfeld, Christoph van 307
 Mansfeld, Gebhard VII van 22,
 52, 53, 57, 58, 66, 67, 70, 158,
 307
 Mansfeld, Hans van 307
 Mansfeld, Hoyer VI van 52
 Mansfeld, Johan Gebhardt van 66
 Mansfeld, Johann Georg van 58,
 311
 Mansfeld, Johann(es) van 58, 242
 Mansfeld, Karel van 55, 307
 Mansfeld, Philip van 53n
 Mansfeld, Volrad van 58, 70, 307,
 310n, 313
 Marbach, Johannes 312
 Marienberg 242
 Mecklenburg 151
 Mecklenburg, Johan Albrecht
 151n
 Meissen zie Grossenhain/Meissen
 Melanchthon, Philipp 12, 25n, 26,
 30-33, 37-43, 45-48, 67, 68, 70,
 90, 91, 96, 99, 105, 106, 113,
 117, 138, 139, 141, 150, 151, 153,
 163n, 166n, 172, 174, 175, 179n,
 183, 242, 266, 267, 276, 283,
 289, 292, 316, 326, 328, 334,
 366, 371, 378, 383, 392, 397, 407
 Menzel, Hieronymus 50n, 70,
 306-309, 314-316, 328, 375, 387,
 400
 Merseburg 22, 242

- Mittelort 51, 53, 57, 58, 62, 66, 67, 74, 307
 Mohrungen zie Leinungen und Mohrungen
 Mollendorff/Mollerdorff 61n, 64, 341-343, 345, 347, 348
 Möller, Christian 91
 Monte Rocherii, Guido de 83n, 84
 Mörlin, Joachim 312
 Mörlin, Maximilian 68
 Mosellanus, Petrus 31
 Mühlberg 53
 Müll , Tilemann (Mullius) 241
 Musäus, Simon 312
 Muurling, W. 317, 328
 Nassau-Dillenburg 34-46, 49, 50, 56, 72, 73, 75, 111, 168, 319, 320, 366, 378, 379, 392, 393
 Nassau-Dillenburg, Willem van 33, 34, 42, 43, 45, 46, 187, 188, 190
 Nestorius 158
 Neurenberg 25, 48, 97
 Niclas Riede 62n, 345, 346, 348
 Niedersteter, Margarethe 22
 Nielsen, Hans 266
 Novatianus 130n, 299
 Oberheld(t)rungen 61n, 62n, 345-348
 Oecolampadius, Johannes 123, 137, 299
 Oediger, F.W 82
 Oosterzee, J.J. van 318
 Oporinus, Johannes 240n
 Oranje, Willem van 41
 Ortant/Merseburg 22
 Osiander, Andreas 69
 Ovidius 242
 Paceus, Valentin 48
 Panoramitanus 174n
 Paulus IV (paus) 190
 Paulus, N. 186n, 190
 Pelagius 299
 Peters, Christian 36, 41, 45, 98
 Pfeffinger, Johannes 48
 Pflug, Julius 68
 Pforta 242
 Philippus I (keizer van Rome) 154
 Plato 31
 Plomp, J. 151, 156, 157
 Plutarchus 31
 Polleben 62n, 127, 345-347
 Porta, Konrad 316, 317, 328, 375, 387, 400
 Praetorius, Zacharias 42n, 72n 240n
 Quintilianus 31
 Raedts, Peter 13
 Rasmussen, Harald 16
 Rautenbusch, Friedrich 66, 67, 158
 Reiffenstein, Dietrich 188
 Reinsdorff/Reintdorff 61n, 62n, 341, 345, 346, 348
 Reuchlin, Johann 30, 179n
 Rhegius, Urbanus 26-28, 89, 162, 172n, 297, 334, 337, 365, 377, 391
 Rhelinck, Johann 30
 Rhelinck, Lorenz 30
 Ritteburg 62n, 345, 346
 Rivius, Johannes 14, 18, 19, 76n, 212n, 240-265, 301-304, 327, 372, 374, 385, 386, 398-400
 Rivius, Paulus 243
 Rome 27, 32, 44, 48, 50, 60, 67, 73, 78, 117, 119-122, 126, 129,

- 130n, 131, 134, 140, 143, 187,
 209, 213, 216, 224, 237, 240, 244,
 268, 299, 301, 335, 339, 372, 398
 Röselmüller, Anton Wilhelm 29,
 30, 44, 71
 Rostock 32, 47, 73, 151, 270, 366,
 392
 Rotha 62n, 344, 345
 Saalberg/Leutenberg 306, 310n
 Sabellius 158
 Saksen Meissen, August Wettin
 van 49, 240n, 242, 268
 Saksen, Georg van 242
 Saksen, Hendrik van 242
 Saksen, Johan Frederik 42, 53
 Saksen, Maurits van 42, 48, 49,
 54, 242, 243
 Sarcerius, Willem 15, 20, 22, 89,
 185, 306, 310, 311, 313-317, 328,
 375, 400
 Saxenberger, Otto 241
 Schencken, Jacob 242
 Schlettstadt 211
 Schmalkalden 27n, 42, 45, 52, 53,
 58, 96, 106, 156, 169
 Schnepf, Erhard 68n
 Schnepf, Johannes 42
 Schonfeld(t) 62n, 345, 346
 Schorn-Schütte, Louise 87
 Schwenckfeld von Ossig, Caspar
 von (Stenckefeld) 157, 163n, 312
 Selderhuis, Herman J. 12, 15
 Siber van Schönau, Stephan 242
 Siegen 33, 34, 42-45, 115n, 310n
 Sievershausen 48
 Skarsten, Trygve R., 267
 Socrates 31
 Spangenberg, Cyriacus 50n, 55,
 64, 70, 307, 310n 311, 312,
 314-316
 Spangenberg, Johan 54
 Speelman, Herman A. 38, 79n
 Spiers 38, 52
 Spijker, Willem van 't 213, 214n,
 217n, 224n, 227n
 St. Joann 189
 Stegmann, Andreas 92
 Stein, Johan 188, 206n
 Stolberg, Eberhard van 190
 Stolberg, Ludwig van 187, 188,
 190
 Stössel, Johannes 68n, 315
 Straatsburg 212, 213, 240, 312, 372
 Strigel, Viktor 68n, 312, 315
 Struck, Wolf-Heino 186n
 Stupperich, Robert 11, 30, 39-41,
 45, 214n, 215, 235n
 Surgant, Ulrich 83n, 86, 186
 Tanner, Norman 80
 Tertullianus 192n, 202, 221, 229
 Themistocles 175
 Theobaldus, Andreas 61
 Theodosius (keizer van Rome)
 154, 159, 282
 Theophylactus 193
 Trente 48, 175
 Trümpy, Hans 245n
 Tzabenstedt 61n, 341-344
 Urbanus I (paus) 174n
 Vergilius 31, 242
 Victor, Fabianus 244, 245,
 247-249, 251, 256-263, 272, 385,
 398
 Volckstedt 62n, 344-346, 348
 Vollebenn 61n, 341, 343
 Vorderort 51-53, 55-58, 62, 67, 69,
 70, 74, 122, 157, 307, 321
 Wagner, Leonard 35, 36

Walhof, Johann 32
Wartenberg, Günther 11, 30, 47,
70
Weilburg 42
Wenen 32, 34n, 73, 366, 392
Westermann, Michael 189
Wetzlar 188, 189
Wi(e)derstedt 61-64, 341-343, 345,
346, 348
Wied, Hermann van 43, 44, 73,
321
Wiesbaden 42
Wigand, Johannes 31, 33-35, 42n,
55, 71, 312
Wilhelmi, Andreas 32
Wippra 51
Wittenberg 25n, 30n 31, 37n, 42,
48, 55, 69, 72, 73, 75, 151n, 187,
188n, 244, 266, 312, 313, 315,
320, 321, 366, 378
Witzel, Georg 188, 189n, 244
Wolfenbüttel 28
Wolffram, Simon 309, 310n
Wolfhart, Bonifacius 213
Worms 52, 67, 75, 122, 189, 321,
366, 378, 392
Zeidler, Johannes 242
Zell, Matthäus 175n
Zürich 73, 320
Zwanepol, K. 121
Zwickau 241
Zwingli, Huldrych 27n, 32, 69, 95,
120, 123, 134, 137, 299

